

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 21

МАРИУПОЛЬ – 2018

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 11 від 17.05.2018 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія),
д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс
(Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 130/18

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2018

ЗМІСТ

Гедьо А.В., Стяжкіна О.В. ПЕТРО ДОБРОВ: ВІРНІСТЬ Й ВІРА	9
---	---

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гедьо А.В. МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.	11
Головко О.В., Нікольченко М.В., Нікольченко Т.М. ВЕРТЕП НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ І ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ	19
Зайончковський Ю.В., Романова С.С. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАКІНЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ДЖУЧИДСЬКОГО ХАНА МУХАММАДА Б. ТИМУР	27
Касьянова М.М. ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ	36
Марченко С.Д. НОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	44
Михтуненко В.В. ОБРАЗ І.Я. ГУРЛЯНДА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	52
Нікольченко Ю.М., Мирошник В.І. НАУКОВЕ СТУДІЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗПОРЯДЧОГО ДОКУМЕНТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ХV–ХVІ СТОЛІТТЯ	58
Новікова С.В. РОЗВИТОК МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МАРІУПОЛЯ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	69
Цецик Я.П. МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРІВ НА ВОЛИНІ У 1906 – 1907 рр.	79

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Белоусова Н.Б. ГЛОБАЛЬНІ МІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО «М'ЯКОЇ СИЛИ» В ХХІ СТОЛІТТІ	85
Бідочко Л.Я. КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ М. ГАРРІСА ЯК СПРОБА СТВОРЕННЯ НОВОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ	90
Боярська О.А. ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЛАНУВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	99
Buchyn M., Kurus Y. INFORMATION WAR AS AN ELEMENT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE AT THE MODERN STAGE	105

Гальона О.Я. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ОБ'ЄДНАННЯ ЗА УЧАСТІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИХ КРАЇН ТА УКРАЇНА	114
Гоцуляк В.М. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	129
Демиденко О.І. ЯВИЩЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ	135
Zabavska K. THE MAIN APPROACHES TO THE INTERPRETATION OF THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN UKRAINIAN POLITICAL SCIENCE	142
Забіян В.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЛЕНСТВА КИТАЮ В БРІКС)	150
Звездова О.О. ПОТЕНЦІЙНІ ВАРІАНТИ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТІВ НАВКОЛО ДЕ-ФАКТО ДЕРЖАВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	158
Katerynchuk P. CHALLENGES AND THREATS OF UKRAINE'S NATIONAL CYBER SECURITY IN HYBRID WAR	166
Коломієць О.В. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ	174
Лаврук І.М. ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ АПАТІЇ ТА ПОЛІТИЧНОГО АБСЕНЕТИЗМУ	183
Лубінець Д.В. АНГЛОСАКСОНСЬКА ТА КОНТИНЕНТАЛЬНА МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	190
Махсма С.Г. МАРИУПОЛЬ: СТРАТЕГІЯ 2021 ЯК ШЛЯХ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ МІСТА ТА ГРОМАДИ	197
Павлятенко О.В. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ СЕПАРАТИЗМУ В УКРАЇНІ	203
Пашина Н.П., Пелих Г.В. РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК СТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	212
Poiarkova T. MIGRATIO FLOWS AT OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE AS A MEANS OF «NEW» WARFARE	218
Проскуріна О.О. МІФОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА	227
Рябінін Є.В. СЕПАРАТИЗМ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЙОГО ВИЯВЛЕННЯ	234
Татай Е.О. КЛАСИФІКАЦІЯ НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ РИЗИКІВ ЇХ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО	244

Трофименко А.В. ОПЕРАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ	253
Трофименко М.В. ФОНД «АНАСТАСІОС Г. ЛЕВЕНДІС» ЯК ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ РЕСПУБЛІКИ КІПР	260
Тулиця О.Л., Худий Є.В. МЕНЕДЖМЕНТ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СТРАТЕГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ У ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	269
Турчин Я.Б., Івасечко О.Я. ДИПЛОМАТІЯ БЕЗ ДИПЛОМАТІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПАРАДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	275
Шуліка А.А. ПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОГО ПРЕКАРІАТУ	284

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НОВЕ СЛОВО У ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ: РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ КУШНАРЬОВА І. В. «ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ» (Пашина Н.П.)	292
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	294
ОГОЛОШЕННЯ	297
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	298

CONTENTS

Hedo A., Stiazhkina O. DOBROV: FAITH AND FIDELITY	9
---	---

HISTORICAL SCIENCE

Hedo A. THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM JEWS' HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX	11
Golovko A., Nikolchenko M., Nikolchenko T. VERTEP OF THE RIGHT-BANK AND THE LEFT-BANK UKRAINE: DEVELOPMENT PROBLEMS AND NATIONAL PECULIARITIES	19
Zayonchkovskiy Yu., Romanova S. TO THE QUESTION OF DATING OF THE END OF POLITICAL CAREER OF JOCHID KHAN MUHAMMAD b. TIMUR	27
Kasyanova M. SOURCES OF THE STUDY OF MIGRATION OF UKRAINIANS OF THE EAST- EUROPEAN VECTOR	36
Marchenko S. NEW FORMS OF LABOR ORGANIZATION IN AGRICULTURE OF UKRAINE IN 80- TIES OF XX CENTURY	44
Mykhtunenko V. THE IMAGE OF I. HURLIAND IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY	52
Nikolchenko Y., Miroshnik V. SCIENTIFIC STUDY OF PROVISIONAL DOCUMENTATION IN UKRAINIAN LANDS OF THE XVI CENTURY	58
Novikova S. DEVELOPMENT OF MARIUPOL CITY'S INFRASTRUCTURE (XIX – EARLY XX)	69
Tsetsyk Ya. MATERIALS OF THE PERIODIC PRESS AS SOURCE OF RESEARCH OF ELECTIONS ARE ON VOLHYNIA IN 1906 – 1907	79

POLITICAL SCIENCE

Belousova N. GLOBAL CITIES AS A SOURCE OF SOFT POWER IN XXI CENTURY	85
Bidochko L. CULTURAL MATERIALISM OF M.HARRIS AS AN ATTEMPT TO CREATE A NEW SCIENTIFIC PARADIGM	90
Boyarska O. POLITICAL ADVERTISING IN THE ORGANIZATIONAL AND PLANNING CONTEXT OF MODERN POLITICAL TECHNOLOGIES APPLICATION	99
Buchyn M., Kurus Y. INFORMATION WAR AS AN ELEMENT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE AT THE MODERN STAGE	105

Halona A. INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND ASSOCIATIONS FOR THE PARTICIPATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES AND UKRAINE	114
Gotsulyak V. UKRAINIAN STATE IDEA IN THE POLITICAL THOUGHT OF THE COSSACK ERA	129
Demidenko O. THE NATURE OF INTELLECTUAL MIGRATION: DEFINITION OF THE TERM AND CONCEPTUAL APPROACHES TO ITS CHARACTERISTICS	135
Zabavska K. THE MAIN APPROACHES TO THE INTERPRETATION OF THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN UKRAINIAN POLITICAL SCIENCE	142
Zabiiian V. SPECIFICS OF THE SYSTEM APPROACH APPLICATION IN POLITICAL SCIENCE (ON EXAMPLE OF CHINA'S MEMBERSHIP IN BRICS)	150
Zvezdova O. POTENTIAL VARIANTS OF THE CONFLICTS DEVELOPMENT AROUND DE FACTO STATES IN THE POST-SOVIET SPACE	158
Katerynychuk P. CHALLENGES AND THREATS OF UKRAINE'S NATIONAL CYBER SECURITY IN HYBRID WAR	166
Kolomiiets O. THE GLOBALIZATIONAL PRIORITIES OF THE MODERN FOREIGN POLICY OF POLAND	174
Lavryk I. ALIENATION AS A FACTOR OF POLITICAL APATHY AND POLITICAL ABSENTEEISM	183
Lubinets D. ANGLO-SAXON AND CONTINENTAL MODELS OF REGULATING LOBBYISM: COMPARATIVE ANALYSIS	190
Makhsma S. MARIUPOL: STRATEGY 2021 AS WAYS TO IMPROVE THE CITY AND THE COMMUNITY	197
Pavliatenko O. THE INTERNAL POLITICAL CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF SEPARATISM IN UKRAINE	203
Pashyna N., Pelykh H. THE REGIONAL LEADERSHIP AS THE STABILITY FACTOR OF THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS	212
Poiarkova T. MIGRATIO FLOWS AT OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE AS A MEANS OF «NEW» WARFARE	218
Proskurina O. MYTHOLOGICAL MEASUREMENT OF POLITICAL CULTURE: THEORETICAL BASIS AND POLITICAL PRACTICE	227
Ryabinin Y. SEPARATISM AND METHODOLOGY OF ITS REVEALING	234
Tatai E. CLASSIFICATION OF PUBLIC ORGANIZATIONS' ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF THE RISKS OF THEIR DESTRUCTIVE INFLUENCE ON SOCIETY	244

Trofymenko A.	253
JOINT FORCES OPERATION IN UKRAINE: ITS POLITICAL AND LEGAL BASIS	
Trofymenko M.	260
ANASTASIOS G. LEVENTIS FOUNDATION AS A PUBLIC DIPLOMACY INSTITUTE OF THE REPUBLIC OF CYPRUS	
Tupitzya O., Khudyi E.	269
MANAGEMENT OF NONGOVERNMENTAL ORGANIZATIONS: STRATEGY OF POLITICAL EFFICIENCY IN TRANZITIVE SOCIETY	
Turchyn Ya., Ivasechko O.	275
DIPLOMACY WITHOUT DIPLOMATS: CONCEPTUAL PRINCIPLES OF PARADIPLOMATIC ACTIVITY	
Shulika A.	284
THE POLITICAL POTENTIAL OF THE CONTEMPORARY PRECARIAT	

SCIENTIFIC LIFE

REVUE	
A NEW WORD IN POLITICAL RESEARCHES OF POLITICAL CORRUPTION: A REVIEW OF THE MONOGRAPH BY I. KUSHNAROV «POLITICAL CORRUPTION: THE CONCEPTUALIZATION IN COMPARATIVE POLITICS» (Pashyna N.)	292
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	294
ADVERTISEMENT	297
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	298

ПЕТРО ДОБРОВ: ВІРНІСТЬ Й ВІРА

Десять років тому ми вітали Петра Доброва статтею, яка мала назву «Феномен Доброва» або вітання в чотири руки». Десять років тому ми були іншими – спокійнішими, у чомусь легковажнішими, точно – веселішими й схильними до малих бунтів та великих суперечок з приводу якихось дрібниць, що насправді не мали жодного сенсу. Ми дозволяли собі рости, набиратися сил, не зважати на авторитети, завжди відстоювати свою точку зору – ми були «балувані» діти історичного факультету ДонНУ. Факультету, на якому завжди діяло правило «дозволяйте дітям». Наш декан – Петро Добров – бачив нас справжніми, добрими, щасливими, розумними. Він бачив нас не такими, якими ми були тоді, а такими, якими нас задумав Бог. І тому – дозволяв. Дозволяв, сподіваючись, що прийде час й ми зможемо стати кращими варіантами самих себе, ми подорослішаємо у всіх смислах, ми візьмемо на себе відповідальність, розділимо її й не будемо боятися. Взагалі нічого й нікого не будемо боятися.

Тепер, з відстані війни РФ проти України, з її гіркої оптики, ми бачимо, що феномен Доброва десять років тому не був нами розгаданий остаточно. Тільки накреслений, тільки відчутий. Тепер, коли обставини змінились, коли з'ясувалось, що дорослість, відповідальність, щирість – це свідомий вибір одних, але не підйомний тягар для інших – вірність собі й віра у те, що людина може виправитися... Може виправитися, якщо її цінувати, поважати, слухати... Вірність собі й віра в людей – як головні складові уроків декана історичного факультету ДонНУ П.В. Доброва – дають сили жити задля нашої Перемоги.

Не зраджувати своїх принципів – ані під тиском обставин, ані зі страху чи відчаю, ані від солодких обіцянок. Тримати слово, що дано батькам, Україні, колегам, учням. Не мати сумнівів у тому, що добро перемає. Чекати й знати, що ще будуть сльози радості, обійми, що буде історичний факультет ДонНУ ім. Василя Стуса в Донецьку, що буде свято й буде пам'ять про тих, хто його наближав.

Феномен Доброва не в тому, що він доктор історичних наук, професор, академік Академії історичних наук, що він був нашим деканом, а ще завідував кафедрою, головував у спеціалізованій вченій раді, очолював фахові журнали, збирав наради деканів історичних факультетів України, створив власну наукову школу, а ще інститут історії українського Донбасу, хоча і в цьому також. Феномен Доброва у тому, що він – незамінний, в тому, що й тепер, коли війна змусила його стати пенсіонером, він все одно залишається серцем історичного факультету, того самого факультету, який говорив про себе: «Істфак – чемпіон!», який вчив та вчився бути різним, не боятися й бути. Феномен Доброва у тому, що наша майбутня донецька буттєвість залежить від нього. Від його мудрості, від широкого вміння пробачати, від готовності слухати та допомагати, від здатності говорити правду, якою б гіркою вона не була. Й від його суворого «Ні» ворогам, справжнім ворогам, яким не треба майбутнього, які живляться зрадою та зростають чужим миром.

Ми є, ми не здаємось, ми рухаємось вперед – до нашого дому. Тому що тут на нас чекає феномен Доброва. Феномен нашого декана, нашого факультету, нашого

університету. Ми скоро будемо, Петро Васильович. А з тим – всі Нові роки, всі дні народження, всі ювілеї, всі Дні міста – відсвяткуємо разом.

Вірність й віра – феномен Доброва. Феномен нашої землі й нашої перемоги.

Анна Володимирівна Гедьо – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Олена Вікторівна Стяжкіна – доктор історичних наук, професор, провідна наукова співробітниця відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.7=411.16)"17/19":316.3:008]:82-94

А.В. Гедьо

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті проаналізовані матеріали особового походження, які висвітлюють історію євреїв півдня України. Усі вони відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були.

Різні за метою створення, функціональним навантаженням ці джерела об'єднані окремими сюжетами історії єврейства та регіоном, у якому розгорталася подія, свідком яких або передавачем свідчень був автор.

Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження (подорожні записки, спогади, автобіографії, листи) з особливою виразністю відтворюють живі картини та унікальні подробиці різних сторін буття єврейства. Вони забезпечили різноманітний, багатий, а в ряді випадків й унікальний фактологічний матеріал з історії єврейства півдня України, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів.

Ключові слова: євреї, мемуари, подорожні записки, спогади, щоденники, автобіографії, листи, Південна Україна.

Значення мемуарів як джерел з історії євреїв півдня України визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, ці джерела насичені враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події. Їх особливістю є те, що вони за своїм жанром є близькими до художньої літератури, яскравіше від інших письмових джерел відображають колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. Ще однією важливою їх особливістю є те, що вони містять не лише спогади, особисті враження, опис тих чи інших подій, але і елементи дослідницького характеру.

Мемуари, які висвітлюють історію єврейства півдня України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. представлені подорожніми записками, спогадами, автобіографіями та приватним листуванням. Усі вони різняться індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Різні за метою створення, функціональним навантаженням, ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталася подія, свідком яких або передавачем свідчень був автор та тематикою. Це ставить перед дослідником велику кількість завдань – визначення достовірності, інформативних можливостей, історії кожної пам'ятки, жанру записів і структуру викладення. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, мемуарні джерела з особливою виразністю відтворюють живі картини і унікальні подробиці різних подій.

Метою даної розвідки є аналіз мемуарів як джерел з історії євреїв Південної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. та визначення їх інформативного потенціалу.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення в працях джерелознавчого спрямування М. Казьмірчук [17], А. Бойка [4], А. Гедьо [9, 10], А. Кухлева [9, 19].

Значна увага мемуаристів приділена участі євреїв в іноземній колонізації регіону. Так, в мемуарах генерал-губернатора Новоросійського краю, графа М.С. Воронцова зазначалося, що південь України мав всі умови для досягнення успіху в різних галузях. Вдале розташування портів дозволило розвивати торгівлю, степи – збирати багаті врожаї, Крим – розводити овець та піднімати виноробство. Свій внесок у розвиток краю зробили італійці, греки, французи, євреї, вірмени та інші народи. М.С. Воронцов відзначав євреїв: «Энергии и предприимчивости этих людей стоит удивиться и взять лучшее, чего нет в нашем характере. Когда же еврей перенимает веру принявшей его страны, то становится и вовсе достойным поданным. И должен сказать, что и наши одессанские евреи были людьми достойными и полезными» [8, с. 173].

В середині XIX ст. К. Зеленецький у своїх подорожніх записках писав, що перший етап єврейської колонізації півдня був не дуже вдалим. Перші єврейські колонії мали землеробський характер, але їхні господарства були в жалюгідному стані, непристосовані для умов життя. Більшість єврейського населення виявилась неспроможною до сільськогосподарської діяльності [15, с. 229]. З часом євреї почали займати більш вагоме місце в житті регіону. У Херсоні, свідчив К. Зеленецький, євреї тримали трактири, займалися ремеслами, торгівлею, факторством, так само, як й в Олександрії [15, с. 207].

Негативні враження від поїздки до Херсонської губернії залишив А. Фаресов. Аналізуючи міське життя Херсона, автор, будучи великоросом, робить висновок, що воно було зіпсоване вихідцями із єврейства та українського козацтва. Мандрівник надав не надто схвальну характеристику місцевим євреям, у чиїх руках зосереджувалась торгівля та ремесла. За його свідченнями, євреї-майстри були неакуратними, вчасно не виконували замовлень, при цьому намагалися обдурити клієнта. Це саме стосувалось винайму житла в єврейських сімействах, а тому, попереджав А. Фаресов, з ними потрібно вести справу достатньо обережно [29, с. 276].

Аналогічне зневажливе ставлення до місцевого єврейства можна зустріти і у подорожніх записках М.І. Городецького: «...жид завладел всем, решительно всем: и торговлей, и домами, и землями, и банками, и городским управлением, и даже успел прихватить, как бы кстати, и православную церковь...» [12].

Англійський мандрівник Р. Лайелл, в записках 1825 р. про подорож на південь імперії, згадує близько 300 сімей євреїв, що переселилися до Одеси в перші десятиліття її існування головним чином з Галичини [29, с. 162]. Однак, як влучно зазначає Ю. Прокоп, в роботі не зазначені посилання на джерела інформації, але саме на ці відомості спираються багато істориків, говорячи про переїзд до Одеси бродських євреїв (зокрема С. Ципперштейн та П. Герлігі) [25, с.36].

Спогади уродженця с. Новогорожене, що на Миколаївщині, С.Є. Сала є прикладом селянських наративів. Автор став свідком багатьох подій XX ст. В спогадах С.Є. Сала євреї фігурують як заможні господарі. У спогадах згадуються єврейські колонії, в яких землеробство розвивалося доволі мляво. Набагато краще в євреїв виходило займатися торгівлею. Восени до села прибували комівояжери, майстри, ремісники. Автор писав, що відношення до таких євреїв з боку селян було трохи іронічне, але загалом добре [26, с. 39].

У формі листування написані записки про Одесу кореспондента газети «Новое Время» О. Молчанова. В них викладено детальний опис міста та його життя середини 80-х рр. XIX ст. Автор описав заселення Одеси євреями. Особливо бурхливо цей процес відбувався в роки російсько-турецьких воєн – 1828-1829, 1853-1856 та 1877-1878 рр. Ці

роки збагатили край та Одесу значною кількістю нових капіталістів. Єврейські торговці спеціалізувались на продажі хліба. Серед старіших фірм вважався дім Рабиновича. Автор зазначає, що до кінця 1860-х рр. євреї потіснили майже всіх іноземців з одеського ринку, ставши його головними господарями [22, с. 7].

О. Молчанов навів статистичні дані стосовно збільшення кількості єврейського населення в Одесі та в Новоросійському краї, участі єврейства в господарському освоєнні регіону. Наприклад, у губернському Херсоні із 50 тисяч жителів 23 тисячі склали євреї, із 150 купців налічувалось 73 євреї, із 53 фабрик та заводів – 28 єврейських. Майже всі трактирні заклади перебували в руках євреїв [22, с. 9].

Разом із тим, єврейство, писав О. Молчанов, відвернулося від землеробства: спроба уряду наділити євреїв землею та створити землеробські єврейські колонії не увінчалася успіхом. Втім, серед євреїв постало чимало багатих поміщиків та крупних земельних орендарів. Автор також навів численні статистичні показники: розміри наділів, вартість оренди, яка, на його думку, мала експлуаторський характер [22, с. 19].

Описуючи одеську торгівлю хлібом, автор акцентував увагу на євреях, яким належала першість в торгівельних оборудках. Тисячі агентів, посередників, комісіонерів єврейського походження були зайняті в цьому процесі. Листи просякнуті переважно негативним ставленням до єврейства. І хоча вони не містили прямих закликів до антисемітизму, відчувалося, що О. Молчанова хвилювало засилля євреїв на півдні. В якості прикладу автор навів щороку зростаючу кількість єврейських учнів та студентів у гімназіях краю та Новоросійському університеті. Таке сусідство, на думку автора, справляло негативний вплив на гімназистів-християн [22, с. 25].

Серед мемуаристів кінця XIX – першої половини XX ст. було чимало євреїв. Так, наприклад, з листів Марії Олександрівни Фортус, яка народилася в Херсоні в 1870 р. в родині банківського службовця, можна дізнатися про життя єврейської родини, зокрема, про отримання євреями земельних наділів у колоніях, їхні заняття, сімейні стосунки [24, арк. 1].

Листи В. Пассека до І. Срезневського були написані із Одеси восени 1837 р. Автор листів зауважував, що основою міста служать євреї. Цей народ торгував всім. Російських купців мало, але багато іноземців – греків та італійців, за ними караїми, німці, французи і декілька англійців. Всіх їх приманювало до Одеси порто-франко [6, с. 547].

Значна увага мемуаристів була приділена особливостям релігійного та культурного життя єврейства півдня України. У 1810 р. подорож півднем здійснив князь І. Долгорукий. Його твір належить до числа відомих джерел з огляду на висвітлення багатьох аспектів життя регіону. В тому числі, розвитку освіти, релігії та культури. Якщо до християнських церков автор записок не виказував негативного ставлення, то цього неможна було сказати про оцінку місцевих євреїв та їхньої синагоги. Мандрівник змальовував їх переважно в негативному світлі, вказуючи на такі риси, як бруд, лінь, хитрість. Попри те І. Долгорукого вразило, що всі євреї знали грамоту і любили церковні книги, які скуповували у великій кількості [13, с. 146].

Англійський мандрівник Е. Мортон, який відвідав Одесу в першій третині XIX ст., залишив опис про школу для єврейських дітей та приватні школи [23, с. 110].

Повідомлення про розвиток освіти євреїв в Одесі залишив П. Морозов. За його свідченнями, в 1830-х рр. на особливу увагу заслуговували училища – Єврейське та Східних мов. П. Морозов охарактеризував рівень освіченості євреїв: «Воспитанники єврейського училища оказывают необыкновенные успехи в науках... Из сих трудолюбивых питомцев образуются люди, которые со временем будут известны в торговом мире» [21, с. 71].

Мемуари Й. Векслера «Херсон и его жители» є важливим джерелом з історії культурного та релігійного життя євреїв міста. Зокрема, в них містився перелік

навчальних закладів, культурних установ тощо [7, с. 533]. По тому, як автор розповідає про релігійну обрядовість єврейської громади, відчувається його милування традиціями свого народу [7, с. 499].

Й. Векслер, лікар за фахом, не обійшов стороною таку тему, як організація охорони здоров'я та медичного обслуговування населення. Він тепло відгукувався про своїх колег. Майже всі вони були єврейського походження.

У другій половині XIX ст. в ряді міст та єврейських колоній півдня найбільш ефективним прикладом модернізації освіти стало створення талмуд-тор, що утримувалися коштами громади і були призначені для сиріт та бідних дітей. Одним із учнів закладу був М. Рабинович (1854-1932), відомий письменник, критик, громадський діяч, який залишився в історії єврейської літератури під псевдонімом Мордехай Бен-Амі. Про своє перебування в 1868-1870 рр. у талмуд-торі та сирітському будинку М. Бен-Амі залишив спогади.

Одеська талмуд-тора мала шість класів. Директором був німецький єврей А. Гольденблум [3, с. 251]. М. Бен-Амі не надто схвально відгукувався про талмуд-тору. Вчителі не поспішали на урок і часто приходили незадовго до його закінчення. Порядок у класі мав забезпечувати старший учень, якого обирали з найбільш здібних вихованців. Щодо системи покарань, то найгіршим із них вважалося залишитися без обіду. Також використовували порку, лінійку або удари по голові [3, с. 259].

В старших класах підбір учнів був кращим, оскільки лише найбільш здібні досягали вищих класів. У той час у середовищі освіченого єврейства панували ідеї русифікації. Вважалося, що це відкриє нові можливості для єврейського народу. Талмуд-тора не була виключенням, навіть навпаки – заклад вважався «рассадником русской гражданственности» [3, с. 260].

Коли М. Бен-Амі перейшов до третього класу, на його очах відбулося відкриття сирітського будинку. Життя в ньому вирізнялося скромністю, зразковим порядком, чистотою, одноманітністю та шаблонністю. Вихованці являли собою найбідніший прошарок одеського єврейства. Найбільшою радістю для них були візити рідних по суботах або святах [3, с. 261].

Навчання єврейської молоді в Одесі кінця XIX ст. описано в спогадах Б. Кругляка. Внаслідок жорстких умов в 1890-х рр. єврейська молодь імперії опинилася в становищі самоучок, екстернів. Прагнення здобути освіту приводило їх до Одеси, де існувала комісія при Товаристві розповсюдження просвіти між євреями [18, с. 277].

Більшість єврейської молоді мріяло про диплом лікаря або вчителя. У своїх спогадах автор описав побут, звичаї, підготовку до іспитів. В Одесі євреї-екстерни вели бідне життя. Напівголодні, вони винаймали найпростіше помешкання. Серед радісних подій для автора записок стала зустріч з єврейським письменником Менделє Мойхерсфорімом [18, с. 280].

Цікаві деталі про стан єврейської освіти в Одесі на межі XIX-XX ст. передав у своїх спогадах С. Боровой. Його батько належав до ряду єврейських організацій, метою яких було сприяння розвитку просвітництва, науки, культури. Хлопчиків-євреїв намагалися уберегти від асиміляційних процесів. Задля цього для них створювалися спеціальні гуртки, так звані домашні школи, де з ними працювали викладачі. За спогадами С. Борового, його дід, Давид Білліг, який прибув до Одеси на початку 1870-х рр. з австро-угорської Буковини, став одним із багатьох євреїв, що брали участь у різноманітних поставках російській армії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [5, с. 34].

Лише після того, як хлопці гарно засвоїли давньоєврейську мову, літературу та історію єврейського народу, їх віддавали до престижної гімназії Іглицького. Вихідним

днем була субота, а іспити на атестат зрілості проводилися в присутності депутатів від навчального округу [5, с. 41].

Л. Утьосовим описані роки навчання в Одеському приватному комерційному училищі Г.Ф. Файга, яке існувало з 1883 р. Прийом до навчального закладу тривав круглий рік, але єврейські хлопчики мали складати 50 відсотків від загальної кількості учнів. Г.Ф. Файг особливо піклувався про престиж свого закладу [28, с. 39].

В училищі існували симфонічний оркестр, хор, драматичний гурток. Заняття проводили талановиті педагоги. З гордістю Л. Утьосов згадував учнівські бали: «Мы приходили на них в своих парадных формах. Все гимназисты имели парадную форму, но форма нашего училища вызывала зависть даже у гвардейских офицеров» [28, с. 41].

В автобіографіях видатних особистостей єврейського походження також часто можна знайти опис періоду навчання. Так, в своїй автобіографії І. Бабель зазначає, що до 16 років він за настановою батька вивчав єврейську мову, Біблію, Талмуд. Потім І. Бабель вступив до Одеського комерційного училища. Там навчалися сини іноземних купців, діти єврейських маклерів, сановиті поляки, старообрядці. В автобіографії інформативно описане дозвілля молоді [2, с. 7].

Згідно ж з автобіографією М. Дрея, сина пруського лікаря, який оселився в Одесі, його батько був наскрізь просякнутий німецьким духом і німецькими симпатіями. В родині Дрейв розмовляли німецькою, перші слова, яким Михаїл навчився, стали німецькі, і перші книжки, які він прочитав, теж були німецькими [14].

Провівши в Одесі два тижні, мандрівник А. Голомбієвський не зміг оминати одну із своїх улюблених «тем» – опис життя та звичаїв єврейства. Він відмітив високу релігійність євреїв, їхню сімейну прив'язаність, красу єврейських жінок. «Люблю я этот народ: какая сметливость, расторопность, и сколько усердия за пятиалтынный в сутки, – писав автор записок. – Решительно скажу, что никто так ловко не услужит, как фактор-жид; но уже никто так ловко и не проведет: остро держите ухо» [11, с. 523].

Неповторний колорит Одеси передав у своїх спогадах Л. Утьосов. Написані жвавою, особливою «одеською» мовою, вони розкривають специфічні риси міста кінця XIX – початку XX ст. Одеса, писав Л. Утьосов, була чимось схожа на федерацію, де кожен район мав свої особливості. Центр – це найкращі будівлі, магазини, одяг, але не найкращі люди. Місцеву аристократію автор змальовував як нащадків контрабандистів, які багато років тому назад першими освоїли Одесу. Це були «усатые степенные греки, вертлявые итальянцы – смелые и предприимчивые люди, копившие богатства для своих хлипких потомков» [28, с. 16].

У спогадах В. Луцинського постав дореволюційний Олександрівськ. Помітне місце в житті Олександрівська займала єврейська громада, яка мала свою синагогу. Євреї були богомольними, справляли всі обряди. Луцинські мали приязні стосунки з євреями. Автор писав: «В еврейскую пасху нам приносили Ротшильды мацу и пряники, а в русскую Пасху мы пекли паски, всякие печения и оделяли всех знакомых евреев» [27, с. 32].

В листі невідомого автора надавалася характеристика основних видань 1850-х рр., що виходили в Одесі. Як він свідчив, місцеві газети мали офіційний характер. Окрім «Одесского вестника» та «Листка общества Пароходства и Торговли» більше не було незалежного та широкого друкованого органу, а тому одесити з нетерпінням чекали столичні іноземні журнали. Автор повідомляв про заснування журналу «Разсвет» – видання російських євреїв, випуск якого планувався раз на тиждень. Автор листа схвально відгукувався про програму журналу, який був покликаний зблизити євреїв із Росією, познайомити публіку з побутом та інтересами єврейського народу [20, с. 9].

Мемуари допомагають відтворити і трагічні сторінки історії євреїв регіону – єврейські погроми.

Питання, яке найбільше хвилювало Й. Векслера – єврейський погром 1905 р. На його переконання, причина трагедії крилася в цілеспрямованій політиці уряду. Широком верствам населення нав'язувалася думка про те, що в усіх бідах винні євреї. У такий спосіб «охранка» намагалася відвернути революцію, адже до 1905 року в Росії відносини між народами, на переконання Й. Векслера, були більш-менш задовільними. І лише в 1907 р. настав певний спокій [7, с. 525].

В спогадах І. Зіздо, який в червні 1905 р. став свідком подій, пов'язаних із заворушеннями в Одесі та єврейським погромом зазначається: євреї-біженці поїздами тікали на залізничні станції подалі від міста, а в самій Одесі було вкрай неспокійно: горів порт; натовп розграбував склади зі спиртним – почалась вакханалія... [16, арк. 1].

Своє перше відчуття страху, пов'язане з єврейським погромом описав Л. Утьосов: «Кто эти люди, несущие образ Христа, хоругви, портрет царя?..» І відповідав: «Одесские охотнорядцы, ненавидящие еврея-конкурента. Деклассированная босячня. Обманутые тупицы. Царизм знает, что делает» [28, с. 33]. Із вдячністю артист згадував тих одеситів, хто рятував євреїв, переховував від розправи натовпу.

В автобіографії К. Фасрман єврейський погром 1905 р. теж описаний як найбільш жахлива подія життя євреїв: «С окон летел пух и перья над городом из распоротых подушек и перин в еврейских кварталах » [1, арк. 5].

Таким чином, мемуари з історії єврейства України представлені подорожніми записками, спогадами, автобіографіями та приватним листуванням. Їх специфіка як джерел суто індивідуального походження зумовлює фактологічні неточності, що викликано суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а інколи й умисним спотворенням якихось фактів та явищ.

В цілому проаналізовані матеріали особового походження не виходять за межі мемуарної традиції останньої чверті XVIII ст. – першої половини XIX ст. Разом з тим, можна простежити й певні зміни цього жанру. Поступово автори відходять від тенденції зовнішнього споглядання описуваних подій. Вони намагаються поставити особистість, перш за все себе, як автора та безпосередню дійову особу. Власне «я» автора починає займати пріоритетні позиції. З'являються оцінки подій, діячів та явищ. Крізь призму цих оцінок, або для їхнього доказу й залучається інформація про самі події.

Мемуари вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів. Без ретельного вивчення походження цих джерел, мети, часу і умов їх створення, без аналізу та зіставлення їх змісту з іншими джерелами неможливо визначити достовірність наведених у них відомостей, об'єктивну їх цінність. Тому шлях вирішення проблеми достовірності історичних фактів повинен іти від історичного факту до історичного джерела. Це передбачає реконструкцію історичних фактів на основі інших комплексів джерел і, відповідно, діахронічного аналізу реконструйованих фактів.

Список джерел та літератури

1. Автобиография Фаерман Екатерины Львовны // Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. 1233. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 46; Avtobiografiya Faerman Yekateriny Lvovny // Derzhavniy arkhiv Khersonskoi oblasti. – F.R. 1233. – Op. 3. – Spr. 1. – Ark. 46.

2. Бабель И. Автобиография // Бабель И.Э. Одесские рассказы. Очерки и рассказы. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – С. 7-8; Babel I. Avtobiografiya // Babel I.E. Odesskie rasskazy. Ocherki i rasskazy. – Odessa: Izd-vo «Optimum», 2012. – S. 7-8.

3. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868-70 г.) // Еврейская старина. – 1914. – Выпуск II. – С. 247-261; Ben-Ami M. Vospominaniya o staroy Odesse. Moe prebyvanie v Talmud-tore i Sirotskom dome (1868-70 g.) // Yevreyskaya starina. – 1914. – Vypusk II. – S. 247-261.

4. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст: аналіз джерел. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства, 2000. - 308 с.; Boiko A. V. Pivdenna

Ukraina ostannoï chverti XVIII st: analiz dzherel / A.V. Boiko. – K.: In-t ukrainskoï arkheohrafiï ta dzhereloznavstva, 2000. – 308 s.

5. Боровой С. Воспоминания. – М.: Еврейский университет в Москве, 1993. – 384 с.; Borovoy S. Vospominaniya. – M.: Yevreyskiy universitet v Moskve, 1993. – 384 s.

6. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И.И. Срезневскому (1837-1839) // Русская старина. – 1893. – Сентябрь. – Т. LXXIX. – С. 546-557; Vadim Vasilevich Passek i ego pisma k I.I. Sreznevskomu (1837-1839) // Russkaya starina. – 1893. – Sentyabr. – Т. LXXIX. – S. 546-557.

7. Векслер И.Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Т. 9: Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – С. 510-550; Veksler I.N. Kherson i ego zhiteli // Dzherela z istoriï Pivdennoï Ukraïni. T.9: Memuari ta shchodenniki. Ch.2. – Zaporizhzhya: RA «Tandem-U», 2006. – S. 510-550.

8. Воронцов М.С. Записки губернатора. Мемуары. – Одесса: Оптимум, 2003. – 198 с.; Vorontsov M.S. Zapiski gubernatora. Memuary. – Odessa: Optimum, 2003. – 198 s.

9. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 99–101; Gedo A. V., Kukhlev A. S. Materiali osobovogo pokhodzhennya yak dzherelo z istoriï mist Pivdennoï Ukraïni kintsya XVIII – pochatku XX st. / A. V. Gedo, A. S. Kukhlev // Gileya : naukoviy visnik : zbirnik naukovikh prats / gol. red. V. M. Vashkevich. – K. : VIR UAN, 2013. – Vip. 73 (№ 6). – S. 99–101.

10. Гедьо А.В. Матеріали особового походження як джерело з історії іноземців півдня України // Література та культура Полісся. – Вип. 64. – Ніжин, 2011. – С. 157-165; Gedo A.V. Sotsialno–ekonomichniy rozvitok gretskikh gromad Ukraïni seredini XVII–XIX st.: dzhereloznavchiy aspekt / A.V. Gedo. – Donetsk: DonNU, 2006. – 399 s.

11. Голомбиевский А.А. Дневник поездки по России // Русская старина. – 1913. – № 9. – С. 492-528; Golombievskiy A.A. Dnevnik poezdki po Rossii // Russkaya starina. – 1913. – № 9. – S. 492-528.

12. Городецкий М.И. Поездка в Холм, Подолию и Бессарабию. Путевые наброски / М.И. Городецкий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Gorodeck_IV90_12.htm; Gorodetskiy M.I. Poezdka v Kholm, Podoliyu i Bessarabiyu. Putevye nabroski / M.I. Gorodetskiy. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Gorodeck_IV90_12.htm.

13. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда 1810 года. – М., 1870. – 355 с.; Dolgorukiy I.M. Slavny bubny za gorami ili Puteshestvie мое кое-куда 1810 goda. – M., 1870. – 355 s.

14. Дрей М.И. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. – М. : Советская Энциклопедия, 1989. – С. 78-79.238; Drey M.I. Avtobiografiya // Deyateli SSSR i revolyutsionnogo dvizheniya Rossii. – M. : Sovetskaya Entsiklopediya, 1989. – S. 78-79.238

15. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии // Вестник имп. Русского географического общества. – 1857. – Ч.21. – Кн.5-6. – 402 с.; Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii // Vestnik imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva. – 1857. – Ch.21. – Kn.5-6. – 402 s.

16. Зиздо И.Д. Воспоминания о событиях в г. Одессе в начале восстания на броненосце «Потемкин» 14-16 июня 1905 года // Державний архів Миколаївської області Ф.Р. 3424. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 9. Zizdo I.D. Vospominaniya o sobytiyakh v g. Odesse v nachale vosstaniya na bronenostse «Potemkin» 14-16 iyunya 1905 goda // Derzhavniy arkhiv Mikolaïvskoï oblasti F.R. 3424. - Op. 1. - Spr. 2. - Ark. 9.

17. Казьмірчук М.Г. Джерела особового походження. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; Kazmirchuk M.H. Dzherela osobovoho pokhodzhennia / M.H. Kazmirchuk. – К.: Lohos, 2010. – 242 s.
18. Кругляк Б. Воспоминания о жизни экстернов в Одессе // Еврейская старина. – 1916. – Т. IX. – С. 276-299; Kruglyak B. Vospominaniya o zhizni eksternov v Odesse // Yevreyskaya starina. – 1916. – Т. IX. – С. 276-299.
19. Кухлев А. С. Херсон та його жителі очима Й.Н. Векслера (кінець XIX – початок XX ст.) // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали конференції. Т. II. Вип. III / Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (III ; 24-25 квітня 2014 р. ; Миколаїв). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.history.mk.ua/istorichni-midrashi-pivnichnogo-prichornomorya-vipusk-iii> ; Kukhlev A. S. Kherson ta yoho zhyteli ochyma Y.N. Vekslera (kinets XIX – pochatok XX st.) // Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria: materialy konferentsii. T. II. Vyp. III / Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Istorychni mindrashi Pivnichnoho Prychornomoria» (III ; 24-25 kvitnia 2014 r. ; Mykolaiv). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://library.history.mk.ua/istorichni-midrashi-pivnichnogo-prichornomorya-vipusk-iii>
20. М. А. Д. Г. Письмо из Одессы // Русское слово. – 1860. – № 6. – С. 1-10; M. A. D. G. Pismo iz Odessy // Russkoe slovo. – 1860. – № 6. – S. 1-10 ;
21. Морозов П. Одесса в 1830 г. // Одесский альманах на 1831 год. – Одесса, 1831. – С. 45-73; Morozov P. Odessa v 1830 g. // Odesskiy almanakh na 1831 god. – Odessa, 1831. – S. 45-73.
22. Молчанов А.Н. Письма из Новороссийского края. – Одесса, 1884. – 48 с.; Molchanov A.N. Pisma iz Novorossiyskogo kraia. – Odessa, 1884. – 48 s.
23. Мортон Э. Одесса, какая она есть. Записки путешественника. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – 182 с.; Morton E. Odessa, kakaya ona est. Zapiski puteshestvennika. – Odessa: Izd-vo «Optimum», 2012. – 182 s.
24. Письмо Фортус М.А. с рассказом о родителях // Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. 1233. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-2; Pismo Fortus M.A. s rasskazom o roditelyakh // Derzhavniy arkhiv Khersonskoi oblasti. – F.R. 1233. – Op. 1. – Spr. 3. – Ark. 1-2.
25. Прокоп Ю. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний: Дис. ... канд. іст. наук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shron1.chtyvo.org.ua/>; Prokop Yu. Yevrei-inozemtsi na pivdni Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.): sotsialnyi, pravovyi ta kulturnyi: Dys. ... kand. ist. nauk. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://shron1.chtyvo.org.ua/>
26. Сало С. Спогади (1899-1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24) / Упорядн. С. Білівненко, Т. Молдавська. – К., 2014. – 110 с.; Salo S. Spohady (1899-1946 rr.). (Serii «Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy», vypusk 24) / Uporiadn. S. Bilivnenko, T. Moldavska. – K., 2014. – 110 s.
27. Спогади В.А. Луциньського про маєток Попових (м. Василівка) та м. Олександрівськ // Спогади Луциньських: дворянська родина на зламі епох / Упор.: А.Г. Олененко, В.М. Стойчев, В.М. Філас, Г.І. Шаповалов. – Василівка-Запоріжжя, 2013. – С. 12-168; Spohady V.A. Lushchynskoho pro maietok Popovykh (m. Vasylivka) ta m. Oleksandrivsk // Spohady Lushchynskykh: dvorianska rodyna na zlami epokh / Upor.: A.H. Olenenko, V.M. Stoichev, V.M. Filas, H.I. Shapovalov. – Vasylivka-Zaporizhzhia, 2013. – S. 12-168.
28. Утесов Л. Спасибо, сердце! – М.: Вагриус, 2000. – 366 с.; Utesov L. Spasibo, serdtse! – M.: Vagrius, 2000. – 366 s.

29. Фаресов А. На благодатном юге // Исторический вестник. – 1913. - июль. – С. 269-297; Faresov A. Na blagodatnom yuge // Istoricheskiy vestnik. – 1913. - iyul. – S. 269-297.

30. Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia / R. Lyall. - London, 1825. – Vol. 1. – XXI. – 527 p.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

A. Hedo

THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM JEWS' HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX

The article analyzes the memoirs that cover the history of Jews in the South of Ukraine. All of them differ by the individual perception of the environment where the authors of the events occurred. This perception was the result of the whole set of factors such as the internal development of the society itself and ideological, social, cultural, political and other orientations of the subject. These sources are united by separate plots of the history of Jews and the region, different for the purpose of creation, functional load in which events unfolded, the witness of which the author of the testimony was a witness. Different for the purpose of creating, the functional load of these sources are united by separate subjects of the history of Jews and the region in which events unfolded, the witness of which or the transmitter of testimony was the author. Materials of personal origin (travel notes, memoirs, diaries) with a special expressive reproduction of living pictures and unique details of the various aspects of the Jews life were based on the memory and personal impressions, the individual experience of participants of the events.

Memoirs (travel notes, memoirs, diaries, autobiographies, letters) are made on the basis of memory and personal impressions, individual experience of participants of events. These documents specifically express the living pictures and unique details of the various aspects of the Jewry. The analyzed memoirs provided diverse, rich, and in some cases unique factual material on the history of Jewry in the South of Ukraine, but they still require a critical analysis using a wide range of sources techniques.

Key words: Jews, memoirs, travellers' notes, diaries, autobiographies, letters, the Southern Ukraine.

УДК 394.[2:792.9](477)(045)

О.В. Головка, М.В. Нікольченко, Т.М. Нікольченко

ВЕРТЕП НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ І ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ

У статті розглядається питання щодо виникнення, особливостей розвитку та змісту вертепу на Правобережній і Лівобережній Україні як культурного феномену XVI–XVIII ст.

Робиться спроба з'ясувати час виникнення вертепу та його поширення Правобережною і Лівобережною Україною.

За текстами XVII–XVIII ст., які збереглися до сьогодні, аналізується зміст вертепної драми і визначаються його характерні риси, залежно від часу створення та розповсюдження в регіонах Правобережної і Лівобережної України.

Визначена роль вертепу в українському фольклорі, бароковій культурі та драматургії на Правобережній і Лівобережній Україні XVI–XVIII ст.

Ключові слова: *Правобережна і Лівобережна Україна, українська культура XVI–XVIII ст., вертеп як культурний феномен, проблема виникнення вертепу, вертепна драма, зміст вертепної драми, діалоги, вірші, пісні, танці, фольклор, театр, драматургія.*

Відомий український етнолог О. Курочкін завважує, що «складним науковим завданням є реконструкція обрядово–звичаєвих комплексів, семіотичний контекст яких неодмінно вписується в загальний контекст культури й світогляду конкретної історичної епохи. Традиційний обряд є одночасно посланням давньої культури й відгомном минулого, що зберігається в нашому сьогоденні» [5, с. 13]. Видається слушною його думка про те, що при розгляді обрядів слід пам'ятати про сформовані культуру обрядового рядження та велику кількість обрядових масок, які присутні у обрядовому дійстві різних народів. Обряди мають певні цикли. Як зазначає дослідник, «хронологічна прив'язка масок переважно до святешніх днів властива не лише українцям, а й східним слов'янам у цілому» [5, с. 17]. Оскільки церковний календар у православних віруючих і католиків різниться, можна за перебігом виконання обряду визначити, на якій території проводиться святкування. Це стосується, перш за все, вертепу, часу його виникнення, побутування та розповсюдження на українських теренах. При певній кількості досліджень цього явища, що з'явилися в кінці XIX–XX ст. та у сьогоденні, невизначеним є головне питання – коли ж саме з'явилися перші вертепні вистави на Правобережній і Лівобережній Україні та в чому полягають особливості змісту вертепної драми?

Протягом двох століть вітчизняну і зарубіжну історіографію досліджуваного питання склали праці вітчизняних та зарубіжних етнографів, фольклористів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, літературознавців, зокрема Д. Антоновича, О. Білецького, М. Возняка, О. Воропая, М. Грушевського, В. Доги, В. Жайворонка, П. Житецького, Е. Ізопольського, О. Киселя, М. Копиці, Л. Курбаса, О. Курочкіна, Д. Ліхачова, Т. Лугової, М. Маркевича, Є. Марковського, Ю. Нікольченка, В. Перетця, Р. Пилипчука, А. Пономарьова, М. Поповича, Л. Софронової, М. Сулими, Й. Федаса, І. Франка, О. Хлистун та інших. Слід зазначити, що уведені до наукового обігу результати їхніх досліджень містять багато вагомого наукового матеріалу, який був з вдячністю використаний авторами у даній статті.

Разом з тим, важливість пошуку нового вирішення завдання полягає у з'ясуванні низки проблем, особливо у сфері їхнього наукового використання, що поєднує у собі два аспекти:

- визначення часу появи вертепу в Правобережній і Лівобережній Україні в історико–культурологічній парадигмі;

- з'ясування особливостей змісту вертепної драми.

Завдяки джерельному та історіографічному підґрунтю пропонуване дослідження пов'язане з науковими пошуками в царині історії та культурології.

Термін «вертеп» походить від давньої назви печери, в якій, за Біблією, народився Ісус Христос. Вистави відбувалися у святковий різдвяний цикл у скриньці, що мала вигляд двоповерхового похідного будиночка. За традицією, він був зроблений із тоненьких дощок. Верхній поверх мав балюстраду; за нею відбувалася містерія народження Христа у Віфлеємі. На нижньому поверсі був встановлений трон царя Ірода; долівку закривали хутром або тканиною для того, щоб не було видно пазів, по яких рухалися ляльки. Розмову від імені героя драми, втіленого у ляльку, ведуть ляльковики–вертепники.

На верхньому поверсі відбувалися вистави на біблійні сюжети, на нижньому – світські чи побутові. Авторами і постановниками вертепних дійств спочатку були скоморохи, потім – мандрівні дяки, а з другої половини XVII ст. – спудеї (студенти)

Київського (Могилянського) колегіуму та учні братських шкіл, які використовували для цього словесні матеріали різдвяної шкільної драми про «Царя Ірода» [1, с. 61].

Текст вертепної драми – це поєднання книжних елементів з елементами народними. Вертепна драма складається з двох частин: різдвяної драми і механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії. Перша частина вертепу, що іноді зветься «святою» – більш-менш стійка, а друга, народна, змінюється у залежності від місцевих умов, історичного періоду та здібностей самого вертепника. Обидві частини – «свята» і народна – різняться між собою і мовою. Перша частина написана староукраїнською «книжною» мовою з великою кількістю церковно-слов'янizmів, а друга, – створена народом, мало чим відрізняється від сучасної української мови за винятком її регіональних особливостей [3, с. 119].

На жаль, жодних автентичних текстів вертепної драми XVII ст. не виявлено. Про їхній зміст можна тільки здогадуватися за текстами другої пол. XVIII–поч. XX ст. Найстаріший відомий запис української вертепної драми був зроблений дяком І. Даниловичем у с. Зуївка на Миргородщині в 1771 або 1776 р. Текст не повний – це окремі виписки з вертепної драми. З 1770 р. походить так званий «галаганівський» список (відомий лише за копією), записаний у с. Сокиринці Прилуцького повіту, Полтавської губернії, учнями київської бурси. З XIX ст. відома значно більша кількість оригінальних текстів вертепної драми. Найкращий з них – це вертеп, записаний у 1860 р. М. Маркевичем у Києві. Заслужують на увагу тексти вертепів із Славути 1897 р. – колекція В. Мошкова, з Батурина 1899 р. – колекція Ю. Жалковського. Найкращі тексти початку XX ст. відомі з Житомира 1927 р. – запису В. Кравченка та із Славути 1928 р. – запису В. Пруса [3, с. 117–118].

Ймовірно, в текстах вищезначених вертепів містяться фрагменти, мотиви, сюжетні ходи, які дозволяють реконструювати більш ранні зразки. Очевидним є бароковий характер вертепного дійства, що дозволяє пов'язувати створення його класичної форми з періодом національно-культурного відродження другої пол. XVII–XVIII ст. Жодних рис, які б пов'язували відомі тексти вертепної драми з більш ранніми культурними періодами, на жаль, виявити не вдалося [10]. А першим офіційним документом щодо українського вертепу є запис у фінансовому реєстрі Львівського Ставропігійного братства, датований 14 липня 1666 р., у якому визначалися витрати на побудову та художнє оздоблення вертепної скрині [8, с. 1022–1023].

Однак, є підстави вважати, що український різдвяний вертеп був важливим чинником розвитку народного мистецтва вже у другій пол. XV–XVI ст. Нагадаємо, що вертепне дійство є складовою театрального мистецтва України, яке бере свій початок з глибокої давнини і проявилось воно в народних іграх, танцях, піснях та обрядах. З XI ст. відомі театральні вистави скоморохів які, вочевидь, були елементами театру в церковних обрядах [10]. Першу згадку про скоморохів зустрічаємо в літописах Київської Русі за 1068 р. [4, с. 105] та зображеннях на фресках Софіївського собору в Києві. Та проблема полягає в тому, що ці відомості уривчасті й не зафіксовані текстуально у репертуарних записах. Якщо дані про вертеп отримали своє відображення вже в пізніші часи, то зародки театрального мистецтва, звідки й бере свій початок вертеп, ще залишаються своєрідними лакунами, які, на жаль, вже важко відновити.

З цього питання висловився академік М. Возняк, аналізуючи основи розвитку драми на українському тлі. З приводу творчості скоморохів як найдавніших українських акторів, він пише: «Скоморохи з'явилися вже в давній Україні, правдоподібно, з Візантії. Вбрані у маски, скоморохи грали та співали по домах, зокрема на бенкетах, брали участь у весільних урочистостях, виступали як знамениті танцюристи та всякі гравці, розвеселяли народну юрбу по вулицях і площах міст і сіл, на кладовищах і полях, перебиралися в звірячі шкури, ходили з ведмедями й іншими навченими звірятами, з

вертепом. (курсив наш – О. Г, М. Н, Т. Н.) [2, с.149]. Якщо прийняти тезу вченого щодо зв'язку вертепу з культурою Візантії, яка припинила своє існування у 1453 р., то дійсно вертеп міг існувати на Правобережній і Лівобережній Україні ще задовго до появи і розвитку української барокової культури.

На користь цієї гіпотези свідчать повідомлення письменника, фольклориста, етнографа, священика з Білої Церкви Еразма Ізопольського (1802–1863), у яких він зазначає, що бачив у Ставищах на Київщині і в Дашівщині на Поділлі вертепні будиночки, датовані відповідно 1591 та 1639 рр. Е. Ізопольський переказав зміст двох, так званих, «*rodan ludu*» (народних переказів), один з яких відносить появу вертепу на Правобережній і Лівобережній Україні до періоду народження Ісуса Христа, якого в дитинстві бавили вертепними виставами. А в другому розповідається, як у давні часи київський князь влаштував вертеп, аби показати своїй іноземній нареченій релігійні події сповідуваної ним віри в Христа, а також звичаї, характери, побут, танці, пісні та жарти русичів [17].

У дослідженні українського вертепу, за свідченням Е. Ізопольського, є надзвичайно важливою єдина згадка про існування вертепу на Правобережжі та Лівобережжі у XVI ст., оскільки всі інші відомості про вертеп належать до західних земель України. Фактографічний матеріал через свою недостатність не може дати достовірної відповіді та створити цілісної картини на питання часу появи вертепу на території України. Але поки не знайдено прямого (зафіксованого матеріально) підтвердження побутування вертепу раніше за XVII ст.; про час його появи можемо говорити тільки в категоріях можливості та приблизності. Й. Федас з цього приводу пише: «Досі важко точно визначити час появи вертепу в Україні (слід сподіватися, що відомості Ізопольського, сприйняті по-різному, будуть підтверджені іншими фактами» [11, с. 141].

Аргументи Е. Ізопольського використовує І. Франко у своїй розвідці «Южноруський театр XVI–XVIII віку»: «...вертеп прийняв ту подвійну форму, котру адаптувала шкільна драма: поважний текст і веселу інтермедію. Відповідно до цього змінилася і його архітектура: domeк зробився двоповерховий: нагорі відбувалися сцени набожні [...], а внизу йшло зовсім інше життя, являлися фігури, вихоплені з живої дійсності [...]. У тій формі існував у нас вертеп, уже при кінці XVI віку (д. Ізопольський бачив у Ставищах вертеп з руським написом «сооружен 1591 р.») і в тій самій формі перетривав аж до нашого віку» [12, с. 301].

З проблеми визначення часу появи українського вертепу, Р. Пилипчук у нарисі «Театр в Україні» пише про те, що час виникнення вертепу на Правобережній і Лівобережній Україні досі не з'ясований. Ляльковий театр («игры, глаголмые куклы») був відомий ще в Київській Русі з перекладної літератури візантійського походження, але перше документальне свідчення про постановки в Україні пересувного лялькового театру датується лише 1573 р., однак чи була та лялькова гра якось пов'язана з вертепним театром, що дійшов до нас у пізніших зразках, досі не з'ясовано [8, с. 1022]. Проте для історико-культурологічного підходу щодо вивчення еволюції українського вертепу самого датування замало, необхідна реконструкція культурного середовища, в якому він функціонував, та вирішення питання його запозиченості чи самобутності. В цьому сенсі варто визначити кілька соціальних осередків, у яких первісно міг постати вертеп, а саме: церква, народ, школа [6].

Час розквіту українського вертепу припадає на бароковий період культури України, точніше – на другу пол. XVII–останню чверть XVIII ст. У його репертуарі міцно утвердився трагедійно-драматичний сюжет (вистави «Цар Ірод» та «Цар Максиміліан») «верхнього світу» з «серйозним» прошарком дійсності та «нижнього світу» зі своїми непристойними жартами, що сприймається більш активно, весело, як розвага» [9, с. 279]. Цей розподіл, який умовно можна назвати релігійною і світською частинами, свідчить

про їхнє відокремлення одна від одної. У вертепній драмі, крім релігійної чи канонічної, була імпровізована частина, пов'язана з діями, які супроводжували водіння Кози і Маланки. Їхній генетичний зв'язок з ритуалами особливо наочно виявляється тому, що вертепні вистави виконувалися у ті ж самі дні релігійних або календарних свят – на Різдво і Новий Рік.

У монографії «Триста років українського театру. 1619–1919» Д. Антонович завважив, що вертепу належить особлива роль у збереженні українського театру «...під час лихоліття другої половини вісімнадцятого віку, що продовжував жити, незважаючи ні на які заборони. Ходити на Різдво з вертепом було в звичаю у спудеїв Київської академії, і заборонити їм це було важко» [1, с. 61.] Фактично, вертеп, як оригінальний різновид лялькового театру, став засобом існування незаможних студентів, які й поширили його у XVIII ст. далеко за межі Правобережної і Лівобережної України, у т. ч. до Росії.

Вертепна драматургія викладачів Києво–Могилянської академії XVIII ст. складала інтермедії та інші драматичні твори, що стосувалися «нижнього світу». Прикладом слугує політичний памфлет Семена Дівовича (1730–1763), українського письменника, перекладача при Генеральній військовій канцелярії за правління гетьмана Кирила Розумовського, вихованця і викладача академії «Розмова Великої Росії з Малоросією», де чітко висловлено ідею державної самостійності України, її окремої та самодостатньої політичної культури, цілком відмінної від Московії, яку автор називає Великою Росією.

Цей твір С. Дівович написав на підставі «Краткого описания Малороссии» літопису Григорія Грабянки. Свою роботу над твором він завершив у Глухові 21 вересня 1762 р. Ймовірно, С. Дівович написав його не без впливу гетьмана, можливо навіть за його дорученням. Він викладає героїчні дії козацтва, починаючи від польського черкаського старости (прикордонного) Вацлава Лянцкоронського, який очолив козаків у війні з турками і татарами ще у 1516 р. Особливу увагу автор приділяє Хмельниччині, багато говорить про утиски й насильства «начальних людей». Твір написаний з позиції козацької старшини; в ньому переконливо доводиться, що українська старшина має ті ж права на привілеї, що й московське дворянство.

Стійкість побудови «нижнього поверху», безпосередній зв'язок його сюжету з фольклором, історією, культурою, мовою народу дають підстави розглядати власне вертеп тієї доби як зародок «справді українського» театру, протиставляючи «народний» поверх схоластичному «верхньому поверху», який ілюстрував євангельські сюжети, але ніколи ні Христос, ні Богородиця не були дійовими особами у вертепній драмі. Ісуса не можна грати; він сам є роль, яку грає Бог у своєму спілкуванні з людьми [9, с. 280].

З другої пол. XVIII ст. в багатьох українських вертепних драмах центром «нижнього поверху» ставав Запорожець, який грає на бандурі, співає і танцює. Слова його пісень перегукуються з думами про козаків та їхнє лицарство. Негативне ставлення Запорожця до польської шляхти, католицької та греко–католицької церкви – річ самозрозуміла. Тексти багатьох вертепів були записані після вибуху гайдамацького руху і великого народного повстання («Коліївщина») на Правобережній Україні. Запорожець у вертепі 70–90-х рр. XVIII ст. – цікаве відображення політичної ситуації в Україні загалом. То був час ліквідації Гетьманщини у 1764 р., поділів Польщі у 1775, 1793, 1795 рр. і знищення Запорозької Січі у 1775 р. У грі цього персонажа відчувається смуток, журба; вона має більше підстав до роздумів, ніж до сміху [3, с. 122–124].

Героїзація запорозьких козаків у вертепних виставах нам уявляється свідченням того, що цей театр був дієвим засобом впливу на глядачів саме на теренах Правобережної і Лівобережної України, там, де й сформувалося і набуло величезного розвитку українське козацтво. Окрім того, ляльковий Запорожець був зображений завжди

набагато більшим (за розміром ляльки) від інших дійових осіб, що підкреслювало його головну роль у боротьбі проти ворогів не лише у театральному дійстві, а й у повсякденному житті.

Важливе місце в українському вертепі посідають пісні. Так, лише у фрагментах вертепної драми, опублікованою М. Маркевичем [15, с. 506] відомо українську пісню «Ой під вишнею, під черешнею» співають Дід і Баба; танцює, підспівуючи собі комаринської, Москаль; співає Циганка віночок з українських веснянок: «Принесу я борщику / В полив'янім горщику»; танцюють і співають цигани під мелодію танцювальної пісні–діалогу: «Чом, козаче не ореш?» – «Бо не маю плужка», «Чом, дівчино не прядеш?» – «Бо не вмію прясти». Тільки замість козака і дівчини дійовими особами є циган і циганка. Під музику краков'яка танцюють і співають Поляк і Полька.

Та найяскравішим явищем усього вертепного дійства є з'ява Запорожця. Його монолог, з яким він звертається до глядачів – це справжній калейдоскоп народних мовних перлів. Він розповідає, як його звать представники різних, за походженням, людей, у т. ч. – поляки і євреї. Ця самохарактеристика відверто нагадує «Думу про козака Голоту»: «...Не бійсь, як був багатий, / То казали: Іван–брат . / А тепер, як нічого не маю, / То ніхто й не знає. / А як розживеться голота да й загуляє, / Тоді до чорта роду і всякий пізнає».

Мова Запорожця пересипана не лише жартами, а й невеселими роздумами про його життя, у якому не знайшлося місця для коханої жінки, родини: «Правда, як кінь у степній волі, / То так козак не без долі: / Куди хоче, туди скаче, / За козаком ніхто не заплаче».

Про скороминуще життя Запорожець роздумує з гіркотою: «Так то бачу, що уже не добра літ наших година: / Скоро цвіте й в'яне, як у полі билина. / Хоча ж мені не страшно на степу вмирати, / Да тільки жаль, що нікому буде поховати». У фольклорній традиції Запорожець згадує свої битви з польською шляхтою, порівнюючи її з кривавою косовицею чи з весіллям, після якого «з похмілля ляхи лежать мертвими».

Запорожець не випадково з'являється у дійстві з бандурою та булавою. Спочатку він грає на бандурі, потім завзято танцює з шинкаркою. Запорожець і тут перемагає. Шинкарка випускає на нього гадюку, від якої його рятує циганка. Глузує Запорожець з греко–католицького священника, який хоче висповідати козака. Та козак погрожує бійкою, тому священник з переляку тікає. Гучне весілля продовжується, і, нарешті, на цей галас з'являються чорти. Цей епізод нагадує уривок з «Думи про Марка–пекельного». Розігнавши чортів булавою, Запорожець іде на відпочинок: «Пойду тепер собі в курінь / Віку доживати».

Отже, фольклорні твори – пісні, приказки, прислів'я, думи використовуються у вертепі в якості носія сюжетної інформації. В одному з варіантів вертепної вистави розмова парубка з дівчиною ведеться за допомогою народних пісень, які вони співають замість реплік. У вертепі пісня залишається невід'ємним структурним компонентом сценічної дії, так само як і танці, виконані персонажами [14, с. 144].

На користь того, що вертеп був поширений на Лівобережній Україні, свідчить використання його елементів І. Котляревським у «Наталці Полтавці». Так, у вертепній драмі, записаній М. Маркевичем [15, с. 507], персонажі – Дід і Баба, жартівливо зображуючи залицяння, танцюють під мелодію відомої народної пісні «Ой під вишнею, під черешнею...». Зустрічаємо майже текстуальний збіг цієї пісні з арією Виборного № 5 з «Наталки Полтавки»: «Ой під вишнею, під черешнею, Стояв старий з молодю, як із ягодою...» [16, с. 40].

Танцюють персонажі української вертепної драми на канонічному і світському поверхах. Зверху танцюють пастухи, які йдуть вітати народження Христа. Знизу, у виставах, пов'язаних із фольклорною традицією, власне танець являє собою характерну сценічну дію замість виконання ролі персонажа. Вже згаданий танець Діда з Бабою є

основною подією, за яку їх забирає Демон у пекло. У цьому сюжеті знаходимо приклад заборони на той час православною церквою танців за ймовірний зв'язок із язичницькими ритуалами.

Це свідчить про те, що безвісні аматори вертепних вистав володіли навичками побудови музичних творів. Як зазначає дослідниця вертепу О Хлистун, можна «говорити про вертеп як про музично–драматичний твір і в перспективі досліджувати глибинну музичну образність цього народного дійства, пов'язуючи з вертепом витоки не тільки українського музично-драматичного театру, а й національної опери. Адже образи, ситуації, сюжетні ходи вертепного дійства по-новому осмислювалися і в українському музично-драматичному театрі – в постановках «Наталки Полтавки» й «Москаля–чарівника» І. Котляревського, і в опері С. Гулака–Артемівського «Запорожець за Дунаєм», операх М. Лисенка, П. Чайковського» [13].

Завдяки яскравості, виразності етнографічно–фольклорного характеру, емоційності персонажів, виконанню народних пісень, танців, жартів і драматичних діалогів вертеп був також дуже популярним на землях українського Полісся та в західних регіонах України – Волині, Галичині, Закарпатті і Подністров'ї. Він близький до білоруської «Бетлейки» (від слова Бетлеєм – Віфлеєм), польського народного лялькового театру «Szorka» – (Сарайчик) та чеського вертепу «Jeslicek» – (Ясла) [7, с. 113].

Український ляльковий театр – вертеп – створений, що найбільш вірогідно, у XVI ст. і розвинутий до рівня народного театрального мистецтва у барокову добу, став окремою галуззю національної художньої культури. Вертеп є надзвичайно складним мистецьким явищем. Його двоповерхова архітектура, поєднуючи сакральний «верх» і світський «низ», вічне й скороминуще, трагічне й комічне, перетворила вертепну скриньку на модель українського світу [13].

Завдячуючи фольклору, вертеп органічно увійшов у календарну різдвяно–новорічну обрядовість українців. Поєднання народного і професійного, святково–обрядового і побутового зумовили кристалізацію вертепу як універсальної культурницької форми, яка знайшла своє відображення у сучасній українській драматургії і сучасному театральному мистецтві. Водночас вертеп, як частина різдвяно–новорічної обрядовості, активно відроджується в Україні у сьогоденні в різних формах лялькового театру й аматорського та професійного вертепу на театральній сцені.

Список використаної літератури

1. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919 та інші праці / Д. Антонович та інші. – К.: ВП, 2003. – 416 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. – 2–ге вид., випр. / М. С. Возняк. – Львів: Світ, 1994. – 560 с.
3. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Том I / Олекса Воропай. – К.: «Оберіг», 1991. – 454 с.
4. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
5. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К.: Наук. думка, 1978. – 190 с.
6. Лугова Тетяна. Полеміка щодо згадки Еразма Ізопольського про вертепний театр в Україні / Тетяна Лугова [Електронний ресурс]. Режим доступу: ori.ua
7. Нікольченко Ю. М. До питання виникнення та особливостей розвитку вертепу на Правобережній і Лівобережній Україні / Ю. М. Нікольченко // Україна у світовому історичному просторі. Зб. мат. всеукр. наук.-практ. конф. 20 квітня 2018 р м. Маріуполь. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 110–114.
8. Пилипчук Р. Я. Театр в Україні / Р. Я. Пилипчук // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3 / Передм. В. А. Смолія. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 1006–1028.

9. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.
10. Софронова Л. А. Старинный украинский театр. / Л. А. Софронова. – М.: РОССПЭН, 1996. – 327 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: inслав.ru
11. Федас Й. Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях ХІХ–ХХ ст.) / Й. Ю. Федас. – К.: Наук. думка, 1987. – 184 с.
12. Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 29. Літературно–критичні праці (1893–1895) / Іван Франко. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1981. – 662 с.
13. Хлистун О. С. Український різдвяний вертеп як універсальна мистецька форма / О. С. Хлистун // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 18. Том II. 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua
14. Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Ляшенка. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
15. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця ХVІІІ ст.) / Упорядкував академік О. І. Білецький. Видання третє доповнене. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1967. – 783 с.
16. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХІХ ст. (У трьох книгах). Книга перша / Упорядкування та фахове редагування Надії Гаєвської. – К.: Фірма «ВІПОЛ», 1996. – 583 с.
17. Isopolski E. *Badania podan ludu: Pamiatki Ukrainy* / E. Isopolski // *Atheneum*. – Wilno, 1843. – Odd III. «*Dramat wertepowy o smierci*». – S. 60–64.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

A. Golovko, M. Nikolchenko, T. Nikolchenko

VERTEP OF THE RIGHT-BANK AND THE LEFT-BANK UKRAINE: DEVELOPMENT PROBLEMS AND NATIONAL PECULIARITIES

The article deals with the problem of the origin and peculiarities of vertep of the Right-Bank and the Left-Bank Ukraine during the Baroque period of the Ukrainian culture.

The Ukrainian Christmas vertep is a unique feature of the Ukrainian culture of the 17th-18th centuries. It has been examined and analysed since the end of the 19th century. Nevertheless the most interesting and important problem has not yet been identified, namely: when did the first vertep performances come into being and what are what are its national peculiarities?

The text of the vertep drama combines book and folklore features. It joins up Christmas drama and satiric everyday-life interlude. The first part is written in the Old Ukrainian bookish language with a lot of church Slavic words. The other one is created by the folk. It is very close to the Modern Ukrainian language with Vertep the exception of its local dialects. Unfortunately no authentic texts of the 17th century vertep drama have been found yet. One can only surmise the contents while studying the texts of second half of 17th – up the beginning of the 20th century.

Vertep was very popular in the regions Volyn, Galicia, Transcarpathia, the region of the Dniester, and Ukrainian Polissja, due to its expressiveness, and vividness of the folklore, folk dancing, songs, jokes and dramatic dialogues. Vertep has much in common with Byelorussian “Belteyka” (cf: Bethlehem), Polish folk puppet-show “Szopka” and Czech vertep “Jeslicek”.

Vertep of the Right-Bank and Left-Bank Ukraine was most likely founded in the 16th century and it developed into the folk art during the Baroque period. It has become a branch of the national art.

Vertep is rather a complicated artistic phenomenon. Its twofold structure combining “sacred” and “secular” styles, eternity and transience, tragedy and comedy has become a model of the Ukrainian world.

Owing to the folklore vertep has become a natural part of Ukrainian Christmas rites. Combination of folklore and professional traditions, rites and everyday-life features has made

vertep the universal form of culture that influenced Modern Ukrainian drama and theatre. Moreover, vertep as a part of Christmas and New Year rites revives in Ukraine as various types of the puppet-show, amateur and professional theatricals.

Key words: *Right Bank and Left Bank Ukraine, Ukrainian culture of the XVII-XVIII centuries, vertep as a cultural phenomenon, the problem of the emergence of the den, verpet drama, the content of vertepical drama, dialogues, poems, songs, dances, folklore, theater, drama.*

УДК 94(5)''14'':929

Ю.В. Зайончковський, С.С. Романова

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАКІНЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ДЖУЧИДСЬКОГО ХАНА МУХАММАДА Б. ТИМУРА

У сучасній науковій літературі існують декілька варіантів датування смерті джучидського хана Кічі-Мухаммада, найбільш популярними з яких є: 1459 рік (дата, запропонована Ст. Лен-Пулєм), 1466 рік і 1440-і роки. Аналізуються висловлені дослідниками точки зору, особлива увага приділяється аргументації запропонованих різними вченими версій.

Письмові джерела нічого не повідомляють про дату і обставини смерті цього хана, на підставі непрямих даних наративів, автори роблять висновок, що смерть Мухаммада б. Тимура настала, найбільш ймовірно, в середині 1440-х років. Його спадкоємці – сини Махмуд і Ахмад, розбиті Абу-л-Хайром незабаром після свого воцаріння, змогли повернути собі владу над Ордою лише наприкінці 1450-х рр., після розгрому хана «держави кочових узбеків» калмиками.

Ключові слова: *Золота Орда, джучиди, Мухаммад б. Тимур, Кічі-Мухаммад, Абу-л-Хайр.*

У 1832 році імператорська академія наук оголосила конкурс - поставила «завдання»: «Написати історію Улуса Джучі, або так званої Золотої Орди, критично оброблену на підставі як східних, особливо магометанських істориків і монетних пам'яток, що збереглися від ханів цієї династії, так і стародавніх російських, польських, угорських та ін. літописів та інших відомостей, які можна знайти в творах сучасних європейців»[20, с. 557]. «Усю цю розповідь має бути викладено в зв'язку і детально, принаймні наскільки це дозволяють матеріали, що дісталися нам у спадок»[20, с. 558]. Дедлайном було оголошено 1 серпня 1835 року «а нагорода за абсолютно задовільне рішення 200 червоних»[20, с. 563].

Минуло вже майже два століття, але згадане «завдання», на жаль, так і не було вирішено – історія Золотої Орди і на початку третього тисячоліття рясніє лакунами та прогалинами. Запропоновану статтю присвячено аналізу одного з багатьох неясних і дискусійних моментів джучидської історії XV століття - визначення часу закінчення політичної кар'єри хана Кічі-Мухаммада. Встановлення цієї дати має важливе значення для хронології всього політичного процесу того періоду. Почнемо з історіографії питання, розглянувши існуючі варіанти в хронологічному порядку і звертаючи особливу увагу на аргументацію, запропоновану авторами.

Варіант датування смерті Кічі-Мухаммада 1459 роком.

М.Г. Сафаргалієв в своїй монографії «Розпад Золотої Орди» (1960) стверджував, що смерть Мухаммада б. Тимура мала місце в 1459 році[19, с. 264]. На підтвердження

цієї тези він посилається на працю Стенлі Лен-Пуля «Мусульманські династії», видану російською мовою в 1899 році. Британський сходознавець називав дату за хіджрою - «приблизно 864[12, с. 166], тобто 1459 – 1460 рр. Зауважимо, що жодних аргументів такого датування Ст. Лен-Пуль не наводить (втім, характер та жанр його праці аргументації наведених дат і не передбачає).

У 2000 році А.А. Горський в монографії «Москва і Орда» стверджує, що хан Махмуд почав правити «після смерті в 1459 р свого батька Кічі-Мухаммеда»[6, с. 149-150]. Підставою для такого твердження є посилання на вищеназану роботу М.Г. Сафаргалієва. Л.В. Войтович (2004) у своїй книзі «Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів» без будь-яких пояснень визначає дату смерті Мухаммада б. Тимура - 1459 рік [4, с. 159].

І.В. Зайцев у монографічному дослідженні «Астраханське ханство» (2006) також говорить про смерть «Кучук-Мухаммеда, хана Великої Орди» в 1459 році, посилаючись на М.Г. Сафаргалієва і Ст. Лен-Пуля [10, с. 31]. В.В. Трепавлов у 2010 році в книзі «Велика Орда - Тахт елі. Нарис історії» стверджував, взагалі не привівши жодних аргументів: «Кучук-Мухаммед помер у 1459 р., залишивши синам, Махмуду і Ахмеду, своє ханство якщо не процвітає, то досить стійке і здатне змагатися з сусідніми юртами за першість у володіннях колишньої Золотої Орди» [22, с. 61].

Р.Ю. Почекаєв у другому виданні (2012 року) своєї праці «Царі ординські. Біографії ханів і правителів Золотої Орди» вважає, що «останні монети хана Кічі-Мухаммеда ... відносяться до 1459 р. Ймовірно, в тому ж році він помер, і до влади прийшли його сини Махмуд і Ахмад» [16, с. 253]. На жаль, Р.Ю. Почекаєв не пояснив які саме монети Мухаммада б. Тимура та чому він відніс їх до 1459 року. Автор вважає, що на нинішньому рівні наших знань таке датування будь-якої емісії цього хана неможливе, єдиний відомий датований випуск Мухаммада б. Тимура (конче важливий, до речі, для визначення часу початку правління цього джучида) був здійснений в Хаджі-Тархані і несе на аверсі дату 831 р.х. (Рис. 1).

Рис 1. Данг хана Мухаммада б. Тимура, Хаджі-Тархан, 831 р.х., 0.62 г.

Отже, в працях названих вище істориків обґрунтування датування смерті Кічі-Мухаммада 1459 роком виявити не вдалося. Звідки ж взято цю дату? Можна припустити, що це датування може бути засновано на інформації літописів. Зокрема, «Єрмолинський літопис» під 6968 (1460) роком містить запис: «того же лета царь Ахмут Большие орды, Кичи-Ахметевъ, сынъ приходил к Переяславлью к Рязаньскому и стоаль подъ городом три недели... и поиде прочь с великимъ срамом...» [8, с. 156].

А.А. Горський вважає, що мова тут йде про хана Махмуда б. Мухаммада[6, с. 149]. Р.Ю. Почекаєв, в свою чергу, впевнений, що це була перша згадка в джерелах про Ахмада, і робить логічний висновок, що «той факт, що він згадується літописцем як «цар», свідчить, що тоді він вже займав трон»[16, с. 253]. Якщо це так, то логічні міркування, які призвели до такого датування смерті Мухаммада б. Тимура, як думається, можна реконструювати наступним чином: якщо літописи повідомляють, що в 1460 році ханом Орди був один із синів Кічі-Мухаммада (в даному випадку навіть не

важливо хто саме), то останній помер у 1459 році, передавши своєму спадкоємцеві «досить стійке» ханство. Автор, однак, вважає, що літописної інформації про знаходження сина Мухаммада б. Тимура у 1460 році на престолі недостатньо для визнання такого висновку обґрунтованим.

Варіант датування смерті Кічі-Мухаммада 871 р.х. / 1466 роком.

Професор Манчестерського університету К.Е. Босворт у 1967 році опублікував довідник з хронології та генеалогії «Мусульманські династії», який при його виданні в СРСР у 1971 році було охарактеризовано як хорошу заміну «виданої 70 років тому аналогічної роботи С. Лен-Пуля ..., нині вже застарілої»[3, с.2]. У цій роботі К.Е. Босворт датує воцаріння Ахмада б. Мухаммада (тобто закінчення царювання його батька) 871 р.х./ 1465 роком, ця дата супроводжується в перекладі приміткою, що «871 р.х. припадає на серпень 1466 - серпень 1467»[3, с. 205]. Жодних аргументів такого датування не наводиться (втім, характер і жанр цієї праці теж не передбачає аргументації наведених дат).

Американський нумізмат С. Альбум у 3-му виданні (2011) свого реєстру «Checklist of Islamic Coins» відносить кінець правління Кічі-Мухаммада до 871 р.х./ 1466 року [24, р. 200] (ніяк це не аргументуючи). Можна припустити, що це датування засноване на повідомленні польського історика Яна Длугоша, який записав під 1465 роком, що татарський імператор Есзигері (Хаджі-Гірей) розбив іншого імператора татарського «Chiczimachmeth, який за Волгою річкою мав імперію»[25, s. 422]. Автор вважає, що на підставі цього тексту не можна робити висновок про те, що Кічі-Мухаммад був на троні Орди в 1465 році.

Швидше за все, як вважав М.Г. Сафаргалієв [19, с. 265], хроніст або його інформатори просто переплутали Махмуда б. Мухаммада з його батьком. Прочитання «Трактату про дві Сарматії» молодшого сучасника Яна Длугоша Матвія Меховського показує, що до поляків і в XVI столітті доходила дуже спотворена інформація про політичну історію їх східних сусідів. Прочитую лише один з багатьох подібних прикладів з праці М. Меховського: «П'ятим імператором був син Темір-Кутлу, Темір цар. Він, як розповідають, викликаний був Вітольдом, князем Литовським, і Владиславом, королем Польським, на допомогу проти пруських хрестоносців і, хоробро борючись, загинув в бою. Шостим імператором був син Темір царя, Махмет цар. Від нього народився Ахмет цар, сьомий імператор... Ахмет народив Шіахмета, восьмого імператора. Шіахмета... було захоплено у полон литовцями і він перебував у в'язниці в Ковно» [14, с. 65].

Варіанти датування 1480 і 1462 роками.

О.К. Марков у «Інвентарному каталозі мусульманських монет Імператорського Ермітажу» (1896) чомусь відніс кінець правління Кічі-Мухаммада до 885 р.х./ 1480 року [11, с. 530]. Г.Є. Грум-Гржимайло (1994) писав, що в 1461 році Кучук-Мухаммед «відбив Хаджі-Гірея, який пішов на нього війною, але, мабуть, цей успіх був уже останнім актом його життя, так як в подальшому історія про нього більше не згадує. У всякому разі, 1462 рік застає на сарайському престолі вже його сина Ахмеда»[7, с. 139]. О.К. Марков і Г.Є. Грум-Гржимайло не пояснюють, на чому їх твердження засновані, можна, однак, констатувати протиріччя цих датувальних фактам, наведеним вище.

Варіант датування смерті Кічі-Мухаммада 1440-ми роками.

У 2002 році А.Г. Гаєв у статті «Генеалогія і хронологія Джучидів» як фінальну дату правління цього хана визначив «приблизно 847 р.х. (?)» [5, с. 55] (1443 - 1444 гг.). Він писав: «Кічі Мухаммад б. Тимур ... згадується у джерелах під 842, 843 і 847 рр.х. ... Точну дату його смерті невідомо. У 864 г.х. у Великій Орді правили вже його сини. Оскільки, починаючи з 853 р.х. (1449 р.), російські джерела розповідають тільки про взаємини з

Ордою саме Сеїда Ахмада, можна припустити, що Кічі Мухаммада до цього часу вже не було в живих» [5, с. 40 - 41].

А.К. Алексєєв в монографії «Політична історія Тукай-Тимуридів: За матеріалами перського історичного твору Бахр ал-Асрар» (2006) стверджує, що правління «Малого» Мухаммада закінчилося в 1443 р. [1, с. 68]. Базується таке датування, як можна припустити, на повідомленні арабського середньовічного історика Бадр ад-Діна аль-Айні (1361 - 1451): «у 847-му році (= 1 травня 1443 - 19 квітня 1444 г.) государем Криму і Дешту був Мухаммедхан» [20, с. 534], тлумачене як остання згадка Кічі-Мухаммада в джерелах.

Д.М. Маслоуженко (2012) також прийшов до висновку, що смерть Мухаммада б. Тимура настала до 1447 року [13, с. 85]. На думку автора, спираючись на доступну інформацію письмових джерел, завершення політичної кар'єри Мухаммада б. Тимура має бути, з найбільшим ступенем ймовірності, віднесено до середини - другої половини 1440-х років. Письмові джерела, на жаль, нічого не повідомляють про дату і обставини смерті цього хана, нижче буде проаналізовано непрямі дані нарративів, розглянуті тези, висловлені прихильниками названих вище точок зору.

Д.М. Маслоуженко вважає, що «останні активні дії [Кічі-Мухаммада] в основному припадають на період 1430-х - початок 1440-х років. Можна припустити, що останній раз про нього згадується в договорі Василя з Шемякою 1441 - 1442 рр., у пункті щодо розкладки ординського виходу, де згадується про посилку кілічєєв відразу до двох ординських царів Кічі Мухаммада і Саїд-Ахмада, при цьому перший, як володар центральної ординської території, вважався «найголовнішим» [13, с. 84].

Б.М. Флоря (2001 г.) висловив припущення, що мовчання літописів про Мухаммада б. Тимура від початку 1440-х рр. пояснюється тим, «що орда Кічі-Мухаммеда кочувала на Нижній Волзі та Північному Кавказі, на великій відстані від руських земель» [23, с. 184].

На думку В.В. Трепавлова справа тут, однак, в іншому: «в цілому в 1430 - 1440-х роках у Дешт-і Кіпчаку настала деяка стабільність. На сході колишнього Улусу Джучі, за Яїком, царював могутній Абу-л-Хайр ... Нижнє Поволжя і степове Передкавказзя знаходилося під владою Кучук-Мухаммеда. За Доном кочувала Орда Саїд-Ахмеда. Великих конфліктів між ними помітно не було... Напевно, довге мовчання про Кучук-Мухаммеда в руських літописах після 1440 року пояснюється цією відносно спокійною ситуацією...» [22, с. 60-61]. Тобто - нічого значущого і цікавого не відбувалося і літописцям буцімто не було про що писати. Однак східні письмові джерела донесли до нас значущу інформацію про бурхливі політичні події того буремного часу.

Розглянемо ці події докладніше - спочатку буде відтворено інформацію, яку збережено Масудом бен Усманом Кухістані, придворним істориком Шейбанидів («Таріх-і Абу-л-Хайр-хані» - «Історія хана Абу-л-Хайра») та істориком XVII століття Махмудом б. Валі («Бахр ал-асрар фі манакіб ал-ахйар» - «Море таємниць щодо мужності благородних»). Кухістані пише: «Махмуд-хан і Ахмад-хан, які були з падишахів потомства Джучі, не пішли ногою покори і послуху до Абу-л-Хайр-хана і, піднявши прапор заколоту і бунту, перебували на стоянці непокори і непослуху» [21, с. 153]. «Великий, високогідний хан» зібрав своє військо та «направив поводи рішучості в бік Ікрі-Тула, який був ставкою супротивника ... в тому боці» [21, с. 153]. Під час битви «воїни Абу-л-Хайр-хана кинули більшість відважних воїнів і ватажків війська супротивника до могили презирства і ганьби, й площа битви від тіл убитих і крові героїв, подібно рубінам Бадахшана, стала червоно-багряною. Коли Махмуд-хан і Ахмад-хан на власні очі побачили такий стан, то негайно відмовилися від подальшого бою і, кинувши всяке домагання на верховну владу і державу, почали тікати...» [21, с. 154 - 155]. Потім «трон Саїн-хана прикрасився присутністю впливового хана»: «Абу-л-Хайр-хан, хан

переможний і той, хто досягає своїх бажань, після складення подяки і хвали, попрямував в бік найяснішої ставки, і Орду-Базар, який був столицею Дашт-і Кипчаку і славою султанів усього світу, ввійшов у володіння намісників двору хана, притулку миру»[21, с. 155]. «У цій місцевості, яка подібна до раю, монарх лиця землі Абу-л-Хайр-хан віддався веселошам і насолоді» [21, с. 155], закінчує свою розповідь (в якій барвистих виразів набагато більше, ніж фактологічних подробиць) Масуд бен Усман Кухістані.

У «Бахр ал-Асрар фі манакіб ал-ахйар» Махмуда б. Валі йдеться: «Коли Кічік-Мухаммад-хан помер, Махмуд-хану було 11 років, Ахмад-хану - 8 років ... Раніше вже говорилося про те, що Абу-л-Хайр-хан підняв прапори завоювань і ... через молоді літа сини Кічік-Мухаммада відмовилися противитися діянням тієї династії..., почали тікати і знайшли притулок в одній з фортець Мангишлака. Отже, государ Махмуд-хан зі своїми братами та іншими родичами задовольнявся перебуванням у тій фортеці, доки не проявилися ознаки заспокоєння, що є джерелом радості, і не відбулося руйнування основ життя Абу-л-Хайр-хана, коли він взимку виступив в похід на калмаков і через холод здоров'я його ослабло. Тоді волею Всевишнього хан вийшов зі свого ув'язнення та зі своїми амірами натягнув поводі виступу в бік спадкових володінь»[1, с. 84 - 85].

Розглянемо інтерпретацію даних подій сучасними істориками. М.Г. Сафаргалієв (1960) датував цю кампанію 1430 роком і логічно стверджував, що «в історії Золотої Орди нам відомі Махмуд і Ахмед, сини золотординського хана Кічі-Мухаммеда, один за іншим оголошені ханами після 1459 року. Але в даному випадку мова йде не про них, адже їх батькові Кічі-Мухаммеду в 1437 р. навряд чи було 20 років, тому його сини в 1430 році не могли бути оголошені ханами» [19, с. 208]. Він висунув гіпотезу, що згадані Махмуд і Ахмад «могли бути тільки синами Хаджі-Мухаммед-хана», які були проголошені ханами в Сибіру і підняли повстання проти вбивці свого батька [19, с. 208]. В якості аргументів на користь висунутої ним версії М.Г. Сафаргалієв посилається на повідомлення середньовічних істориків, що у Хаджі-Мухаммада були сини і одного з них звали Махмуд [19, с. 209]. Не вдаючись у подробиці потрібно відзначити, що виклад цих подій М.Г. Сафаргалієвим залишає враження, що у нього самого не було цілковитої впевненості в правильності висунутої ним гіпотези.

Б.А. Ахмедов (1965) вважав, що «Абу-л-Хайр-хан відразу ж після повернення з Хорезма та після ретельної підготовки виступив проти Ахмад-хана і Махмуд-хана», синів «Кічік Мухаммада» [2, с. 51]. «Монарх лиця землі» здобув над ними повну перемогу і взяв їх ставку Орду-Базар. «Як нам здається, Махмуд-хан і Ахмад-хан не були остаточно розбиті, хоча зазнали великих втрат, втекли, мабуть, в бік Астрахані та сховалися за її стінами» [2, с. 52]. Як бачимо, Б.А. Ахмедов повністю проігнорував висловлену М.Г. Сафаргалієвим тезу про неможливість оголошення ханами синів Мухаммада б. Тимура на початку 1430-х років.

О.Г. Нестеров (2007) був згоден з позицією Б.А. Ахмедова і взагалі не відчував ніяких труднощів з датуванням подій: «Вже у 1430 році, відразу ж після розгрому Махмуд Ходжі хана, Абу-л-Хайр підпорядкував своїй владі Хорезм, а у 1431 р. повів свої війська проти ханів Нижнього Поволжя - Ахмад хана і Махмуд хана. Правителі Великої Орди були розбиті і втекли, Абу-л-Хайр хан захопив їхню кочову ставку Орду-Базар і випустив там монету як верховний хан Джучидської держави» [15, с. 79].

Найбільш докладно проблеми хронології боротьби Абу-л-Хайра з Махмудом і Ахмадом були розглянуті Д.М. Маслюженко (2012), який правильно констатував, що «позиція авторів визначається генеалогією ханів» та виділив дві основні точки зору [13, с. 84]. Одні дослідники (слідом за М.Г. Сафаргалієвим) припускають, «що зіткнення Махмуда і Ахмада з лідером узбеків відбулося в період 1430-х рр., призвело або до необхідності відступу останнього з-під Хорезма, або до подальшого відходу з Сибіру. Хоча це і не пояснює зв'язок ханів з такими поняттями як «Орду-Базар», «столиця Дашт-

і Кипчаку» та «трон Саїна» [13, с. 84]. Д.М. Маслюженко стверджує, що «генеалогія Шибанідів, в тому числі нащадків Хаджі-Мухаммада, добре відома ... Тобто з точки зору генеалогії першу точку зору підтвердити неможливо» [13, с. 84].

Інша група (слідом за Б.А. Ахмедовим), «спираючись на інтерпретацію «Бахр ал-Асрар» Махмуда бен Валі, відносить їх до синів Кічі Мухаммада... Слід визнати, що прийняття цієї генеалогії стикається з одним серйозним протиріччям. Протистояння ханів з Абу-л-Хайром має бути перенесено з 1430-х років на набагато більш пізній час через малолітство перших» [13, с. 84]. Тут датування «залежить від визначення дати смерті батька ханів Кічі Мухаммада, яку відносять або до 1449 року ..., або до 1459» [13, с. 84].

Спираючись на інформацію письмових джерел, Д.М. Маслюженко стверджує, що похід на Махмуда і Ахмада та завоювання Орду-Базару, безсумнівно, пов'язано з фігурою мангитського беклярбека хана «держави кочових узбеків» Ваккас-бека. «Виходячи з цього, спільну діяльність Абу-л-Хайра і Ваккаса може бути датовано тільки як період другої половини 1440-х років. Оскільки Махмуд бен Валі підкреслює, що зіткнення синів Кічі Мухаммада відбулося тільки після смерті батька, і з урахуванням зазначених строків спільних дій це зіткнення повинно бути датовано як період 1447 - 1449 років ... Таким чином, лише щодо цієї події допустимо зміну хронології» [13, с. 85].

Ж.М. Сабітов (2015) фактично погоджується з датуванням Д.М. Маслюженко, він пише: «Раніше ми вважали, що перше зіткнення Абулхайр-хана і дітей Кучук-Мухаммеда відбулося в 1460-х роках ... Зараз ми вже можемо висловити нову версію подій ... Після смерті Кучук-Мухаммеда (приблизно в інтервалі між 1445 і до першої половини 1450-х років, найімовірніше, у 1449 році) Абулхайр-хан, скориставшись хаосом міжцарів'я, вторгнувся до Тахт елі, де зміг захопити ханську ставку Орду-базар, але не зміг захопити місто Хаджі-Тархан. Швидше за все, це сталося близько 1449 року ... » [18, с. 143].

Р.Ю. Рева і А.В. Недайвода (2017), не навівши в тексті аргументів, стверджують, що «визначити точну дату смерті Тукатимуріда Мухаммада сина Тимура поки не вдається. Можна тільки обчислити, що настала вона в 847 - 848 рр.х. (1443 – 1445 рр.)» [17, с. 154].

Отже, за сукупністю всіх наявних фактів, щодо основних дискусійних моментів можна погодитися з позицією Д.М. Маслюженко:

- згадані в «Таріх-і Абу-л-Хайр-хані» Ахмад і Махмуд були синами Мухаммада б. Тимура;

- військова кампанія, що була розглянута, відбулася не в 1430-х роках, а пізніше - у другій половині 1440-х.

Підводячи підсумки, спираючись на інформацію письмових джерел, потрібно констатувати, що смерть Мухаммада б. Тимура настала, найбільш ймовірно, приблизно в середині - другій половині 1440-х рр. Нумізматичні джерела (Рис. 2) дозволяють припустити, «що син Кічі Мухаммада Махмуд деякий час займав пост беклербека батька... Для інформування підданих про цю посаду спадкоємця престолу, та й про нього самого, були викарбувані «прокламаційні монети», на яких місце випуску на реверсі змінила легенда з ім'ям і позначенням високої посади Махмуда б. Мухаммада б. Тимура» [9, с. 162]

Рис 2. Данг хана Мухаммада б. Тимура з ім'ям Махмуда на реверсі, 0.71 г.

Подібний випадок, безпрецедентний у джучидській нумізматиці, може бути пояснений припущенням, що Кічі-Мухаммад намагався таким чином зміцнити претензію на трон свого десяти-одинадцятирічного сина, а саме цю групу монет може бути датовано приблизно серединою 1440-х років.

Подальші політичні події можуть бути реконструйовані так. Абу-л-Хайр-хан, скориставшись смертю Кічі-Мухаммада і малоліттям Махмуда і Ахмада, напав на них і розгромив їх військо. Сини Кічі-Мухаммада були змушені тікати, ховатися і чекати. Після розгрому Абу-л-Хайра калмиками в 1457 році, кажучи словами Махмуда б. Валі, «Махмуд-хан б. Кічік-Мухаммад зійшов на трон щастя» [1, с. 85] в 1460 році був згаданий літописцями як «цар», про що вже йшла мова вище.

Список використаної літератури

1. Алексеев А. К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар / А. К. Алексеев – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 229 с. ; Alekseev A. K. Politicheskaya istoriya Tukay-Timuridov: Po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya Bakhr al-asrar / A.K. Alekseev – Sankt-Peterburg : Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2006. – 229 s.
2. Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков / Б. А. Ахмедов. – Москва : Наука, 1965. - 194 с. ; Akhmedov B. A. Gosudarstvo kochevykh uzbekov / B. A. Akhmedov. – Moskva : Nauka, 1965. - 194 s.
3. Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / К. Э. Босворт; пер. с англ. и примеч. П. А. Грязневича. – Москва : Наука, 1971. - 324 с. ; Bosvort K. E. Musulmanskii dinastii. Spravochnik po khronologii i genealogii / K. E. Bosvort; per. s angl. i primеч. P. A. Gryaznevicha. – Moskva : Nauka, 1971. - 324 s.
4. Войтович Л. В. Нашадки Чингиз-Хана: вступ до генеалогії Чингизидів-Джучидів / Л. В. Войтович – Львів : ЛНУ, 2004. - 248 с. ; Voitovych L. V. Nashchadky Chynhiz-Khana: vstup do henealohii Chynhizydiv-Dzhuchydiv / L. V. Voitovych – Lviv : LNU, 2004. - 248 s.
5. Гаев А. Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи / А. Г. Гаев // Древности Поволжья и других регионов : сб. науч. ст. – Москва : Информелектро, 2002. - Вып. IV : Нумизматический сборник, Т. 3. - С. 9-55 ; Gaev A. G. Genealogiya i khronologiya Dzhuchidov. K vyuasneniyu rodosloviya numizmaticheskii zafiksirovannykh praviteley Ulusa Dzhuchi / A. G. Gaev // Drevnosti Povolzhya i drugikh regionov : sb. nauch. st. – Moskva : Informelektro, 2002. - Vyp. IV : Numizmaticheskiiy sbornik, T. 3. - S. 9-55.
6. Горский А. А. Москва и Орда / А. А. Горский. – Москва : Наука, 2000. - 214 с. ; Gorskiy A. A. Moskva i Orda / A. A. Gorskiy. – Moskva : Nauka, 2000. - 214 s.
7. Грумм-Гржимайло Г. Е. Джучиды. Золотая Орда / Г. Е. Грумм-Гржимайло // Арабски истории / сост., ред. серии А. И. Куркчи. – Москва : ДИ-ДИК, 1994. - Кн. 1 :

Русский взгляд. - С. 100-146. – (Мир Льва Гумилева) ; Grumm-Grzhimaylo G. Ye. Dzhuchidy. Zolotaya Orda / G. Ye. Grumm-Grzhimaylo // Arabeski istorii / sost., red. serii A.I. Kurkchi. – Moskva : DI-DIK, 1994. - Кн. 1 : Russkiy vzglyad. - S. 100-146. – (Mir Lva Gumileva)

8. Ермолинская летопись // Полное собрание русских летописей. - Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова, 1910. - Т. 23. - 241 с. ; Yermolinskaya letopis // Polnoe sobranie russkikh letopisey. - Sankt-Peterburg : Tipografiya M. A. Aleksandrova, 1910. - Т. 23. - 241 s.

9. Зайончковский Ю. В. Серебряные монеты джучидского хана Мухаммада б. Тимура с именем Махмуд на реверсе / Ю. В. Зайончковский // Stratum plus. - 2013 - № 6. - С. 159-164 ; Zayonchkovskiy Yu. V. Serebryanye monety dzhuchidskogo khana Mukhammad b. Timura s imenem Makhmud na reverse / Yu. V. Zayonchkovskiy // Stratum plus. - 2013 - № 6. - S. 159-164.

10. Зайцев И. В. Астраханское ханство / И. В. Зайцев - 2 е изд., испр. – Москва : Восточная литература, 2006. - 303 с. ; Zaytsev I. V. Astrakhanskoe khanstvo / I. V. Zaytsev - 2 e izd., ispr. – Moskva : Vostochnaya literatura, 2006. - 303 s.

11. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / сост. А. К. Марков - Санкт-Петербург, 1896. - 879 с. ; Inventarnyy katalog musulmanskikh monet Imperatorskogo Ermitazha / sost. A. K. Markov - Sankt-Peterburg, 1896. - 879 s.

12. Лэн-Пуль Ст. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями / Ст. Лэн-Пуль; пер. с англ. с примеч. и доп. В.В. Бартольда. – Москва : Вост. лит.: Муравей, 2004. - 311 с. ; Len-Pul St. Musulmanskii dinastii: Khronologicheskie i genealogicheskie tablitsy s istoricheskimi vvedeniyami / St. Len-Pul; per. s angl. s primech. i dop. V. V. Bartolda. – Moskva : Vost. lit.: Muravey, 2004. – 311 s.

13. Маслюженко Д. Н. Политическая история становления ханства Абу-л-Хайра на юге Западной Сибири / Д. Н. Маслюженко // Средневековые тюрко-татарские государства : науч. ежегод. – Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – Вып. 4. - С. 76-88 ; Maslyuzhenko D. N. Politicheskaya istoriya stanovleniya khanstva Abu-l-Khayra na yuge Zapadnoy Sibiri / D. N. Maslyuzhenko // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva : nauch. ezhegod. – Kazan : Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2012. – Вып. 4. - S. 76-88.

14. Меховский. М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский, введ., пер., комм. С.А. Аннинского. – Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. - 301 с. ; Mekhovskiy. M. Traktat o dvukh Sarmatiyakh / M. Mekhovskiy, vved., per., komm. S. A. Anninskogo. – Moskva; Leningrad : Izd-vo AN SSSR, 1936. - 301 s.

15. Нестеров А. Г. Тюменское ханство: государство Сибирских Шейбанидов в XV в. / А.Г. Нестеров // Уральское востоковедение. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2007. - Вып. 2. - С. 78-84 ; Nesterov A. G. Tyumenskoe khanstvo: gosudarstvo Sibirskikh Sheybanidov v XV v. / A. G. Nesterov // Uralskoe vostokovedenie. – Yekaterinburg : Izd-vo Ural. un-ta, 2007. - Вып. 2. - S. 78-84.

16. Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Ю. Почекаев - 2-е изд, испр и доп. – Санкт-Петербург : Евразия, 2012. - 464 с. ; Pochekaev R. Yu. Tsari ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy / R.Yu. Pochekaev - 2-e izd, ispr i dop. – Sankt-Peterburg : Yevraziya, 2012. - 464 s.

17. Рева Р. Ю. Монеты с именем амира Ваккаса и два правления Махмуда, хана Большой Орды / Р. Ю. Рева, А. В. Недайоода // Вестник Новосибирского государственного университета. Сер. : История, филология. - 2017. - Том 16. - № 7. - С. 151-159 ; Reva R. Yu. Monety s imenem amira Vakkasa i dva pravleniya Makhmuda, khana Bolshey Ordy / R. Yu. Reva, A. V. Nedayvoda // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. : Istoriya, filologiya. - 2017. - Tom 16. - № 7. - S. 151-159.

18. Сабитов Ж. М. Политическая деятельность Абулхаир-хана в Восточном Дешт-и Кипчаке в 20 - 60-е годы XV века / Ж. М. Сабитов // Сибирский сборник : сб. ст. / отв. ред. Д. Н. Маслюженко, З. А. Тычинских. – Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015. – Вып. 3. – С. 135-145 ; Sabitov Zh. M. Politicheskaya deyatelnost Abulkhair-khana v Vostochnom Desht-i Kipchake v 20 - 60-e gody XV veka / Zh. M. Sabitov // Sibirskiy sbornik : sb. st. / отв. red. D. N. Maslyuzhenko, Z. A. Tychinskikh. – Kurgan : Izd-vo Kurganskogo gos. un-ta, 2015. – Вып. 3. – С. 135-145.

19. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск : Мордовское книжное издательство, 1960. – 278 с. ; Safargaliev M. G. Raspad Zolotoy Ordy / M. G. Safargaliev. – Saransk : Mordovskoe knizhnoe izdatelstvo, 1960. – 278 s.

20. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / сост. В. Тизенгаузен. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1884. – Т. 1 : Извлечения из сочинений арабских. – 563 с. ; Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy / sost. V. Tizengauzen. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1884. – Т. 1 : Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. – 563 s.

21. Тарих-и Абу-л-Хайр-хани // Материалы по истории Казахских ханств XV - XVIII веков : (Извлечения из тюркских и персидских сочинений) / сост. С. К. Ибрагимов. – Алма-Ата : Изд-во Наука Казахской ССР, 1969. – С. 135-171 ; Tarikh-i Abu-l-Khayr-khani // Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV - XVIII vekov : (Izvlecheniya iz tyurkskikh i persidskikh sochineniy) / sost. S. K. Ibragimov. – Alma-Ata : Izd-vo Nauka Kazakhskoy SSR, 1969. – S. 135-171.

22. Трепавлов В. В. Большая Орда - Тахт эли : очерк истории / В. В. Трепавлов. – Тула : Гриф и К, 2010. – 112 с. ; Trepavlov V. V. Bolshaya Orda - Takht eli : ocherk istorii / V. V. Trepavlov. – Tula : Grif i K, 2010. – 112 s.

23. Флоря Б. Н. Орда и государства Восточной Европы в середине XV века (1430 - 1460) / Б. Н. Флоря // Славяне и их соседи. – Москва : Наука, 2001. – Вып. 10 : Славяне и кочевой мир. – С. 172-196 ; Florya B. N. Orda i gosudarstva Vostochnoy Yevropy v seredine XV veka (1430 - 1460) / B. N. Florya // Slavyane i ikh sosedi. – Moskva : Nauka, 2001. – Вып. 10 : Slavyane i kochevoy mir. – S. 172-196.

24. Album S. Checklist of Islamic Coins / S. Album. – 3rd Ed. – Santa Rosa, CA : Stephen Album, 2011. – 324 p.

25. Joannis Dlugossii Seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae Libri XII. T. 5. Liber XII (XIII) / by Jan Długosz. – Cracoviae : Typogr. Ephemeridum "Czas", 1878. – 702 s.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

Yu. Zayonchkovskiy, S. Romanova

TO THE QUESTION OF DATING OF THE END OF POLITICAL CAREER OF JOCHID KHAN MUHAMMAD b. TIMUR

In modern scientific literature there are several variants of dating of death of Jochid khan Küchük Muhammad, most popular of which are: 1459 (the date was proposed by Stanley Lane-Poole), 1466 (Clifford Edmund Bosworth) and 1440-s (A.G. Gaev, A.K. Alekseev, D.N. Masljuzhenko). The ascertainment of this date is important for the chronology of the entire political process of 15-th century.

The paper analyses historians' views on the problem, special attention is paid to the arguments proposed by different scholars. Written sources don't report the date and circumstances of death of this Jochid khan. Historical works by Masud b. Usman Kuhistani «Tarih-i Abu'l-Khayr-hani» and Mahmud b. Amir Wali's "Bahr al-asrar fi manaquib al-akhyar" contain important information, but modern historians interpret and date these facts in different ways.

Review of the opinions expressed by M.G. Safargaliev (1960), B.A. Ahmedov (1965), A.G. Nesterov (2007), D.N. Masljuzhenko (2012), Zh.M. Sabitov (2015), R.Ju. Reva (2017) is given. The arguments and ideas expressed by historians are analyzed.

Summarizing, on the totality of all available information on the main points of discussion, authors can agree with the opinion of D.N. Masljuzhenko:

- *mentioned in «Tarih-i Abu'l-Khayr-hani» Ahmad and Mahmud were the sons of Muhammad b. Timur;*
- *the military campaign with their participation did not occur in the 1430-s, but took place later in the second half of the 1440-s.*

Thus, according to the information preserved in written sources, authors came to the conclusion that the death of Muhammad b. Timur occurred, most likely, in the middle of 1440-s. His heirs, sons Mahmud and Ahmad, were overthrown and banished by Abu'l-Khayr khan soon after accession and were able to regain the throne only at the end of the 1450-s., after the defeat of khan "of the state of nomadic Uzbeks" from Kalmyks.

Key words: *Golden Horde, Jochids, Muhammad b. Timur, Küchiük Muhammad, Abu'l-Khayr.*

УДК 314.15(477)

М.М. Касьянова

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ

Стаття присвячена дослідженню джерел міграції українців східноєвропейського вектору. Комплексне вивчення цього питання здійснено на підставі залучення широкого кола джерел. Основою джерельної бази виступають офіційні документи. Серед інших елементів відзначаються офіційні виступи та промови державних діячів і політиків; джерела особового походження; матеріали громадських організацій; довідкові та статистичні бази даних; публікації в засобах масової інформації, як друкованих, так і електронних.

Ключові слова: *джерела, міграційне законодавство, міграційна політика.*

Міграція є надзвичайно важливим елементом сучасної конфігурації системи міжнародних відносин. Її вплив на загальну структуру міжнародного середовища та регіональні аспекти розвитку окремих частин світу вимагають експертного поглибленого вивчення з урахуванням досягнень різних наукових галузей та підходів. Комплексне дослідження участі українців в регіональних міграційних процесах вимагає залучення відповідної емпіричної бази широкого формату. Вона має певні особливості, які зумовлені характером предмету дослідження. Оптимальне застосування різних джерел потребує їхньої класифікації та структурування. Вони мають базуватися на відповідних наукових підходах.

Метою статті є аналіз джерел, характеристика їх інформативного потенціалу для дослідження міграції українців східноєвропейського вектору. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: охарактеризувати емпіричну базу обґрунтування проблеми залучення українців до регіональних міграційних процесів.

В процесі роботи над джерельною базою даного дослідження нами застосовувався загальновизнаний принцип розподілу джерел за походженням та змістом. Згідно з ним

джерела, які використовуються в дослідженні, можна умовно поділити на десять груп: міждержавні угоди та договори в сфері регламентації міграційної проблематики; документи міжнародних організацій та структур (конвенції, статuti тощо), які в сукупності регулюють міграційні відносини в рамках системи міжнародного права; документи національних законодавчих органів влади (закони та інші нормативні акти, які формують національну міграційну політику); документи національних виконавчих органів влади, на підставі яких реалізується міграційна політика держави (накази президента, уряду, профільних міністерств). До цієї групи можна віднести й офіційні дипломатичні документи. В нашому дослідженні вони представлені переважно матеріалами, які є результатом діяльності зовнішньополітичних відомств та представництв (посольства, консульства), що безпосередньо стикаються із захистом прав мігрантів, представляють їхні інтереси в країнах перебування; офіційні виступи, промови, заяви державних діячів, політиків та дипломатів стосовно міграційних процесів, їхнього регулювання, міграційної політики окремих держав; матеріали громадських організацій; статистичні матеріали; довідкові матеріали; матеріали засобів масової інформації (як друкованих, так і електронних); джерела особового походження (мемуари, результати бесід та опитувань).

Регулювання міграційних відносин перш за все відбувається шляхом укладення міждержавних угод [3, 4, 5, 6]. Інші документи напряму торкаються вирішення окремих аспектів міграційної проблематики. Переважно до них відносяться двосторонні угоди, спрямовані на забезпечення прав трудящих-мігрантів, боротьбу з незаконними проявами цього явища та налагодження співпраці в сфері контролю за кордонами [7, 8, 9, 10, 11]. Розглянуті двосторонні документи містять цінну інформацію щодо принципів, цілей і характеру підходів держав до взаємного вирішення актуальних проблем у міграційній сфері, ролі і значення цих проблем у розвитку міждержавних і міжнародних стосунків. Зазначені угоди дали змогу оцінити рівень співробітництва України з Республікою Білорусь, Республікою Молдова та Російською Федерацією у сфері забезпечення захисту прав мігрантів.

Друга група джерел – а саме документи міжнародних організацій – становить для дослідження надзвичайний інтерес, оскільки саме її аналіз дозволяє зрозуміти сутність регулюючих норм, які визначають міграційне середовище, принципи його розвитку та потенціал до здійснення щодо нього запланованої керованої політики.

Документи провідних міжнародних організацій надають нам можливість оцінити явище міграції в світовому масштабі на сучасному етапі розвитку людської цивілізації. Вони формують загальноприйнятий фон норм та правил, які прямо чи опосередковано впливають на причини, характер та форми міграції. Їхнім джерелом є низка універсальних структур, членами яких є переважна більшість незалежних держав [12, 13, 14]. До базових документальних джерел дослідження, які регулюють міграційну сферу на європейському континенту, з прив'язкою до відповідних цінностей та досвіду, відносяться документи окремих інтеграційних структур та міждержавних форумів тощо [15, 16, 17].

Третьою групою джерел стають національні законодавчі акти, які в сукупності складають та обґрунтовують міграційну політику [18].

Переломним у формуванні національного міграційного законодавства став період з грудня 1993 р. по червень 1996 р. Саме в цей час було прийнято основоположні міграційні закони «Про біженців» (від 24 грудня 1993 року) [19], «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» (від 21 січня 1994 року) [20] та «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (від 4 лютого 1994 року) [21].

Важливою частиною джерельної бази з тематики є особисті документи державних діячів та дипломатів, виступи вищих посадових осіб, промови офіційних посадовців, які

в комплексному поєднанні становлять п'яту групу джерел. Вони дають цілісне уявлення про напрями, цілі та пріоритети української зовнішньої політики, а також взаємодію Києва з Мінськом, Кишинівом та Москвою у міграційній сфері, дозволяють краще зрозуміти основи та еволюцію міграційної політики країн-реципієнтів вітчизняних мігрантів [22].

Окремо слід відзначити аналіз офіційних документів, які не мають стосунку до органів державної влади, втім – напряду торкаються міграційної проблематики. Мова йде про установчі документи громадських організацій та комерційних структур, які діють в цій сфері. В нашому випадку в якості прикладу перш за все варто відзначити ті джерела, які регламентують діяльність діаспорських об'єднань українців в Республіці Білорусь, Республіці Молдова та Російській Федерації [23]. Саме вони становлять шосту групу джерел даного дослідження.

Сьому групу джерел складають дані статистики. Вони виступають в якості історичного фону досліджуваних процесів міграції, дають можливість доповнити аналіз соціально-політичних явищ кількісною та якісною характеристиками. Без статистики не можна обійтися, характеризуючи основних учасників міграційного руху населення за відповідними критеріями (кількісним, етнічним, конфесійним, професійним, гендерним), його розміщення у міській та сільській місцевостях, характер переселення (вільне чи примусове) тощо. Недоліком державної статистики є концентрація на кількісних характеристиках на шкоду якісним, та пріоритетна увага до процесів внутрішньої міграції у порівнянні з зовнішньою.

Восьму групу джерел складають довідкові матеріали, які перш за все представлені інформацією з офіційних веб-сайтів державних органів влади та їхніх представництв. Серед них варто відзначити портали міністерства внутрішніх справ України, державного комітету України у справах національностей та релігій та державної прикордонної служби України.

Особливе місце у джерельній базі дослідження посідають публікації Міжнародної організації з міграції (МОМ), які дозволили зробити порівняння показників міграції стосовно України та інших країн світу зі схожими проблемами, та Міжнародного центру перспективних досліджень, що містять глибокий аналіз останніх подій у міграційній та інших сферах міжнародного життя України. В рамках міжнародного вивчення міграцій населення МОМ займається питаннями нелегальної міграції, проблемами біженців, допомоги мігрантам, забезпечення їх основних прав. Міграційну ситуацію в країнах колишнього СРСР також досліджують в Центрі вивчення проблем вимушеної міграції в СНД, у Незалежній Дослідницькій Раді з міграції країн СНД і Балтії, в інститутах національних академій наук.

До цієї ж групи джерел відноситься довідкова література. Необхідно зазначити, що специфіка дослідження вимагає використання різноманітних за змістом, походженням та часом видання довідників та енциклопедичних творів, що суттєво вдосконалюють уявлення як про об'єкт та предмет дослідження, так і загальний фактографічний матеріал роботи. Довідкові матеріали доповнюються архівними інформаційними джерелами з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Дев'яту групу джерел становлять матеріали засобів масової інформації. За походженням їх варто розділити на офіційні (тобто ті ЗМІ, які використовуються в якості офіційного джерела інформації органів державної влади) та неофіційні (новинно-інформаційні). За характером варто виділити в окремі підгрупи друковані та електронні ЗМІ (при цьому в наш час розвитку інформаційних технологій перші також мають власні веб-сайти в мережі Інтернет). Періодичні мас-медіа завдяки своїм соціальним функціям відіграють важливу роль у житті суспільства в якості засобу інформації, агітації та пропаганди. Підкреслимо, що ми відносимо до цієї групи джерел й окремі авторські

матеріали інформаційного характеру, в яких відсутня аналітична складова та які надають нам опис подій та факти, а не їхнє трактування автором.

Серед офіційних джерел інформації вивчення міграційної політики та законодавства досліджуваних країн вимагає аналізу таких видань, як «Голос України», «Моніторул Офичіал», «Національний реєстр правових актів Республіки Білорусь» тощо [24].

Важливе місце серед джерел інформації з питань міждержавних відносин у міграційній сфері належить матеріалам української й зарубіжної періодики. Вони містять значний обсяг різнопланових даних, що стосуються розвитку відносин України з країнами-реципієнтами української робочої сили, зокрема у сфері врегулювання актуальних проблем зовнішньополітичного характеру. Практично всі журнали та газети, матеріали яких використовуються у дослідженні містять на своїх сторінках важливу інформацію, яка стосується тематики взаємодії в міграційній сфері, адаптації мігрантів в приймаючому суспільстві, сприйняття ним іноземців. У статтях з цієї теми обговорюються проблеми міграційного законодавства, спостерігається дискусія з приводу необхідності лібералізації або більшого поглиблення його контролюючих та карних елементів, порушуються питання трудової міграції з країн СНД і безпосередньо з України. Однак інтерпретація фактів в ЗМІ та далеко не завжди надійний цифровий матеріал електронних джерел потребують критичного підходу при їхньому застосуванні в рамках наукового пошуку.

Останню – десяту – групу джерел становлять матеріали особового походження. У подібних джерелах специфіка викладення подій проявляється у суб'єктивному сприйнятті особистістю окремих моментів досліджуваної проблематики. Вони постають перед дослідником так, як відображались у свідомості учасників міграційних процесів. Вивчення джерел особового походження дозволяє уявити події в абсолютно новій, іноді неочікуваній інтерпретації, давати більш багатокольорове уявлення про життя, відтворювати форми соціального спілкування, уявлення, думки, почуття, людський зміст соціальної культури за допомогою мови, фразеології, термінології.

Серед нових джерел цього формату, які раніше не використовувалися у науковому обігу, втім – роблять внесок у висвітлення основних якісних характеристик українських мігрантів в регіоні, слід зазначити результати авторських польових досліджень у форматі інтерв'ю з представниками мігрантських кіл. Вони перш за все стосувались визначення становища українських мігрантів у країнах-реципієнтах. Для того, щоб підтвердити чи заперечити зроблені на основі наукових надбань попередників висновки щодо аналізу міграційної політики РФ стосовно українських мігрантів, нами було проведено дослідження у формі анкетування. В опитуванні взяло участь 20 осіб з України, які переїхали до РФ на постійне проживання, або й досі періодично виїжджають туди на заробітки. Для проведення подібного дослідження стосовно українців в Республіці Білорусь було запрошено 10 українських мігрантів, які були відібрані на основі вікового, професійного, освітнього критеріїв. Кожен із них покинув Україну в окреслений хронологічними рамками дослідження час. Вивчення їхньої інтеграційної стратегії дозволило нам виокремити практичні основи міграційної політики Республіки Білорусь по відношенню до мігрантів. Для детального прикладного аналізу політики адаптації українських мігрантів на території Республіки Молдова та порівняння з адаптуванням українців у інших країнах регіону також була складена спеціальна анкета. Загалом в опитуванні українців, які займалися трудовою діяльністю на території цієї держави, взяли участь 10 осіб різного віку, статі, рівня освіти та стажу роботи.

Окрему групу джерел особового походження складають мемуари. Втім, під час їхнього вивчення необхідно постійно мати на увазі, що вони відображають особистість

людини та історичну свідомість суспільства в момент їхнього написання, а не під час подій, що описуються.

Важливим джерелом особистої інформації з досліджуваної проблеми є мемуари першого міністра закордонних справ України А. Зленка «Дипломатія і Політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін» [25]. Як видно з назви, його книга присвячена історії новітньої української дипломатії, втім, вона не може розглядатися у відриві від контексту загальних процесів на пострадянському просторі. Зленко детально аналізує зовнішньополітичні відносини в регіоні, й таким чином його книга допомагає краще зрозуміти умови, в яких проходило формування офіційних міграційних політик колишніх радянських республік під впливом активізації транскордонного руху. Окрема увага в мемуарах українського дипломата приділяється питанням взаємодії з діаспорою.

Таким чином, аналіз емпіричної бази дослідження засвідчує, що в українських та зарубіжних джерелах міститься значна кількість інформації, виходячи з якої можна судити про політично-соціальне становище українських мігрантів в Республіці Білорусь, Республіці Молдова та Російській Федерації кінця ХХ – початку ХХІ століття, характер міждержавних відносин в означеному регіоні та вплив на нього міграційної проблематики, значення явища міграції в контексті безпекових категорій.

Список використаної літератури

1. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова від 23 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс : ратифіковано Законом N 459/96-ВР від 01.11.96. - Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_161 (дата звернення: 28.08.2017) ; Dohovir pro dobrosusidstvo, druzhbu i spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu ta Respublikoiu Moldova vid 23 zhovtnia 1992 r. [Elektronnyi resurs : ratyfikovano Zakonom N 459/96-VR vid 01.11.96. - Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_161 (data zvernennia: 28.08.2017)

2. Консульська конвенція між Україною і Республікою Молдова [Електронний ресурс] : ратифіковано Законом N 462/96-ВР від 01.11.96. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_667 (дата звернення: 28.08.2017) ; Konsulska konventsiia mizh Ukrainoiu i Respublikoiu Moldova [Elektronnyi resurs] : ratyfikovano Zakonom N 462/96-VR vid 01.11.96. – Rezhym dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_667 (data zvernennia: 28.08.2017).

3. Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон [Електронний ресурс] : ратифіковано Законом N 491/97-ВР від 18.07.97. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_004 (дата звернення: 28.08.2017) ; Dohovir mizh Ukrainoiu i Respublikoiu Bilorus pro derzhavnyi kordon [Elektronnyi resurs] : ratyfikovano Zakonom N 491/97-VR vid 18.07.97. – Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_004 (data zvernennia: 28.08.2017).

4. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., редакція від 1 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 20. – С. 103 ; Dohovir pro druzhbu, spivrobotnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu vid 31 travnia 1997 r., redaktsiia vid 1 kvitnia 1999 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1998. - № 20. – S. 103.

5. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про приймання та передачу осіб через українсько-молдовський державний кордон від 11 березня 1997 р. [Електронний ресурс] : ратифіковано Законом N 105-XIV від 11.09.98. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_032 (дата звернення: 28.08.2017) ; Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliki Moldova pro pryimannia ta peredachu osib cherez ukrainsko-moldovskiy derzhavnyi kordon vid 11 bereznia 1997 r. [Elektronnyi resurs] :

ratyfikovano Zakonom N 105-XIV vid 11.09.98. – Rezhym dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_032 (data zvernennia: 28.08.2017).

6. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_031 (дата звернення: 25.08.2018); Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Moldova pro orhanizatsiiu spilnoho kontroliu v punktakh propusku cherez ukrainsko-moldovskiy derzhavnyi kordon vid 11 bereznia 1997 r. [Elektronnyi resurs] / ofitsiyni veb-sait Posolstva Ukrainy v Rosiiskii Federatsii. – Rezhym dostupu do resursu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_031 (дата звернення: 25.08.2018);

7. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про приймання та передачу осіб через українсько-молдовський державний кордон від 11 березня 1997 р. [Електронний ресурс] : ратифіковано Законом N 105-XIV від 11.09.98. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_032 (дата звернення: 28.08.2017) ; Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Moldova pro pryimannia ta peredachu osib cherez ukrainsko-moldovskiy derzhavnyi kordon vid 11 bereznia 1997 r. [Elektronnyi resurs] : ratyfikovano Zakonom N 105-XIV vid 11.09.98. – Rezhym dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_032 (data zvernennia: 28.08.2017)

8. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_031 (дата звернення: 25.08.2018); Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Moldova pro orhanizatsiiu spilnoho kontroliu v punktakh propusku cherez ukrainsko-moldovskiy derzhavnyi kordon vid 11 bereznia 1997 r. [Elektronnyi resurs] / ofitsiyni veb-sait Posolstva Ukrainy v Rosiiskii Federatsii. – Rezhym dostupu do resursu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_031 (дата звернення: 25.08.2018);

9. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про трудову діяльність і соціальний захист громадян Росії та України, які працюють за межами кордонів своїх держав [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 14.01.1993. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_266 (дата звернення: 28.08.2017) ; Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro trudovu diialnist i sotsialnyi zakhyst hromadian Rosii ta Ukrainy, yaki pratsiuiut za mezhamy kordoniv svoikh derzhav [Elektronnyi resurs] : Mizhnarodnyi dokument vid 14.01.1993. – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_266 (data zvernennia: 28.08.2017)

10. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Білорусь, які працюють за межами своїх держав від 26 квітня 1996 р. [Електронний ресурс] : ратифіковано Законом N 151/96-ВР від 26.04.96. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_005 (дата звернення: 28.08.2017) ; Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Bilorus pro trudovu diialnist i sotsialnyi zakhyst hromadian Ukrainy ta Respubliky Bilorus, yaki pratsiuiut za mezhamy svoikh derzhav vid 26 kvitnia 1996 r. [Elektronnyi resurs] : ratyfikovano Zakonom N 151/96-VR vid 26.04.96. – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_005 (data zvernennia: 28.08.2017).

11. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Молдова, які працюють за межами кордонів своїх держав від 13 грудня 1993 р. [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 13.12.1993. – Режим доступу :

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_159 (дата звернення: 28.08.2017) ; Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Respubliki Moldova pro trudovu diialnist i sotsialni zakhyst hromadian Ukrainy ta Respubliki Moldova, yaki pratsiuiut za mezhamy kordoniv svoikh derzhav vid 13 hrudnia 1993 r. [Elektronnyi resurs] : Mizhnarodnyi dokument vid 13.12.1993. – Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_159 (data zvernennia: 28.08.2017).

12. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_01 (дата звернення: 28.08.2017) ; Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_01 (data zvernennia: 28.08.2017).

13. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. - Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 28.08.2017) ; Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Elektronnyi resurs] : Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku. - Rezhym dostupu : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (data zvernennia: 28.08.2017).

14. Международная конвенция ООН О защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей № 995_203 от 18 декабря 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j91 (дата звернення: 28.08.2017) ; Mezhdunarodnaia konventsyiia OON O zashchyte prav vsekh trudiashchykhisia-myhrantov y chlenov ykh semei № 995_203 ot 18 dekabria 1990 h. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j91 (data zvernennia: 28.08.2017)

15. Європейська конвенція з прав людини 1950 р. [Електронний ресурс] : з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13. - Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf (дата звернення: 28.08.2017) ; Yevropeiska konventsiiia z prav liudyny 1950 r. [Elektronnyi resurs] : z popravkamy, vnesenymy vidpovidno do polozhen Protokoliv № 11 ta 14 z Protokolamy № 1, 4, 6, 7, 12 ta 13. - Rezhym dostupu : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf (data zvernennia: 28.08.2017).

16. Европейская конвенция о социальном обеспечении // Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – Москва :Международная организация по миграции, 1994. – С. 250-254 ; Yevropeyskaya konventsiiia o sotsialnom obespechenii // Sbornik mezhdunarodnykh pravovykh dokumentov, reguliruyushchikh voprosy migratsii. – Moskva :Mezhdunarodnaya organizatsiya po migratsii, 1994. – S. 250-254.

17. Европейская социальная хартия // Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – Москва : Междунар. орг. по миграции, 1994. – С. 255-259 ; Yevropeyskaya sotsialnaya khartiya // Sbornik mezhdunarodnykh pravovykh dokumentov, reguliruyushchikh voprosy migratsii. – Moskva : Mezhdunar. org. po migratsii, 1994. – S. 255-259.

18. Про правове положення іноземних громадян в СРСР : Закон СРСР від 24.06.1981 № 5152-X // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1981. - № 26. – С. 836 ; Pro pravove polozhennia inozemnykh hromadian v SRSR : Zakon SRSR vid 24.06.1981 № 5152-X // Vedomosty Verkhovnoho Soveta SSSR. – 1981. - № 26. – S. 836.

19. Про біженців [Електронний ресурс] : Закон України від 21.06.2001 № 2557-III. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2557-14> (дата звернення: 28.08.2017) ; Pro bizhentsiv [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2001 № 2557-III. - Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2557-14> (data zvernennia: 28.08.2017).

20. Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України [Електронний ресурс] : Закон України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/3857-12> (дата звернення: 28.08.2017) ; Pro poriadok vizdu i vyizdu z Ukrainy hromadian Ukrainy [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 № 3857-ХІІ. – Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/go/3857-12> (data zvernennia: 28.08.2017).

21. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Електронний ресурс] : Закон України від 04.02.1994 № 3929-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3929-12> (дата звернення: 28.08.2017) ; Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 04.02.1994 № 3929-ХІІ. – Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3929-12> (data zvernennia: 28.08.2017).

22. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – Київ : Омбудсман України, 2003. - 190 с. ; Karpachova N. I. Stan dotrymanna ta zakhystu prav hromadian Ukrainy za kordonom: Spetsialna dopovid Uprovnozazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny / N. I. Karpachova. – Kyiv : Ombudsman Ukrainy, 2003. - 190 s.

23. Устав АНО «Уральско-Украинское содружество в области культуры, науки, спорта и творчества, развития межнационального согласия». - Пермь, 2011. - 7 с. ; Ustav ANO «Uralsko-Ukrainskoe sodruzhestvo v oblasti kultury, nauki, sporta i tvorchestva, razvitiya mezhnatsionalnogo soglasiya». - Perm, 2011. - 7 s.

24. Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 19 мая 2009. - № 118, 8/20918 ; Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. - 12 июля 2010. - № 161, 5/32117 ; Natsionalnyy reestr pravovykh aktov Respubliki Belarus. – 19 maya 2009. - № 118, 8/20918 ; Natsionalnyy reestr pravovykh aktov Respubliki Belarus. - 12 iyulya 2010. - № 161, 5/32117.

25. Зленко А. М. Дипломатія і Політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. М. Зленко. — Харків : Фоліо, 2003. - 559 с. ; Zlenko A. M. Dyplomatiia i Polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin / A.M. Zlenko. — Kharkiv : Folio, 2003. - 559 s.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

M. Kasyanova

SOURCES OF THE STUDY OF MIGRATION OF UKRAINIANS OF THE EAST-EUROPEAN VECTOR

The article is devoted to the study of the sources of migration of Ukrainians to the East European vector. Comprehensive study of this issue has been carried out on the basis of attracting a wide range of sources. The basis of the source base are official documents. Other elements include official speeches and speeches by statesmen and politicians; sources of personal origin; materials of public organizations; reference and statistical databases; publications in mass media, both printed and electronic. The empirical basis of the study of the problem of attracting Ukrainians to subregional migration processes is determined by a wide range of methodological approaches and developed sources on relevant topics.

The analysis of the empirical base of the research shows that in Ukrainian and foreign sources there is a considerable amount of information on the basis of which it is possible to judge the political and social situation of Ukrainian migrants in the Republic of Belarus, the Republic of Moldova and the Russian Federation at the end of the XX - the beginning of the XXI century, the nature of interstate relations in the designated the region and the impact on it of migration issues, the importance of the phenomenon of migration in the context of security categories. In practice, this emphasized the need for structural and systemic approaches to

studying materials, implemented with the help of general scientific and special political research tools.

Keywords: *sources, migration legislation, migration policy.*

УДК 930.1:338.43.021.8(477)''198''

С.Д. Марченко

НОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито зміни, які відбулися в організації праці в сільському господарстві України у 80-х рр. ХХ ст. Здійснено аналіз таких форм організації праці як колективний підряд, індивідуальний та сімейний підряд, оренда. Встановлено, що зміни, започатковані радянським керівництвом в сільськогосподарському виробництві, мали переважно формальний характер, не зачіпали суті виробничих відносин, що зумовило їх неефективність та поглибило кризу колгоспно-радгоспної системи.

Ключові слова: *бригадний підряд, колективний підряд, сімейний та особистий підряд, орендні відносини, колгоспно-радгоспна система.*

Серед проблем, які постали перед керівництвом України після проголошення незалежності, досить гострою була проблема реформування аграрної сфери економіки. Необхідність реформ у сільському господарстві стала зрозумілою ще у 80-х рр. ХХ ст. в умовах загострення продовольчої кризи. Тому радянське керівництво вдалося до здійснення спроб модернізації сільськогосподарського виробництва за умов збереження колгоспно-радгоспної системи. З історичної точки зору видається цікавим невдалий досвід аграрного реформування в останнє десятиліття існування радянської влади.

Проблеми розвитку сільського господарства України та спроби їх вирішення у 80-х рр. ХХ ст. знайшли своє відображення у багатьох історичних дослідженнях. Заслуговує на увагу науковий доробок М. М. Зизи, М. М. Ігнатенко, В. П. Михайлюка, С. С. Падалки, П. П. Панченка, Г. І. Сургая, Я. М. Шабали. У працях цих та інших науковців розкрито широкий спектр проблем соціально-економічного розвитку українського села, різні аспекти державної політики у сфері сільськогосподарського виробництва 1980-х років. Проте питання про нові форми організації праці в сільському господарстві цього періоду не знайшли достатнього висвітлення у науковій літературі.

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі широкого кола архівних джерел розкрити зміни, які відбулися в організації праці в сільському господарстві України у 80-х рр. ХХ ст. та визначити причини їх неефективності.

Упродовж 1980-х рр. у сільському господарстві республіки набули поширення нові форми організації праці. Це колективний підряд, індивідуальний та сімейний підряд, оренда тощо. Проте поширення нових форм організації праці в умовах командно-адміністративної системи носило характер планової «компанійщини». Так Міністерство сільського господарства УРСР видало 18 січня 1983 р. наказ «Про широке впровадження в колгоспах і радгоспах прогресивних форм організації праці на основі бригадного методу і акордно-преміальної оплати за кінцеві результати виробництва», яким визначало кількісні показники з впровадження бригадного підряду в колгоспах УРСР на 1983 – 1985 рр. Згідно з міністерською директивою, кількість підрозділів на бригадному підряді за три роки мала зрости у 3,8 разу в середньому по Україні (від 3800 підрозділів у 1983 р. до 14500 – у 1985 р.). Особливо високі темпи впровадження бригадного підряду

передбачалися для Вінницької (у 4,4 разу) та Кримської (у 5 разів) областей [5, арк.24-25].

Дані про впровадження колективного підряду в господарствах Житомирської області за 1983 – 1986 рр. свідчать, що частка бригад, ферм, ланок, які працювали на колективному підряді значно зросла впродовж цього періоду. Так згідно із статистикою, у 1983 р. вона становила 4% від загальної кількості підрозділів, у 1984 р. – 36%, у 1985 р. – 67%, а у 1986 р. – 80% [3, арк.69].

Подібна ситуація склалася і в інших областях. За інформацією Волинського обласного агропрому, у 1986 р. в галузі рослинництва колективним підрядом було охоплено більше 80% ріллі, а в тваринництві – 60% працюючих [1, арк.4].

В інформації Чернівецького облвиконкому, надісланій до Держплану УРСР, відмічалось, що на 1985 р. колективним підрядом в області охоплено 92% структурних підрозділів у рослинництві та тваринництві [7, арк.11].

Надзвичайно швидкі темпи збільшення кількості підрозділів на підряді свідчать, передусім, про значну формальність цього процесу, про гонитву колгоспного керівництва за кількісними показниками, які були визначені директивами вищих органів. Проте статистичне досягнення цих показників не гарантувало прогресивних зрушень у розвитку сільського господарства. Підрядні колективи не завжди забезпечувались відповідною технікою, іншими ресурсами, не було справжнього госпрозрахунку та повної самостійності у вирішенні поточних питань.

На квітень 1984 р., за даними міністерств і відомств, на колективному підряді працювало 30,9 тисяч бригад, загонів, ланок, що було втричі більше ніж у 1983 р. Вони об'єднали близько 540 тис. працюючих (з них 209,6 тис. механізаторів), за якими було закріплено 14 млн. га ріллі або 44,7 %. Проте основу підрядних колективів складали механізовані ланки та загони з вирощування окремих культур, що не забезпечувало правильної сівозміни та не сприяло підвищенню родючості землі [6, арк.19, 21].

Незважаючи на наявні недоліки, організація праці колгоспників і робітників радгоспів на принципах колективного підряду отримала подальший розвиток.

Станом на 1 травня 1987 р. в господарствах Держагропрому УРСР на колективному підряді працювало 84% загальної кількості підрозділів. У них було зайнято 78% працівників, за якими закріплено 93% ріллі, 80% поголів'я великої рогатої худоби, 82% корів і свиней, 96% овець і 93% птиці [3, арк.86].

З середини 80-х років набуває поширення сімейний та особистий підряд. У цілому по Україні на початок 1987 р. сімейний і особистий підряд впроваджувався в 6117 господарствах або в 66% від їх загальної кількості. Цією формою організації праці було охоплено 629,7 тис. осіб [3, арк.86].

За підсумками 1987 р. в Житомирській області вирощували сільськогосподарські культури за угодами з правліннями колгоспів уже 455 сімей на площі 7 тис. га. Ними вироблено валової продукції рослинництва на суму 9,1 млн. крб. Сім'ями і окремими громадянами утримувалось за угодами 41 тис. голів суспільної великої рогатої худоби, 11 тис. голів свиней, 28 тис. голів овець. Вироблено валової продукції на суму 20,3 млн. крб. [3, арк.2].

Ця форма організації праці застосовувалася в основному в рослинництві при вирощуванні овочів, кормових коренеплодів і цукрового буряка. Станом на 1 січня 1990 р. в колгоспах і радгоспах УРСР було укладено 266 тис. договорів на сімейний підряд, з них 234 тис. договорів у рослинництві і 32 тис. – у тваринництві. Договорами охоплено 314 тис. осіб, за ними закріплено 271 тис. голів великої рогатої худоби, 39 тис. корів, 166 тис. свиней, 296 тис. га ріллі. Проте в цілому по республіці сімейний підряд відчутних результатів не дав. Так, у тваринництві середній надій молока від корови склав всього 2711 кг, середньодобові прирости великої рогатої худоби – 437 г, свиней – 302 г

[13, арк. 40]. Навіть у посередніх колгоспах надоя збільшували до 3000 кг від корови. Стосовно відгодівлі свиней, то за 180 днів їх вага мала б зростати до 150 – 200 кг, а не на 50 – 60 кг, як свідчать статистичні дані, наведені вище.

У колгоспах і радгоспах застосовувалася і така форма організації праці, як підряд на особистому подвір'ї. Найбільше поширення він отримав у тваринництві. У 1989 р. було укладено 908 тис. таких угод (895 тис. у тваринництві), якими було охоплено 902 тис. осіб. Згідно з угодами, на особистому подвір'ї утримувалось 725 тис. голів великої рогатої худоби, 92 тис. корів, 229 тис. голів свиней. Значною мірою цьому сприяло те, що колгоспам було дозволено закуповувати у населення худобу і птицю в рахунок плану поставок [13, арк.41]. А з іншого боку, це було свідченням нестачі в достатній кількості кормів у колективних господарствах.

У 1987 р. в Україні вперше було застосовано орендний підряд на міжгосподарській основі. Його ініціатором виступив колгосп «Маяк» Новоселицького району Чернівецької області. Механізатори цього господарства почали працювати вахтовим способом на Херсонщині. Вони вирощували сільгоспкультури на 2030 га, або на половині сівозмінної площі, в посушливих місцевостях радгоспу «Восток» Нижньосірогозького району Херсонської області. Ініціативу колгоспу «Маяк» та радгоспу «Восток» підтримали більше 80 господарств Чернівецької, Івано-Франківської і Закарпатської областей, представники яких у 1988 р. вирощували врожай більш ніж на 60 тис. га в Херсонській, Миколаївській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Ворошиловградській та інших областях [12, арк.7 – 8].

Слід відзначити, що з західноукраїнського регіону, оскільки тут завжди був надлишок робочих рук, селяни протягом десятиліть їздили на південь України на заробітки. А з 1987 р. цю традицію ввели в ранг державної політики.

У 1988 р. орендні відносини набули масового характеру. На листопад 1988 р. орендний підряд упровадився в більше як 15 тис. виробничих підрозділів майже п'яти тис. господарств (47% від загальної кількості господарств), за орендарями на договірних умовах закріплено більше 16% ріллі і 10% поголів'я худоби. Особливо поширились орендні відносини у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Кримській, Миколаївській та Одеській областях, де в кожному господарстві досвід роботи на орендній основі набували в середньому 3-4 колективи [11, арк. 120]. Аналіз даних про розвиток орендного підряду в УРСР засвідчує наступне. Лише в чотирьох областях (Вінницька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська) орендні відносини були впроваджені не тільки в більш ніж половині господарств, але й орендаторам було передано від третини до половини наявної ріллі і значний відсоток худоби на дорощування і відгодівлю [11, арк. 123].

У Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Кримській та Чернівецькій областях оренду запровадили у більш ніж половині господарств, але кількість орендаторів нараховувала всього від 2 до 9,5 тис. осіб. Незначним був і відсоток ріллі та худоби, що їм передавалась. В інших областях, особливо в Київській, ситуація була ще гіршою.

Отже, не можна стверджувати, що перехід на оренду був схвально сприйнятий селянством в Україні і саме це сприяло певному пожвавленню агропромислового виробництва, підвищенню його прибутковості, як стверджували П. Т. Саблук і А.А. Фесина [9, с.7]. Відмічаючи, що за чотири роки XII п'ятирічки (1986 – 1990 рр.) валова продукція сільського господарства досягла 489 млрд. крб. або зросла на 8,1% порівняно з попередньою п'ятирічкою, вони не враховували інфляційні явища (радянська статистика публічно не висвітлювала рівень інфляції), цінні зміни та інше. А якщо розбити на роки п'ятирічки, то зростання складало всього 1,6% річних, мінус інфляція та інше. Якщо аналізувати об'єктивно, то сільгоспвиробництво, у кращому

випадку, «топталось» на місці, а реально, у фізичних, а не цінових вимірах, скорочувалось, про що переконливо свідчили спорожнілі полиці магазинів.

Проте задля об'єктивності слід відмітити, що в ряді регіонів різниця між продуктивністю праці орендарів та середніми показниками громадського сектору була досить суттєвою. Наприклад, у Луганській, Харківській та Чернігівській областях це перевищення становило 2,1 – 2,4 разу. І лише в п'яти областях західного регіону (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій) виробництво валової продукції орендарями було вищим від середніх показників колгоспів і радгоспів лише на 13 – 29% [10, с.57].

Вища продуктивність праці орендарів пояснювалася тим, що на внутрішньогосподарську або сімейну (індивідуальну) оренду переходили невеликі колективи чи сім'ї, здатні працювати напружено і сумлінно. Малочисельні колективи – запорука взаємоконтролю та взаємовиручки, дбайливого ставлення до орендованих засобів виробництва, їх ефективного використання. Крім того, розрахунок виробітку на працюючого орендаря здійснювався без урахування штату управлінців, тоді як загальний показник по громадському сектору враховував управлінський апарат колгоспів та радгоспів [10, с.58 – 59].

Необхідно зауважити, що орендарі, як правило, виконували певний обсяг робіт з меншою чисельністю працюючих, вивільняючи при цьому зайвих робітників. Саме загроза безробіття стримувала перехід до орендних відносин у господарствах з надлишковою робочою силою, зумовлювала формальну орендизацію під тиском органів управління. Фактом формальної орендизації можна пояснити відносно низькі показники продуктивності праці орендарів у західних областях республіки, де в основному був достатній рівень забезпеченості господарств трудовими ресурсами.

У багатьох колгоспах і радгоспах упровадження орендних відносин здійснювалось формально, без докорінної перебудови усієї системи управління виробництвом і стимулювання праці, допускались порушення договірних зобов'язань, застосовувались командні методи керівництва. Так під час перевірки економічної діяльності в колгоспі ім. Леніна Ратнівського району Волинської області у лютому 1986 р. було встановлено, що в роботі правління колгоспу організаційна робота часто підмінялася адмініструванням. Колективний підряд у тваринництві був відсутній, а в рослинництві його застосовував лише один підрозділ. Почасове авансування застосовувалося в недостатньому розмірі. Додаткова оплата колгоспникам за виробництво кормів була відсутня, за винятком кормових буряків. Тоді як адміністративному персоналу вона встановлювалася в повному розмірі [2, арк.1 – 2].

У підсумках роботи колективів агропромислового комплексу Житомирської області за перше півріччя 1989 р. відмічалось, що перехід на нові економічні форми управління здійснювався повільно, допускалися недоліки в організації роботи бригад і ланок, які працювали на підряді, повільно впроваджувалися нові форми організації та оплати праці [4, арк.19].

У цілому запровадження орендного підряду не викликало в Україні суттєвих зрушень у виробництві сільгосппродукції. Ефективність діяльності орендних колективів була досить низькою, оскільки все це відбувалося в межах колгоспно-радгоспної системи. Необхідного матеріального й законодавчого підґрунтя для цієї прогресивної форми організації праці не було створено. Значна частина колгоспів і радгоспів намагалися «перевести на оренду» бригади, ферми та інші підрозділи, нічого не змінюючи в економічних відносинах, у ставленні працівника до засобів виробництва. [8, с. 117].

Спроби запровадження орендних відносин у 80-ті роки ХХ ст. виявились марними, оскільки цей захід ініціювали партійні та державні чиновники, які невідступно

домагалися зміцнення суспільної власності в усіх блоках агропромислового комплексу. До того ж працівники агропромислового комплексу не мали бажання відмовлятися від системи з гарантованою заробітною платою.

Внутрішньогосподарські орендні та підрядні колективи не були власниками виробленої продукції. Оренда і підряд не були пов'язані з реальними товарно-грошовими відносинами. У колгоспах і радгоспах в умовах командно-адміністративної системи управління, яка замкнула на собі всі розподільні функції, не могли розвиватися справжні госпрозрахункові відносини. Найгірше те, що виробник не мав майже ніякого права на вироблену продукцію, реалізовував її в примусовому порядку за цінами, які не забезпечували покриття витрат і не давали необхідних нагромаджень для розширення виробництва. Це зумовило знеосібку в роботі та оплаті праці, породило у трудівників села байдужість, втрату інтересу до суспільного виробництва, недовіру до проголошених цілей і намірів [9, с.5].

Юридична невизначеність у відносинах між орендарем і орендодавцем, зокрема стосовно права орендаря самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, стримувала розвиток орендних відносин. Механізм орендного підряду вимагав вдосконалення і з огляду на специфіку сільгоспвиробництва, його сезонність, залежність від природно-кліматичних умов. Ускладнювала роботу орендних колективів і відсутність належної підтримки з боку сільських рад та управлінь колгоспів.

Неефективність реформування агропромислового комплексу радянської України в 1980-х рр. була зумовлена рядом чинників. По-перше, впровадження колективного підряду не змінювало форм господарювання і оплати праці. Адже перехід на підряд не змінював сутність відносин найму між адміністрацією – роботодавцем (розпорядником засобів виробництва) – і робітниками, які безпосередньо володіли тільки робочою силою. Колективний підряд не забезпечував стабільної та високої оплати праці. По-друге, невдалими виявилися також спроби запровадження орендних відносин, оскільки протягом багатьох років адміністративно-командна система формувала відчуження селян від землі, від плодів своєї праці. По-третє, не призвели до відродження статусу селянина-господаря певні заходи щодо розвитку особистих селянських господарств, натуральний характер розвитку яких так і не вдалося подолати.

Проте основним гальмом у розвитку прогресивних форм організації праці були переважно формальне впровадження їх у життя (задля паперової звітності) та незмінність суті виробничих відносин у сільському господарстві.

Проголошуючи гучні гасла, керівництво продовжувало вирішувати проблеми в сільському господарстві старими директивними методами.

На кінець 80-х рр. послабився імпульс, наданий розвитку аграрного сектору в 1985 р., та вичерпався потенціал колгоспно-радгоспної системи. Причому, як зауважує Я. М. Шабала, ця система виявила неспроможність подальшого розвитку не лише в конкретних часових межах, а й загалом [14, с.254].

Спроби здійснення реформ в аграрному секторі у 1980-х рр. від початку були приречені на невдачу, оскільки не зачіпали суті виробничих відносин. Тоталітарна держава була нездатна здійснити якісні зміни у системі виробничих відносин, адже вони вимагали зміни форм власності. А введення інституту приватної власності суперечило самій природі тоталітарної системи з її планово-розподільчою економікою та державною монополією на засоби виробництва.

Спроби реформ у сільському господарстві в останнє десятиліття радянської влади були й останнім витвором аграрної політики верхівки КПРС, яка мала на меті зберегти систему, не зачіпаючи основ «соціалістичної власності», увіковічити командно-адміністративне керівництво сільським господарством, селом, селянами. Непослідовна, безсистемна, переважно декларативна реформаторська політика радянського

керівництва не лише поглибила кризу радянської економіки, особливо агропромислового комплексу, а й призвела до невідворотного розвалу економіки і розпаду СРСР.

Список використаної літератури

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф.Р-32. Волинський обласний АПК (облагропром) Держагропрому УРСР. – Оп. 22. – Спр. 14. – Листування з Держагропромом УРСР, обкомом КПУ, облвиконкомом з питань основної діяльності (4.02. – 19.12.1986 р.). – 134 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO). – F.R-32. Volynskiy oblasnyi APK (oblahroprom) Derzhahropromu URSR. – Op. 22. – Spr. 14. – Lystuvannia z Derzhahropromom URSR, obkomom KPU, oblvikonkomom z pytan osnovnoi diialnosti (4.02. – 19.12.1986 r.). – 134 ark.

2. ДАВО. – Ф.Р-32. Волинський обласний АПК (облагропром) Держагропрому УРСР. – Оп. 22. – Спр. 89. – Документи перевірок в колгоспах і радгоспах агропромислового об'єднання (інформації, довідки) за 1986 р. – 47 арк. ; DAVO. – F.R-32. Volynskiy oblasnyi APK (oblahroprom) Derzhahropromu URSR. – Op. 22. – Spr. 89. – Dokumenty perevirok v kolhospakh i radhospakh ahropromyslovoho obiednannia (informatsii, dovidky) za 1986 r. – 47 ark.

3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.Р-2622. Житомирський обласний агропромисловий комітет. – Оп. 4. – Спр. 197. – Звіти та інформація про розвиток бригадної форми організації праці в с/г за 1987 р. – 98 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Zhytomirskoi oblasti (DAZhO). – F.R-2622. Zhytomirskiy oblasnyi ahropromyslovyi komitet. – Op. 4. – Spr. 197. – Zvity ta informatsiia pro rozvytok bryhadnoi formy orhanizatsii pratsi v s/h za 1987 r. – 98 ark.

4. ДАЖО. – Ф.Р-2622. Житомирський обласний агропромисловий комітет. – Оп.4. – Спр.317. – Протоколи № 1 – 2 Засідання обласного агропромислового комітету (Рішення № 1-4). 1989 р. (07.02. – 22.07.89 р.). – 32 арк. ; DAZhO. – F.R-2622. Zhytomirskiy oblasnyi ahropromyslovyi komitet. – Op. 4. – Spr. 317. – Protokoly № 1 – 2 Zasadannia oblasnoho ahropromyslovoho komitetu (Rishennia № 1-4). 1989 r. (07.02. – 22.07.89 r.). – 32 ark.

5. Державний архів Київської області. – Ф.354. Київське обласне управління сільського господарства. – Оп.8. – Спр.17. Директиви вищих організацій за 1983 р. – 164 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. – F.354. Kyivske oblasne upravlinnia silskoho hospodarstva. – Op.8. – Spr.17. Dyrektyvy vyshchikh orhanizatsii za 1983 r. – 164 ark.

6. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. Р-3. Чернівецька обласна Рада. Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради. – Оп. 4. – Спр. 2471. Виконком Чернівецької обласної Ради народних депутатів. Загальний відділ. Документи (листи, довідки, інформації тощо) з питань організації, оплати праці і організаційно господарському зміцненню колгоспів і радгоспів (02.08.1984 – 29.12. 1984 р.) Т. 2. – 230 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (DACHO). – F. R-3. Chernivetska oblasna Rada. Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady. – Op. 4. – Spr. 2471. Vykonkom Chernivetskoï oblasnoi Rady narodnykh deputativ. Zahalnyi viddil. Dokumenty (lysty, dovidky, informatsii toshcho) z pytan orhanizatsii, oplaty pratsi i orhanizatsiino hospodarskomu zmitsnenniu kolhospiv i radhospiv (02.08.1984 – 29.12. 1984 r.) T. 2. – 230 ark.

7. ДАЧО. – Ф.Р-3. Чернівецька обласна Рада. Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради. – Оп. 4. – Спр. 2676. Виконком Чернівецької обласної Ради народних депутатів. Загальний відділ. Інформації з питань виконання рішень Партії і Уряду. Т. 2. (03.06.86 – 19.12.86 р.). – 105 арк. ; DACHO. – F.R-3. Chernivetska oblasna Rada. Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady. – Op. 4. – Spr. 2676. Vykonkom

Chernivetskoï oblasnoï Rady narodnykh deputativ. Zahalnyi viddil. Informatsii z pytan vykonannia rishen Partii i Uriadu. T. 2. (03.06.86 – 19.12.86 r.). – 105 ark.

8. Михайлюк В. П., Зиза М. М. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України (50-80-і рр. ХХ ст.) / В. П. Михайлюк, М. М. Зиза // Історичні записки. Збірник наукових праць. Випуск 10 (спеціальний). Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2006. – С. 111-122 ; Mykhailiuk V. P., Zyza M. M. Zminy vyrobnychykh vidnosyn v ahrarnomu sektori Ukrainy (50-80-i rr. KhKh st.) / V. P. Mykhailiuk, M. M. Zyza // Istorychni zapysky. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 10 (spetsialnyi). Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, 2006. – S. 111-122.

9. Саблук П. Т. Оренда в умовах економічної реформи / П. Т. Саблук, А. А. Фесина. – Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1991. – 48 с. ; Sabluk P. T. Orenda v umovakh ekonomichnoi reformy / P. T. Sabluk, A. A. Fesyna. – Kyiv : Tovarystvo «Znannia» URSS, 1991. – 48 s.

10. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – Київ : Урожай, 1991. – 240 с. ; Ukrainske selo: problemy i perspektyvy / za red. L. O. Shepotko. – Kyiv : Urozhai, 1991. – 240 s.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 32. – Спр. 2492. – Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, відділу с/г і харчової промисловості ЦК КПУ, міністерств і відомств про підготовку до весняних польових робіт, хід реалізації республіканської цільової комплексної науково-технічної програми «Агрокомплекс», стан впровадження орендного підряду в колгоспах і радгоспах, створення агропромислових об'єднань, шефську допомогу Калузькій області РРФСР та інших питань розвитку агропромислового комплексу (20.01.1988. – 15.12.1988 р.). – 133 ark. ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDANO Ukrainy). – F.1. TsK Kompartii Ukrainy. – Op. 32. – Spr. 2492. – Zapysky, dovidky, informatsii TsK KPRS, viddilu s/h i kharchovoi promyslovosti TsK KPU, ministerstv i vidomstv pro pidhotovku do vesnianykh polovykh robit, khid realizatsii respublikanskoï tsilovoi kompleksnoi naukovo-tekhnichnoi prohramy «Ahrokompleks», stan vprovadzhennia orendnoho pidriadu v kolhospakh i radhospakh, stvorennia ahropromyslovykh obiednan, shefsku dopomohu Kaluzkii oblasti RRFSR ta inshykh pytan rozvytku ahropromyslovoho kompleksu (20.01.1988. – 15.12.1988 r.). – 133 ark.

12. ЦДАГО України. – Ф.1. ЦК Компартії України. – Оп.32. – Спр.2621. – Записки, довідки, інформації, листи секретарів ЦК КПУ, його відділів, партійних і радянських органів, Президії ВР УРСР, Держагропрому України, виробничих об'єднань, окремих осіб про вдосконалення агропромислового виробництва. (18.01.1989 – 12.04.1990 р.). ; TsDANO Ukrainy. – F. 1. TsK Kompartii Ukrainy. – Op. 32. – Spr. 2621. – Zapysky, dovidky, informatsii, lysty sekretariv TsK KPU, yoho viddiliv, partiinykh i radianskykh orhaniv, Prezydii VR URSS, Derzhahropromu Ukrainy, vyrobnychykh obiednan, okremykh osib pro vdoskonalennia ahropromyslovoho vyrobnytstva. (18.01.1989 – 12.04.1990 r.).

13. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК Компартії України. – Оп. 32. – Спр. 2824. – Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, партійних, радянських органів, Держагропрому УРСР, агрофірм, колгоспів про обробку вапном кислих ґрунтів, розвиток співробітництва агрофірми «Зоря» з фірмою «Піонер» (США); перебудову організаційної структури управління і розвиток агропромислових комплексів у Донецькій, Кримській областях, плодоовочового комплексу України, стан забезпечення с/г кукурудзозбиральною технікою. Інші питання економіки і розвитку сільськогосподарського виробництва (08.01.1990 – 11.02.1991 р.). – 110 ark. ; TsDANO Ukrainy. – F. 1. TsK Kompartii Ukrainy. – Op. 32. – Spr. 2824. – Zapysky, dovidky, informatsii, lysty TsK KPU do TsK KPRS, viddiliv TsK KPU, partiinykh, radianskykh orhaniv,

Derzhahropromu URSS, ahrofirm, kolhospiv pro obrobku vapnom kyslykh hruntiv, rozvytok spivrobotnytstva ahrofirmy «Zoria» z firmoiu «Pioner» (SShA); perebudovu orhanizatsiinoi struktury upravlinnia i rozvytok ahropromyslovykh kompleksiv u Donetskii, Krymskii oblastiakh, plodoovochevoho kompleksu Ukrainy, stan zabezpechennia s/h kukurudzozbyralnoiu tekhnikoiu. Inshi pytannia ekonomiky i rozvytku silskohospodarskoho vyrobnytstva (08.01.1990 – 11.02.1991 r.). – 110 ark.

14. Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : моногр. / Я.М. Шабала. – Луцьк : Терен, 2012. – 360 с. ; Shabala Ya. M. Ahrarni reformy na Volyni u KhKh – na pochatku KhKhI st.: peredumovy, perebih ta naslidky : monohr. / Ya.M. Shabala. – Lutsk : Teren, 2012. – 360 s.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2018 р.

S. Marchenko

NEW FORMS OF LABOR ORGANIZATION IN AGRICULTURE OF UKRAINE IN 80-TIES OF XX CENTURY

Under the pressure of product crisis in 80-ties of XX century the Soviet government implemented some modernization of agricultural production provided that the collective farms system and soviet production system were preserved.

Based upon numerous archive sources this article reveals the changes that took place in labor organization in agriculture of Ukraine in 1980-ties and defines their inefficiency.

Implementation of brigade and collective contracts system at farms of Ukrainian Soviet Republic went extremely fast. Though this process was mainly formal. Management of collective farms chasing the quantitative index which was imposed on them by higher governance stuck to mainly mechanic transition to collective contracts of all farm branches. But statistic achievements of these indexes did not guarantee any progressive changes in agricultural development.

From the middle of 80-ties in Ukraine a wide spreading of family and personal contracts took place in the sphere of cattle breeding and plant growing. More than a half of all farms employed such system but this didn't bring any significant results generally in the country.

In the second half of 80-ties of XX century in Ukraine there was some spreading of lease relations also. Despite of the higher productivity of lease workers the implementation of the lease relations didn't provide significant improvement in the agriculture in Ukraine. Lease collectives worked in the frames of collective farm and soviet production system and this fact determined their low efficiency.

The attempts of reforms in agriculture in 80-ties in general and implementation of new forms of labor organization in particular were doomed to failure as they didn't touch upon the essence of production relations. Totalitarian state was unable to make qualitative changes in the system of production relations because they demanded the changes of ownership forms. The reason is that the implementation of private ownership itself contradicted the very nature of totalitarian system with its plan-and-distribute economics and state monopoly on production means.

Key words: *brigade contract, collective contract, family and personal contract, lease relations, collective farms and soviet production system.*

В.В. Михтуненко

ОБРАЗ І.Я. ГУРЛЯНДА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню еволюції образу відомого політичного та громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ століття І.Я. Гурлянда в російській історіографії. Проводиться аналіз та комплексна класифікація досліджень російських істориків, присвячених одній з найвпливовіших особистостей Російської імперії початку ХХ століття. Проаналізовано різні напрями досліджень, починаючи з дореволюційного періоду і до сьогодення. На підставі аналізу наукової історичної літератури визначені основні концептуальні рішення щодо оцінок цієї непересічної особистості.

Ключові слова: еволюція, історіографія, монархізм, персоналія, самодержавство, імперія.

Особливості сучасного етапу розвитку Росії потребують нового осмислення низки етапів історичного розвитку країни. Жвава дискусія представників різних генерацій російських істориків у черговий раз підтвердила неоднозначність думок щодо ролі бюрократичної еліти в політичному житті Російської імперії. В основі тих чи інших досліджень лежить спроба реконструювати головні вектори політики самодержавного уряду на початку ХХ століття.

В контексті вивчення загальнополітичних тенденцій розвитку дореволюційної Росії важливим видається й дослідження ролі окремих персоналій. Особливу увагу викликають діячі так званого другого плану, що не мали публічного визнання та залишилися за лаштунками політичної історії. Вивчення їх біографій, особливостей діяльності, життєвих принципів та морального вибору і є одним із важливих аспектів досліджень сучасної історичної науки. Однією з таких неоднозначних і від того ще більше цікавих особистостей і був Ілля Якович Гурлянд – відомий юрист, історик, професор Ярославського Демидівського юридичного ліцею, дійсний статський радник, редактор урядового періодичного видання «Россия», голова цензурного відомства «Бюро печати» та найближчий соратник визначного реформатора П.А. Столипіна.

Постать Іллі Яковича Гурлянда в політичній історії Російської імперії початку ХХ століття вирізняється з-поміж інших діячів своєю суперечливістю та таємничістю. Причина цього полягає, головним чином, у спробах стати «своїм» для величезної «бюрократичної машини самодержавства».

Майже всі відомості про І.Я. Гурлянда побудовані на підставі чуток та вкрай суб'єктивних поглядів його сучасників. Саме тому дана розвідка є актуальною, оскільки існує необхідність перегляду або корегування встановлених стереотипів щодо особливостей його діяльності та впливу на політичне життя передреволюційної Російської імперії.

Варто відмітити, що в історіографії відсутні спеціальні дослідження, щодо життя та діяльності І.Я. Гурлянда. Серед публікацій останнього часу слід назвати роботи А.В. Лихоманова [11], А.Г. Чукарева [16], М.В. Лушнікової [12] та С.А. Егорова [3].

Метою дослідження є аналіз еволюції образу І.Я. Гурлянда в російській історіографії.

Навіть поверховий історіографічний огляд життя та діяльності І.Я. Гурлянда свідчить про відсутність узагальнюючої праці, присвяченої цій особистості. Незважаючи на те, що діяльність чиновника напряму була пов'язана зі значними та доленосними подіями в історії Російської імперії початку ХХ століття, зокрема з реформами

П.А.Столипіна, висвітлення життя та діяльності самого І.Я. Гурлянда чомусь велося досить поверхово та вкрай тенденційно.

Процес вивчення дослідниками політичної та громадської діяльності І.Я. Гурлянда умовно можна поділити на три періоди: дореволюційний, радянський та сучасний.

Перший – дореволюційний період, тривав з початку ХХ століття і до 1920-х рр., коли радикально змінилася проблематика, методологія та концептуальна парадигма історичних досліджень. Роботи, які цікавлять нас, написані або безпосередньо в ході тих дореволюційних подій, або через нетривалий проміжок часу, що називається «по гарячих слідах» [2]. Праці дослідників означеного періоду можна умовно віднести до консервативного, ліберального та революційного напрямів. Проте, загальною рисою для всіх досліджень того часу було висвітлення, в той чи іншій мірі, масштабних історичних подій, на які був багатим початок ХХ століття. На фоні таких доленосних для імперії подій вивчення діяльності окремих історичних особистостей вважалося не актуальним.

Консервативний напрям представлений, насамперед, роботами мемуарного характеру відомих державних та політичних діячів: В.А. Скрипичина [15], кн. В.П. Мещерського, М.О. Меньшикова, О.П. Извольського, П.П. Менделєєва, С.П. Покровського [14] та інших. Варто зазначити, що в дореволюційний період вивчалася не політична діяльність І.Я. Гурлянда, а лише його науковий доробок. Така ситуація складалася тому, що сучасники, в силу різних обставин, не могли дати об'єктивну характеристику суперечливим поглядам та вчинкам І.Я. Гурлянда.

Підсумовуючи основну проблематику робіт консерваторів (як реакційних, так і поміркованих), можна виділити низку політично заангажованих праць, в яких прямо чи опосередковано давалася оцінка особистості І.Я. Гурлянда або його діяльності. Найбільшу увагу представники консервативного напрямку приділяли проблемам внутрішньої політики, дослідженню бюрократичної системи та її найяскравіших представників, а також історії формування окремих державних установ. Саме тому персоналія І.Я. Гурлянда в роботах консерваторів дореволюційного періоду майже не згадувалася.

Що ж до ліберального напрямку в історіографії цього періоду, то найбільш відомими представниками без сумніву були: Б.Б. Веселовський, Д.І. Шаховський, І.І. Петрункевич, І.П. Білоконський, О.О. Кізеветтер та О.С. Изгоев. Переважна більшість спроб висвітлення подій початку ХХ століття в Російській імперії була зроблена саме цими істориками та публіцистами. Кульмінація популярності праць ліберального напрямку припадає на період Першої Російської революції 1905–1907 років [3]. Проте, як відомо, положення лібералів було в той час доволі неоднозначним, адже вони були ідеологічно затиснуті між консерваторами та революціонерами. У силу цього, тематика їх досліджень здебільшого була пов'язана з проблемами формування представницьких органів влади в Російській імперії.

Оцінюючи здобутки ліберальної історіографії створеної вже в еміграції, найбільш ґрунтовними за глибиною аналізу є роботи лідера партії кадетів П.М. Мілюкова [13]. Не можна оминати і той факт, що між І.Я. Гурляндом та М.П. Мілюковим точилася гостра ідейна боротьба на шпальтах періодичних видань. І.Я. Гурлянд навіть окремий розділ свого політичного памфлету «Правда о кадетях» присвятив оцінці особистості П.М. Мілюкова. У свою чергу, ідейний натхненник лібералів не оминав можливості висловити критичне зауваження чи присвятити цілу статтю з несхвальними відгуками про свого візаві [13, с. 298].

Досить тенденційними були роботи представників соціал-демократичного напрямку в історіографії. Вони, як правило, однобічно оцінювали як намагання самодержавного уряду, так і наслідки реформаторської діяльності П.А. Столипіна. Роботи представників цієї ідейної течії відрізнялися яскраво вираженою партійно-політичною

заангажованістю. Як правило, даючи критичні оцінки царському режиму в цілому, лише окремі представники соціал-демократичного напрямку вдавалися до характеристики окремих особистостей. До найбільш відомих представників зазначеного напрямку відносяться В.І. Ленін [10] та Л.Д. Троцький.

Треба зазначити, що публікації дореволюційного періоду, в більшості своїй, мали яскраво виражений критичний характер і відбивали погляди не тільки марксистів або інших представників лівого політичного крила, а й досить поміркованих політиків. Саме тому слід визнати, що роботи представників зазначеного періоду, не залежно від приналежності до того чи іншого напрямку, не можуть вважатися достатньо об'єктивними історичними дослідженнями. По-перше, тому, що вони ґрунтувалися на обмеженому колі джерел та, в більшості своїй, носили публіцистичний характер. А, по-друге, усі представники дореволюційного періоду історіографії були учасниками тогочасних подій, входили в різні партії та сповідували різні ідеологічні принципи, і в такий спосіб залучали історію задля обґрунтування своїх ідей.

Аналіз літератури дореволюційного періоду, дозволяє стверджувати, що громадська та політична діяльність І.Я. Гурлянда не отримала достатнього висвітлення з боку авторів робіт переважно публіцистичного жанру. Причому це стосувалося як консервативної, так і ліберальної історіографії. По суті, всі оцінки та твердження торкалися лише політичної діяльності І.Я. Гурлянда, і абсолютно не зачіпали інші сфери його життя. В більшій мірі в цей період проблема була тільки сформульована і в деякій мірі описана. Виявлено, що джерельна база зазначених робіт була вкрай бідною та однобокою, а концептуальні оцінки – упередженими.

Характерною особливістю другого періоду історіографічних досліджень (радянського) було продовження тематики, яка піднімалася в дореволюційних роботах більшовиків. Відношення як до царизму, в цілому, так і до бюрократичної еліти, зокрема, було, як відомо, вкрай однобічним та суто негативним. А характеристика особистостей, які мали відношення до поваленого режиму, зводилася до коротких догматичних висловів [10, с. 327].

Варто зауважити, що в 20–30 рр. з'являється суто радянське трактування більшості питань політичного та громадського життя імперської Росії. Проте, не дивлячись на ідеологічну направленість в оцінці тих подій, в якості джерельною бази починає залучатися багато архівних документів та матеріалів, якими користуються дослідники й до нашого часу. Втім, говорити про зародження персоніфікації історії Росії все ж не можна, бо на той час виокремлення індивідуального елементу в суспільному розвитку було неприйнятним. А з кінця ж 30-х рр. до початку 50-х рр. інтерес до вивчення персоналій імперського періоду вкрай згасає.

Історіографія цього періоду, як ніколи була догматичною та тенденційною. І лише з кінця 50-х рр. намітилися нові тенденції в історичних дослідженнях, відбулася деяка відмова від настанов, продиктованих ідеологічною кон'юнктурою. Методологія дослідження залишалася ж незмінною – марксистко-ленінською. В оцінках політичного життя Росії та біографіях відомих діячів того часу стали з'являтися деякі нові концептуальні судження. До найбільш відомих істориків того часу, які після ослаблення ідеологічного тиску змогли опублікувати свої твори відносяться: А.Я. Аврех [1], Б.В. Ананьїч, В.І. Старцев та інші.

Більш поміркована оцінка політичних подій останнього періоду самодержавства зумовила й появу інтересу до окремих особистостей того часу, серед яких був й І.Я. Гурлянд.

Оскільки літературу, яка відноситься до радянського періоду, прийнято вважати занадто ідеологізованою, то вона не може претендувати на об'єктивне дослідження. Навіть більше, сучасні історики і публіцисти, як правило, скептично ставляться до цих

робіт і, навіть, вважають їх фальсифікатами, створеними радянськими спецслужбами. Проте, не можна відкидати й того факту, що переосмислення багатьох положень літератури радянського періоду, в результаті привнесли в сучасну історіографію численний джерельний матеріал та нові підходи до реконструкції історичного портрету І.Я. Гурлянда.

Після розпаду Радянського Союзу і скасування методологічних обмежень, починає формуватися дещо інший погляд на історичні події та явища, їх причини та наслідки. Одна з основних причин – вплив стрімких змін у країні, залучення до наукового обігу раніше недоступних, нових джерел, у тому числі й архівних, кардинальні зміни інструментарію наукового дослідження. Підкреслимо, що на сучасному етапі заявленої тематики торкалися виключно російські історики, в українській історичній науці особистість І.Я. Гурлянда не зацікавила дослідників.

Поряд із монографічними роботами загального характеру, які охоплюють усю сукупність політичних подій в Російській імперії на початку ХХ століття, існують дослідження, які стосуються саме особистості І.Я. Гурлянда в контексті епохи. Поява на сучасному етапі таких історичних портретів, пов'язана з тим, що сучасні вимоги до історії залюднення науки потребують історичного простору для більш глибокого та детального розуміння того, що відбувалося. Антропологічний зворот зіграв в цьому відношенні величезну роль. Зрозуміти такі доленосні катаклізми, як соціальні революції, як це сталося в Російській імперії, не можна без урахування діяльності конкретних політичних та громадських діячів.

Роботи А.В. Лихоманова [11], А.Г. Чукарева [16], М.В. Лушнікової [12] та С.А. Єгорова [9] в значній мірі заповнили існуючу лакуну, однак єдиним досить ґрунтовно дослідженим етапом життя та діяльності Іллі Яковича Гурлянда був період його науково-педагогічної діяльності. Аналіз його правознавчих трактатів та історично-юридичних досліджень займає визначне місце в історіографії проблеми. Іншим періодам життя та напрямам діяльності І.Я. Гурлянда дослідники практично не приділяли уваги.

Слід зазначити, що найбільший внесок у дослідження як особистості І.Я. Гурлянда, так і його політичної діяльності, зробили представники Ярославської юридичної школи – М.В. Лушнікова [12, с. 356] та С.А. Єгоров [9, с. 75]. Вони надрукували низку історичних та публіцистичних робіт, в яких здійснили спробу проаналізувати саме наукову та педагогічну діяльність професора І.Я. Гурлянда. Проте, не дивлячись на аргументовані дослідження вчених Ярославської юридичної школи наукових робіт І.Я. Гурлянда, все ж, поза увагою залишаються більшість його історичних та політичних досліджень. Даючи характеристику особистості І.Я. Гурлянда, науковці, як правило, обмежуються дослідженням лише ярославського періоду його діяльності.

Інтелектуальна історія (історія думок) основну увагу приділяє ролі особистості в історичному розвитку. У результаті можна спостерігати дві тенденції. По-перше, різко підвищується інтерес до тем, які раніше перебували під забороною та відбувається значна переорієнтація методологічних поглядів істориків. По-друге, йде кількісне зростання різноманітних наукових праць, видань мемуарної публіцистики та документальних джерел.

Наведений аналіз наукової літератури показав, що попри, здавалося б, достатню вивченість історії Росії кінця ХІХ – початку ХХ століття, багато аспектів політичної історії цього доленосного періоду досліджено недостатньо, деякі концепції вимагають перегляду із залученням додаткових джерел, нових методологічних підходів, що дозволяють аналізувати окреслену проблематику з позиції сучасного рівня розвитку історичної науки.

Аналіз російської історіографії зазначеної теми свідчить про відсутність комплексної роботи, в якій була б проведена реконструкція життя та діяльності «сірого

кардинала» Російської імперії – Іллі Яковича Гурлянда. Проте, можна констатувати еволюцію образу І.Я. Гурлянда протягом всього періоду дослідження зазначеної теми.

Варто зауважити, що в російській історіографії виділяють два погляди на особистість І.Я. Гурлянда – апологетичний та негативно-критичний. Апологетичний погляд на персоналію І.Я. Гурлянда бере свій початок в офіційній історіографічній традиції імперської Росії. Характерною особливістю такого роду робіт є те, що вони, по суті, були хроніками окремих етапів життя І.Я. Гурлянда. Ніякого аналізу діяльності як самого «сірого кардинала», так і його оточення в них не наводилося.

Треба зазначити, що поряд з апологетичними за своєю суттю публікаціями у дореволюційний період, у великій кількості видавалися і праці критичного плану, що виражали погляди не тільки марксистів або інших представників лівого політичного крила, а й досить поміркованих політиків.

Вкрай негативний образ «головного цензора Росії» – І.Я. Гурлянда, що домінував (в контексті ленінських оцінок) в радянській історіографії, в новітній Росії змінився явним забуттям. Лише окремі дослідники опосередковано згадували про цю історичну постать в контексті досліджень політичного життя Російської імперії на початку ХХ століття. При цьому наукові аргументи нерідко нехтувалися, а накопичений радянською історичною наукою досвід був, багато в чому, відкинутий. Так, наприклад, залишилися недооціненими аргументи правих сил (як частини чорносотенців, так і монархістів), які відводили І.Я. Гурлянду ключову роль на політичній арені передреволюційної Росії.

Список використаної літератури

1. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения : моногр. / А. Я. Аврех. – Москва : Наука, 1989. – 251 с. ; Avrekh A. Ya. Tsarizm nakanune sverzheniya : monogr. / A. Ya. Avrekh. – Moskva : Nauka, 1989. – 251 s.
2. Богданович А. В. Три последних самодержца. Дневник А.В. Богданович / А.В. Богданович. – Москва : Издательство Л.Д. Френкель, 1924. – 520 с. ; Bogdanovich A.V. Tri poslednixh samoderzhitsa. Dnevnik A.V. Bogdanovich / A.V. Bogdanovich. – Moskva : Izdatelstvo L.D. Frenkel, 1924. – 520 s. ;
3. Витте С. Ю. Избранные воспоминания в 3-х т. / С. Ю. Витте. – Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т. 1. – 556 с. ; Vitte S. Yu. Izbrannye vospominaniya v 3-kh t. / S. Yu. Vitte. – Moskva : Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, 1960. – Т. 1. – 556
4. Воспоминание: из бумаг С.Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи / подгот. текста, вступ. ст., коммент. А. В. Лихоманов. – Санкт-Петербург : РНБ, 2009. – 228 с. ; Vospominanie: iz bumag S.Ye. Kryzhanovskogo, poslednego gosudarstvennogo sekretarya Rossiyskoy imperii / podgot. teksta, vstup. st., komment. A. V. Likhomanov. – Sankt-Peterburg : RNB, 2009. – 228 s.
5. Гессен И. В. Архив русской революции в 22-х т. / И. В. Гессен. – Москва : Terra, Политиздат, 1923. – Т. 12. – 308 с. ; Gessen I. V. Arkhiv russkoy revolyutsii v 22-kh t. / I.V. Gessen. – Moskva : Terra, Politizdat, 1923. – Т. 12. – 308 s.
6. Гиляровский В. А. Москва газетная. Друзья и встречи / В. А. Гиляровский. – Москва : Наука и техника, 1989. – 385 с. ; Gilyarovskiy V. A. Moskva gazetnaya. Druzya i vstrechi / V. A. Gilyarovskiy. – Moskva : Nauka i tekhnika, 1989. – 385 s.
7. Гурко В. М. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современников / В. М. Гурко. – Москва : Новое литературное обозрение, 2000. – 746 с. ; Gurko V. M. Cherty i siluety proshlogo. Pravitelstvo i obshchestvennost v tsarstvovanii Nikolaya II v izobrazhenii sovremennikov / V. M. Gurko. – Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2000. – 746 s.

8. Дневник А. С. Суворина / под ред. М. Кричевского. – Москва : Издательство Л.Г. Френкель, 1923. – 407 с. ; Dnevnik A. S. Suvorina / pod red. M. Krichevskogo. – Moskva : Izdatelstvo L. G. Frenkel, 1923. – 407 s.

9. Егоров С. А. Доктор полицейского права И. Я. Гурлянд / С.А. Егоров // Государство и Право. – 2009. – № 7. – С. 72–76 ; Yegorov S. A. Doktor politseyskogo prava I. Ya. Gurlyand / S.A. Yegorov // Gosudarstvo i Pravo. – 2009. – № 7. – S. 72–76

10. Ленин В. И. Столыпин и революция // Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Москва: Издательство политической литературы, 1973. – Т. 20. – 584 с. ; Lenin V. I. Stolypin i revolyutsiya // Lenin V. I. Polnoe sobranie sochineniy / V. I. Lenin. – Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1973. – Т. 20. – 584 s.

11. Лихоманов А. В. Газета «Россия» в 1905–1906 гг.: (История возникновения столыпинского официоза) / А. В. Лихоманов // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: сб. науч. тр. – Ленинград, 1990. – С. 46–55 ; Likhomanov A.V. Gazeta «Rossiya» v 1905–1906 gg.: (Istoriya vznikhnoveniya stolypinskogo ofitsioza) / A.V. Likhomanov // Knizhnoe delo v Rossii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka. – Leningrad, 1990. – S. 46–55

12. Лушникова М. В. Вклад ученых Демидовского юридического лицея в развитие российской науки полицейского и административного права / М.В. Лушникова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: право. – 2010. – № 2. – С. 354–363 ; Lushnikova M. V. Vklad uchenykh Demidovskogo yuridicheskogo litseya v razvitie rossiyskoy nauki politseyskogo i administrativnogo prava / M.V. Lushnikova // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: pravo. – 2010. – № 2. – S. 354–363.

13. Милюков П. Н. Воспоминания (1859–1917): в 2 т. / П. Н. Милюков; под. ред. М.М. Карповича, Б. И. Элькина. – Нью-Йорк : Издательство имени Чехова, 1955. – Т. 2. – 397 с. ; Milyukov P. N. Vospominaniya (1859–1917): v 2 t. / P. N. Milyukov; pod. red. M. M. Karpovicha, B. I. Elkina. – Nyu–York : Izdatelstvo imeni Chekhova, 1955. – Т. 2. – 397 s.

14. Покровский С. П. Демидовский лицей в г. Ярославле в его прошлом и настоящем / С.П. Покровский. – Ярославль : Типография губернского правления, 1914. – 264 с. ; Pokrovskiy S. P. Demidovskiy litsey v g. Yaroslavle v ego proshlom i nastoyashchem / S.P. Pokrovskiy. – Yaroslavl : Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1914. – 264 s.

15. Скрипицын В. А. Мои воспоминания о П. А. Столыпине / В. А. Скрипицын // Богатырь мысли, слова и дела : посвящается памяти Петра Аркадьевича Столыпина. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 1–17 ; Skripitsyn V. A. Moi vospominaniya o P. A. Stolypine / V. A. Skripitsyn // Bogatyr mysli, slova i dela : posvyashchaetsya pamyati Petra Arkadevicha Stolypina. – Sankt-Peterburg, 1911. – S. 1–17.

16. Чукарев А. Г. Профессор И.Я. Гурлянд: история взлета и падения / А.Г. Чукарев // Ярославская старина. – 1997. – № 4. – С. 33–41 ; Chukarev A. G. Professor I.Ya. Gurlyand: istoriya vzleta i padeniya / A. G. Chukarev // Yaroslavskaya starina. – 1997. – № 4. – S. 33–41
Стаття надійшла до редакції 10.04.2018 р.

V. Mykhtunenko

THE IMAGE OF I. HURLIAND IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the study of the evolution of the image of the well-known political and public figure I. Hurliand in Russian historiography. The article compares and gives complex classification of researches of Russian historians and public figures about one of the most influential personalities of Russian history of the early twentieth century – Illia Hurliand.

In the context of studying the general political trends in the development of pre-revolutionary Russia, it is important to study the role of individual personalities. One of such ambiguous and even more interesting personalities was I. Hurliand who was a famous lawyer, historian, professor of the Yaroslavl Demydiv Legal Lyceum, Active state councillor, editor of

the governmental periodical "Russia", head of the censorship department "Press Bureau", and the closest associate of the great reformer P. Stolypin.

A feature of the historiographic review of the life and activity of I. Hurliand is the absence of a generalizing work devoted to this persona. The article deals with various directions of historiographic researches since the pre-revolutionary period to the present. Based on the analysis of scientific historical literature the article identified the main tendencies in assessing the personality of I. Hurliand.

Along with the general monographic works that cover the entire aggregate of political events in the Russian Empire at the beginning of the 20th century, there are also modern studies related with the study of the personality of I. Hurliand in the context of the era. The emergence of such historical biographies at the present stage relates to the fact that science requires personification of history to expand the source of research, because the subject of history has always been activities of people.

From the analysis of Russian historiography of the period from the beginning of the twentieth century to the present day, one can conclude that there is no complete work that would characterized the life and activity of the "gray cardinal" of the Russian Empire – Illia Hurliand. However, it is possible to follow up the features of the evolution of the image of I. Hurliand in the context of both modern Russian and Soviet historiography.

Keywords: *evolution, historiography, monarchism, personality, autocracy, empire.*

УДК 050:651(477)''14/15''(045)

Ю.М. Нікольченко, В.І. Мирошник

НАУКОВЕ СТУДІЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗПОРЯДЧОГО ДОКУМЕНТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV–XVI СТОЛІТТЯ

Досліджується інформаційний потік з проблем наукового студіювання розпорядчого документування в українських землях XV–XVI ст. Розглянуто всю цілісність розпорядчої документації, яка вироблялася канцеляріями Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої для українських земель у XV–XVI ст.

Визначено видові і класифікаційні ознаки основних розпорядчих документів, які забезпечували життєдіяльність в українських землях під владою Великого князівства Литовського, Польського королівства та Річі Посполитої.

Здійснений пошук і дослідження масиву наукової інформації з проблеми розпорядчого документування в українських землях XV–XVI ст., що включав у себе проведення моніторингу доробку вітчизняних дослідників з метою визначення ступеню наукового інтересу в Україні до вище означеної проблеми.

Ключові слова: *українські землі у XV–XVI ст., Велике князівство Литовське, Польське королівство, Річ Посполита, канцелярія, діловодство, документування, розпорядчі, документи, класифікація, бібліометрія, наукометрія, статистичний метод, інформаційний потік, моніторинг, наукові студії, фахові видання, дисертаційні дослідження.*

Розвиток документування в Україні XV–XVI ст. припадає на період коли її долю визначали спочатку Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) і Польське королівство, а після Люблінської унії 1569 р. – Річ Посполита. В цей період українські землі пройшли кілька якісно відмінних етапів розвитку: від подолання феодалної роздробленості за

відсутності своєї держави, до повного підпорядкування польській державній структурі управління.

Специфіка політичного, економічного та культурного розвитку українських земель у XV–XVI ст. знайшла своє відображення у численних працях сучасних вітчизняних істориків, політологів, правознавців, культурологів і документознавців: Н. О. Білоуса, А. В. Блануци, В. М. Бодрухіна, В. М. Горобця, Я. Д. Ісаєвича, Н. П. Ковальського, В. В. Кривошеї, І. І. Кривошеї, Н. О. Леміш, А. М. Макарова, І. А. Мельничука, Ю. А. Мицика, Ю. М. Нікольченка, Ю. І. Палехи, С. В. Полтавця, П. М. Саса, В. А. Смолія, Н. П. Старченка, В. С. Степанкова, С. С. Черкасова, Т. В. Чухліба, Ф. М. Шабульдо, Н. М. Яковенко та інших.

Джерельну базу дослідження склали розпорядчі документи XV–XVI ст. ВКЛ, Польського королівства та Речі Посполитої, зокрема: Литовська Метрика, «Устава на волоки», Литовський статут у трьох редакціях, Люблінська унія, Повинності феодално-залежних селян Львівщини, оприлюднені у збірниках документів з історії і права України.

Актуальність статті визначена необхідністю встановлення рівня наукового студіювання проблеми розпорядчого документування в українських землях у XV–XVI ст. (литовсько-польський період в історії і культурі України).

Виходячи з вище означеного, мета статті полягає у необхідності пошуку і дослідження масиву наукової інформації з проблеми розпорядчого документування в українських землях XV–XVI ст., що включає у себе визначення видового складу та класифікаційних ознак розпорядчої документації, як початковий етап формування вітчизняної документаційної традиції та проведенні моніторингу доробку вітчизняних дослідників з метою визначення ступеню наукового інтересу в Україні до вище означеної проблеми.

Під моніторингом розуміють комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують систематичний контроль (стеження) за станом та тенденціями розвитку суспільних, природних, техногенних, наукових, освітніх та культурних процесів. Моніторинг являє собою процес систематичного або безперервного збору інформації про параметри складного об'єкту або діяльності для визначення тенденцій зміни параметрів. У нашому випадку – за допомогою наукометрії і бібліометрії як методів дослідження науки, наукових дисциплін та напрямів практичної наукової діяльності.

Бібліометрія являє собою комплекс кількісних методів вивчення потоків наукових документів. Вона зародилася в 60-і роки ХХ ст. та була пов'язана з кількісним аналізом документальних потоків. Вся бібліометрія побудована на аналізі даних про публікації (бібліографія).

У свою чергу, під наукометрією слід розуміти область наукознавства, що займається статистичними дослідженнями структури і динаміки масивів і потоків наукової інформації. Її поява була спричинена тим, що в середині ХХ ст. відбулося кількісне зростання наукових досліджень. Основним завданням наукометричних досліджень є отримання об'єктивної картини розвитку окремих напрямів науки, об'єктивна оцінка досягнутих результатів, формування інформаційних потоків з наукових галузей [3, с. 5].

Паралельно з бібліометрією і наукометрією автори статті використали якісний та статистичний наукові методи. Якісний метод дозволяє розподілити інформаційний потік за тематичною спрямованістю, а статистичний – провести його кількісний підрахунок та розподіл за часовими періодами публікацій.

Статистична методологія являє собою сукупність прийомів, правил і методів дослідження, що виконує головну функцію – постачання інформації. Предметом

статистики є вивчення розмірів і кількісних співвідношень між якісно визначеними масовими явищами, а також закономірностей їхнього формування, розвитку, взаємозв'язку у конкретних умовах місця та часу. Щодо завдання статистичного дослідження, то воно полягає в узагальненні даних та виявленні закономірностей явищ в конкретних умовах місця та часу, які проявляють себе лише у великій масі явищ через подолання властивої одиничним елементам випадковості [11].

У XV ст. в українських землях починає діяти актове діловодство, традиційне для Польського королівства та ВКЛ, а після об'єднання двох країн – Речі Посполитої. Практика діловодства у ВКЛ, Польському королівстві у XV–XVI ст. відома у науковому світі завдяки діяльності державних канцелярій: Великокнязівської та Польської коронної [9, с. 103–107]. Документування різних сфер життя в українських землях цього періоду виявилось у створенні означеними канцеляріями та їхніми осередками на місцях значної кількості розпорядчих документів [9, с. 107–110].

Разом з тим, особливості діяльності канцелярій і склад їхніх посадових осіб, які працювали з розпорядчими документами, призначеними для українських земель, на сьогодні вивчені недостатньо. Лише можна зробити припущення, що діловодство обох канцелярій було схожим, адже у XIV ст. ВКЛ та Польське королівство були об'єднані династичною унією, а в XVI ст. вони об'єднались у єдину державу – Річ Посполиту [6, с. 89].

Усю цілісність розпорядчої документації, яка вироблялася канцеляріями ВКЛ, Польського королівства та Річчю Посполитою для українських земель умовно можна поділити на категорії [7]:

- публічноправові акти: статuti, грамоти, привілеї;
- приватноправові акти: дарчі записи, духовні заповіти, контракти щодо рухомого та нерухомого майна тощо;
- ділова кореспонденція: «відвози» (постанови або розпорядження), повідомлення тощо;
- судова кореспонденція.

Розпорядчі документи, які створювались у вище означених канцеляріях, підлягали їхньому копіюванню і вписуванню в окремі книги актів, оригінали яких відсилались сторонам або видавались на руки. Збірники книг-копій, що зберігались в канцеляріях, називались Литовськими Метриками. Такі книги створювали з метою видачі дублікатів на випадок втрати документів. Таким чином, можна зробити висновок, що Литовські Метрики були початковим офіційним розпорядчим документом, що мав вигляд окремої справи, яка постійно доповнювалася наступними актами, а згодом їх передавали на постійне зберігання в архіви, функцію яких виконували «княжі скарбниці».

На початку XVI століть у ВКЛ, як і в інших європейських державах, робилися спроби кодифікації письмового права, що було викликано необхідністю подолання впливу звичаєвого права, а також потребою у централізації держави та уніфікації його законодавства. З цією метою були підготовлені і видані Статuti Великого князівства Литовського, які у подальшому стали основними законодавчими актами в українських землях XVI–XVIII століть.

Унікальність Литовських статутів полягає у тому, що вони заклали фундамент документаційної традиції України, переважна більшість земель якої знаходились у складі ВКЛ. Незважаючи на те, що Литовський Статут представляв собою не лише як єдине джерело правової культури, а кожна з його трьох редакцій (поправ) – 1529, 1566, 1588 рр., мала свої особливості розпорядчого документу [5, с. 193–194].

У статті здійснена класифікація основних розпорядчих документів, що забезпечували життєдіяльність населення в українських землях у XV–XVI ст., відповідно до методики, запропонованої відомим вітчизняним документознавцем

Н. М. Кушнарєнко [2, с. 100], в основі якої лежить визначення характеристики документа за трьома блоками ознак, де вони й утворюють багаторівневу структуру класифікаційної схеми.

- фізична (матеріальна) складова документа;
- інформаційна складова документа;
- умови побутування документа як системного об'єкту в зовнішньому середовищі.

Використаємо вище означену методику для визначення класифікаційних ознак наступних розпорядчих документів XV–XVI ст.: Литовського статуту у трьох редакціях, Статуту Львівської братської школи, Повинностей феодално-залежних селян Львівщини за допомогою таблиці 1.

У результаті здійсненої авторами статті класифікації вище означених розпорядчих документів з'ясоване наступне:

- за видовою ознакою Литовський статут, Статут Львівської братської школи та Повинності феодално-залежних селян Львівщини є розпорядчою документацією;
- за характером та мірністю знакових записів – текстовими і двомірними;
- за призначенням і сприйняттям – людиночитаними та візуальними;
- за засобом документування – рукописні;
- за матеріальною структурою – паперові кодексні;
- часом появи у світі та регулярністю виходу – неперіодичні та оригінальні;
- за місцем походження – загальнодержавні та місцеві.

Таблиця 1.

Сфера документа	Назва документа	Характеристика документа
Організаційна	Литовський статут	Зведення законів феодалного права Литовської держави XVI ст., який був складений на підставі жалуваних грамот, великокнязівських привілеїв та звичаєвого права та мав три редакції: 1529, 1566 та 1588 рр. Для того, щоб укласти статут його автори використали досвід звичаєвого права, «Руську Правду», польські кодекси та інші європейські організаційно-розпорядчі документи XV–початку XVI ст. У Литовському статуті викарбувалися прагнення литовських і польських феодалів зміцнити свої шляхетські привілеї, права на спадкове землеволодіння та примусове закріпачення українських і білоруських селян.
Розпорядча	Статут Львівської братської школи	У документі, датованому 1568 р., регламентувалися напрямки та особливості навчального процесу в навчальному закладі.
Розпорядча	Повинності феодално-залежних селян Львівщини в 1565 р.	У документі міститься перелік 18 сіл Руського воєводства, для мешканців яких встановлювався спеціальний грошовий і натуральний податок.

Постійне розширення практики створення різних за видовими ознаками документів в українських землях у XV–XVI ст. було важливим етапом на шляху формування першопочатків вітчизняного діловодства, накопичення досвіду щодо обробки та зберігання документів.

Використані у статті категорії розпорядчих документів завжди були і залишаються предметом студій, що складає інформаційні потоки, які повинні задовольняти потреби споживачів з метою їхнього ефективного використання у науковій сфері.

У зв'язку з цим, авторами був здійснений наукометричний і бібліометричний аналізи публікацій у вітчизняних періодичних фахових виданнях за період з 2005 по 2016 роки та дисертаційні дослідження за період з 2000 по 2011 рр., у яких розглядалися організаційні документи, що забезпечували життєдіяльність в Україні під владою Великого князівства литовського, Польського королівства та Річі Посполитої у XV–XVI ст.

Для реалізації цього завдання було визначено шість фахових видань України історичного спрямування, у т. ч. «Український історичний журнал», науковий вісник «Гілея», «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (серія «Історія та географія»), вісник Львівського національного університету ім. І. Франка (серія історична), вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (серія «Історія»). За вище означений період виявлено сорок публікацій, у яких тою, чи іншою мірою розглядалися питання діловодства та розпорядчого документування в українських землях XV–XVI ст. Пошук публікацій відбувся в електронних архівах фахових видань України [10].

Отримані результати історіографічної кон'юнктури наступні: найбільша кількість тематичних публікацій побачила світ у 2005 та 2011 рр. На жаль, у 2008 та 2016 рр. ми констатуємо повну відсутність інтересу до означеної проблеми на сторінках обраних для моніторингу часописів. В інші роки було надруковано від одної до трьох тематичних публікацій.

Встановлено, що автори статей у часописах, і частіше за інші, використовували у своїх працях наступні документи розпорядчого характеру, які забезпечували життєдіяльність населення в українських землях XV–XVI ст.:

- Литовську Метрику – зібрання розпорядчих документів, які регламентували різні сфери діяльності українського населення на землях, що входили до складу ВКЛ в період з першої половини XV ст. до 1569 р.;

- Литовський Статут у трьох редакціях (1529, 1566 і 1588 рр.), у якому на законодавчому рівні закріплювалися прагнення литовських і польських феодалів зміцнити свої політичні і економічні права в українських і білоруських землях;

- «Уставу на волоки» 1557 р. – базовий документ щодо формування поземельних відносин в українських землях у складі ВКЛ, Польського королівства і, пізніше, у Речі Посполитій;

- Люблінську унію 1569 р., яка документально завершила процес інкорпорації ВКЛ до складу Польського королівства і ствердила утворення Речі Посполитої, до складу якої насильницьким шляхом була включена переважна більшість українських земель;

- різновиди розпорядчих грамот: уставних, жалуваних, шертних (присяг) тощо.

Разом з тим, з великої кількості наукових публікацій з історії, політики, права, економіки, соціальних проблем і культури, тільки у чотирьох статтях автори безпосередньо розглядали питання документування в українських землях XV–XVI ст., що склало 10% від загальної кількості розглянутих авторами статті публікацій у визначених фахових виданнях. Такий результат свідчить, на нашу думку, про недостатній рівень наукового інтересу до вище означеної проблеми, які можна пояснити:

- по-перше тим, що документування в українських землях у XV–XVI ст. переважно більшістю вітчизняних дослідників розглядається не як завершена національна система діловодства, а лише як початковий етап майбутнього вітчизняного документування, накопичення досвіду, підготовки, обробки й зберігання документів;

- по-друге – обмеженою кількістю відомих джерел щодо розвитку діловодства і документування в українських землях XV–XVI ст.

Найбільшими збірками з вільним доступом до повнотекстових ресурсів є «Автореферати дисертацій, захищених в Україні», які формуються у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Наповнення репозитарію авторефератів дисертацій здійснювалося в 1998–2011 рр. на основі електронних версій, які надходили до бібліотеки з ВАК України. Обсяг зборів досяг 64 тис. повнотекстових документів [1, с. 74]. Роки наповнення репозитарію авторефератів дисертацій (з 2000 по 2011), обрані авторами статті з метою проведення наукометричного аналізу, обумовлені тим, що у наступний період в Україні припинилось фінансування програми «Ініціативи відкритих архівів», а також відбулися зміни у діючому законодавстві «Про авторське право і суміжні права» на предмет вільного доступу до повнотекстових ресурсів. Пошук авторефератів дисертацій відбувся на сайті національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [4].

У зв'язку з вище означеним, у репозитарії авторефератів дисертацій з наукового студіювання проблеми розпорядчого документування в українських землях XV–XVI століття відцифровано за період з 2000 по 2011 рр. Результати пошуку представлені у таблиці 2.

Інформаційний моніторинг дисертаційних досліджень вітчизняних науковців з проблем розпорядчого документування в українських землях Литовсько-Польської доби за період з 2000 по 2011 рр. виявив наступне [8]:

- загальна кількість дисертаційних досліджень – 14;
- на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук – 1;
- доктора юридичних наук – 1;
- кандидата історичних наук – 6;
- кандидата юридичних наук – 5;
- кандидата філософських наук – 1.

На рис. 1 зображено результати інформаційного моніторингу по роках, де найбільша кількість захистів дисертаційних досліджень – три припадає на 2005 р.; у 2001, 2002, 2010 рр. захисти не відбувалися; у 2003, 2009 та 2011 відбулося по два захисти.

Таблиця 2

Результати пошуку авторефератів дисертаційних досліджень

№	Автор дисертаційного дослідження, науковий ступінь	Тема дисертаційного дослідження	Місце і рік захисту
1	Капітан Л. І., к.і.н.	«Український історичний журнал» у контексті дослідження історії України XIV–середини XVII ст.	Дніпропетровськ, 2000
2	Черкас Б. В., к.і.н.	Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540).	Київ, 2003

3	Поліщук В. В., к.і.н.	Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років (службове підпорядкування і правові послуги).	Київ, 2003
4	Ковальова С. Г., к.юр.н.	Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського.	Одеса, 2004
5	Бодрухин В. М., д.і.н.	Князівська влада і проблеми державотворення в Україні: удільний період (XII–XIV ст.).	Донецьк, 2005
6	Ващук Д. П., к.і.н.	Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.	Київ, 2005
7	Блануца А. В., к.і.н.	Обіг земельних володінь волинської шляхти у другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566-1599 рр.).	Київ, 2005
8	Сокальська О. В., к.юр.н.	Судоустрій та судочинство в Україні (XVI–початок XVII ст.).	Київ, 2006
9	Крумаленко М. В., к.юр.н.	Правове становище населення на українських землях у XIV-XVI ст.: детермінація релігійною політикою держави.	Одеса, 2007
10	Жеребцова Л. Ю., к.і.н.	Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження.	Дніпропетровськ, 2008
11	Гураль П. Ф., д.юр.н.	Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження.	Львів, 2009
12	Майкут Х. В., к.юр.н.	Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження.	Львів, 2009
13	Вовк О. Й., к.юр.н.	Систематизація Литовсько-Руського права другої половини XV–початку XVI століть.	Київ, 2011
14	Плешко М. В., к.ф.н.	Витоки й еволюція ідеології українського державотворення в середньовіччю і ранньомодерну добу.	Київ, 2011

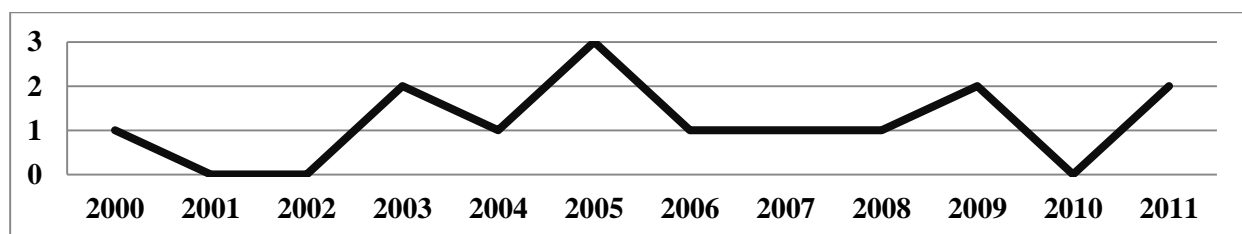

Рис. 1. Результати інформаційного моніторингу з 2000–2011 рр.

На рис. 2. зображено гістограма, що відображає місцезнаходження спеціалізованої вченої ради, де відбувався захист дисертаційних досліджень. Перше місце посідає м. Київ (сім захистів); у Дніпропетровську, Одесі та Львові – по два захисти; у Донецьку – один захист.

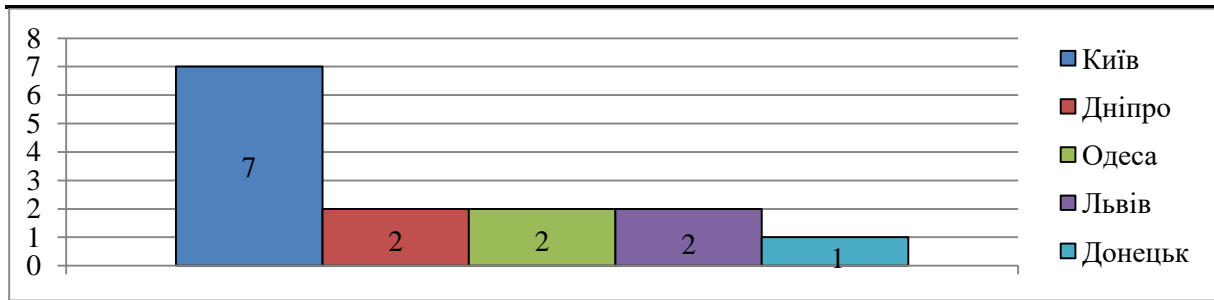

Рис. 2. Кількість дисертаційних досліджень за місцем знаходження спеціалізованої вченої ради

Перелік основних організаційно-розпорядчих документів ВКЛ, Польського королівства і Речі Посполитої, які склали джерельну базу дисертаційних досліджень представлено у таблиці 3.

Найчастіше здобувачі у своїх дисертаційних дослідженнях використовували «Литовську Метрику», Литовський статут у трьох редакціях, різновиди грамот.

Таблиця 3

Розпорядчі документи, що склали джерельну базу дисертаційних досліджень

№	Автор дисертаційного дослідження, науковий ступінь	Організаційно-розпорядчі документи ВКЛ, Польського королівства і Речі Посполитої, які діяли в українських землях у XV–XVI ст., використані у процесі підготовки дисертаційного дослідження
1	Капітан Л. І., к.і.н.	«Литовська Метрика», Литовський статут у трьох редакціях.
2	Черкас Б. В., к.і.н.	«Литовська Метрика», реєстри, жалувані грамоти, судові вироки, звіти послів, шертні грамоти (присяги).
3	Поліщук В. В., к.і.н.	Обласні привілеї великих князів литовських. Литовський Статут (1529, 1566 pp.),
4	Ковальова С. Г., к.юр.н.	«Литовська Метрика», Литовський статут у трьох редакціях, «Духовні й договірні грамоти великих і удільних князів XVI століття», «Законодавчі акти XVI століття», «Волинські грамоти XVI століття».
5	Бодрухин В. М., д.і.н.	Жалувані грамоти, «Литовська Метрика».
6	Ващук Д. П., к.і.н.	Привілеї Київщини та Волині, уставні земські грамоти, Судебник Казимира, скарги, вироки, «сознанняє», застави, розписки, заповіти.
7	Блануца А. В., к.і.н.	Литовський статут у трьох редакціях, Луцькі актові книги.
8	Сокальська О. В., к.юр.н.	Привілеї Київської та Волинської земель, «Устава на волоки», Литовський статут у трьох редакціях, уставні грамоти, сеймові постанови та конституції, збірки міського права, скарги, клопотання, грамоти та листи господаря, реєстри, переписи, люстрації
9	Крумаленко М. В., к.юр.н.	«Литовська Метрика», акти Віленського церковног собору (1509 р.), акти Люблінської унії, Литовський статут у трьох редакціях.

10	Жеребцова Л. Ю., к.і.н.	«Литовська Метрика», Литовський статут у трьох редакціях, жалувані грамоти, «листи», «вольності», «оренди», реєстри
11	Гураль П. Ф., д.юр.н.	Акти удільних князів, акти Великого князя литовського, «Устава на волоки», Литовський статут, «Повісті про Поділля»
12	Майкут Х. В., к.юр.н.	«Акти Литовсько–Руської держави», «Литовська Метрика», Литовський статут у трьох редакціях,
13	Вовк О. Й., к.юр.н.	«Литовська Метрика», Уставні земські грамоти.
14	Плешко М. В., к.ф.н.	«Литовська Метрика», Литовський статут у трьох редакціях.

Виходячи із вище означеного констатуємо:

- в українських землях під владою ВКЛ, Польського королівства і Речі Посполитої в XV–XVI ст. існувала актова система діловодства, яка виробляла різноманітні за видовим складом і класифікаційними ознаками документи, у т. ч. розпорядчі, призначені для забезпечення життєдіяльності місцевого населення. Разом з тим, незважаючи на постійне розширення практики документотворення, стверджувати про появу суто українського документування, як систему певних норм і правил, ще передчасно. Але, це вже був етап формування традицій щодо розвитку майбутнього вітчизняного документування, накопичення досвіду створення, обробки й зберігання документів.

- використання наукометричного, бібліометричного і статистичного методів для з'ясування проблеми щодо наукового інтересу вітчизняних дослідників до проблеми діловодства і документування в українських землях XV–XVI ст. дають можливість з'ясувати не тільки коло і тематику наукових студій, а й визначити кількісний і якісний показник використання у них розпорядчих документів означеного періоду в історії і культурі України.

Разом з тим аналіз джерельної бази по темі дослідження свідчить про існування значної кількості литовсько-польських розпорядчих документів, які містять у собі унікальну інформацію щодо організації життєдіяльності населення в українських землях XV–XVI ст. У перспективі, це дасть змогу дослідникам продовжити процес введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу, пов'язаного з становленням і розвитком традицій у вітчизняному документуванні.

Список використаної літератури

1. Костенко Л. И. Наукоемкие технологии в библиотеке [Электронный ресурс] / Л. И. Костенко, А. И. Жабин, Е. А. Копанева, Т. В. Симоненко // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. – Киев : НБУВ, 2013. – Вып. 11. – С. 70–81. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnan_2013_11_9 ; Kostenko L. I. Naukoemkie tekhnologii v biblioteke [Elektronnyy resurs] / L. I. Kostenko, A. I. Zhabin, Ye. A. Kopaneva, T. V. Simonenko // Biblioteki natsionalnykh akademiyy nauk: problemy funktsionirovaniya, tendentsii razvitiya. – Kiev : NBUV, 2013. – Vyp. 11. – S. 70–81. – Rezhim dostupa : http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnan_2013_11_9

2. Кушнарєнк Н. Н. Документоведение : учеб. / Н. Н. Кушнарєнко. – 7-е изд., стереотип. – Киев : Знання, 2006. – 459 с. ; Kushnarenk N. N. Dokumentovedenie : ucheb. / N. N. Kushnarenko. – 7-e izd., stereotip. – Kiev : Znannya, 2006. – 459 s.

3. Налимов В. В. Наукометрия: Изучение развития науки как информационного процесса / В. В. Налимов, З. М. Мульченко. – Москва : Наука, 1969. – 192 с. ;

Nalimov V.V. Naukometriya: Izuchenie razvitiya nauki kak informatsionnogo protsessa / V.V. Nalimov, Z. M. Mulchenko. – Moskva : Nauka, 1969. – 192 s.

4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua> ; Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.nbuv.gov.ua>

5. Нікольченко Ю. М. Артефактні документи як джерела вивчення литовських статутів / Ю. М. Нікольченко, Г. М. Лисенко // Гілея. Науковий вісник. –2011. – спецвипуск. – С. 193–198 ; Nikolchenko Yu. M. Artefaktni dokumenty yak dzherela vuvchennia lytovskykh statutiv / Yu. M. Nikolchenko, H. M. Lysenko // Hileia. Naukovyi visnyk. –2011. – spetsvypusk. – S. 193–198

6. Нікольченко Ю. М. Моніторинг інформаційного потоку з історії литовсько-польської доби в Україні у вітчизняних фахових виданнях / Ю. М. Нікольченко, М. Ю. Анищук // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2015. – Вип. 9. – С. 89–97 ; Nikolchenko Yu. M. Monitorynh informatsiinoho potoku z istorii lytovsko-polskoi doby v Ukraini u vitchyznianskykh fakhovykh vydanniakh / Yu. M. Nikolchenko, M. Yu. Anyshchuk // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: filosofii, kulturolohiia, sotsiologii. – 2015. – Vyp. 9. – S. 89–97.

7. Мирошник В. Документна традиція в українських землях XVI ст. / В. Мирошник // Соціокультурна історія Європи та Америки XVI–XX століть, м. Львів, 05 травня 2017 р. : Програма Всеукраїнської студентської наукової конференції. – Львів : Український католицький університет, 2017. – С. 4 ; Myroshnyk V. Dokumentna tradytsiia v ukrainskykh zemliakh XVI st. / V. Myroshnyk // Sotsiokulturna istoriia Yevropy ta Ameriky XVI–XX stolit, m. Lviv, 05 travnia 2017 r. : Prohrama Vseukrainskoi studentskoi naukovoï konferentsii. – Lviv : Ukrainskyi katolytskyi universytet, 2017. – S. 4.

8. Мирошник В. Документна традиція в українських землях XV–XVI ст.: наукометричний аналіз / В. Мирошник // Інформація та культура в забезпеченні сталого розвитку людства, м. Маріуполь, 15 листопада 2017 р. : Програма Міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 12.

9. Палеха Ю. І. Історія діловодства: навч. посіб. / Ю. І. Палеха, Н. О. Леміш. – Київ : Ліра-К, 2011. – 328 с. ; Palekha Yu. I. Istoriia dilovodstva: navch. posib. / Yu. I. Palekha, N.O. Lemish. – Kyiv : Lira-K, 2011. – 328 s.

10. Фахові видання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vak.org.ua/fv/> ; Fakhovi vydannia v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vak.org.ua/fv/>

11. Штефан С. В. Статистичні методи досліджень: текст лекцій для студентів Інституту журналістики [Електронний ресурс] / С. В. Штефан. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/navch/StatMetodyDoslid.pdf> ; Shtefan S. V. Statystychni metody doslidzhen: tekst leksii dlia studentiv Instytutu zhurnalistyky [Elektronnyi resurs] / S.V. Shtefan. – Rezhym dostupu: <http://journalib.univ.kiev.ua/navch/StatMetodyDoslid.pdf>

Стаття надійшла до редакції 20.04.2018 р.

Y. Nikolchenko, V. Miroshnik

SCIENTIFIC STUDY OF PROVISIONAL DOCUMENTATION IN UKRAINIAN LANDS OF THE XVI CENTURY

Development of documentation in Ukraine of XV–XVI centuries falls on the period when its fate was first determined by the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Kingdom, and after the Union of Lublin in 1569 – the Commonwealth. During this period, the Ukrainian lands passed several qualitatively different stages of development: from overcoming feudal fragmentation in the absence of their state, until full subordination to the Polish state structure of governance.

The sources of the study were the administrative documents of the XV–XVI centuries of The Grand Lithuanian Duchy, the Polish Kingdom and the Commonwealth, in particular: the Lithuanian metric, the Charter on the Drafts, the Lithuanian Statute in three editions, the Lublin Union, the Duties of the Feudal-Dependent Peasants of Lviv region. These documents were published in the collections of documents on the history and law of Ukraine.

The article topicality is determined by the need to establish the level of scientific study of administrative documentation in the Ukrainian lands in the XV–XVI centuries. (Lithuanian-Polish period in the history and culture of Ukraine). The aim of the article is to search and to study a variety of scientific information on administrative documentation in the Ukrainian lands of the 15th-16th centuries. It includes the classification features of administrative documentation as the initial stage in the formation of domestic documentary tradition. The aim is also to monitor the domestic researchers' works concerning the aforementioned issue and to determine the degree of scientific interest to it in Ukraine.

The following result has been obtained in accordance with the aim:

There was an act system of records keeping, which defined a variety of documents, including administrative, which were meant for principles of personal and social safety of the local population. This act system of record keeping existed in the Ukrainian lands under the rule of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish Kingdom and the Commonwealth in the XV–XVI centuries.

At the same time, it is untimely to assert that a purely Ukrainian documentation as a system of certain norms and rules emerged, in spite of the constant expansion of the practice of document creation. But, it has been the stage of traditions formation which concerns the development of domestic documentation future and experience accumulation in creating, processing and storing the documents.

The use of scientometric, bibliometric and statistical methods to find out the scientific issues of domestic researchers, concerning the problem of record keeping and documentation in Ukrainian lands of the XV–XVI centuries, give an opportunity to specify not only the circle and the subject of scientific studies, but also to determine the quantitative and qualitative indicator of the use of administrative documents of this period in the history and culture of Ukraine.

Key words: *Ukrainian lands in the 15th–16th centuries, Grand Duchy of Lithuania, Polish kingdom, Commonwealth, chancery, records keeping, documentation, regulations, classification, bibliometrics, scientometrics, statistical method, information flow, monitoring, scientific studies, professional editions, dissertation researches.*

С.В. Новікова

РОЗВИТОК МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МАРИУПОЛЯ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Досліджено процес формування та розвитку міської інфраструктури Маріуполя у XIX – на початку XX ст. Визначено, що найбільш активно місто почало розвиватися з 1870-х рр., що було спричинено появою великих підприємств та суттєвим пожвавленням його економічного життя, помітним зростанням кількості населення. Значною мірою модернізації міського життя Маріуполя, створенню умов для його економічного та соціального зростання, перетворення на один із значних центрів півдня Російської імперії сприяла вдала співпраця уряду, органів місцевого самоврядування та підприємницьких кіл.

Ключові слова: *Маріуполь, XIX – XX ст., міська інфраструктура, міське господарство, житлове будівництво, міська інженерна інфраструктура, транспортна інфраструктура, підприємства сфери обслуговування населення.*

Ефективна міська інфраструктура є запорукою для успішного економічного розвитку будь-якої країни, оскільки практично всі її інноваційні та індустріальні елементи формуються і розвиваються переважно у міському середовищі. Саме через це міста відіграють виключну роль у модернізації економіки, прискоренні темпів її розвитку. Не менш важливою є і соціальна складова розвитку міст, оскільки саме у них концентруються керівні структури та основна частина підприємців і капіталів.

Поняття «міська інфраструктура» включає у себе складові, що забезпечують нормальні умови проживання населення у місті: підприємства сфери обслуговування, водопостачання та водовідведення, транспорт та шляхи сполучення, електропостачання та ін. На жаль, і дотепер міська інфраструктура практично не приваблює вітчизняних інвесторів, існують проблеми через монополізацію її окремих секторів комунальними підприємствами, що не йде на користь ні життю міст, ні українській економіці в цілому. Але так було не завжди. XIX – початок XX ст., особливо бурхливі роки реформ та індустріалізації, є яскравим прикладом вдалої співпраці уряду, місцевої влади і підприємництва у справі розвитку міст Російської імперії. Тому важливим та цікавим представляється вивчення досвіду розвитку міської інфраструктури вітчизняних міст, у тому числі – і Маріуполя, у цей період.

Незважаючи на доволі значну кількість праць з історії Маріуполя, проблема розвитку його міської інфраструктури залишається дослідженою фрагментарно. Її окремі аспекти були розглянуті у роботах В. Коробки [9; 10], присвячених діяльності міського архітектора В. Нільсена та будівництву міського водопроводу, а також у краєзнавчому виданні «Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» [13], підготовленому працівниками Маріупольського краєзнавчого музею.

Джерельна база дослідження представлена діловодними, статистично-довідковими джерелами, матеріалами тогочасної періодики. Першу групу представляють документи органів місцевого самоврядування – Маріупольської міської думи та Маріупольського повітового земства [5; 6; 8; 27 – 30], в яких розглядалися різноманітні питання, у першу чергу пов'язані з фінансуванням будівництва та утриманням медичних закладів, шляхів сполучення, водопостачання та водовідведення, електропостачання та ін.

У статистично-довідкових виданнях [1 – 3; 7; 12; 14; 15; 17; 20; 21; 24; 26] представлена інформація про час відкриття, власників, обсяги виробництва, напрями

діяльності підприємств та закладів сфери обслуговування міста. У місцевій пресі також представлені різні аспекти життя міста [25].

Тривалий час, від оселення у місті греків-переселенців з Криму і до кінця 1850-х рр. Маріуполь залишався невеличким провінційним містечком. Його населення зростало дуже повільно, а інколи суттєво зменшувалося. Це у першу чергу пояснюється узаконеною урядом замкненістю місцевої грецької громади. Динаміку змін у кількості населення Маріуполя демонструють наступні показники:

Таблиця 1

Рік	1782	1816	1826	1840	1858	1887	1892	1897	1913
Кількість населення	2.984	3.333	2.998	3.659	5.289	16.815	19.069	31.116	57.747

[12; 15]

Лише на початку 1890-х рр., після будівництва великих металургійних підприємств і нового морського порту, проведення залізничного сполучення, Маріуполь став третім у Катеринославській губернії за кількістю населення та другим за міськими прибутками [12, с. 84].

Протягом 1780 – 1840-х рр. забудова Маріуполя перебувала у зародковому стані. За планом 1782 р. у місті були споруджені «избы из дикого камня – 26, избы из земляного кирпича – 22, избы деревянные – 43, дворы, в которых дикий камень приготовлен – 156». У 1795 р. місті було дворів – 459; кам'яних будинків – 118, з земляної цегли – 121, дерев'яних – 213 [12, с.73].

Більшість будівель вже у 1790-х рр. почала руйнуватися і потребувала капітального ремонту, будинки нагадували халупи, замість шибок у вікна вставлялася слюда. Поліцейський чиновник Сесеман, який у 1837 р. за дорученням таганрозького градоначальника наводив у Маріуполі порядок перед проїздом цесаревича Олександра, у своїх донесеннях писав про те, що розвалилася огорожа навколо міського собору, а на соборному дворі – усіякі нечистоти та сміття, вулиці у вибоїнах, будинки напівзруйновані і занедбані, вікна забиті дошками або заклеєні папером, усі огорожі розвалені та не пофарбовані, торгові ряди майже падають [12, с. 84-85].

Через дуже повільне зростання населення до 1880-х рр. повільними темпами відбувалася і забудова Маріуполя. Так, протягом 1820 – 1860-х рр. кількість приватних будинків збільшилася тільки вдвічі: з 629 до 1229 (1153 кам'яних та 72 дерев'яних), на середину 1880-х рр. їх налічувалося трохи більше 1500 [20; 21]

Про значну активізацію забудови міста наприкінці ХІХ ст. свідчить суттєве збільшення кількості підприємств, які виготовляли будівельні матеріали. Перша цегляна та черепична майстерня почала працювати у Маріуполі ще у 1780 р., у 1826 р. існувало вже 3 цегляних та черепичних заводи. На початку 1850-х рр. будівельні матеріали виробляли 6 цегляно-черепичних та 1 вапняний завод, на кінець 1860-х рр. їх кількість зросла до 10, на початку 1890-х рр. – до 31. Наприкінці 1880-х рр. вапно виробляли на 6, а у 1908 р. – на 9 печах [4, с.92].

Найбільшим підприємством подібного типу був завод відомого маріупольського підприємця Д.О. Хараджаєва, заснований у 1898 р. Він виробляв одну з найкращих у Катеринославській губернії марсельську черепицю, а також – голландську та стрічкову черепицю, звичайну і формовочну цеглу. Остання призначалася для будівництва найбільш складних архітектурних елементів і була через це найдорожчою за вартістю. Німецькому підданому О. Шенвельду належав відкритий у 1898 р. цементний завод, який випускав кольорову цементну плитку і не мав конкурентів на всьому Півдні Російської імперії [2, с.75].

Спочатку основними будівельними матеріалами при будівництві більшості споруд у Маріуполі були деревина, земляна цегла та камінь-пісковик, який видобували

неподалік від міста [11]. Найкращі з місцевих будівель звели з цегли в останній третині XIX – на початку XX ст. До їх числа у першу чергу належали будинки, де розміщувалися органи місцевого самоврядування. Нажаль, більшість з них були зруйновані під час визволення міста від німецької окупації.

Однією з таких споруд, нині втрачених, була двоповерхова цегляна будівля Маріупольської повітової земської управи, побудована у 1875 – 1876 рр. Вона знаходилася на Земській вулиці. Під час її будівництва відступили від типового проекту подібних споруд, надавши зовнішньому вигляду палацовий характер. На першому поверсі був відкритий книжковий магазин Маріупольського повітового земства, в якому також друкували листівки з краєвидами міста.

До найкращих зразків цегляних споруд Маріуполя кінця XIX – початку XX ст., що збереглися, належать будівлі Олександрівської чоловічої гімназії, Єпархіального училища, готелю «Континенталь», водонапірної башти та низка приватних будинків, збудованих міським архітектором В. Нільсеном. Більшість з них зведені у стилі модерн та еkleктика.

Сфера обслуговування в Маріуполі була представлена мережею корчем, буфетів, кав'ярень, харчевень, пивних, заїжджих дворів, готелів і ресторанів. У початковий період історії міста їх кількість була незначною: на плані міста 1782 р. показані «гостиний двор – 1, лавки из дикого камня – 19, лавки из земляного кирпича – 19, лавки деревянные – 19». На 1795 р. маємо такі відомості: кав'ярень та заїжджих дворів – 3, харчевень – 4, кузень – 4, млинів – 10, заводів і фабрик тютюнових – 21, шкіряних – 1, повстяних – 3, цегляних – 1 [12, с.73].

У 1823 р. у статті «Краткое описание города Мариуполя и округи оного», опублікованій у журналі «Северный архив», надано такі цифри: «...постоялых дворов – 4, кофейных домов – 2, харчевен – 5, питейная контора – 1, питейных домов – 4, лавок – 120, погребов ренских – 15, магазинов для хранения товаров – 22, кузниц – 6, мельниц ветряных – 3» [11].

У 1855 р. у місті працювали «...аптека, 46 лавок, 14 погребов, макаронная фабрика, заводов кирпичных – 2, черепичных – 4, известковых – 1, водяных мельниц – 4 и одна гостиница». У 1864 р. маємо відомості про діяльність 126 «магазинов для склада товаров», 42 лавок, 1 корчми, 2 готелів, 3 харчевен, 4 заїжджих дворів [13]

На початку XX ст. у місті збільшилося число закладів роздрібної торгівлі. Так, у 1910 р. налічувалося 25 мануфактурних крамниць, 16 галантерейних, 17 шкіряних і взуттєвих, 5 тютюнових, 22 бакалійні крамниці, 10 підприємств нетоварної торгівлі (харчевні, кав'ярні, кондитерські крамниці, винні льохи) [2].

Перші готелі в місті з'явилися в другій половині XIX ст. До початку XX ст. деякі з них перетворилися на достатньо великі заклади. Серед найбільш старих – «Северная» (власник О. Камботекро), «Россия» (власник І. Псалті), «Европейская» (власник І. Кирилов), «Петербург» (власник Ф. Мелеков), «Москва» (власник Б. Акінітов), а також «Бристоль», «Гранд-отель», «Русский мир», «Версаль» [13]. Але безумовним лідером цього бізнесу був готель «Континенталь», що наприкінці XIX ст. належав А. Македону, а пізніше – Д. Калері. Розміщувався він у будинку Єлизавети Томазо. При готелі працювали ресторан і концертний зал.

Для забезпечення побутових потреб населення Маріуполя у місті працювали миловарні, свічкові та харчові підприємства. Свічкове і миловарне виробництво концентрувалося в руках переважно єврейських підприємців. Перший свічковий завод, що належав Дікареву, почав працювати у 1850 р. На початку XX ст. власниками свічкових заводів були С. Ігнатов, В. Василенко, В. Степанов, Ф. Попов. Виробництво мила почалося у 1872 р. на заводі І. Сегала, який виготовляв просте жовте, мармурове і кокосове мило. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли невеликі миловарні

підприємства Є. Гольмана та М. Маміофа, на яких працювали 3 – 4 робітники та вироблялася продукція на 10 000 – 12 000 руб. на рік [4, с. 91 – 92].

Харчова галузь у місті розвивалася завдяки діяльності іноземних підприємців і була представлена броварнями, ковбасними та кондитерськими фабриками. Перша броварня була заснована у 1866 р. чеським підприємцем Й. Кучером. Вона виробляла 123 000 літрів пива на рік загальним коштом у 18 000 руб. Також виготовлявся мед. На підприємстві працювало 10 робітників. У виробництві використовувалися німецькі технології. На початку ХХ ст. ця броварня перейшла у власність до О. Сібера, власника декількох пивних крамниць. На початку ХХ ст. у місті також почав працювати пивний завод акціонерного товариства «Мюнхен» [1; 13, с. 171; 17].

З 1888 р. у Маріуполі розвивається кондитерське виробництво. На початку ХХ ст. у місті діяли чотири фабрики, власниками яких були І. Горелов, І. Литвинов, Ш. Ейдінов та І. Фукс. Найбільшим підприємством була «Конфетно-бараночная фабрика» Ізраїля Горелова, яка виробляла продукції на 42 000 руб. на рік. На ній працювало 42 робітники. З 1899 р. почала працювати фабрика ковбасних виробів чеського підприємця В. Карасака, яка деякий час була єдиною не тільки у Маріуполі, а й у Катеринославській губернії. На ній працювали 8 робітників, вироблялася продукція на 32 000 руб. на рік [13, с. 169].

Медичне обслуговування населення Маріуполя розвивалося завдяки зусиллям міської влади та земства. Першим медичним закладом міста був відкритий у 1855 р. госпіталь, який лікував поранених у Кримській війні. Він розміщувався у будівлі приходського училища. Потім нижчі чини постійно перебуваючої у місті військової команди обслуговував невеликий лазарет. У цей же час почалося збирання коштів на створення постійного медичного закладу для жителів міста. Цей процес завершився відкриттям у 1874 р. земської лікарні, яка розмістилася у найманому приміщенні. Лише у 1876 р. лікарня перебралася до своєї власної будівлі – нового будинку на розі Італійської та Больничної вулиць, придбаного земською управою у приватної особи. З 1884 по 1911 рр. лікарню очолював доктор медицини С.Ф. Гампер, один з провідних діячів Маріупольського земства [30].

Після низки вдосконалень на початок 1890-х рр. земська лікарня складалася з чотирьох будівель: (головного 2-поверхового, 1-поверхового флігеля для інфекційних хворих, 1-поверхової будівлі господарського призначення, 1-поверхового будинку для наглядача. Лікарня також мала невеликий сад та квітник. Згідно зі штатом лікарня розраховувалася на 30 місць: 20 чоловічих і 10 жіночих, але часто змушена була приймати до 50 чоловік. Спеціальних відділень у ній не було, виділялися лише палати по типах захворювань, але через нестачу місць цей розподіл часто порушувався. Згідно звіту земського лікаря С. Гампера земська лікарня не відповідала гігієнічно-санітарним нормам [5; 6; 28].

На утримання лікарні Маріупольське земство щорічно виділяло від 3 000 до 5 000 руб., допомога від міста становила 1 500 руб. на рік, але надходження цих коштів постійно затримувалося міською казною, а з 1890 р., після відкриття міської лікарні, припинилося. Для мешканців Маріупольського повіту медичні послуги у земській лікарні надавалися спочатку безкоштовно, але після відкриття міської лікарні почала стягуватися платня. Для мешканців інших повітів лікування коштувало спочатку 35 коп., потім – 50 коп. на добу [29].

У жовтні 1890 р. на міські кошти та пожертви приватних осіб у Маріуполі була відкрита міська лікарня, розрахована на 15 місць (10 чоловічих і 5 жіночих). Її очолив лікар І. Данилов. Лікарня призначалася виключно для лікування гострих випадків та інфекційних хворих. На початку ХХ ст. у міській лікарні працювали один лікар, три

фельдшери, одна акушерка та провізор; амбулаторних хворих приймали щодня лише з 10 до 12 години (крім вівторків).

Наприкінці XIX ст. для обслуговування працівників металургійних підприємств була відкрита лікарня на 32 місця з окремим інфекційним відділенням та аптекою. У ній працювали два лікарі, чотири фельдшери, два акушери та провізор з двома помічниками. На початку XX ст. почала діяти єврейська лікарня, в якій хворих обслуговували один лікар, один фельдшер та один помічник провізора. Прийом тривав лише дві з половиною години [23].

Крім цих медичних закладів на 1910 – 1916 рр. у Маріуполі діяли міська амбулаторія, хірургічна та гінекологічна лікарня, приватна лікарня фабрично-заводських дрібних підприємств, значна кількість приватних лікарів (стоматологів, гінекологів та ін.) та аптек (п'ять звичайних та одна сільська) [3].

Замощення площ і вулиць міста розпочалося у 1871 р. До цього більшість вулиць були ґрунтовими, тому у літню спеку над містом здіймалися хмари пилу, а під час проливних дощів вулиці перетворювалися на болото. Мостили осколками з місцевого граніту. Спочатку були замощені Соборна площа, Олександрівська площа (1890 р.) і вулиці Катерининська, Торгова (від Фонтану до Італійської) та Італійська до шосе (1871 р., на кошти міста), Марії-Магдалинінська вулиця до вокзалу (шосована у 1882 р. на кошти залізниці). У звіті портово-мостової комісії за 1889 р. ці заходи пояснювалися необхідністю полегшити вивіз хлібу з маріупольського порту за кордон та зменшити при цьому витрати на його транспортування до причалів. Кошти на замощення давав введений у 1880 р. півкопійчаний збір з хлібу, що відправлявся за кордон. У першу чергу були замощені вулиці, на яких знаходилися склади для зсипання зерна, а також ті, що були визнані під'їзними шляхами до порту [12].

Зручне розташування Маріуполя на узбережжі Азовського моря, його близькість до регіонів з розвиненим сільським господарством та промислами призвели до швидкого включення міста у внутрішню та зовнішню торгівлю. Значна частка сільськогосподарської продукції у цей період вивозилася іноземним купецтвом через річковий порт у гирлі р. Кальміус. Дозвіл на будівництво кам'яної набережної було отримано тільки у 1836 р., у 1848 р. було затверджено проект по облаштуванню шосе і спуску до пристані, які почали функціонувати з 1860 р. У рекордно короткий термін спорудили новий порт (1886 – 1889 рр.), обладнаний за останніми технічними вимогами того часу. Вже у 1913 р. його вантажообіг становив 1,9 млн. тонн, що вивело його в шістку найбільших портів Російської імперії. Значний вплив на розвиток транспортної інфраструктури Маріуполя мало доведення до міста у 1882 р. гілки приватної Донецької кам'яновугільної залізниці [4, с. 92].

Через територію міста проходив великий поштовий тракт, який з'єднував Катеринослав і Таганрог, а також транспортні шляхи до Олександрівська, Бахмутського та Павлоградського повітів, Криму, багато більш дрібних шляхів. Міського транспорту не існувало протягом усього досліджуваного періоду. Перевезення здійснювали візники двох розрядів, затверджених міською думою у 1908 р. Перше автомобільне сполучення (між портом та містом) почало діяти у Маріуполі з 1911 р. завдяки підприємцю В Рибальченку [27].

Міжміське сполучення також відбувалося і морем. У досліджуваній період пароплави поступово витісняють вітрильники з поштово-пасажирських перевезень, сполучення між портами стає регулярним, а потім – за розкладом, який майже не порушувався роками. У Маріуполь у 1840 – 1850-х рр. заходили два пароплави: «Бердянск» (лінія Таганрог – Маріуполь – Бердянськ – Керч) і «Митридат» (лінія Керч – Бердянськ – Маріуполь – Таганрог – Ростов) [20, с. 145].

Пароплави «Императрица Мария» та «Дон», які належали «Обществу пароходства по Дону, Азовскому и Черному морям с их притоками», відкрили сполучення на лінії Ростов – Керч, а пароплави «Аксаї», «Донец» та «Ейск» здійснювали рейси на лінії Єйськ – Маріуполь із заходом в проміжні порти [18]. Пароплави компанії О. Стороженка «Аполлон», «Генерал Скобелев» та «Рысак» здійснювали рейси на лінії Ростов – Керч з заходом до Таганрога, Єйська, на Криву косу, до Маріуполя та Темрюка.

На початку ХХ ст. основні пасажирські перевезення з Маріупольського порту здійснювали судна компаній РОПіТ та І.Я. Древицького. Кораблі РОПіТ курсували між портами Керч, Маріуполь, Єйськ та Ростов-на-Дону, а також відходили з Маріуполя до кримських та кавказьких портів щодня, залежно від напрямку слідування.

Пароплави компанії І.Я. Древицького, який придбав підприємство у нащадків О. Стороженка, курсували по трьох лініях. Азовсько-Кримська лінія з'єднувала Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Керч та Феодосію. Судна відходили з Маріуполя у вівторок, четвер, суботу та неділю о десятій годині ранку. Ахтарсько-Темрюкська лінія з'єднувала Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Ахтарі, Керч та Темрюк. Пароплави з Маріуполя відходили по понеділках та п'ятницях о десятій годині ранку. Невелика лінія Єйськ – Маріуполь з'єднувала ці два портових міста. Пароплави відходили з Маріуполя щодня о дванадцятій годині дня [25].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Маріуполі починають діяти і дві місцеві приватні компанії: «Пароходство П. Регира» (пізніше перейменоване в «Петр Регир и Сын»), а також пароплаводство Ф.К. Зворно і Е.С. ді Поллоне [16, с. 58 – 59].

З 1875 р. вулиці та площі міста почали освітлювати гасовими ліхтарями, яких спочатку було 100, а на 1890-ті рр. – 300. Їх обслуговували лампівники, які ввечері запалювали у ліхтарях гас. Перша електростанція (приватна, належала Є. Томазо) у місті з'явилася у грудні 1898 р. для освітлення готелю «Континенталь». Вона працювала за допомогою гасових двигунів, знаходилася у сусідньому з «Континеталем» дворі будинку Попова на Харлампіївській вулиці [8]. Згодом почала працювати перша міська електростанція, якою на початку ХХ ст. завідував інженер Г. Заам. Спочатку лише 12 електричних ліхтарів освітлювали Катерининську вулицю, а у 1913 р. їх було вже 686. У 1908 р. була визначена платня за користування електроенергією: 32 коп. за один Кв/год., 5 руб. – для кінотеатрів за вечір, знижка 1 коп. – для театрів, цирку та закладів, що утримуються на кошти благодійного товариства [20].

Водопровід у Маріуполі спорудили за проектом В. Нільсена лише у 1910 р., каналізації ж не існувало до 1930-х рр. До спорудження водопроводу населення користувалося водою з міського фонтану, про що можна знайти відомості ще у «Межевой книге Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя с выгонною землею и с поселившимися на оной разными хуторами» (1826 р.): «Город сей в особенности изобилует хорошей ключевой пресной водой, она во многих местах, кроме колодцев, выходит сама собою на поверхность, с восточной же стороны под горою устроен каменный прочный фонтан, из коего жители города довольствуют себя и находящийся при домах скот – для употребления весьма здоровая» [14]. Забір води з джерела був безкоштовним. Воду постачали споживачам водовози, яких у 1908 р. нараховувалося 220.

Спорудження міської системи водопостачання було розпочато восени 1909 р. під керівництвом Г. Заама та В. Нільсена. З квітня 1910 р. проводилася прокладка водопровідних труб на більшості центральних вулиць міста. Для збільшення кількості абонентів прокладка відгалужень від центральної магістралі до меж двору (не більше 5 сажнів) здійснювалася на міські кошти. Сантехнічні послуги власникам домів (монтажні роботи, обладнання клозетів та ванних кімнат) надавало представництво фірми «Д.Е. Штернман и К^о», яке почало діяти у місті з липня 1910 р. З лютого 1911 р.

почали встановлювати водоміри та стягувати з маріупольців платню за користування водою. З березня 1911 р. вода відпускалася з семи водорозбірних будок за такими розцінками: $\frac{1}{4}$ коп. з відра, 1 коп. – за водопій худоби (з голови), безкоштовно – кружками з особливих кранів. Міський фонтан був закритий [9; 10].

З 1860 р. в місті почав працювати телеграф. Лінія з'єднала Маріуполь з Одесою, Таганрогом. Пізніше поштово-телеграфні контори відкрилися в Маріупольському порту і на залізничному вокзалі. Для прискорення поштового сполучення з 1892 р. кореспонденція з міста та до нього перевозилася залізницею. У 1892 р. було прокладено телефонну лінію між станцією Маріуполь та портом, а з 1895 р. і у самому місті з'явився телефонний зв'язок. На 1 січня 1913 р. було зареєстровано 316 абонентів [1, с. 26; 2; 13]. У справі будівництва та експлуатації телефонних мереж Маріуполь опинився серед лідерів навіть у масштабі всієї країни.

Озеленення міста почалося у 1863 р. із заснування міського саду, у 1889 р. було закладено сквер. Міський сад значно розширився після візиту у Маріуполь у 1872 р. великого князя Костянтина Миколайовича, який виділив кошти на саджанці. Рис регулярного французького парку він набув завдяки зусиллям Г. Псалті, випускника вищої школи садівництва Версаля. Дерева на вулицях міста висаджували з 1890 р за розпорядженням катеринославського губернатора В. Шліппе та планами і розпорядженнями міської думи. Це були тополі, акації, осоки, лавровишні [13; 20].

Таким чином, протягом ХІХ – початку ХХ ст. Маріуполь з невеличкого провінційного містечка перетворився на достатньо велике місто, повітовий центр, в якому були зосереджені найбільші заклади промисловості і торгівлі повіту. Особливо прискореними темпами місто почало розвиватися з останньої чверті ХІХ ст. Найбільш помітний вплив на розквіт його міської інфраструктури мали будівництво нового морського порту та двох металургійних заводів, а також політика сприяння розвитку муніципального господарства з боку міської влади і фінансова підтримка підприємницьких кіл. Але багато проблем міського життя, особливо фінансування та стан медичних закладів, системи шляхів сполучення, санітарний стан міста, залишалися на доволі низькому рівні, оскільки потребували значних капіталовкладень, які ні держава, ні міська влада не могли надати у повному обсязі.

Список використаної літератури

1. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год. – Екатеринослав : Тип. Я.М. Чаусского, 1894. – 216 с. ; Adres-kalendar i pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1894 god. – Yekaterinoslav : Tip. Ya.M. Chauskogo, 1894. – 216 s..

2. Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд». – Мариуполь : Типография С.А. Копкина, 1910. – 166 с. ; Adres-kalendar «Ves Mariupol i ego uezd». – Mariupol : Tipografiya S.A. Korkina, 1910. – 166 s.

3. Лечебные заведения [Электронный ресурс] // Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---5/> ; Lechebnye zavedeniya [Elektronnyy resurs] // Adres-kalendar Yekaterinoslavskoy gubernii na 1916 god. Mariupolskiy uezd. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---5/>

4. Волониць В. С. Промисловий розвиток м. Маріуполя у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. С. Волониць, С. В. Новікова // Грані. – 2013. – № 12. – С. 89–96 ; Volonyts V. S. Promyslovyi rozvytok m. Mariupolia u KhIKh – na pochatku XX st. / V. S. Volonyts, S. V. Novikova // Hrani. – 2013. – № 12. – С. 89–96

5. Гампер С. Ф. О современном строе и состоянии земской медицины в уездах Екатеринославской губернии за 1900, 1901 и 1902 годы / С. Ф. Гампер. – Екатеринослав, 1903. – Ч. 2 : По Мариупольскому уезду. – 81 с. ; Gamper S. F. O sovremennom stroe i

sostoyanii zemskoy meditsiny v uezdakh Yekaterinoslavskoy gubernii za 1900, 1901 i 1902 godu / S. F. Gamper. – Yekaterinoslav, 1903. – Ch. 2 : Po Mariupolskomu uezdu. – 81 s.

6. Гампер С. Ф. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии в 1899 году / С. Ф. Гампер. – Мариуполь, 1900. – 221 с. ; Gamper S. F. Otchet o sostoyanii zemskoy meditsiny v Mariupolskom uezde Yekaterinoslavskoy gubernii v 1899 godu / S. F. Gamper. – Mariupol, 1900. – 221 s.

7. Ежегодник Приднепровья и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1913 год. – Екатеринослав, 1913. – 584 с. ; Yezhegodnik Pridneprovya i pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1913 god. – Yekaterinoslav, 1913. – 584 s.

8. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1899 г. – Мариуполь : Типо-литография А. А. Франтова, 1900. – 247 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1899 g. – Mariupol : Tipo-litografiya A. A. Frantova, 1900. – 247 s.

9. Коробка В. Н. Архитектор Нильсен и его водонапорная башня, ставшая символом Мариуполя / В. Н. Коробка // Приазовский рабочий – 2008. – 15 окт. (№155). - С. 4 ; Korobka V. N. Arkhitektor Nilsen i ego vodonapornaya bashnya, stavshaya simvolom Mariupolya / V. N. Korobka // Priazovskiy rabochiy – 2008. – 15 okt. (№155). - S. 4

10. Коробка В. М. Заходи громадського управління Мариуполя із влаштування міського водопроводу / В. М. Коробка // Грані. – 2013. – № 3. – С. 88–93 ; Korobka V. M. Zakhodi gromadskogo upravlinnya Mariupolya iz vlashtuvannya miskogo vodoprovodu / V. M. Korobka // Grani. – 2013. – № 3. – S. 88–93.

11. Краткое описание города Мариуполя и округа оногo, в 1823 году // Северный архив. – 1826. – № 14-15. – С. 110-112 ; Kratkoe opisaniye goroda Mariupolya i okrugi onogo, v 1823 godu // Severnyy arkhiv. – 1826. – № 14-15. – S. 110-112

12. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / изд. почет. Попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1892. – 461 с. ; Mariupol i ego okrestnosti: Otchet ob uchebnykh ekskursiyakh Mariupolskoy Aleksandrovskoy gimnazii / izd. pocheta. Popochitelya D.A. Kharadzhaeva. – Mariupol : Tip. A. A. Frantova, 1892. – 461 s.

13. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Мариуполь : Рената, 2006. – 354 с. , Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz XXI veka / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenenko i dr. – Mariupol : Renata, 2006. – 354 s.

14. Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя с выгонною землею и с поселившимися на оной разными хуторами. – Мариуполь, 1877. – 19 с. ; Mezhevaya kniga Yekaterinoslavskoy gubernii Aleksandrovskogo uezda goroda Mariupolya s vygonnoyu zemleyu i s poselivshimisya na onoy raznymi khutorami. – Mariupol, 1877. – 19 s.

15. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. – Санкт-Петербург : Типография «Общественная польза», 1905. – 270 с. ; Nasedennyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i bolee zhiteley s ukazaniem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy. Po dannym pervoy vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g. – Sankt-Peterburg : Tipografiya «Obshchestvennaya polza», 1905. – 270 s.

16. Новікова С. В. Діяльність судноплавних компаній у Мариуполі (остання чверть XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова // Вісник Мариупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2016. - Вип. 15. – С. 57-63 ; Novikova S. V. Diialnist sudnoplavnykh kompanii u Mariupoli (ostannia chvert KhIKh – pochatok XX st.) /

S. V. Novikova // *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Istoriiia. Politolohiia.* – 2016. – Вур. 15. – S. 57-63.

17. Новороссийский календарь на 1893 год / под ред. А. С. Бориневича; Одесское городское общественное управление. – Одесса : Типография В. В. Кирхнера, 1892. – 227 с. ; *Novorossiyskiy kalendar na 1893 god / pod red. A. S. Borinevicha; Odesskoe gorodskoe obshchestvennoe upravlenie.* – Odessa : Tipografiya V. V. Kirkhnera, 1892. – 227 s.

18. Общество пароходства по Дону, Азовскому и Черному морям с их притоками : очерк 35-летней деятельности. – Санкт-Петербург, б. г. – 54 с. ; *Obshchestvo parokhodstva po Donu, Azovskomu i Chernomu moryam s ikh pritokami : ocherk 35-letney deyatelnosti.* – Sankt-Peterburg, b. g. – 54 s.

19. Основание города Мариуполя и некоторые данные к его истории [Электронный ресурс] // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/> ; *Osnovanie goroda Mariupolya i nekotorye dannye k ego istorii [Elektronnyy resurs] // Mariupol i ego okrestnosti.* – Mariupol, 1892. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/>

20. Павлий В. Азовское море. Очерки истории торгового и военного мореплавания / В. Павлий. – Мариуполь : ПМЦ МК «Азовсталь», 1994. – 316 с. ; *Pavliy V. Azovskoe more. Ocherki istorii torgovogo i voennogo moreplavaniya / V. Pavliy.* – Mariupol : PMTs МК «Azovstal», 1994. – 316 s.

21. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889. – 317 с. ; *Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar Yekaterinoslavskoy gubernii na 1889 god.* – Yekaterinoslav, 1889. – 317 s.

22. Петрашевский А. Ф. Восьмой день экскурсии – 23 апреля. Лечебные учреждения [Электронный ресурс] / А. Ф. Петрашевский // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/vosmoj-den-ekskursii-23-aprelya/> ; *Petrashevskiy A. F. Vosmoy den ekskursii – 23 aprelya. Lechebnye uchrezhdeniya [Elektronnyy resurs] / A. F. Petrashevskiy // Mariupol i ego okrestnosti.* – Mariupol, 1892. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/vosmoj-den-ekskursii-23-aprelya/>

23. Руденко Н. История мариупольской медицины [Электронный ресурс] / Н. Руденко. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/istoriya-mariupolskoj-mediciny/> ; *Rudenko N. Istoriya mariupolskoy meditsiny [Elektronnyy resurs] / N. Rudenko.* – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/istoriya-mariupolskoj-mediciny/>

24. Семенов П. Мариупольский греческий округ / П. Семенов // Географическо-статистический словарь Российской империи. — Санкт-Петербург, 1867. – Т. 3. – С. 178 – 180 ; *Semenov P. Mariupolskiy grecheskiy okrug / P. Semenov // Geograficheskostatisticheskiy slovar Rossiyskoy imperii.* — Sankt-Peterburg, 1867. – T. 3. - S. 178 – 180.

25. Расписание движения пароходов И. Я. Древицкаго // Мариупольская жизнь. – 1911. – 25 июня ; *Raspisanie dvizheniya parokhodov I. Ya. Drevitskago // Mariupolskaya zhizn.* – 1911. – 25 iyunya.

26. Русское Общество Пароходства и Торговли. Расписание рейсов // Мариупольская жизнь. – 1910. – 25 августа ; *Russkoe Obshchestvo Parokhodstva i Torgovli. Raspisanie reysov // Mariupolskaya zhizn.* – 1910. – 25 avgusta.

27. Пути сообщения // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь, 1916. – Ч. 1. – С. 495–548 ; *Puti soobshcheniya // Sistematicheskii sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 po 1913 gg.* – Mariupol, 1916. – Ch. 1. – S. 495–548.

28. [5822. Собранием утверждены правила содержания и управления Мариупольской земской больницы] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь, 1916. – Ч. 2. – С. 402

; [5822. Sobraniem utverzhdeny pravila sodержaniya i upravleniya Mariupolskoy zemskoy bolnitsy] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoho zemstva s 1869 po 1913 gg. – Mariupol, 1916. – Ch. 2. – S. 402

29. [5825. Управа докладывает собранию, что в кассу управы не поступает ежегодное ассигнование от городской думы в размере 1 500 руб.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь, 1916. – Ч. 2. – С. 403 ; [5825. Управа dokladyvaet sobraniyu, chto v kassu upravu ne postupayet ezhegodnoye assignovanie ot gorodskoy dumy v razmere 1 500 rub.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoho zemstva s 1869 po 1913 gg. – Mariupol, 1916. – Ch. 2. – S. 403.

30. [5960. Заслушан доклад управы о помещении в гор. Мариуполе земской больницы] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь, 1916. – Ч. 2. – С. 441–442 ; [5960. Zaslushan doklad upravu o pomeshchenii v gor. Mariupole zemskoy bolnitsy] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoho zemstva s 1869 po 1913 gg. – Mariupol, 1916. – Ch. 2. – S. 441–442.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2017 р.

S. Novikova

DEVELOPMENT OF MARIUPOL CITY'S INFRASTRUCTURE (XIX – EARLY XX)

The formation and development of Mariupol city's infrastructure in the XIX – early XX centuries was a rather complicated process. In the first half of the XIX century the city remained a small provincial town where increasing population was very slow due to the closeness of the local Greek community. For a variety of reasons, mainly because of lack of funding, many components of the city's economy were in the initial stage. The public services sphere was extremely poorly developed, there were no or not developed systems of water supply and water disposal, transport and the transport routes system and other components of the city's infrastructure.

The situation started changing in the second half of the XIX century, especially after the permission to the representatives of other nationalities to settle down in Mariupol. Expanding population led to significant increase in the extent of constructing residential and administrative buildings, the quality of constructing improved, the number of companies producing building materials increased tenfold.

Especially actively different components of Mariupol city's economy were developed since the XIX – early XX century. It is attributed to founding some large-scale enterprises, city's economic life recovery, increasing population practically eightfold. It is precisely in this period the sufficient modernization of Mariupol city's life took place: the streets were paved; kerosene and then electrical lighting as well as water supply system, telegraph and telephone communication appeared.

Since 1870ies the number of public services enterprises (hotels, cook-shops, coffee houses and pubs) also increased. Health institutions (territorial and city hospitals, private health institutions and pharmacies) appeared. There were founded enterprises producing varied production for the city's population consumer needs (confectionery, sausage, beer, soap and candle works).

To a great extent modernization of Mariupol city life, creating conditions for its economic and social development, intensification of urbanization were promoted by the successful cooperation among the government, local government bodies and entrepreneurial groups.

Key words: *Mariupol, the XIX – early XX century, city's infrastructure, city's economy, housing construction, city's engineering infrastructure, transport infrastructure, public services enterprises.*

УДК 930.2:324(477.82)“1906/1907“

Я.П. Цецик

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРІВ НА ВОЛИНІ У 1906 – 1907 рр.

У статті відображено перебіг передвиборчих процесів до II Думи у Волинській губернії на сторінках преси. З'ясовано, що автори публікацій відображали позитивно лише діяльність монархістів, а до їхніх опонентів ставилися упереджено. Така позиція сприяла ускладненню суспільно-політичного життя регіону. Проаналізовано роль органів імперської влади у зміцненні впливів монархічних структур у регіоні.

Ключові слова: вибори, Волинь, виборищики, преса, політична партія, чорносотенці.

Актуальність статті зумовлена необхідністю неупередженого аналізу ролі періодичної преси у виборчих процесах на Волині наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. та визначення її впливу на ускладнення міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин у краї.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали, опубліковані на сторінках газети «Життя Волині» під час виборів до II Думи, аналіз, вивчення та систематизація яких дає змогу детально проаналізувати передвиборчу діяльність чорносотенців на Волині наприкінці 1906 – на початку 1907 рр.

Мета і завдання дослідження: використовуючи документи, дослідити пріоритетні напрями передвиборчої діяльності СРН на Волині та висвітлити негативні результати цієї діяльності, що призвело до ускладнення міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин у краї.

На початку ХХ ст. у Російській імперії суспільно-політична ситуація ускладнилася. Після оприлюднення Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. у країні мали змогу легально функціонувати різні політичні угруповання. В результаті об'єднання монархічних політичних структур наприкінці 1905 р. у Петербурзі було створено Союз руського народу (СРН), який незабаром зайняв лідируючі позиції у чорносотенному монархічному русі. Важливу і помітну роль у ньому відіграло православне духовенство.

Незабаром осередки СРН розпочали активну діяльність у різних регіонах імперії, в тому числі й на українських землях, що входили до складу Російської імперії, і на Волині, зокрема. Завдяки підтримці органів влади та православного кліру Волинь через кілька років стала одним з провідних центрів чорносотенного руху в імперії, а Почаївська Лавра – головним осередком пропаганди чорносотенної ідеології у Південно-Західному краї.

У своїй пропагандистській роботі чорносотенці важливу увагу приділяли розповсюдженню різноманітних агітаційних матеріалів, преси, через які вони нав'язували свою точку зору. У той період на Волині виходила низка періодичних видань, які відверто проповідували ідеологію СРН або її підтримували. Одним із таких видань була газета «Життя Волині», заснована восени 1906 р. у Житомирі.

Аналіз циклу матеріалів, опублікованих на сторінках цього видання, дозволить нам проаналізувати участь чорносотенців у виборах до II Державної Думи на Волині, відслідкувати важливі моменти їхньої передвиборчої пропаганди та дослідити коло питань, які порушувалися на сторінках часопису. На відміну від матеріалів, що

публікувалися у «Почаївському листку» у «Житті Волині» у 1906 р. тон щодо опонентів був стриманішим, а поряд з політичними й виборчими питаннями порушувалися й інші.

В одній публікації під назвою «Пастирство і політика» увага акцентувалася на тому, що «Останнім часом наше духовенство цікавить питання, як поєднати пастирство і політику: чи можливо одночасно бути і проповідником церкви і хоча б у якійсь мірі політичним діячем?» [1, с. 3]. І далі, обстоюючи свою точку зору автор наголошував, що частина представників духовенства вважали політичну діяльність не їхньою справою і що священнослужителі не повинні впливати на політичні переконання мирян, а тоді як інша частина вважала робити це за доцільне. При цьому підкреслювалося, що священники добре розуміли, яку роль вони можуть відігравати у політичному житті, особливо під час виборів [1, с. 3].

Автор статті, наводячи дві точки зору священників щодо їхньої участі в політичних процесах, акцентував увагу на тій обставині, що представники культу мали великі можливості впливати на політичне життя держави, і що саме православне духовенство будучи активними пропагандистами ідеології СРН, зміцнювало позиції чорносотенців у краї.

Одночасно газета звертала увагу на той факт, що на парафіяльне духовенство на початку ХХ ст. зростала кількість скарг, викликаних самовільним збільшенням священниками плати за проведення обрядів: «Час від часу в нас на порядок денний виноситься питання про некоректні відносини духовенства і парафіян». У зв'язку з цим пропонувалася форма порозуміння священників і парафіян: «Служитель церкви, який турбується по духовні блага парафіян, повинен сприяти задоволенню їх потреб, не шкодуючи праці і зусиль. Також совісний парафіянин повинен бути уважним до потреб служителя й оберігати його від бідності» [2, с. 1-2].

Таким чином, усі конфліктні питання між священниками і парафіянами бажано вирішувати шляхом пошуку компромісу, а не шляхом конфліктів. Це розуміла частина керівництва єпархій, вбачаючи у самовільному підвищенні плати за виконання церковних обрядів парафіяльними священниками ускладнення їхніх взаємовідносин з парафіянами. І це тоді, коли у регіоні спостерігалось зростання чисельності протестантських громад, а частина православних переходила до римо-католицької церкви, що стало можливим після оприлюднення Маніфесту від 17 квітня 1905 р. «Про засади віротерпимості». А це негативно позначалося на іміджі православної церкви.

Пропагуючи ідею посилення влади російського імператора, чорносотенці обґрунтовували позицію, що в новообраній Думі мали бути лише прибічники проурядових політичних структур. У зв'язку з наближенням виборів до Державної Думи пропагандистські зусилля сконцентровувалися на закликах «чесно виконати обов'язок громадянина». Бо якщо Думу «захоплять кадети та інші революціонери, це призведе до нових страждань і спричинить великий ризик самому існуванню уряду». Тому автор статті закликав читачів підтримати під час виборів СРН, який стояв на платформі «збереження порядку», [3, с. 1].

Враховуючи існуючу ситуацію, чорносотенці не гребували ніякими засобами. Одним із елементів їхньої передвиборчої роботи була дискредитація опонентів шляхом поширення про них неправдивих відомостей, при цьому себе зображаючи «захисниками стабільності й спокою у державі». Видання рясніло, говорячи сучасною мовою всілякими фейковими повідомленнями щодо опонентів, не підкріпленими жодними реальними фактами. Мета подібних публікацій була одна – дискредитувати опонентів і залякати виборців.

З метою об'єднання на майбутніх виборах до Думи монархічних сил за ініціативою СРН у Києві було заплановано провести 19-21 листопада 1906 р. з'їзд «російських виборців Південно-західного краю». Дозвіл на його проведення дало Міністерство

внутрішніх справ імперії. У з'їзді мали право брати участь всі «російські виборці», незалежно від їхніх політичних поглядів, які вважали за «можливе об'єднатися навколо принципів російської державності й необхідності боротьби з анархізмом» [4, с. 3].

Після проведення з'їзду читачів інформували, що у ньому взяли участь росіяни Південно-Західного краю, які стояли на позиції необхідності підтримки держави. Щодо політичних переконань учасників цього з'їзду, то повідомлялося, що серед них були й «люди порядку, які належали до таємних партій». Адже відповідно до тверджень організаторів цього заходу, «ніхто не має права позбавляти на представництво» в Думи росіян регіону. Мова йшла не лише про великих землевласників, а й про міщан. Ідеологи СРН демагогічно заявляли, що «Ми не говоримо, що ні поляки, ні євреї не повинні потрапити до Державної Думи. Навпаки ми вважаємо, що вони повинні потрапити до неї». Однак принагідно додавалося, що «ми, росіяни, знаємо, що поляки ставляться до нас не те що не дружньо, а навіть – вороже». Власне, сам з'їзд зумовлений тим, що на попередніх виборах до Думи російські землевласники зазнали поразки, а основною причиною цього називалася їхня роз'єднаність [5, с. 1].

Таким чином, як свідчить аналіз діяльності чорносотенців у регіоні, на практиці у національному питанні вона була діаметрально протилежною, ніж писалося в досліджуваному виданні. Варто зазначити, що взаємовідносини між польськими та російськими землевласниками напередодні виборів до Думи ускладнилися. Причиною цього був комплекс заходів, реалізований чорносотенцями, аби не допустити обрання депутатами представників польської аристократії. Намагання об'єднати всіх прибічників даної ідеології відповідно до планів організаторів з'їзду мало сприяти посиленню позицій чорносотенців у краї, а цю мету переслідували не лише керівники СРН, а й представники кліру та влади.

В іншій статті з посиланням на публікації в польських часописах ішлося, що ставлення польського населення до участі у виборах змінилося, більшість представників цієї етнічної групи, які мали право голосу планували брати в них участь. Найбільше чорносотенців непокоїв той факт, що депутати-поляки з Привіслинського та Південно-Західного краю мали об'єднатися у Думі зі «своїми братами з Царства Польського» й тоді вони могли становити «силу, об яку розіб'ються всі помисли ворогів» [6, с. 1].

Неупереджена оцінка цієї публікації наштовхує на певні роздуми: чи міг володіти автор статті, опублікованій у провінційній газеті, інформацією про плани депутатів-поляків у Думі напередодні виборів?!. Щодо активної участі польського населення у виборчих процесах під час обрання депутатів – це не було таємницею.

Отже, які свідчить аналіз публікацій їх основною метою, було сформувані в очах виборців негативний образ поляків. Адже саме вони становили більшість поміщиків регіону й активно брали участь у суспільно-політичному житті. Враховуючи ті обмеження, які застосовувалися до них на Волині (серед повітових предводителів дворянства не було жодного польського землевласника) саме вибори до Думи розглядалися ними як один з важелів впливу на органи адміністративної влади. Всіляко намагаючись обмежити обрання депутатами поляків чи євреїв, владні структури у дусі тогочасної імперської політики намагалися будь-якими способами дискредитувати своїх опонентів. Безпосередньо твердячи про їхнє «вороже ставлення до держави, православної церкви» Це не лише ускладнювало суспільно-політичну ситуацію в краї, але й загострювало міжетнічні та міжконфесійні взаємовідносини. Саме така політика покладалася в основу діяльності органів імперської влади, а православне духовенства та чорносотенці були їх ідеологами.

В іншій статті стверджувалося, що в імперії не було ніяких «правих партій», а були лише «російські люди, віддані Царю», яких їхні опоненти називали «правими», що противники влади проводили «цілеспрямовану діяльність, спрямовану на підриг армії

шляхом розбещення солдатів». У результаті це призвело до того, що «в основоположних поглядах на головні принципи існування й розвитку армії в наш час панує значний хаос». Тому кожен виборщик повинен був визначитися, «кого б обрати до Думи»: чи діячів, які здатні боротися за «святу справу розвитку рідної армії на страх ворогам зовнішнім і внутрішнім», або діячів, які «задовольняють бажання ворогів послабити армію», щоб легше було перемогти «чесних людей» [7, с. 1-2]. У тому ж самому номері досліджуваного видання у зверненні до виборців регіону відзначалося, що до виборів залишилося надзвичайно мало часу. Тому «Минув час партій і розпорошеності. Перед нами два шляхи: революції й миру». Відповідно до позиції видання іншого вибору не було. «Ми повинні обрати до Державної Думи не показних «прогресистів», кадетів і автономістів, не революціонерів, соціалістів і демократів, які прикриваються оманливою кличкою «трудящих», а людей, які безкорисливо люблять Батьківщину і здатні до чесної роботи у Державній Думі. Закликаємо російських виборців продумати й зважити, хто достойний бути нашим представником у Державній Думі» [8, с. 1].

Також писалося, що «російські люди» від своїх опонентів «отримали презирливе прізвисько «чорносотенці», а їхні опоненти, які називали себе «передовими, намагаються захопити владу, щоб поневолити російську націю». Щоб цього не сталося, автор статті закликав виборців голосувати лише за представників чорносотенного СРН [9, с. 1-2].

Отже, на сторінках досліджуваного видання напередодні виборів постійним було твердження, що виборці Волині мали віддати свої голоси за представників СРН, що опоненти влади, до яких без розбору відносили представників усіх політичних течій, намагалися проводити роботу спрямовану на послаблення збройних сил, чим мали скористатися зовнішні й внутрішні вороги. Друкування подібних матеріалів свідчить, що чорносотенці для досягнення своєї мети використовували будь-які засоби, не зупиняючись навіть перед прямим обманом суспільства. Значну допомогу у їхній пропагандистській роботі їм надавав православний клір.

У листопаді 1906 р. у пресі було оприлюднено звернення до осіб, які мали право брати участь у повітових та міських з'їздах виборщиків. У ньому наголошувалося, що потрібно якомога швидше подати у повітові по виборах до Державної Думи комісії заяви про право на участь у виборах. Особливо мали клопотатися питанням про внесення своїх прізвищ у списки, особи які не сплачували квартирного податку, особи, які мали право брати участь у виборах за довіреністю своїх найближчих родичів, орендарі та управителі маєтків [10, с. 1].

Відповідно до Положення про участь у виборах до Державної Думи особи, які володіли майновим цензом, мали право брати участь у повітових з'їздах землевласників або міщан, на яких обирали делегатів на губернський з'їзд виборщиків. Участь у виборах не мали права брати жінки навіть за наявності у них майнового цензу, але вони мали право передати це право своєму чоловіку чи дорослому сину. Це можна було зробити за наявності письмової заяви про передачу виборчого цензу за погодженням з повітовою по виборах у Державну Думу комісією. Лише тоді особа, якій передали право на участь у виборах вносила у списки виборщиків [11, с. 55].

Таким чином, враховуючи високий майновий ценз виборців, частина жителів регіону позбавлялася права на участь у виборах депутатів. Також не мали права голосувати жінки, навіть за наявності у них майнового цензу, який давав право на участь у виборах вони могли його передати своєму чоловікові або сину.

Проведення агітаційної роботи чорносотенцями завдяки підтримці їх органами влади давали свої результати. Створення відділів організації у різних повітах, використання преси з метою дискредитації опонентів, публікація матеріалів, спрямованих на нав'язуванням своєї ідеології та розповсюдження неправдивої

інформації загострювали й так складну політичну ситуацію в тогочасному поліетнічному суспільстві Волині.

У першій половині січня відділи СРН провели свої збори, присвячені виборам, на яких висували кандидатів до Думи. Так, 14 січня 1907 р. у Житомирі на «передвиборчому зібранні» місцевого відділу СРН було обрано кандидатів від організації [12, с. 1].

Отже, як бачимо, волинські відділи СРН напередодні виборів консолидували свої зусилля з метою не допустити обрання депутатами представників інших етнічних груп та опонентів організації. Така діяльність дала бажаний для чорносотенців результат: всі депутати Думи обрані на Волині були або членами СРН, або ж поділяли їхні погляди. Серед них був і В. В. Шульгін один із керівників організації в імперії. Важливу роль у таких результатах відіграло православне духовенство.

Таким чином, аналіз матеріалів, опублікованих на сторінках досліджуваного видання, дає змогу об'єктивно проаналізувати участь чорносотенців у виборах до II Думи на Волині. Також з'ясовано, що проведення ними у дусі тогочасної російської шовіністичної пропаганди передвиборної агітації було спрямоване на розповсюдження неправдивої інформації про опонентів з метою їх дискредитації. Така діяльність, враховуючи наявність цензури, проводилася відповідно до планів російської влади, яка бажала мати лояльну Думу. З іншого боку, це посилювало міжетнічне й міжконфесійне протистояння в краї, конструкторами, якого були чорносотенці, православне духовенство та органи російської влади.

Список використаної літератури

1. Пастырство и политика // Жизнь Волини. – 1906. – № 2. – 15 октября. – С. 3 ; Pastyrstvo i politika // Zhizn Volyni. – 1906. – № 2. – 15 oktyabrya. – S. 3.
2. Жизнь Волини. – 1906. – № 56 – 21 декабря. – С. 1-2 ; Zhizn Volyni. – 1906. – № 56 – 21 dekabrya. – S. 1-2.
3. Савенский А. Политические письма / А. Савенский // Жизнь Волини. – 1906. – № 8. – 22 октября. – С. 1 ; Savenskiy A. Politicheskie pisma / A. Savenskiy // Zhizn Volyni. – 1906. – № 8. – 22 oktyabrya. – S. 1
4. Внеплановый съезд русских избирателей в Киеве // Жизнь Волини. – 1906. – № 13. – 28 октября. – С. 3 ; Vneplanovyy sezd russkikh izbirateley v Kieve // Zhizn Volyni. – 1906. – № 13. – 28 oktyabrya. – S. 3.
5. Съезд русских избирателей в Киеве // Жизнь Волини. – 1906. – № 15. – 31 октября. – С. 1 ; Sezd russkikh izbirateley v Kieve // Zhizn Volyni. – 1906. – № 15. – 31 oktyabrya. – S. 1.
6. К выборам в Государственную Думу // Жизнь Волини. – 1906. – № 15. – 31 октября. – С. 1 ; K vyboram v Gosudarstvennuyu Dumu // Zhizn Volyni. – 1906. – № 15. – 31 oktyabrya. – S. 1.
7. Бонч-Бруневич М. Армия, народ и Дума / М. Бонч-Бруневич // Жизнь Волини. – 1907. – № 76. – 17 января. – С. 1-2 ; Bonch-Brunevich M. Armiya, narod i Duma / M. Bonch-Brunevich // Zhizn Volyni. – 1907. – № 76. – 17 yanvarya. – S. 1-2.
8. Граждане // Жизнь Волини. – 1907. – № 76. – 17 января. – С. 1 ; Grazhdane // Zhizn Volyni. – 1907. – № 76. – 17 yanvarya. – S. 1
9. К выборам в Государственную Думу // Жизнь Волини. – 1907. – № 76. – 17 января. – С. 1-2 ; K vyboram v Gosudarstvennuyu Dumu // Zhizn Volyni. – 1907. – № 76. – 17 yanvarya. – S. 1-2.
10. Граждане // Жизнь Волини. – 1906. – № 19. – 4 ноября. – С. 1 ; Grazhdane // Zhizn Volyni. – 1906. – № 19. – 4 noyabrya. – S. 1.
11. Цецик Я. П. Выборы до I Думи у Волинській губернії / Я. П. Цецик // Слов'янський вісник. – 2013. – № 15. – С. 54-57 ; Cecik Ya. P. Tsetsyk Ya. P. Vybery do

I Duma u Volynskii hubernii / Ya. P. Tsetsyk // Slovianskyi visnyk. – 2013. – № 15. – S. 54-57.

12. От Житомирского отдела СРН // Жизнь Волыни. – 1907. – № 72. – 18 января. – С. 1 ; Ot Zhitomirskogo otdela SRN // Zhizn Volyni. – 1907. – № 72. – 18 yanvarya. – S. 1.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

Ya. Tsetsyk

**MATERIALS OF THE PERIODIC PRESS AS SOURCE OF RESEARCH OF
ELECTIONS ARE ON VOLHYNIA IN 1906 – 1907**

The article describes the course of pre-election processes to the II Duma in the Volyn province on the press. It was found out that the authors of the publications reflected only the activities of the monarchists, and their opponents were biased. Such a position contributed to the complication of the socio-political life of the region. The role of imperial authorities in strengthening the influence of monarchical structures in the region is analyzed. On the basis of an impartial study, analysis and systematization of documents it is proved that the Black Hundreds in their activity enjoyed the support of the authorities, who were interested in the fact that the deputies of the Duma were representatives of the monarchical structures.

The members of the organization on the pages of the investigative press felt that the opponents of the authorities, to which they uncorrupted the representatives of all political currents, tried to carry out work aimed at easing the armed forces, which had to be used by external and internal enemies. The printing of such materials shows that the Black Hundreds used any means to achieve their goal, not stopping even before direct deception of society.

Conducting such election campaigning shows that one of its tools used by the Black Hundreds was the dissemination of false information about the opponents of the organization, which had to affect their discredit.

Keywords: elections, Volyn, electors, press, political party, Black Hundreds.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.8

Н.Б. Бєлоусова

ГЛОБАЛЬНІ МІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО «М'ЯКОЇ СИЛИ» В XXI СТОЛІТТІ

У сучасному світі все більше зростає роль глобального міста як одного з найактивніших суб'єктів міжнародних відносин і ефективного агента м'якої сили. У статті розглядається питання ролі міст у формування суспільств, що характеризуються стабільністю, миром і безпекою, аналізується значення дипломатії міста у формуванні стратегій м'якої сили.

Ключові слова: «м'яка сила», «нетрадиційні» актори міжнародних відносин, глобальне місто, дипломатія міста, міські альянси, міжнародні зв'язки міст.

Постановка та актуальність проблеми. Процеси глобалізації кидають виклик ефективності як «жорсткої», так і «м'якої сили» держави. Характер транскордонних проблем, таких як тероризм, міграція, пандемії, фінансові ризики, підкреслює неадекватність тільки жорстких заходів протидії. Проблеми XXI століття, пов'язані зі створенням процвітаючих і стабільних суспільств у світі, не можуть бути вирішені тільки національними державами. Традиційні міждержавні відносини і дипломатичні ініціативи тепер діють поряд з наднаціональними і субнаціональними акторами, багато з яких просувають свої власні цінності і мають свої власні стратегії м'якої сили. Важливими гравцями у вирішенні міжнародних політичних, економічних, соціальних проблем і проблем безпеки стають міста. В глобальних містах формується нова соціальність, цінності та соціальні норми, які потім стають загальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вплив глобалізації на розвиток міст, їх роль у контексті розвитку світової політичної системи та вклад дипломатії міст у формування «м'якої сили» держави досліджуються такими зарубіжними науковцями, як Д. Адам, Дж. Беол, Дж. Біверсток, Ф. Бродель, П. Геддес, М. Кастельс, С. Сассен, П. Тейлор, Дж. Фрідман, П. Холл, Дж. Якобс. Серед вітчизняних дослідників можна зазначити таких науковців як О.В. Бойко-Бойчук, І.Воронін, А.Демичева, Л.О. Дорош, Р. М. Крамаренко, Т. Нагорняк, І. Скавронська, О. Чаплигін та інші. В дослідженнях вітчизняних вчених переважно розглядаються питання формування глобальних міст, сучасні світові тенденції розвитку міст, їх позиціонування у просторі сучасних міжнародних відносин. Відтак питання щодо політичної ролі глобальних міст у сучасній світовій системі та дипломатія, що проводиться містами і її внесок на національному рівні залишаються не розкритими у вітчизняній політичній думці.

Метою дослідження є аналіз політичної ролі глобальних міст у сучасній світовій системі та вклад дипломатії міст у формування «м'якої сили» держави.

Виклад основного матеріалу. Процес урбанізації є одним із найважливіших показників сучасного світового розвитку. Згідно зі статистичними даними ООН, більше половини світового населення проживає в містах (для порівняння 1% в XVII столітті), а в розвинених країнах - приблизно 78%. Причому частка міського населення зростає експоненціально.

Глобальні міста сьогодні «є командними і контрольними пунктами глобальної системи, зосередженням ключових індивідуумів, установ і організацій, що управляють, маніпулюють, диктують і визначають розвиток всього світу» [1]. Вони, як правило, розглядаються в якості «вузлових точок» глобальної економічної системи (фінансові та торговельні центри), в якості джерел політичної влади (національні й міжнародні політичні центри). Міста мають основоположне значення для економічного розвитку країни, будучи центрами економічних інновацій, політичної участі та культурного обміну. Міські конгломерати в більшості країн вносять непропорційний внесок в національну економіку. Згідно з даними Світового банку 80% світового ВВП генерується в містах, а згідно з дослідженнями McKinsey Global Institute всього 600 міських центрів, на частку яких припадає п'ята частина населення світу, генерує 60% світового ВВП [2]. Не менш важлива роль міст і як «двигунів» інформаційного і культурного розвитку. Найчастіше саме міста виступають в якості центрів розробки й поширення знань та мистецтва. 95% інновацій і нових наукових розробок, практично всі університети і науково-дослідні інститути, а також більша частина культурного контенту припадає на міста. Таким чином глобальні міста - космополітичні центри соціальної участі та культурного обміну - виступають в якості значного джерела м'якої сили.

Протягом всієї історії міста відігравали вирішальну роль у соціальній, економічній і політичній трансформації. Від своїх раних форм до сучасності міста були координаційними центрами обміну інформацією, знаннями та ідеями, накопичення товарів і капіталу. Вони слугували ядром для торгових і державних адміністрацій, навколо яких розвивалася економіка регіонів. Важливим був і політичний вплив міст, завдяки тому, що активно розвивалися партнерські зв'язки між містами та різноманітними міжнародними об'єднаннями.

На сучасному етапі дипломатія, що проводиться містами, та її внесок на національному рівні набувають все більшого масштабу на міжнародній арені. Дипломатія міст - це інструмент, за допомогою якого місцева влада може сприяти розвитку соціальної згуртованості, запобіганню конфліктам, створенню стабільних умов, при яких громадяни могли б жити в мирі, демократії і благополуччі. Активний розвиток дипломатії міст підкреслює надзвичайно важливий характер дій місцевої влади в процесі зміцнення міжнародної єдності, миру і громадянського суспільства [3]

Можна виділити кілька важливих відмінностей між природою м'якої сили, здійснюваної країнами і містами. Дипломатія міста має більш просту структуру, менш прямий вплив і меншу кількість офіційних інструментів на відміну від державної дипломатії. Однак дипломатія міста здійснюється в рамках, що сприяють співробітництву. Міста можуть становити важливу частину національних стратегій, а також розвивати свої власні ініціативи в галузі міжнародного співробітництва.

Міста стаючи більш могутніми і впливовими, шукають нові форми співпраці, створюють глобальні мережі, через які міська влада може ділитися досвідом, формулювати цілі, спільно вирішувати проблеми і діяти незалежно від національних урядів. Такі мережеві структури варіюються від широких груп, таких як «Об'єднані міста і місцеві органи влади» (United Cities and Local Governments), яка представляє понад 175 місцевих і регіональних асоціацій управління, до спеціалізованих мереж, таких як «Міста C40» (C40 cities), спрямованих на вирішення проблем сталого розвитку.

Для зміцнення своїх політичних можливостей міста виходять за рамки партнерських відносин з метою створення глобальних альянсів. Асоціації та організації міст розглядаються не тільки в якості груп інтересів, а й як «точки доступу» на міжнародний рівень, за допомогою яких транслюється бачення тієї чи іншої проблеми [4]. В даний час в світі існує безліч міжнародних, міжміських, міжкордонних інститутів, мереж, де міста співпрацюють один з одним для вирішення проблем зміни клімату,

безпеки, імміграції. Формуючи пакти щодо захисту навколишнього середовища, управління міграцією та протидії екстремізму і тероризму, міста інстинктивно визнають свою взаємозалежність і вигоду від співпраці на глобальному рівні.

У 2004 році в Парижі була заснована Всесвітня організація «Об'єднані міста і місцеві влади» (United Cities and Local Governments, UCLG). Організація об'єднує понад тисячу міст і асоціацій, що представляють більше половини населення планети.

Міські альянси C40 і ICLEI беруть активну участь в просуванні Паризької кліматичної угоди і стали ініціаторами десятка тисяч заходів на місцевому рівні.

Група міст-лідерів C40 об'єднує понад 90 найбільших світових мегаполісів, на частку яких припадає чверть глобальної економіки і понад 650 мільйонів жителів. C40 підтримує ефективну співпрацю між містами, обмін знаннями та створення суттєвих і раціональних заходів щодо запобігання кліматичним змінам. Діяльність альянсу, створеного і очолюваного містами, орієнтована на запобігання змінам клімату, а також на сприяння прийняттю заходів по скороченню викидів парникових газів та зменшення кліматичних ризиків при одночасному наданні міським жителям переваг в аспекті їх здоров'я, добробуту та економічного процвітання [5]. Незважаючи на те, що членство в C40 базується на одній місії - протидії змінам клімату - воно не пов'язане виключно тільки з цими проблемами. C40 складається з «міських практиків і мерів у всьому світі» і може мати суттєвий політичний вплив і поза проблематикою клімату.

Міжнародна мережа «Місцеві органи влади за сталий розвиток» (Local Governments for Sustainability) була заснована в 1990 році в Нью-Йорку під час всесвітнього конгресу ООН «Міжнародна рада з місцевих екологічних ініціатив» (International Council for Local Environmental Initiatives-ICLEI). В ході конгресу до асоціації приєдналися близько 1000 муніципалітетів і муніципальних організацій. У 2003 році асоціація була перейменована в асоціацію «Місцеві органи влади за сталий розвиток», але збереглася аббревіатура ICLEI. Місія Асоціації - сприяти місцевим владам в досягненні значних поліпшень в області сталого розвитку, приділяючи особливу увагу умовам навколишнього середовища [6].

Eurocities – коаліція з 185 міст, що охоплює 39 країн. Організація взаємодіє та співпрацює з інститутами Європейського Союзу у вирішенні питань, які є спільними для усіх європейців на сьогоднішній день. Стратегічним завданням організація визначає посилення ролі самоврядування великих європейських міст у вирішенні стратегічних проблем Європи.

Міжнародна організація з міграції визнала центральну роль міст в наданні житла, медичного обслуговування, освіти і соціальних послуг переміщеним особам. У грудні 2017 року мери з Аммана та Афін звернулися з проханням до Верховного комісара ООН у справах біженців про включення даного питання до порядку денного, сприянню обміну досвідом між містами і регулярному консультуванні з муніципалітетами з питань, пов'язаних з біженцями.

У 2015 році вперше в міжнародній угоді про розвиток були чітко вказані керівники міст на одному рівні з їх національними колегами. Цілі ООН у сфері сталого розвитку, сформульовані в «Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 року», проголошували забезпечення відкритості, безпеки і екологічної стабільності міст [7]. У 2016 році на Конференції ООН по житлу і сталому міському розвитку Хабітат-III, яка пройшла в Кіто, Еквадор, з 17 по 20 жовтня 2016 року, було прийнято документ який підкреслював права жителів міста і закріплював центральне місце міст в досягненні цілей глобального розвитку.

Мери міст в сучасному світі стають політичними фігурами, які впливають на розвиток світових процесів, світової економіки. Зростання впливу мерів і губернаторів як на національному, так і глобальному рівнях, є наслідком ініціатив щодо їх об'єднання

з метою просування спільних інтересів та вирішення глобальних проблем. Наприклад, Угода Мерів з клімату і енергії (7764 підписувача) є флагманської ініціативою Європейського Союзу, що об'єднує місцеві, регіональні та національні органи влади у виконанні взятих на себе зобов'язань по скороченню викидів CO₂ не менше, ніж на 20% до 2020 року шляхом вкладу в розвиток «зеленої економіки» та поліпшення якості життя. Учасниками Угоди є не тільки міста країн ЄС, а й сусідніх держав. В Україні 88 міст приєдналися до Угоди Мерів [8].

«Світом повинні правити не прем'єр-міністри і президенти, а мери міст, тобто не політики, а прагматики» [9], стверджував американський вчений Бенджамін Барбер, ідеолог і автор проекту «Глобальний парламент мерів». «Давайте перестанемо говорити про нації, про кордони між державами і почнемо говорити про міста» закликав вчений і пропонував міжнародним, регіональним і національним органам передати більше автономії містам. Коли міські влади отримують більше дискреційних повноважень, включно із залученням і управлінням фондами, вони можуть більш ефективно протистояти сучасним загрозам, з якими вони стикаються.

Більше 60 мерів, які представляють міста з усього світу, в вересні 2016 року в Гаазі заснували Глобальний парламент мерів (GPM). Ця нова платформа дозволить містам розвивати свою співпрацю у вирішенні глобальних проблем, ділитися передовим досвідом, формувати загальне бачення. Глобальний парламент мерів працює з такими міжнародними організаціями, як ОЕСР, Світовий банк, Організація Об'єднаних Націй [10].

За участю мерів Парижа і Буенос-Айреса, за підтримки C40 запускається Urban 20 (U20), простір, який дозволяє містам брати участь в G20. Ця ініціатива спрямована на створення форуму, на якому великі міста світу будуть виробляти спільну позицію, що дозволить збагатити і наповнити конкретикою дискусії між національними лідерами на наступних самітах G20.

Дипломатія міста є найбільш ефективною, коли вона узгоджується з реальністю громадян міста. Стратегії міст досягають успіху, коли вони визначають пріоритетність якості життя, заохочують процвітання, відкритість і рівний доступ громадян до переваг міського життя. Міські жителі повинні усвідомлювати свої вигоди від міжнародного співробітництва міст, розуміти можливість своєї особистої участі і сприяти ефективності «м'якої сили» міст через свої особисті міжнародні зв'язки та контакти.

Висновки. У сучасному глобалізованому, гіперпов'язаному світі нетрадиційні актори виходять на арену міжнародної політики і дипломатії. Система стає менш ієрархічною і більшою мірою включає мережі недержавних і субдержавних суб'єктів. Міжнародне співробітництво та дипломатія на рівні глобальних міст можуть стати ефективним інструментом і ресурсом «м'якої сили», проте вони повинні узгоджуватися з національними стратегіями та зовнішньополітичними інтересами. Держави повинні активніше використовувати міста в складі свого дипломатичного інструментарію. Політично важливим є розуміння національними урядами тієї ролі, яку глобальні міста можуть грати в підтримці стратегій зовнішньої політики і «м'якої сили».

Список використаної літератури

1. Clark D. Urban World / Global City / D.Clark. – London ; New York : Routledge, 2003. – 235 p.
2. Dobbs R. The four global forces breaking all the trends [Electronic resource] / R. Dobbs, J. Manyika, J. Woetzel // McKinsey Global Institute, 2015. – Mode of access : <http://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-four-global-forces-breaking-all-the-trends>
3. Diplomacy of cities, Recommendation 234 (2008), CPL(14)12REC [Electronic resource] // Council of Europe. – Mode of access : https://rm.coe.int/1680719deb#_ftn1

4. Callanan M. Territorial Interest Representation in the European Union: Actors, Objectives and Strategies / M. Callanan, M. Tatham // Journal of European Public Policy. – 2014. – Vol. 21, Issue2. – P. 188-210.
5. About C40 [Electronic resource] // C40 cities. – Mode of access: <http://www.c40.org/>
6. ICLEI - Local Governments for Sustainability [Electronic resource]. Mode of access: <http://www.iclei.org/>
7. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development [Electronic resource] // United Nations, 18 September 2015. – Mode of access : <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
8. Соглашение Мэров по климату и энергии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.soglasheniemerov.eu/index_ru.html ; Soglashenie Merov po klimatu i energii [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://www.soglasheniemerov.eu/index_ru.html
9. Barber B. If Mayors Ruled the World: Dysfunctional Nations, Rising Cities / B. Barber. - New Haven : Yale University Press, 2013. – 416 p.
10. Global Parliament of Mayors [Electronic resource]. – Mode of access : <http://globalparliamentofmayors.org/>

Стаття надійшла до редакції 02.05.2018 р.

N. Belousova

GLOBAL CITIES AS A SOURCE OF SOFT POWER IN XXI CENTURY

In the modern world, the role of the global city is more and more growing as one of an active agent of international relations and an effective agent of soft power. The article examines the role of cities in the formation of societies characterized by stability, peace and security, the importance of city diplomacy in the formation of soft power strategies is analysed. Cities, that are becoming more powerful and influential, are looking for new forms of cooperation, creating global networks. This creates an opportunity for the city authorities to share their experience, formulate common goals, jointly solve problems and act independently from national governments. The network structures of cities have different formats. These are broad alliances, such as the United Cities and local authorities. UCLG is the largest organization of sub-national governments in the world, with over 240,000 members in over 140 UN Member States. It can also be specialized networks, such as the C40 Cities dealing with stability issues. In 2016, the Global Parliament of Mayors was founded in The Hague. This platform has enabled cities to develop their cooperation in solving global problems, share best practices, form a common vision. The Global Parliament of Mayors works with international organizations such as the OECD, the World Bank, the United Nations. At the present stage, the diplomacy carried out by cities and its contribution to national influence are gaining an increasing scale in the international arena. International cooperation and diplomacy at the city level can be an effective tool and resource of "soft power".

Key words: *soft power, «nontraditional» actors of international relations, global city, city diplomacy, city alliances, international relations of cities.*

Л.Я. Бідоцько

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ М. ГАРРІСА ЯК СПРОБА СТВОРЕННЯ НОВОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

У статті визначено місце дослідницької стратегії культурного матеріалізму в структурі та динаміці наукового знання. Проаналізовано зміни наукових парадигм у соціокультурній антропології. При цьому особливу увагу звернено на національну специфіку та соціальну обумовленість розвитку наукових традицій. Авторка описує особливості теорії культурного матеріалізму як потенційної нової наукової парадигми і звертається до проблем розвитку гуманітаристики на зламі століть.

Ключові слова: антропологія, еволюціонізм, історичний партикуляризм, культурна екологія, культурний матеріалізм, наукова парадигма, соціологія науки.

У минулому столітті вітчизняна гуманітаристика пододала непростий, навіть карколомний шлях: від підцензурного плюралізму царської провінції до прийняття на озброєння однієї з найсучасніших західних метатеорій – марксизму, від плідного, але короткотривалого розквіту доби «Розстріляного Відродження» до дисциплінування науки державним терором, від перетворення критичного діалектичного методу на схоластичний інструмент до масової відмови від нього в стилі перетворення кафедр наукового комунізму на кафедри наукового націоналізму. На початку ХХІ ст. українська наука пожинає плоди цих пертурбацій: відставання від теоретико-методологічних і емпіричних досягнень зарубіжних колег, брак критичних інтелектуалів, залежність академічної сфери від правлячої еліти, незнання основ еристики. Перед нами стоять завдання вивчення здобутків гуманітарних і соціальних наук розвинених країн, з'ясування можливості їхнього застосування сьогодні та порівняння траєкторій розвитку академічних сфер у різних державах. Вкрай важливим для об'єктивної оцінки окремих наукових течій, шкіл і напрямів є визначення їхнього місця в структурі й динаміці наукового знання.

Із цієї перспективи ми збираємося розглянути культурний матеріалізм – дослідницьку стратегію, розроблену американським антропологом М. Гаррісом (1927-2001). Після смерті науковця в США була проведена низка конференцій, на яких колеги позитивно оцінювали вплив його теоретичних розробок на сучасну антропологію та суміжні науки. Частина цих матеріалів була видана у вигляді збірки статей [1]. Т. Еріксен та Ф. Нільсен охарактеризували М. Гарріса як «найпотужнішого позитивістського матеріаліста» [2, с. 118]. Тоді як у «Соціальній історії антропології в США» Т. Паттерсона наведена критика спроб творця культурного матеріалізму «перевстановити політичний центр глибоко розділеної професії» [3, с. 128]. У праці Р. Дарнелл підкреслено те, що М. Гарріс встановив зв'язок між критичною історією своєї дисципліни та її теоретичним оновленням [4, с. 36]. Ґрунтовний аналіз наукової біографії М. Гарріса і теорії культурного матеріалізму можна знайти в енциклопедичних статтях за авторства М. Марголіс та Д. Прайса [5, с. 147–149, 382–384].

Наукові студії в Новому світі розвивалася, орієнтуючись на науку Старого світу, адже остання мала набагато довшу академічну традицію. Північноамериканська антропологія сформувалася під впливом британських і німецьких студій про людину і суспільство [2, с. 29]. Британська наука, яка функціонувала в умовах першої індустріальної країни світу, мала емпіристичне та позитивістське теоретико-методологічне підґрунтя [6, с. 78, 321]. Зразком для британської гуманітаристики

служували передові вітчизняні natural sciences. Модерна німецька наука постала в умовах, що характеризувалися розвиненістю культурного життя та класичної освіти на тлі тривалої відсутності політичної централізації та відносно пізньої індустріалізації. Через це в німецьких Geisteswissenschaften превалювали ідеалізм та ідеографізм; німецькі гуманітарії вважали природничу методологію та стандарти наукового знання нерелевантними для своїх наук, намагаючись розробити особливу методологію вивчення людини і суспільства [7]. Отже, у рамках північноамериканської антропології поєдналися несхожі, часом навіть протилежні, європейські національні наукові традиції.

У 2-й пол. XIX ст. соціальні науки перебували, порівняно з природничими, в зародковому стані; принципи еволюціонізму, сформульовані Ч. Дарвіном у біології, виявилися досить ефективним теоретичним інструментом для пояснення суспільного розвитку людства та дали потужний поштовх соціальним і гуманітарним наукам. Еволюціонізм дозволяв пояснювати різницю, що існувала між рівнем економічної, суспільно-політичної та культурної розвиненості різних народів, поєднаних тепер у межах колоніальних імперій та світового ринку, градувати ці народи, при цьому втримуючись від расизму та заперечення гуманістичних ідеалів Просвітництва й романтизму. Протягом XIX ст. розвиток капіталістичної економіки зумовлював територіальну експансію США в бік Тихого океану, а це, в свою чергу, змушувало уряд, громадськість і науковців рефлексувати щодо відносин з індіанськими племенами, землю яких поступово захоплювали. «Батько» північноамериканської антропології Г.Л. Морган (1818–1881) багато років особисто вивчав індіанські племена; ці студії лягли в основу оригінальної теорії суспільної еволюції людства. Американський антрополог запропонував троїсту схему еволюції людства «від дикунства через варварство до цивілізації» [8, с. 20]. Важливе значення для подальшого розвитку соціальних наук мали акценти, які Г. Л. Морган робив на історичній змінності соціальних структур та інституцій (зокрема родини), а також на зв'язку між технологічним розвитком та суспільною еволюцією (іншими словами – матеріалістичне розуміння історії). Наукові праці Г. Л. Моргана надихнули німецьких політекономів К. Маркса та Ф. Енгельса на розгортання критики західноєвропейського капіталізму в цілісну концепцію світової історії [9]. Паралельно еволюціонізм виник і домінував у Великобританії. Англійський науковець Е. Б. Тейлор (1832–1917) створив теоретичні засади для дослідження автохтонного населення британських колоній [10].

Однак наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. правлячому класу та інтелектуалам провідних країн світу стала очевидною нереалістичність асиміляційного проекту. Тубільні народи не долали одна за одною сходинки еволюціоністської схеми; натомість їхні соціуми демонстрували відносну стабільність, зберігаючи своєрідний суспільний лад та/або традиційну культуру. Вичерпання пояснювальної та передбачувальної сили еволюціоністської теорії вело до зміни наукової парадигми в антропології; при цьому в різних національних школах на зміну приходили різні теоретичні моделі. У Британській імперії на перший план виходить структурний функціоналізм А. Редкліффа-Брауна (1881–1951). Спираючись на соціологію Е. Дюркгайма, функціоналісти досліджували колективні соціальні форми та намагалися сформулювати «природні закони суспільства». Британські соціальні антропологи розглядали досліджувані суспільства як складні стабільні системи. Різномірні елементи такої системи є не пережитками чи запозиченнями, а функціональними складовими, що забезпечують існування та відтворення суспільства. Збереження в британських колоніях своєрідних суспільно-політичних систем сприяло інтересу британських антропологів до проблем соціального та політичного устрою народів Океанії, Африки та Азії. У міжвоєнний період структурний функціоналізм посідав панівне становище в британській антропології, яка в ці роки інституціоналізується саме як соціальна *антропологія* [2, с. 39, 51].

Умови та об'єкти досліджень північноамериканських антропологів вельми відрізнялися від британських: індіанські племена під тиском американської держави втратили оригінальну соціальну та політичну структуру, водночас зберігши мову та культуру [2, с. 56]. Тому північноамериканська антропологія зосередилася на вивченні не суспільно-політичного ладу, а духовної та матеріальної культури та зрештою інституціоналізувалася під назвою *культурної антропології*. Такий дослідницький фокус в умовах надзвичайного мовно-культурного різноманіття індіанських племен підштовхнув науковців до відмови від передчасних генералізацій, властивих еволюціонізму. Найбільш релевантною для вивчення автохтонних культур Північної Америки виявилася методологія німецької етнології (Völkerkunde). У німецькій науковій традиції домінували гуманітарні науки (Geisteswissenschaften), що спиралася на ідеалістичну класичну філософію. Отже, для Völkerkunde були властиві культурний релятивізм (визнання унікальності та самодостатності культур), ідеалізм (відмова від редукції культури до матеріальних факторів), ідеографічність (увага до індивідуального, а не загального), інтерпретативізм (вивчення культури з позиції її носія) і герменевтичний метод, запозичений з класичної лінгвістики та літературознавства. Гуманітарна методологія, принципово відмінна від природничо-наукової, була розроблена в працях філософів-неокантіанців [7]. Подібні теоретично-методологічні засади в північноамериканській антропології вперше застосував Ф. Боас (1858–1942), німецький вчений, який емігрував до США наприкінці XIX ст. У 1899 р. Ф. Боас став професором Колумбійського університету, де підготував два наступних покоління американських антропологів. Ідеографічна антропологія Ф. Боаса дозволила американським дослідникам здійснювати ґрунтовніші, «тотальні» студії культур.

Водночас уникнення боасіанством узагальнень і порівняльного методу не задовольняла учнів німецько-американського вченого. Розвиток спеціалізованих напрямів, на які розпадався «тотальний проект» Ф. Боаса [2, с. 61], вимагав створення теорій високого та середнього рівня. Більшої номологічності та прескрептивності від культурної антропології вимагали й уряд та грантові фонди, які стимулювали розвиток «прикладної антропології», що мала стати аналітичним інструментом для нової соціальної політики в добу «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта [11, с. 80–81]. Мейнстрімною лінією розвитку боасіанства в антропології США стала школа «культура та особистість», започаткована Р. Бенедикт (1887–1948) та М. Мід (1901–1978). Дослідницький фокус школи було зосереджено на взаємозв'язках культури та психології особистості: через процеси виховання та соціалізації психологія індивідуума формується під впливом культури, яка є суспільним явищем. Національна культура має унікальний зміст, який може бути виведений за допомогою *Verstehen* («розуміння» в філософії неокантіанців) – патерн, гештальт або ж етос. Представниці школи намагалися визначити «національний характер» різних етнічних і політичних груп. Таким чином було започатковано наукове дослідження національної ментальності; утім, Р. Бенедикт та М. Мід піддавалися обґрунтованій критиці за суб'єктивність, спекулятивність та неверифікованість їхнього підходу [12].

Ф. Боас заперечував еволюціонізм Л. Г. Морґана та Е. Б. Тейлора, але завдяки організованим зусиллям німецько-американського антрополога масштабним дослідницьким проектам було накопичено масу нових етнографічних, лінгвістичних, археологічних джерел, аналіз яких і підштовхнув розробку теоретико-методологічних засад *неоеволюціонізму*. Зокрема, уряд США фінансував масштабні археологічні розкопки в південних штатах та Латинській Америці. У той час археологія, згідно «четверній схемі» Ф. Боаса, розглядалася в північноамериканській науці як складова частина «загальної антропології» (поруч з культурною антропологією, фізичною та лінгвістикою). Саме для археології, яка вивчає суспільства минулого за їх матеріальними

рештками, ідеалістична та культуралістична методологія боасіанства була найменш релевантною. Намагаючись систематизувати віднайдені артефакти, північноамериканські антропологі за ново відкрили принципи еволюціонізму [13].

Після 1945 р. нові напрями поступово набирають сили. США перетворилися на один із центрів біполярного світу, в якому точилася Холодна війна. Це безпосередньо вплинуло на розвиток науки: американський уряд та корпорації спонсорували розширення мережі антропологічних інституцій. Географічні рамки досліджень культурних антропологів вийшли за традиційні межі індіанських резервацій, охоплюючи тепер майже весь світ (за виключенням країн Східного блоку). Нові регіони були «вельми плідною для етнографічних досліджень зоною, і завдяки цій зміні поставали нові перспективи в питання гендерних відносин, війни, обміну та спорідненості» [2, с. 109]. У повоєнні роки кардинально змінюється не лише географічний ареал досліджень, а й ті племена і народності, чію традиційну культуру вивчали антропологі. Народи Третього світу переживають деколонізацію та входження в світовий ринок, урбанізуються та втягуються до Холодної війни, модернізуються та формують нові нації. Об'єкт науковий студій стає суб'єктом національно-визвольної та революційної боротьби [14, с. 404]. У таких умовах ігнорування соціально-економічного підґрунтя культурного життя, властиве школі Ф. Боаса, та аісторизм і відсутність теоретичної моделі соціальних змін, притаманні британському структурному функціоналізму, ставали все більш нерелевантними науковим цілям антропології. Залучення країн Третього світу до грандіозних модернізаційних проєктів (західно-ринкового та радянського-соціалістичного), заснованих на прогресистських ідеологіях (перехід аграрних суспільств до капіталістичного або державно-соціалістичного ладу), дискредитувало історичний партикуляризм та антиеволюціонізм як теоретико-методологічні засади вивчення населення цих країн.

Засновниками нової матеріалістичної течії в культурній антропології стали Л. Вайт (1900–1975) та Дж. Стюард (1902–1972). Л. Вайт стверджував, що еволюція є загальним законом розвитку Всесвіту, природу та людського суспільства, але на різних рівнях еволюція має свою специфіку. Культуру поділялася на 4 компоненти (технологічний, соціологічний, ідеологічний, сентиментальний), а каузальний пріоритет було відведено технологіям. Л. Вайт започаткував тенденцію до квантизації антропології: науковець пропонував визначати рівень культурного розвитку відповідно до кількості енергії (виробництво та споживання), що її використовує кожен носій культури ($E \times T = C$) [15, с. 173]. На відміну від еволюціоністів ХІХ ст., які прагнули виокремити універсальні етапи розвитку людства, Дж. Стюард насамперед мав на меті пояснення причин культурних змін. Дж. Стюард повернув до культурної антропології поняття каузальності, знову наблизивши її до природничих наук [16, с. 1–27]. Суспільство, за уявленнями антрополога, складається з «культурного ядра» (наявні ресурси, технології та поділ праці) і «решти культури». Ця модель, власне, відсилала до базису і надбудови К. Маркса; новаторським елементом у теорії Дж. Стюарда стала увага до природних і демографічних факторів, якої бракувало у класичних марксистів. Суспільство та його природне середовище складають екосистему. Зміни в природньому середовищі приводять до змін у «ядрі», а ті, в свою чергу, до трансформацій у «решті культури» (політичний устрій, релігія, мистецтво, ідеологія), хоча елементи останньої не жорстко детерміновані та можуть продовжувати існувати, попри зміни в «ядрі». Адаптація окремих соціумів до змін, що відбуваються в різних природних середовищах, відрізняється – це й мається на увазі під «багатолінійною еволюцією». Таким чином Дж. Стюард виділив природу як зовнішню детермінанту суспільного розвитку (її бракувало структурним функціоналістам) – доступну для спостереження та вимірювання (на відміну від діалектики марксистів або ж гештальтів школи «культури та

особистості») [17]. У 1950–1960-х рр. послідовники Дж. Стюарда рухали культурну екологію далі, розробляючи окремі регіональні кейси природного детермінізму соціокультурного життя, пропонуючи періодизації суспільної еволюції, застосовуючи значно складніші екосистемні моделі, побудовані на останніх досягненнях екології та кібернетики.

Протягом 1960-х рр. зростав інтерес до діалектичного матеріалізму – паралельно із серйозним поступом західноєвропейського неомарксизму. У неоеволюціоністській моделі людина по суті була позбавлена свободи волі, а розвиток суспільства – детермінований змінами в природному середовищі. Марксизм же замість функціоналістського консенсусу розміщав в центрі суспільної динаміки конфлікт (класову боротьбу), причину суспільних змін вбачав у самому соціумі (протиріччя між виробничим силами та відносинами виробництва), а людині повертав агентність (пролетаріат і пригнічені нації як суб'єкт революційних перетворень світового ладу). Нові матеріалістичні тенденції запанували насамперед в тих університетах, де Л. Вайт і Дж. Стюарда підготували нову генерацію антропологів – Мічиганському та Колумбійському; через це згодом антропологів-матеріалістів називатимуть «мічигансько-колумбійською віссю» культурної антропології [5, с. 769]. Ідейними джерелами марксистської культурної антропології стали структуралізм Л. Альтюссера та К. Леві-Строса, економічні теорії залежності та світ-системи, феміністична критика. Антропологів-марксистів цікавили питання політичної влади, економічних процесів, ідеологічної гегемонії, поділу пролетаріату на гендерні, расові, етнічні групи.

Хоч матеріалізм і повернувся до повоєнної культурної антропології, але мейнстримним продовженням боасіанства залишалися ідеалістичні наукові школи. Антропологи-ідеалісти заперечували каузальну залежність явищ духовного життя від матеріальних факторів (дехто при цьому вважав, що власне нематеріальна культура має каузальний пріоритет відносно матеріальної), натомість розглядаючи культуру як цілком автономну сферу соціального життя, яка розвивається за власними закономірностями та потребує для свого вивчення специфічної, відмінної від природничих наук, епістемології. Утім, і представники ідеалістичної течії вже вважали застарілими як індуктивістський «тотальний» опис культур (Ф. Боас), так й пошук архетипів, позбавлений чіткої методології (школа «культури та особистості»). А. Кребер, який після смерті Ф. Боаса сприймався академічною спільнотою як «патріарх» культурної антропології [2, с. 101], разом із одним із засновників північноамериканської соціології, Т. Парсонсом (1902–1979), досягли програмової «домовленості» про науковий «поділ праці»: соціологи мали досліджувати суспільний устрій, проблеми державної влади та економічного виробництва, тоді як культурні антропологи – культуру у вузькому сенсі [18, с. 582–583]. Це мало наслідком прийняття послідовниками А. Кребера, себто більшістю культурних антропологів, загальної соціологічної моделі, якої бракувало боасіанству [19]. Теорії Т. Парсонса ґрунтувалися на ідеалістичній інтерпретації вчення Е. Дюркгайма та М. Вебера. Американський соціолог прагнув створити функціоналістську модель, яка б пояснювала не тільки статичні стани, а й динаміку суспільних змін. Соціологічна теорія Т. Парсонса була ідеалістичною (каузальний пріоритет ідей над матеріальними факторами), консенсусною (акцент на солідарності й компромісі та недостатня увага до соціальних конфліктів), моноеволюціоністською (визнання північноамериканського суспільного ладу як вершини розвитку людства та орієнтиру для країн, що розвиваються), методологічно-індивідуалістичною (визнання основним актором суспільних процесів раціональних індивідуумів; соціальні групи є колективами індивідуумів).

На початку 1960-х рр. на перший план у ідеалістичній течії культурної антропології виходить новий напрям, який опоненти-матеріалісти охрестили *символічною*

антропологією [20, с. 128]. На думку К. Гірца (1926–2006), культура втілювалася в публічних символах, за допомогою яких суспільство і здійснює комунікацію та передає культуру наступним поколінням [21]. Таким чином К. Гірц «надав досі невловимій концепції культури відносно фіксований фокус та ступінь об'єктивності, якого вона раніше не мала» [20, с. 129]. Наукове дослідження культури здійснювалося за допомогою герменевтичної методології, запозиченої з текстології (Г.-Г. Гадамер), та феноменологічної епістемології (Е. Гуссерль, А. Шюц, П. Рікер). К. Гірц зосередився на вивченні того, яким чином символи формують етос і світосприйняття індивідів. Інший представник цього напрямку Д. Шнайдер (1918–1995) зосередився на вивченні внутрішніх логічних зв'язків між елементами культурної системи, безвідносно до структури соціуму [22, с. 63–71].

Трансатлантичні ідейні впливи мали подекуди парадоксальні форми. Так, після війни в культурній антропології набуває популярності структурний функціоналізм, тоді як на його батьківщині, у Великобританії, соціальні антропологи все більше відходять від його принципів. Нові тенденції у соціальній антропології викристалізуватися в рамках *Манчестерської школи* [2, с. 67–68]. М. Глюкман розглядав конфлікт як невід'ємний елемент процесу суспільного відтворення, без якого неможливе досягнення соціальної інтеграції [23]. Частина британського антропологічного мейнстріму, на чолі з «найбільш впливовим соціальним антропологом свого часу» Е. Евансом-Прічардом (1902–1973), протягом 1950-х рр. дрейфувала в бік відмови від соціологічних теоретизувань та прийняття інтерпретативних і герменевтичних підходів, а також методологічного індивідуалізму, наближаючись у цьому відношенні до постбоасіанської культурної антропології [24]. В. Тернер (1920–1983), який у 1961 р. переїхав з Великобританії до США, поєднав новаторські тенденції двох національних антропологічних традицій та започаткував другу (поруч із гірціанською) течію в символічній антропології. До останньої В. Тернер повернув соціальний вимір, пояснюючи соціальну роль символів та соціальну функцію ритуалів, а також досліджуючи символічний вимір суспільних конфліктів [25].

Проліферація академічної сфери та гострі наукові дискусії між різними течіями культурної антропології накладалися на нестабільну і конфліктну політичну ситуацію в США 1960–70-х рр., коли інтелектуали обіймали протилежні позиції в питаннях громадських рухів та війни у В'єтнамі [3, с. 124–127]. У таких умовах професор Колумбійського університету М. Гарріс намагався сформулювати теоретичні засади, які б стали парадигмальними для всіх антропологів. Початково М. Гарріс належав до числа культурних екологів, але прагнув надати їхньому матеріалістичному підходові універсальності та загальноприйнятності.

У суспільному житті М. Гарріс виокремлював 3 рівні: інфраструктура (природне середовище, технології, демографія), структура (родинні відносини, виробничі відносини, політичний устрій), надструктура (релігія, ідеологія, мистецтво). Дослідник надавав каузальний пріоритет інфраструктурі (принцип інфраструктурного детермінізму), але робив застереження проти абсолютизації цього принципу. Причини окремих явищ соціального життя варто намагатися відшукати насамперед в інфраструктурі, але зрештою вони можуть лежати і в структурі або надструктурі. Останні мають певну автономію, а також здійснюють зворотній зв'язок, впливаючи на розвиток інфраструктури. Поняття «зворотного зв'язку» було ключовим для культурних екологів, які застосовували для аналізу людських суспільств моделі складних систем, розроблені біологами та кібернетиками [26, с. 51–76].

Усе розмаїття проявів соціального життя та культури, що його досліджували представники різних напрямів антропології, М. Гарріс спробував розташувати в новій системі теоретичних координат. Він розділив об'єкт наукових студій на такі елементи:

етичне та емічне, поведінкове та ментальне. Етичне, за М. Гаррісом, охоплювало об'єктивний зміст дій акторів, який науковець встановлює відповідно до методології культурного матеріалізму; тоді як під емічним малися на увазі суб'єктивні інтерпретації власних дій або суспільних явищ самими акторами, які також становила інтерес для науковця. Поведінкове та ментальне склали іншу вісь класифікації сукупності матеріальних та духовних проявів життя соціуму [26, с. 31–45].

Розвиваючи ідеї неоеволюціоністів та культурних екологів, М. Гарріс віддавав пріоритет дослідженню інфраструктури – це дозволяло зосередитися на дослідженні точно вимірюваних факторів (напр., кількість опадів, рівень народжуваності, врожайність) та відповідно сцієнтизувати антропологію та соціальні науки загалом, іншими словами – наблизити їх до природничих наук, щоб спільними зусиллями та на єдиних метатеоретичних засадах шукати відповіді на актуальні суспільні виклики [26, с. 24–28]. М. Гарріс не висував загальної теорії соціального устрою (структура) та культурної еволюції (надструктура), але натомість пропонував заново шукати причини соціальних і культурних явищ у царині інфраструктури; якщо ж таким чином їх пояснити не вдасться – у внутрішній динаміці цих рівнів суспільного життя. Таким чином М. Гарріс відмовлявся від кооптації вже існуючих теорій (напр., марксистської соціології), але залишив їх адептам можливість для прийняття дослідницької стратегії культурного матеріалізму.

Запропонований М. Гаррісом поділ об'єкту антропології на етичне/емічне та поведінкове/ментальне, за задумом вченого, мав продемонструвати місце сфер дослідження різних шкіл і течій у реінтегрованій загальній антропології. Якщо етичне співвідносилось з матеріальним, що перебувало в фокусі дослідницької оптики культурних екологів і марксистів, то емічне співвідносилось з культурою у вузькому сенсі, яку вивчали символічні антропологи. Поведінкова складова антропологічного об'єкту була сферою зацікавлення тих науковців, які були прихильниками ідеалістичних форм методологічного індивідуалізму (веберіанство), тоді як ментальна – адептів ідеалістичних різновидів методологічного колективізму (дюркгаймівство, школа Парсонса). Іншими словами, М. Гарріс закликав як марксистів різного ґатунку, так й антропологів-ідеалістів пристати на спільну платформу позитивістського матеріалізму. В умовах постановня все більшої кількості наукових шкіл з непримиреними теоретичними позиціями та запеклих дискусій, у яких сам М. Гарріс брав активну участь [20, с. 127–128], це могло виглядати своєрідною «маніловщиною». Утім, М. Гарріс спирався на ґрунтовне знання історії антропологічної науки в США [27], де для різних періодів було характерне панування однієї гранд-теорії (спочатку еволюціонізму, згодом історичного партикуляризму Ф. Боаса).

Якщо застосовувати термінологію Т. Куна, постановня в останній третині XIX ст. еволюціоністських теорій стало першою науковою революцією в антропології, яка дозволила від накопичення емпіричного матеріалу перейти до пояснення і прогнозування соціального життя та перетворила антропологію на інституціоналізовану науку. Та вже на початку XX ст. нерозвиненість існуючих теорій привела до зміни наукової парадигми. Порівнюючи розвиток антропології в США та Великобританії, ми намагалися продемонструвати, наскільки гуманітарна наука залежить від соціальної специфіки: якщо класичні Кунівські науковій революції відбувалися в природничих науках не зважаючи на національні кордони, то через особливості історичного розвитку в США еволюціонізм змінився на історичний партикуляризм Ф. Боаса, тоді як у Великобританії – на структурний функціоналізм Б. Маліновського та А. Редкліфа-Брауна. У післявоєнний час обидві парадигми вже експліцитно вичерпали себе, тому в академічному середовищі розпочалися пошуки нової, що відштовхувалися від альтернативних теорій, у тому числі модифікованої попередньої парадигми. Культурний

матеріалізм, розроблений американським вченим М. Гаррісом, став однією з найбільш вдалих спроб створення нової наукової парадигми. Але подальша історія науки продемонструвала, що гуманітаристика кінця ХХ ст. рухалася в іншому напрямі – ще більшої фрагментації та віддалення від природничих наук. Найбільш подібним до Кунівської наукової революції насправді стало поширення в 1980-х рр. у соціокультурній антропології теорій постмодернізму («лінгвістичний поворот»), які, однак, обстоювали віддалення антропології від наукових стандартів. Вивчення світового досвіду побудови парадигм для наук про людину і суспільство переконує нас у тому, що це є закономірним, але надзвичайно складним у здійсненні процесом, на перешкоді якого стоїть, зокрема, крайня гетерогенність соціумів, з яких походять науковці. Усвідомлення та аналіз цієї специфіки залишається ключем до сцієнтизації та посилення прескриптивної функції цих галузей наукового знання, у тому числі й політології.

Список використаної літератури

1. Studying Societies and Cultures: Marvin Harris's. Cultural Materialism and Its Legacy / ed. by L. Kuznar, S. Sanderson. – Boulder, London: Paradigm Publishers, 2007. – 320 p.
2. Eriksen T. H. A History of Anthropology / T. H. Eriksen, F. S. Nielsen. – London : Pluto Press, 2001. – 207 p.
3. Patterson T. C. A Social History of Anthropology in the United States / T. C. Patterson. – Oxford, New York : Berg, 2001. – 212 p.
4. A New History of Anthropology / ed. by H. Kuklick. – Hoboken : Wiley-Blackwell, 2008. – 418 p.
5. Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia / ed. by J. McGee, R. Warms. – Los Angeles : SAGE reference, 2013. – Т. 1. - 996 p.
6. Hobsbawm E. J. The Age of Revolution, 1789-1898 / E. J. Hobsbawm. – New York : Vintage Books, 1996. – 356 p.
7. Rickert H. Science and history: A critique of positivist epistemology / H. Rickert, G. Reisman, A. Goddard. – New York : Van Nostran, 1962. – 161 p.
8. Kuper A. The Development of Lewis Henry Morgan's Evolutionism / A. Kuper // Journal of the History of the Behavioral Sciences. - 1985. – Vol. 21, Issue 1. – P. 3–22.
9. Engels F. The Origin of the Family, Private Property and the State / F. Engels. – Chicago : C. H. Kerr & Company, 1909. – 234 p.
10. Tylor E. B. Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization / E.B. Tylor. – New York : D. Appleton, 1909. – 448 p.
11. Fisher D. The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences // Sociology. – 1983. – Vol. 17, no. 2. - P. 206–33.
12. Freeman D. Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth / D. Freeman. – Cambridge : Harvard University Press, 1983. – 416 p.
13. A Reappraisal of Peruvian Archaeology / ed. by W. C. Bennett. - Salt Lake City: Society for American Archaeology Memoir, 1948. – 430 p.
14. Diamond S. Anthropology in Question / S. Diamond // Reinventing Anthropology / ed. by D. Hymes. - New York : Vintage Books, 1974. - P. 401–429.
15. Leslie W. A. The Science of Culture: A Study of Man and Civilization / W. A. Leslie. – New York : Grove Press, 1949. – 502 p.
16. Steward J. H. Cultural Causality and Law: A Trial Formulation of the Development of Early Civilizations / J. H. Steward // American Anthropologist. – 1949. – Vol. 51, № 1. – P. 1–27.
17. Sahlins M. Culture and Environment / M. Sahlins // Horizons of Anthropology / ed. by S. Tax. – Chicago : Aldine, 1964. – 288 p.

18. Kroeber A. L. The Concepts of Culture and of Social System / A. L. Kroeber, T. Parsons // *American Sociological Review*. – 1958. – Vol. 23, № 5. – P. 582–583.

19. Schneider D. M. Notes toward a Theory of Culture / D. M. Schneider // *Meaning in Anthropology* / ed. by K. H. Basso, H. A. Selby. – Albuquerque : University of New Mexico Press, 1976. – P. 197–220.

20. Ortner S. B. Theory in Anthropology since the Sixties / S. B. Ortner // *Comparative Studies in Society and History*. – 1984. – Vol. 26, Issue 1. – P. 126–166.

21. Geertz G. The Interpretation of Cultures : selected essays / G. Geertz. – New York : Basic Books, 1973. – 470 p.

22. Schneider D. M. Kinship, Nationality, and Religion in American Culture: Toward a Definition of Kinship / D. M. Schneider // *Symbolic Anthropology* / ed. by A. Dolgin, K. Kemnitzer, D. Schneider. – New York : Basic Books, 1977. – P. 63–71.

23. Gluckman M. Custom and Conflict in Africa / M. Gluckman. – Oxford : Blackwell, 1956. – 173 p.

24. Evans-Pritchard E. E. Kinship and Marriage among the Nuer / E. E. Evans-Pritchard. – Oxford : Clarendon, 1951. – 224 p.

25. Turner V. Schism and Continuity in an African Society: A Study of a Ndembu Village life / V. Turner. – Manchester : Manchester University Press, 1957. – 348 p.

26. Harris M. Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture / M. Harris. – New York : Random House, 1979. – 383 p.

27. Harris M. Rise of Anthropology Theory: a history of theories of culture // M. Harris. – New York : Crowell, 1968. – 806 p.

Стаття надійшло до редакції 10.05.2018 р.

L. Bidochko

CULTURAL MATERIALISM OF M.HARRIS AS AN ATTEMPT TO CREATE A NEW SCIENTIFIC PARADIGM

The article addresses the analysis of cultural materialism as a research strategy developed by American cultural anthropologist M. Harris in the 1960s-1970s. This theory is perceived within the context of scientific revolutions (putting in terms of T. Kuhn) in Western anthropology (North American and British ones). In the last third of the nineteenth century, evolutionism, designed by Charles Darwin for biology, has become the first scientific paradigm in the field of knowledge about the man and the society. American researcher H. Morgan and British explorer E. Tylor were considering the studied peoples through the prism of the stages of social evolution. But the accumulation of discrepancies between evolutionary theories and empirical data led to a scientific revolution. At the same time, the specifics of the US and the British Empire predetermined the transition to the new paradigms. In the British case, this was a structural functionalism, which dealt with colonial societies as stable self-sufficient systems. In the US, historical particularism of F. Boas, based on German idealistic philosophy, triumphed. The school of F. Boas examined individual cultures in their entirety, avoiding generalizations and theorizing. Large-scale researches, conducted in the first half of the XX century, have given empirical materials that could not be adequately explained in the framework of the then scientific paradigms. Turbulent social changes and political events after 1945 also pushed the scientific community to a new scientific revolution on all the continents. But the old paradigms were replaced with a huge number of competing scientific schools, studying man, society, and culture from various perspectives, both materialistic and idealistic. Developing the ideas of neo-evolutionists and cultural ecologists, M. Harris gave priority to researching infrastructure. It allowed focusing on the study of precisely measured factors and, accordingly, scientizing anthropology and social sciences in general, seeking answers to pressing social challenges by joint efforts and on a single metatheoretical basis. M. Harris did not put forward a general theory of social formations (structure) and cultural evolution

(superstructure), although offered to reconsider the causes of social and cultural phenomena in the realm of infrastructure; if they do not have sufficient explanatory power, the causal arrow should be directed to the internal dynamics of these levels of social life. Thus, M. Harris refused to co-opt the existing theories, but left their adherents the opportunity to adopt a research strategy for cultural materialism. Proposed by M. Harris, the division of the object of anthropology into the ethical / emotional and behavioral / mental, according to the scientist's plan, had to show the place of the spheres research of various schools in reintegrated general anthropology. Cultural materialism, developed by the American scientist M. Harris, became one of the most successful attempts of creating a new scientific paradigm. But as the further history of science demonstrates, the humanities of the late twentieth century were moving in the other direction – even greater fragmentation and retreating from the natural sciences.

Key words: *anthropology, evolutionism, historical particularism, cultural ecology, cultural materialism, scientific paradigm, sociology of science.*

УДК 32.019.51:316.77

О.А. Боярська

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЛАНУВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Доведено, що політичні технології є системним фоном, в якому концептуальний зміст політичної реклами розглядається в контексті конкурентного демократичного політичного процесу. Пояснюється специфіка застосовуваної практики маніпулювання політикою. Пряма реклама розглядається як засіб просування політичних повідомлень на основі якомога яскравішої та доступної форми.

Встановлено, що політична реклама часто включається до системи суспільних відносин, яка визначає її статус як частину впливу на свідомість громадян. Доведено, що політична реклама має свою структуру, логіку та закони виробництва, які іноді не можуть бути пов'язані з технологічними підходами організації політики. Політична реклама в умовах політичної конкуренції розглядається як заміна авторитарної політичної пропаганди. Стверджується, що ефективність рекламних кампаній все частіше ставить під сумнів як експерти, так і виборці. Доведено, що роль зв'язку політичної реклами часто відрізняється від політичних та технологічних ідей. Пряме використання реклами для боротьби з політичними опонентами веде до зворотного ефекту – недовіри до трансляції політичних повідомлень. Метою цієї статті є виявлення значення політичної реклами як частини системи політичних технологій сучасного суспільства.

Встановлено, що політичні рекламні стратегії будуються насамперед на основі політичних цілей, а не комерційних принципів реклами. У політико-рекламній діяльності, якщо політична та технологічна складова замінюється міркуваннями щодо збереження коштів або досягнення комерційних переваг, політичний результат часто втрачається. Визначається потреба враховувати специфічні потреби рекламних засобів масової інформації, які є засобами масової інформації. Стверджується, що політична реклама не є самостійною сферою діяльності та підпорядкована загальним причинним та наслідкам послідовності, спрямованої на досягнення цілей та завдань політичних дійових осіб.

Ключові слова: політична реклама, політичні технології, політичний процес, політичне маніпулювання, політичний суб'єкт.

У сучасному політичному світі, що динамічно розвивається, зростає потреба у якісному та ефективному поширенні політичної інформації. Політичні суб'єкти активно використовують політичне рекламування як спосіб представництва як у політичному дискурсі, так і у суспільній свідомості. Політико-рекламна діяльність набуває алгоритмізації та внутрішніх технологічних правил, які визначають її ефективність і доцільність. Однак сучасні політичні науки вивчають не лише галузеві але й комплексні ефекти використання політичної реклами. Політичні технології виступають тим системним тлом, згідно з яким розглядається концептуальний зміст політичного рекламування у контексті демократичного змагального політичного процесу. Практика прикладного політичного маніпулювання розглядає пряму рекламу як засіб просування політичних меседжів на основі якомога більше яскравої і доступної форми. Політична реклама є таким чинником політичного процесу, який може визначати стиль спілкування політичних еліт і мас, поведінку окремих політичних суб'єктів тощо.

Публікації. Організаційно-планувальний аспект сучасного політичного рекламування став надбанням низки сучасних науковців. Зокрема, політична реклама «лівих» на дострокових парламентських виборах вивчалася О. Яцунською [8], політична реклама та антиреклама як елементи виборчої кампанії 2012 р. в Україні розглядалася Л. Дроздик [3], політична реклама як процес комунікації розробляла А. Акайомова [1]. Поряд з цим існує потреба у вивченні політико-технологічного потенціалу політичної реклами та її місця у стратегічних діях учасників політичних взаємодій.

Метою цієї статті є виявлення значення політичної реклами як частини системи політичних технологій сучасного суспільства. Завданням статті є визначення специфіки сучасного технологічного значення політичної реклами.

Політична реклама у системі політико-технологічного забезпечення політичного процесу виступає лише частиною реалізації стратегій політичної комунікації. В умовах стрімкого розвитку інформаційних та комунікаційних технологій пряме рекламування поступається за значенням мережним технологіям, контекстним способам поширення політичної інформації, а також практикам спін-докторизму. Політичну рекламу нерідко включають до системи зв'язків із громадськістю, що визначає її статус як частини впливу на свідомість громадян. Однак, політична реклама має власну структуру, логіку і закони виробництва, які іноді не можуть бути пов'язані з технологічними підходами організації політики. У цілому політична реклама в умовах наявності політичної конкуренції є заміником авторитарної політичної пропаганди за умови рівного доступу політичних суб'єктів до ринку послуг мас-медіа. Однак бурхливий розвиток політичного Інтернету забезпечив певну депрофесіоналізацію політичного рекламування через можливість поширення індивідуального політичного медіа контенту. Однак, політична реклама на телебаченні, радіо, в друкованих засобах все ще залишається потужним чинником передавання політичних повідомлень. Це ж стосується і наружної реклами. Поряд з цим, очевидно, що політичне рекламування підвищує свою інтенсивність та ефективність за умови визначення її завдань центрами політичних технологій.

Доступ до засобів політична рекламування в умовах політичних трансформацій визначає її інтенсивне застосування політичними суб'єктами. Однак результативність політико-рекламних кампаній залежить від раціональності підходу правильної розстановки пріоритетів та оцінки цільової аудиторії. Застосування політичних технологій та розробка стратегії робить політико-рекламні кампанії адресними та ефективними. Водночас в Україні наявна тенденція до гіперболізації застосування окремих видів політичного рекламування. Ця тенденція не завжди сприяє отриманню

бажаного політичного результату. Згідно з сучасними експертами, «політики витрачають мінімум втричі більше грошей, ніж потрібно. Є таке поняття, як ефективна кількість контактів за день — 3-4 контакти. Якщо вони частіші, то людина починає рекламу ненавидіти. Тоді численні білборди дають мінус, а не плюс: лояльні виборці залишаються, але потенційні, навпаки, відпадають», вважають сучасні аналітики [5].

Дедалі частіше ефективність політики рекламних кампаній ставиться під сумнів як з боку експертів, так і з боку виборців. При цьому слід розуміти, що комунікаційна роль політичної реклами нерідко відрізняється від політико-технологічних задумів. Пряме використання рекламування для боротьби з політичними опонентами призводить до зворотного ефекту – недовіри до політичних повідомлень що транслюються. Аналітик Т. Мишаковська вважає, що «політична реклама повинна інформувати виборців про діяльність політичної партії та її лідера, однак не завжди її інформаційне наповнення є відповідним. Досить часто політична реклама будується на обіцянках та негативних оцінках опонентів. Проте в Україні процес функціонування політичної реклами регламентується законодавчо визначеними нормами. Саме тому важливо вивчити основні характерні риси політичної реклами, задля визначення її відповідності встановленим вимогам» [4].

Маркетингова парадигма політичних технологій визначає застосування політичної реклами для впливу на адресні групи громадян. Це передбачає наявність глибоких досліджень громадської думки. Однак у перехідних суспільствах статус тих чи інших груп може динамічно змінюватися. Тому політична реклама у транзитивних суспільства має основні та запасні цільові аудиторії. Т. Мишаковська стверджує, що «зважаючи на відсутність законодавчо визначених вимог до політичної реклами, необхідно зауважити, що політична реклама не повинна суперечити загальним вимогам до комерційної реклами, адже вона відрізняється від комерційної лише товаром, яким є конкретний політик чи політична сила. Зважаючи на це, процес функціонування явища політичної реклами повинен відповідати нормам чинного законодавства України у галузі реклами» [4].

Також слід брати до уваги, що політико-рекламні стратегії будуються передусім з урахуванням політичних цілей, а не комерційних засад рекламної діяльності. У політико-рекламній діяльності якщо політико-технологічна складова замінюється міркуваннями збереження коштів або досягнення комерційної вигоди, політичний результат нерідко втрачається. Також слід зважати й на специфічні потреби засобів рекламування, якими є ЗМІ. Їх ефективність потрібно постійно контролювати з боку політико-технологічних центрів методами діагностики громадської думки. Т. Мишаковська зауважує, що процес створення та поширення політичної реклами має певні особливості та дещо відрізняється від комерційної реклами. Такі особливості зумовлені створенням на законодавчому рівні однакових умов для усіх політичних сил виборчого процесу [4].

Політико-технологічний підхід до політичної діяльності визначає цілераціональність всіх кроків політичних суб'єктів. Тому політична реклама не є самостійною сферою діяльності та підпорядкована цілому причинно-наслідковому ланцюгу, який спрямований на реалізацію цілей і завдань політичних суб'єктів. Сучасні науковці доводять, що «оскільки технології іманентні будь-якому виду політичної діяльності, вони пронизують увесь різноманітний світ політики. Політичні технології являють собою ту частину соціальних технологій, що використовується у сфері політичної інженерії; вони задіяні у здійсненні державної політики, у процесі державного управління, у боротьбі політичних партій у виборчому процесі, у процесах політичного реформування і різноманітних політичних комунікацій» [6].

Технологічний зміст політичного рекламування полягає у реалізації цілей тих або інших цілий учасників політики. В умовах постійних динамічних змін

трансформаційного суспільства цілі політичної реклами пов'язані не лише з репрезентацією образу політичних сил або особистостей. Залежно від мінливої політичної ситуації політична реклама може слугувати засобом демонстрації впливу політичної сили, який іноді суперечить фактичному статусу цих політичних структур. Природа медійної складової на сучасному етапі полягає в тому, що вона лише збільшує значення організаційних і матеріальних чинників політичної діяльності. О. Радченко та С. Погорелий вважають, що «політичні технології реалізуються у процесі функціонування політичних режимів, у сфері міжнародних відносин, знаходять втілення у процесі взаємодії держави і громадянського суспільства, є формою інституціоналізації політичного лідерства та слугують інструментом лобювання» [6].

Політична реклама вимагає значних витрат значних ресурсів та значних зусиль з підготовки і поширення політичних повідомлень. Політичні рекламні повідомлення нерідко не включають фактичний контекст, а спрямовані на демонстрацію політичного професіоналізму і кваліфікації лідерів. Можливість заявити себе у спосіб політичного рекламування визначає можливість доступу до певних ресурсів, можливість маніпулятивного впливу на суспільство. О. Радченко та С. Погорелий стверджують, що «політичні технології застосовуються політичними елітами, їх ефективність визначає результати боротьби за владу, створення політичних партій і об'єднань тощо. Політичні технології наповнюють політику «інструментальним» змістом» [6].

Політичне рекламування має також соціокультурне значення. Воно визначає підпорядкованість цілей і завдань політико-рекламних кампаній певним особливостям суспільства. При цьому реклама виступає одним з явищ масової культури. Без неї не можна уявити щоденні комунікаційні обміни. Це впливає на формальність політичної реклами, тобто її якість, яка відповідає стандартам популярності та стилю у суспільстві. У цьому контексті політико-технологічні стратегії мають враховувати соціокультурний та стильовий аспект політичного рекламування. Фахівці з державного управління О. Радченко та С. Погорелий розглядають технології також як форму соціальної інженерії, що обумовлюється як властивостями діючого суб'єкта, так і ресурсами, і технічними компонентами, що використовуються [6].

Організація політичної діяльності на технологічних засадах передбачає розрахунки ресурсів політичної діяльності їх відповідність запланованим діям та оцінкам. У цьому контексті політичне рекламування може забезпечити як обрахунок ефекту усвідомлення проміжних, так і надавати дані щодо кінцевих результатів застосування політичної технології. Вступ до політичної діяльності засобами політичного рекламування означає, що з боку політичного суб'єкта запланована сукупність політичних дій. При цьому і учасники політики можуть бути підпорядкованими міркування реалізації більш складних політико-технологічних схем. Тарас Ринковий слушно зазначає, що «політичні технології – це не тільки методологічно об'єднана сукупність процедур цілеспрямованої діяльності, мета якої – отримання бажаного заданого результату для замовника, але послідовність дій, спрямованих на вироблення відповідних алгоритмів поведінки суб'єкта, це особливо очевидно під час аналізу виборчих політичних технологій. Саме певні установки, які визначають вибір тієї чи іншої політичної сили суб'єктом виборчого процесу, є метою політичних технологів» [7].

Усвідомлення політико-технологічної природи політичної діяльності позбавляє авторів політичної реклами ілюзій щодо інформаційного змісту політиком рекламних повідомлень. Однак маніпулятивний аспект політичних технологій не повинен затьмарювати загальні принципи співвідношення політичної комунікації та політико-організаційної діяльності. Інакше існує небезпека втратити зв'язок між віртуальною схемою маніпулювання й політичними реаліями. Як вважає Т. Ринковий, «людині стає все складніше орієнтуватись і розуміти, що відбувається, як і охопити суспільно-

політичний процес в цілому, бути компетентним у його головних питаннях, віддзеркалювати його у вигляді єдиного, системного образу, оцінювати загальний характер суспільних подій і проблем» [7].

Можливість взаємозв'язку політико-рекламного продукту та політичних кампаній із уявленнями та позиціями громадян на сучасному етапі майже повністю забезпечуються засобами соціологічної діагностики громадської думки. При цьому успіх або неуспіх застосування політико-рекламних засобів залежить від результатів виборів як кінцевого пункту застосування політичних технологій. Звідси уявлення щодо конкретного взаємозв'язку між політикою-технологічним плануванням й ефективністю політичної реклами потребує подальшого удосконалення.

Таким чином, змістом технологічного застосування політичної реклами в рамках політико комунікаційних стратегій є донесення певних методів відділ суб'єкта застосування політичних технологій реципієнтом політичної інформації. Технологічний смисл політичного рекламування може розглядатися на кількох рівнях. На рівні політичної стратегії реклама може містити конкретний політичний меседж або виражати стратегічний задум політичного суб'єкта. Наприклад – демонструвати або імітувати політичну участь. Політична реклама може слугувати засобом демонстрації намірів центрів політичної діяльності, а також заповнювати політичний інформаційний простір певними ефектами для відволікання уваги виборців. Політико-рекламні кампанії можуть свідчити про наміри політичних суб'єктів реалізувати вплив над певними сегментами, політичними активами, забезпечувати демаркаційної лінії в електронному просторі. Політичне рекламування на сучасному етапі свідчить про наявність ресурсів і кадрового потенціалу у політичних сил в сучасній Україні. Сфера Політичного рекламування вже здобула певний рівень професіоналізації. Однак низка наукових дисциплін розглядає політичну рекламу як вид мистецтва або різновид соціальної комунікації. Водночас використання політичної реклами без технологічних цілей є зайвим витрачанням ресурсів. Політична конкуренція у трансформаційних країнах не має повноцінного виразу у структуруванні політичного спектру та розподіл і уподобань громадян між стабільними політичними силами. Тому політична реклама стає своєрідним маркером політичної діяльності, який відображає інтенції певних суб'єктів політичної медіа сфери на реалізацію власних політичних інтересів. Політико-рекламний продукт виступає чинником технологізації політичного процесу, його підпорядкування своєрідним правилами гри та концентрації уваги на певних медійних компонентах. Власна роль ЗМІ як транслятора політичної реклами дедалі зменшується. В умовах сучасної України політична реклама виступає ознакою початку активної політичної діяльності політичної агітації та передвиборчої боротьби. Однак, у суспільствах сталої демократії політична реклама активно використовується у між виборчий період і слугує чинником глибинної технологічної сегментації електорату. Тому в Україні існує потреба капіталізації політичних сил та підвищення рівня їх організаційної спроможності. Перспективним напрямком дослідження є вивчення політичної реклами як чинника маніпуляції свідомістю в умовах гібридної війни.

Список використаної літератури

1. Акайомова А. Політична реклама як процес комунікації [Електронний ресурс] / А. Акайомова // Віче. – 2011. – № 6. – С. 2–5. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_6_2 ; Akaiomova A. Politychna reklama yak protses komunikatsii [Elektronnyi resurs] / A. Akaiomova // Viche. – 2011. – № 6. – S. 2–5. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_6_2
2. Гурицька М. С. Політична реклама як невід'ємна складова виборчого процесу [Електронний ресурс] / М. С. Гурицька. // Політологічні записки. – 2013. – № 7. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_24 ; Hurytska M. S. Politychna reklama

yak nevidiemna skladova vyborchoho protsesu [Elektronnyi resurs] / M. S. Hurytska. // Politolohichni zapysky. – 2013. – № 7. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_24

3. Дроздик Л. А. Політична реклама та антиреклама як елементи виборчої кампанії 2012 р. в Україні [Електронний ресурс] / Л. А. Дроздик // Наукові записки Інституту журналістики. – 2014. – Т. 57. – С. 230–234. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2014_57_45 ; Drozdyk L. A. Politychna reklama ta antyreklama yak elementy vyborchoi kampanii 2012 r. v Ukraini [Elektronnyi resurs] / L. A. Drozdyk // Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky. – 2014. – Т. 57. – С. 230–234. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2014_57_45

4. Мишаковська Т. Особливості функціонування політичної реклами в Україні [Електронний ресурс] / Т. Мишаковська // Науковий блог. НаУ «Острозька академія». – Режим доступу : <https://naub.oa.edu.ua/2016/osoblyvosti-funktsionuvannya-politychn/> ; Myshakovska T. Osoblyvosti funktsionuvannya politychnoi reklamy v Ukraini [Elektronnyi resurs] / T. Myshakovska // Naukovyi blog. NaU «Ostrozka akademiia». – Rezhym dostupu : <https://naub.oa.edu.ua/2016/osoblyvosti-funktsionuvannya-politychn/>

5. Політична реклама в дії: як вона допомагає політикам-стартапам повернутися до влади [Електронний ресурс] // BusinessViews. – Режим доступу : <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/jak-politichna-reklama-robit-ukrajinciv-bidnishimi-1112/> ; Politychna reklama v dii: yak vona dopomahaie politykam-startapam povernutysia do vlady [Elektronnyi resurs] // BusinessViews. – Rezhym dostupu : <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/jak-politichna-reklama-robit-ukrajinciv-bidnishimi-1112/>

6. Радченко О. В. Політичні технології взаємодії органів державної влади та суспільства / О. В. Радченко, С. С. Погорелий // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 309–317 ; Radchenko O. V. Politychni tekhnolohii vzaiemodii orhaniv derzhavnoi vlady ta suspilstva / O. V. Radchenko, S. S. Pohorielyi // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – 2011. – № 1. – С. 309–317.

7. Ринковий Т. Політичні технології як складова публічної політики та управління на сучасному етапі державотворення / Т. Ринковий // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2009. – Вип. 4. – С. 221–230 ; Rynkovyi T. Politychni tekhnolohii yak skladova publichnoi polityky ta upravlinnia na suchasnomu etapi derzhavotvorennia / T. Rynkovyi // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. – 2009. – Vyp. 4. – С. 221–230.

8. Яцунська О. О. Політична реклама «лівих» на дострокових парламентських виборах: аналіз маніпулятивних технологій [Електронний ресурс] / О. О. Яцунська // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. - 2010. – Т. 131, Вип. 118. – С. 93–97. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2010_131_118_21 ; Yatsunska O. O. Politychna reklama «livykh» na dostrokovykh parlamentskykh vyborakh: analiz manipulyativnykh tekhnolohii [Elektronnyi resurs] / O. O. Yatsunska // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser. : Politolohiia. - 2010. – Т. 131, Вип. 118. – С. 93–97. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2010_131_118_21

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

О. Boyarska

**POLITICAL ADVERTISING
IN THE ORGANIZATIONAL AND PLANNING CONTEXT OF MODERN
POLITICAL TECHNOLOGIES APPLICATION**

It is proved that political technologies are the systemic background in which the conceptual content of political advertising is considered in the context of a democratic

competitive political process. Explained specifics applied political manipulation practices. Direct advertising considered as a means of promoting political messaging based on the most vivid and accessible form possible.

It is determined that political advertising is often included in the system of public relations, which determines its status as part of the influence on the consciousness of citizens. It is proved that political advertising has its own structure, logic and laws of production, which sometimes can not be related to the technological approaches of policy organization. In general, political advertising in the face of political competition is a substitute for authoritarian political propaganda, provided that equal access of political actors to the media market is achieved.

It has been argued that the effectiveness of advertising campaigns is increasingly being questioned both by experts and by voters. Proved that the communication role of political advertising often differs from the political and technological ideas. Direct use of advertising to combat political opponents leads to the reverse effect – distrust of political messages broadcast.

Political and advertising strategies are built primarily on the basis of political goals, and not the commercial principles of advertising. In politico-advertising activity, if the political and technological component is replaced by considerations of preservation of funds or achievement of commercial benefits, the political result is often lost. It is also necessary to take into account the specific needs of advertising media, which are the media.

Political advertising is not an independent sphere of activity and is subject to the general causal consequences of a new chain aimed at achieving the goals and objectives of political actors.

The technological content of political advertising consists in the realization of the goals of one or another political party. In the conditions of constant dynamic changes in the transformational society, the goals of political advertising are not only related to the representation of the image of political forces or personalities. Depending on the changing political situation, political advertising can serve as a means of demonstrating the influence of political force, which sometimes contradicts the actual status of these political structures.

Key words: *political advertising, political technologies, political process, political manipulation, political actor.*

УДК 327.8.019.51(470:477)

M. Buchyn, Y. Kurus

INFORMATION WAR AS AN ELEMENT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE AT THE MODERN STAGE

The article deals with information warfare as an element of Russian hybrid war against Ukraine. The essence and features of the information war are revealed; historical aspects of Russian aggression against Ukraine in the information sphere are shown. The peculiarities of the Russian information war against Ukraine at the present stage are analyzed.

Keywords: *information war, hybrid war, Russian aggression, Ukraine, Russia.*

The modern world is characterized by a new stage of its existence - an information age, which is characterized by the important role of information in the life of not only society but also states on the international arena. In the twenty-first century, information has become a means of influence and confrontation between states, contributing to the emergence and development of phenomena such as information warfare. In our time, the information war has

become the main instrument of power that prompts the world to rethink and understand such phenomena as national and international security.

For Ukraine, which became the object of Russian military aggression, the topicality of the study is the fact that the information warfare is part of Russia's hybrid war against Ukraine and is a vivid indication of an increase in the impact of information as weapons in the modern world. The information war has become one of the most difficult issues not only for Ukraine but also for Europe, the United States and the world as a whole. Today's information war can be seen as a very powerful tool that can influence the integrity of states and international security on the world stage. The situation creates new threats not only to the national security of Ukraine, but also to international security in general, and the problem of information warfare requires a systematic study.

The issues of Russian information war against Ukraine are interested in such domestic researchers as S. Velychenko, M. Kasyanenko, E. Magda, L. Pavlyuk, G. Sasin, P. Shevchuk and others [1; 4; 5; 7; 10; 11]. Among the foreign scholars who are studying the problem of information warfare, one should mention J. Darczewska, A. Jacobs, G. Kenneth, M. Kofman, Ch. Lamb, S. Rastorguev, T. Ron, E. Zabrodina and others [3; 8; 12-17]. The aforementioned researchers analyze Russia's information war against Ukraine, study the threats that it carries for both Ukraine and the world community, and investigate the mechanisms of counteracting the Russian information war at the present stage. At the same time, inadequate attention is paid to the study of the essence of the information war in the context of changing the conflictological paradigm at the present stage, the disclosure of the peculiarities and methods of carrying out an information war on the part of Russia against Ukraine. The lack of a comprehensive study of the Russian information war against Ukraine requires more thorough scientific research in this area.

The aim of the work is to carry out a political analysis of the peculiarities of the information war as a component of Russia's aggression against Ukraine at the present stage.

In today's conditions of scientific and technological progress, the development of information technologies and communication tools in socio-humanities, theoretical and methodological changes to the concept of political conflict, its main forms and tools are taking place. The realities of socio-political processes, which are formed objectively, also predetermined the modification of the constituent part of the political conflict, methods, and means used in political confrontations. A new form of modern socio-political conflicts is information threats as an element of pressure and socio-psychological impact on the state and the individual in a political confrontation. The active phase of the confrontation is accompanied by an aggressive information campaign aimed at achieving and maintaining the information advantage of one of the parties to the conflict over the other due to the implementation of specific information-psychological and information-technical influence on the state decision-making system [6].

In the scientific environment, the theoretical conceptualization of this concept is associated with the name of Thomas Ron. He used this term in his report "Weapon Systems and Information Warfare", which was prepared in 1976 for Boeing. By that time, he had aroused interest from the intelligence experts of the US and since the 1980s the term began to appear in the documents of the Ministry of Defense and other similar institutions [17].

To date, scientists have not formed a common opinion regarding the scientific and theoretical concept of information wars, as well as the basic methods, forms and methods of their conduct. It should also be noted that information warfare is an ambiguous concept. Therefore, we can talk about the broad and narrow meaning of this term. In a broad sense, information warfare appears as any negative informational impact on the enemy. This opponent can be any subject: an individual or a group of persons, legal entities or the state. Participants in such wars can act individually or in groups, spontaneously or by agreement. In the narrow

sense, information warfare is a new type or method of armed conflict, which is not part of the international legal qualification [16].

In general, the broadest and most comprehensive definition of information warfare is, in our opinion, the following: information warfare is an open or latent purposeful information impact of systems one by one in order to obtain a certain gain in the political, economic or ideological sphere [8, p. 64-66].

Military history has many examples of how information was used in conflicts. For example, this is the Israel-Hezbollah War of 2006, the Russo-Georgian war of 2008, and others. Another war, which continues to this day and is gaining in dissemination, is the Russian information war against Ukraine, which is part of Russia's hybrid war against our state. It includes armed confrontation, information warfare, and psychological warfare.

Ukraine, due to the geopolitical location, has become the subject of political confrontation by the West, the US and Russia, which is the part of the military and political strategy, appears to counter integration policy of Ukraine: 1) in the EU from Russia; 2) with Russia from the side of the countries of the Eastern Europe and the USA [9].

Before turning to the historical aspects of Russia's information war against Ukraine, in our opinion, it is worthwhile to describe the concept of "hybrid war" and its connection with the information warfare. The hybrid approach to military conflicts is based on a combination of various latent and explicit tactics aimed at destabilizing the enemy's functioning. They may include various methods of warfare and cyber attacks to any more traditional military means, acts of terrorism and sabotage, political and economic pressure, psychological operations to other forms of propaganda.

The term "hybrid war" is used to describe a modern approach to defining conflicts as a combination of traditional and non-traditional means of warfare. The main elements of hybrid warfare are regular armed forces, special (military) forces, irregular forces, information warfare, propaganda, diplomacy and economic war. According to the approach of NATO hybrid warfare is a concept that includes the hostilities in which military force is only a fraction of that at once made and which is part of a flexible strategy to achieve long-term goals. Statement by the NATO summit in Wales from September 2014 describes a hybrid war as "a number of militaries, civil, direct or hidden integrated action" [13].

The concept of the hybrid war in Russia was already developed in the second-third decade of the twentieth century. During this period she was called "active intelligence" and "national liberation movement in neighboring countries". At the present stage, Russia's armed conflict with Georgia in 2008 has served as a catalyst for the development and formation of a hybrid approach, but some key elements have already been historically formed, namely:

- 1) strategically important objects are recorded in operations of attacks;
- 2) military actions are accompanied by cyber attacks, as well as political and economic measures;
- 3) there is no declaration of war;
- 4) the intensity of the conflict remains below the level that could encourage others to intervene in the conflict;
- 5) escalation is accompanied by a rapid, but orderly derivation of deployed forces, a sort of de-escalation [15].

It should also be noted that this concept was widely discussed in the relations between Russia and Ukraine during the crisis in Ukraine since 2014 (especially as regards the situation with the illegal annexation of the Crimea by Russia). Characteristics that were attributed to the crisis in Ukraine include not only political, economic, military but also key information tools for confrontation.

Against the background of the deployment of the Russian political confrontation against Ukraine, since 2014, the information war is gaining in popularity and prevalence. Before

proceeding to a detailed review of the peculiarities and methods of conducting an information war of Russia against Ukraine, one should describe the historical undertones and the origin of this war.

The Russian information war against Ukraine began long before the immediate conflict. More than fifteen years ago, Russia began active anti-Ukrainian propaganda. It consisted in the dissemination of false, incomplete information about events, the status of the Ukrainian state, as well as the manipulation of the consciousness of citizens not only of Ukrainian but also of foreign, propaganda of war, hostility on a national basis [14].

The difference between Russia's information war against Ukraine of those times and today is that this war has moved from the latent type to the open. We argue this, guided by the fact that most analysts and scholars, when they talk about Russian information warfare, point to its beginning of 2014 and the Revolution of Dignity. However, if we draw attention to the situation, beginning in 1991 after the dissolution of the Soviet Union and the proclamation of Ukraine as an independent state, anti-Ukrainian appeals in Russia existed even earlier.

Already in those years, Russia sought to show Ukraine as an ineffective and unnecessary state on the international arena through misinformation and propaganda. As soon as Ukraine was proclaimed independent in 1991, Russia was sharply concerned about Ukraine's nuclear reserves. After the dissolution of the Soviet Union, our state inherited a nuclear arsenal, which at that time occupied the third place in the world. Russia has sought in any way to achieve one of its goals: to achieve the return of nuclear weapons to itself or simply to achieve the granting of a non-nuclear state status to Ukraine.

The Russian authorities chose at that time the easiest and least vulnerable means for Russia to achieve the goal - began to actively disseminate information about Ukraine as a state that is not capable of maintaining and serving nuclear weapons. The Russian Federation tried to convince not only its internal audience (the Russian population) but more to the USA, which at that time occupied a leading place on the world stage. In the final result, Russia achieved Ukraine's refusal to use nuclear weapons, which was enshrined in the Declaration on State Sovereignty of Ukraine on July 16, 1990. Already on June 2, 1999, the Ukrainian state officially lost its nuclear status [2].

In our opinion, one should also pay attention to the Russo-Georgian conflict in 2008. During this conflict, Russia has accused Ukraine of violations regarding the supply of arms to Georgia and its desire to invade South Ossetia. According to analysts, this misinformation on the part of the Russian Federation was made in order to represent Ukraine as a state that illegally supports the war in Georgia and directly separatist movements in it. These informational flows of propaganda were unfounded because Georgia is not on the list of countries that are forbidden to provide weapons. However, from the Russian side, the negative information influence on the image of Ukraine on the world stage has already been made [14].

Another example of Russian propaganda as a means of an information war was a range of gas conflicts between Russia and Ukraine that were in 2005-2006, 2008-2009 and 2014-2015. In addition to the economic nature, these conflicts also had an informational dimension. Russia, in any case, tried to strike at the international image of our state due to its informational attacks. Thus, it prevented Ukraine from effectively and openly implementing its foreign policy and improving its relations with other actors in the international arena. Information confrontation in these conflicts took place mainly through the mass media, which disseminated information that Ukraine was a questionable transit gas. As a result, Russia gave reason to European countries to reflect on other ways of the transit of Russian gas.

Many scholars give their chronology of conflicts between Russia and Ukraine, which were conducted with the help of means and methods of information warfare. For example, Ukrainian scientist L. Pavlyuk presents his chronology of Russian-Ukrainian information wars

at the beginning of the twenty-first century, dividing it into different types of conflicts with the use of information influence, such as:

- Territorial conflicts: 2003 - conflict over the island of Tuzla; 2006 - Legislative Body of Russia is considering the issue of transferring of the Crimea from Ukraine to Russia.

- Conflicts in geostrategic direction: 2004 - Russian information policy in order to undermine the credibility of presidential candidate V. Yushchenko, who defended the European vector of the foreign policy of Ukraine; from 2008 - the information influence of the Russian Federation, aimed at preventing Ukraine's accession to the EU [1].

- Economic conflicts: 2005-2015 - gas conflicts between Russia and Ukraine: Russia's dissemination of information on instability and unreliability of Ukraine as a gas transit; 2009 – a negative reaction from the Russian side regarding an agreement between Ukraine and the EU in the field of gas infrastructure.

- Conflicts regarding the status of the Russian Black Sea Fleet: 2006 - the deterioration in Russian-Ukrainian relations caused by negotiations on the status of the Black Sea Fleet of Russia [4]; 2008 is the participation of the Black Sea Fleet of Russia in the Russian-Georgian war.

- Conflicts regarding military-political strategies (NATO): 2006 - support for Russian informational sources of protests against Ukraine's accession to NATO on the Crimean peninsula; 2008 is a repeated statement by the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation on the use of all necessary measures to counteract and impede Ukraine's accession to NATO [3].

- Ethnic-language conflicts: Until today, Russia's persistent misinformation about discrimination against Russian-speaking people in Ukraine and the violation of their rights and freedoms [7, p. 218-219].

It's worth noting that Russia's goal in the informational war against Ukraine is not only the desire to destabilize the domestic situation by incitement of the Ukrainian population against the government but also the creation of a negative image of our state on the world stage. Moreover, the realization of these aspirations began not with the Revolution of Dignity in 2014, but from the distant 2005 and the beginning of the Ukrainian-Russian gas conflict. Russia has shown to the whole world that Ukraine is not only a conflict but also a questionable transit gas. Although Ukraine has never questioned or intervened in the transit of gas to Europe through its territory. At the same time, Russia step by step prompted Europe to consider other outlets and ways of the transit of gas from Russia to European countries. The most important point is that all allegations from Russia to Ukraine were not supported by any facts or documents [5].

The modern stage of the Russian information war against Ukraine began with the beginning of the Ukrainian EuroMaidan and continues to this day. It was 2014 that became decisive in Russian-Ukrainian relations when Russia occupied the Crimea. The conflict between Russia and Ukraine, which began in 2014, was considered by many scholars as a typical embodiment of the reality of the recently formulated Russian concept of a hybrid war. The hybrid war is based on operations across a range of power tools that are used by regular and irregular forces. Information operations are an integral part of this multi-faceted strategy of the Russian Federation.

The situation with Ukraine can be considered as the most modern and advanced lessons of conducting information warfare from Russia, which were before also in Estonia (cyber attacks of the Russian Federation on computer systems of state institutions of Estonia in 2007), and in Georgia (Russian-Georgian War in 2008).

Since February 2014, Russia has conducted two separate phases of operations in Ukraine, beginning with the occupation and annexation of the Crimea, and continuing the invasion of Donbas, the industrial region of Eastern Ukraine. The situation with the Crimea began as a veiled military operation that combines ambiguity, misinformation, an element of the

unexpected surprise at the operational level with more traditional means of assistance, such as electronic and information warfare. The annexation was completed by the traditional military invasion and occupation of the peninsula [18].

Russia's information activities have played a significant role in all military operations that have taken place in the territory of Eastern Ukraine since 2014. Information activities and influence of the Russian Federation were used at all levels, from the political one (against Ukraine as a state, state structures, political figures), and ending with a tactical aim to justify military unlawful actions initiated by the pro-Russian and Russian forces [12].

Consequently, the Russian information war against Ukraine took place long before the events of 2014. And this is confirmed by many examples of propaganda and misinformation from the side of Russia through various instruments of information warfare. The difference between the information actions of Russia until and after 2014 is that it used to be anti-Ukrainian propaganda, which is now the propaganda of the war. Russia's modern information war against Ukraine has entered a new powerful level with new methods, methods and tools for its management.

The Crimean annexation and the Russian information warfare from 2013 are events that are the consequences of Russian policy aimed at strengthening its own state, restoring the sphere of influence on the international arena, and mobilizing the public that has been preparing since the last century. All the peculiarities, methods, technologies, principles of this war have been diversified with each passing year and a new information age.

In general, Russian propaganda targets three main audiences, namely:

1) Internal audience. Here it means the population of the Russian Federation. It is logical because even in the absence of freedom of speech, the Kremlin is forced to persuade not only the population of Ukraine and the world but also its own internal audience, for the sake of effective information confrontation and blow. The purpose of RF within its state - to achieve loyalty of Russians and make them believe in the images of external enemies.

2) The whole world political audience. To a greater extent, Russia seeks to show the West that Ukraine is incapacitated in the political arena, and also seeks to discredit the Ukrainian Revolution of Dignity and the policy of the new Ukrainian government.

3) The population of Ukraine. Among this target audience, Russia seeks not only to pursue an active disinformation policy but also to spread the negative aspects of the Ukrainian government in order to promote a negative attitude of the Ukrainian people towards it. This propaganda is exposed not only to the ordinary Ukrainian population but also to those people who have a certain influence on public opinion: actors, stars, businessmen, politicians, analysts, journalists, etc. [10].

Russian information attacks against Ukraine are also aimed at propagating the Ukrainian people's views on the federalization of the state as a way out of the current state of internal state, which is caused by hostility not only between the Ukrainian population and its government, but also between the bilingual population of the country - Russian-speaking and Ukrainian-speaking. In this regard, Russia has always actively promoted among the Ukrainian population through various information networks legitimizing the Russian language on the territory of Ukraine as the second state language.

Summarizing the aforementioned, it can be concluded that during the conduct of the information war against Ukraine, the Russian Federation uses such technologies, methods and methods of information confrontation as: promoting the deterioration of the international image of Ukraine on the world stage, as well as promoting the uselessness and disinterestedness of Ukraine as an international actor; misinformation and propaganda for the deterioration of the domestic situation in Ukraine and the promotion of conflicts within the state; propagation of the secularity of Ukrainians and their culture, customs, traditions, language from the time of the Soviet Union and at the same time destroying mentality, feeling of a nation, nationality and

nationalistic spirit; propaganda of the Russian language and the simultaneous displacement of the Ukrainian language [11].

Many scholars have been studying the subjects of which Russia conducts an informational war against Ukraine, as well as their effectiveness. One of them is the Ukrainian scientist G. Pevtsov, who believes that state authorities and politicians, ministries, embassies and consulates, think tanks, information agencies and television, mass media, pro-Russian private media, bloggers and others take part in the informational confrontation against Ukraine [9].

As for the media as an instrument of Russian information influence, they are acting as one of the types of the Russian Armed Forces. Russia uses various media channels to conduct its operations against Ukraine, including public and private TV channels (for example, First Channel, Russia-1, NTV, Russia Today), radio (for example, Radio Mayak), Internet sources (in particular including Internet publications such as IA REGNUM, TV Star, Komsomolskaya Pravda, TASS, RIA Novosti) and social networks (for example, Vkontakte, Odnoklasnyky). The main tools of Russian information war against Ukraine, which have the most anti-Ukrainian character are such media channels as Komsomolskaya Pravda and IA REGNUM. It is these mass media, as a rule, who criticize the Ukrainian government and the armed forces, but at the same time do not make a critical assessment of the Russian government. They justify Russian politics in Ukraine and raise the audience of the Ukrainian crisis as a battlefield between Russia and the West (meaning more often the US and NATO and sometimes the EU), which allegedly intends to extend its sphere of influence towards the Russian border.

So, the Russian information warfare is multidimensional and has many features, which can be interpreted differently. Russian information actions are usually situational and flexible; each information and misinformation is given an individual approach, taking into account all its features. That is why the Russian information war and the influence against Ukraine are unpredictable and unexpected. There is no consistent picture that could be used to assess or predict the actions, means, and methods of conducting this information war from the side of Russia. So important is the effective response to information actions from Russia, to develop effective mechanisms to combat Russian information war that could become a perspective direction of our further research.

Список використаної літератури

1. Величенко С. Російська інформаційна війна проти перспективи членства України в ЄС [Електронний ресурс] / С. Величенко. – Режим доступу : <http://vchilka.in.ua/ipropbc/Російська+інформаційна+війна+проти+перспектив+членства+України+в+єус/main.html> ; Velychenko S. Rosiiska informatsiina viina proty perspektvyu chlenstva Ukrainy v YeS [Elektronnyi resurs] / S. Velychenko. – Rezhym dostupu: <http://vchilka.in.ua/ipropbc/Російська+інформаційна+війна+проти+перспективи+членств+а+України+в+єус/main.html>
2. Декларація про державний суверенітет України № 55-12 від 16.07.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12> ; Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy № 55-12 vid 16.07.1990 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
3. Забродина Е. Расширение НАТО за счет Грузии и Украины приведет к катастрофе [Электронный ресурс] / Е. Забродина // Российская Газета. – 2015. – Режим доступа : <https://rg.ru/2015/07/28/grushko-site-anons.html> ; Zabrodina Ye. Rasshirenie NATO za schet Gruzii i Ukrainy privedet k katastrofe [Elektronnyy resurs] / Ye. Zabrodina // Rossiyskaya Gazeta. – 2015. – Rezhim dostupa : <https://rg.ru/2015/07/28/grushko-site-anons.html>
4. Касьяненко М. Без провокаторів і русофобів [Електронний ресурс] / М. Касьяненко // День. – 2006. – 19 січня. - Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/bez-provokatoriv-i-rusofobiv> ; Kasianenko M. Bez

provokatoriv i rusofobiv [Elektronnyi resurs] / M. Kasianenko // Den. – 2006. – 19 sichnia. - Rezhym dostupu : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/bez-provokatoriv-i-rusofobiv>

5. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір / Є. Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – №5. – С. 138-142 ; Mahda Ye. Vyklyky hibrydnoi viiny: informatsiyniy vymir / Ye. Mahda // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2014. – №5. – S. 138-142

6. Модестов С. А. Информационное противоборство как фактор геополитической конкуренции / С. А. Модестов. – Москва : Московский общественный научный фонд : Издательский центр научных и учебных программ, 1999. – 63 с. ; Modestov S. A. Informatsionnoe protivoborstvo kak faktor geopoliticheskoy konkurentsii / S. A. Modestov. – Moskva : Moskovskiy obshchestvennyy nauchnyy fond : Izdatelskiy tsentr nauchnykh i uchebnykh programm, 1999. – 63 s.

7. Павлюк Л. Українсько-російські інформаційні війни: аспекти сценарії, комунікативні стратегії / Л. Павлюк // Вісник Львівського університету. Сер. : Журналістика. - 2012. – Вип. 33. - С. 218–229 ; Pavlyuk L. Ukraïnsko-rosiyski informatsiyni viyni: aspekty stsenarii, komunikativni strategii / L. Pavlyuk // Visnik Lvivskogo universitetu. Ser. : Zhurnalistika. - 2012. – Vip. 33. - S. 218–229.

8. Расторгуев С. П. Информационная война как целенаправленное информационное воздействие информационных систем / С. П. Расторгуев // Информационное общество. – 1997. - Вып. 1. - С. 64-66 ; Rastorguev S. P. Informatsionnaya voyna kak tselenapravlennoe informatsionnoe vozdeystvie informatsionnykh sistem / S. P. Rastorguev // Informatsionnoe obshchestvo. – 1997. - Vyp. 1. - S. 64-66.

9. Реалізація підходів інформаційної війни Російською Федерацією в сучасному інформаційному просторі України [Електронний ресурс] / Г. В. Певцов, С. В. Залкін, С.О. Сідченко та ін. // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2014. – № 2. – С. 10-13. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nitps_2014_2_5 ; Realizatsiia pidkhodiv informatsiinoi viiny Rosiiskoiu Federatsiieiu v suchasnomu informatsiinomu prostori Ukrainy [Elektronnyi resurs] / H. V. Pievtsov, S. V. Zalkin, S. O. Sidchenko ta in. // Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy. – 2014. – № 2. – S. 10-13. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nitps_2014_2_5

10. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір) [Електронний ресурс] / Г. В. Сасин // Грані. – 2015. – №3. – С. 18-23. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2015_3_5.pdf ; Sasyn H. V. Informatsiina viina: sutnist, zasoby realizatsii, rezultaty ta mozhlyvosti protydii (na prykladi rosiiskoi ekspansii v ukrainskyi prostir) [Elektronnyi resurs] / H. V. Sasyn // Hrani. – 2015. – №3. – S. 18-23. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2015_3_5.pdf

11. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти / П. Шевчук // Демократичне врядування. – 2014. – № 13. – С. 8-9 ; Shevchuk P. Informatsiino-psykholohichna viina Rosii proty Ukrainy: yak yii protydiiaty / P. Shevchuk // Demokratychnе vriaduvannia. – 2014. – № 13. – S. 8-9.

12. Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine [Electronic resource] / ed, by Geers Kenneth. – Tallin: NATO Cooperative Cyber Defence, 2015. – 175 p. – Mode of access : https://ccdcoe.org/sites/default/files/multimedia/pdf/CyberWarinPerspective_full_book.pdf

13. Darczewska J. The anatomy of Russian information warfare. The Crimean operation, a case study [Electronic resource] / J. Darszewska // Point of View. – 2014. – № 42. – P. 9-20. – Mode of access : https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf

14. Jacobs A. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East [Electronic resource] / A. Jacobs, G. Lasconjarias // NATO Defense College. – 2015. – № 112. - Mode of access : https://www.files.ethz.ch/isn/190786/rp_112.pdf
15. Kofman M. A Closer look at Russia's "Hybrid War" [Electronic resource] / M. Kofman, M. Rojansky // Wilson Center. – 2015. – № 7. - Mode of access : <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/7KENNAN%20CABLEROJANSKY%20KOFMAN.pdf>
16. Lamb Ch. J. The impact of information age technologies on operations other than war / Ch. J. Lamb // War in the information age: new challenges for U. S. security policy / ed. by R. L. Pfaltzgraff, R. H. Shultz. – Washington D.C. : Brassey's, 1997. – P. 256-268;
17. Rona T. P. Weapon Systems and Information War [Electronic resource] / Th. P. Rona. – Washington : Boeing Aerospace Co., 1976. – 86 p. – Mode of access : http://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf
18. Russian Information Campaign Against Ukrainian State And Defence Forces [Electronic resource] // NATO Strategic Communications Centre of Excellence. – 2017. – Mode of access : <http://stratcomcoe.org/russian-information-campaign-against-ukrainian-state-and-defence-forces>

Стаття надійшла до редакції 06.05.2018 р.

М. Бучин, Ю. Курус

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядається інформаційна війна як елемент гібридної війни Росії проти України. Проаналізовано суть гібридної війни та виокремлено її складові. Розкрито суть інформаційної війни, показано її трактування згідно широкого та вузького підходів. Доведено, що інформаційна війна Росії проти України почалася ще з періоду розпаду СРСР і проявлялася, зокрема, в таких формах: інформаційний вплив на Україну та світове співтовариство з метою ліквідації ядерного статусу української держави; формування під час газових воєн негативного іміджу України як держави, що є ненадійним транзитером енергоносіїв; російський інформаційний вплив, спрямований на перешкоджання реалізації Україною європейського та євроатлантичного зовнішньополітичного вектора; поширення дезінформації щодо дискримінації російськомовного населення в Україні тощо

Проаналізовано особливості інформаційної війни Росії проти України на сучасному етапі, який розпочався у 2014 р. після Революції гідності. Показано, що анексія Криму та бойові дії на території Донбасу супроводжуються інформаційним впливом проти України. Зазначено, що російська пропаганда на сучасному етапі спрямована на три цільові аудиторії: населення України (з метою дискредитації української влади в очах її громадян); громадян Росії (з метою легітимізації своїх агресивних дій); світову спільноту (з метою формування негативного міжнародного іміджу України та зменшення рівня підтримки нашої держави з боку світового співтовариства). Відзначено ключову роль російських ЗМІ у здійсненні агресії в інформаційній сфері проти України. Показано, що методи російської інформаційної війни проти України є ситуативними та гнучкими, для поширення будь-якої інформації та дезінформації використовується індивідуальний підхід, враховуються всі її особливості, що зумовлює непередбачуваність та несподіваність інформаційної агресії.

Ключові слова: інформаційна війна, гібридна війна, російська агресія, Україна, Росія.

О.Я. Гальона

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ОБ'ЄДНАННЯ ЗА УЧАСТІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИХ КРАЇН ТА УКРАЇНА

Розглянуто процеси створення та функціонування ряду міжнародних організацій та об'єднань, а саме Співдружності Незалежних Держав, Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного співтовариства, Євразійського економічного союзу, Організації договору про колективну безпеку, ГУУАМ, Шанхайської Організації Співробітництва, в яких беруть участь країни Центральної Азії. Висвітлено думки представників науково-експертного середовища щодо багатостороннього співробітництва в рамках міжнародних регіональних організацій під кутом зору геополітичних та гео економічних аспектів міжнародних відносин в центральназійському регіоні.

Ключові слова: СНД, Митний союз, СЕП, ЄврАзЕС, ЄАЕС, ОДКБ, ГУУАМ, ШОС, Центральна Азія, центральназійські країни, Україна, багатостороннє співробітництво.

Постановка проблеми. Протягом періоду з часів розпаду СРСР, на пострадянському просторі спостерігаються процеси створення й функціонування міжнародних організацій та об'єднань, в яких беруть участь країни Центральної Азії. Учасником ряду даних структур є і Україна. В цьому контексті, міжнародні відносини за участі країн-учасниць зазначених організацій та об'єднань, зокрема Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, є важливим чинником, що, певною мірою, впливає на позиції нашої країни в Центральній Азії та зумовлює важливість та актуальність дослідження процесів різнопланового багатостороннього співробітництва в регіоні під кутом зору національних інтересів України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання щодо міжнародних організацій та об'єднань за участі центральназійських країн й позицій України стосовно багатостороннього співробітництва в рамках даних структур тою чи іншою мірою висвітлено в публікаціях цілого ряду представників науково-експертного середовища.

В Україні, серед авторів, які торкаються у своїх роботах тематики, що розглядається, слід згадати таких дослідників та вчених, як В. Беляєв, І. Бураковський, З. Гончарук, М. Дорошко, Я. Жаліло, О. Кондратенко, І. Крамар, С. Кулицький, Н. Кухарська, Б. Левик, О. Литвиненко, І. Мельничук, А. Мішин, М. Мурашкіна, М. Полякова, Л. Чекаленко та ін.

Серед зарубіжних експертів та науковців можна відзначити дослідження І. Бекмуратова, О. Бикова, Ван Гуанчжєня, М. Данилович, М. Дмитрієвої, Є. Журавльової, М. Іманалієва, Г. Іскакової, О. Кузьміної, С. Кушкумбаєва, М. Лаумуліна, Д. Малишевої, В. Парамонова, Н. Серебрякової, Лі Сіня, О. Столповського, О. Строкова, І. Халанського, Чжао Хуашєна тощо.

Мета статті – висвітлити науково-експертне бачення процесів функціонування міжнародних організацій та об'єднань за участі центральназійських країн та позиціонування України щодо багатостороннього співробітництва з акторами в Центральній Азії.

Основні результати дослідження. В публікаціях представників науково-експертного середовища, які присвячені тематичі співробітництва України з центральназійськими країнами, протягом періоду з часів розпаду СРСР, в основному

висвітлюються двосторонні формати міждержавної, міжурядової та міжвідомчої взаємодії нашої держави з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном.

На нашу думку, певний науковий інтерес має також і розгляд питань багатосторонньої співпраці країн пострадянського простору в рамках міжнародних регіональних організацій, впливу діяльності таких структур на загальну картину взаємодії між Україною та країнами Центральної Азії, зокрема під кутом зору геополітичних та гео економічних аспектів міжнародних відносин в центральноазійському регіоні та участі в зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних процесах ключових світових акторів.

Тема, що розглядається, певною мірою висвітлює центральноазійський напрям зовнішньої політики України і в цьому контексті, на наш погляд, цікавим з наукової точки зору є аналітичне бачення спектру відповідних політико-економічних позицій нашої країни.

В контексті певної залежності політико-економічних позицій України на центральноазійських теренах від інтеграційних процесів за участі Росії та країн Центральної Азії, зокрема, що супроводжуються введенням окремих правил торгово-економічного характеру, актуальним на даний час, є аналіз деяких аспектів щодо створення та функціонування ряду багатосторонніх міжнародних організацій та об'єднань крізь призму національних інтересів нашої держави, враховуючи також, що одним з основних ініціаторів та учасників зазначених процесів є Російська Федерація.

Українська дослідниця М. Мурашкіна пише: «Для Росії, інтеграційні проекти для євразійського простору, що мають на меті формування в перспективі спільного економічного та військово-політичного простору, є головним інструментом впливу» [34, с. 14]. Співзвучну позицію, але вже під кутом зору Центральної Азії, має український вчений Б. Левик, який зазначає: «Росія проводить політику на збереження свого впливу в центральноазійському регіоні, розглядає територію Центральної Азії як традиційну сферу свого геополітичного домінування і з цією метою використовується ряд багатосторонніх організацій [28, с. 88].

За участі РФ на пострадянському просторі було створено декілька регіональних економічних об'єднань, зокрема Співдружність Незалежних Держав, ЄврАзЕС, Шанхайську Організація Співробітництва, в рамках яких здійснюється багатостороннє співробітництво Росії з державами Центральної Азії, писав, в 2010 році, російський дослідник О. Биков [3, с. 12].

Співдружність Незалежних Держав (СНД) - регіональна міжнародна організація покликана регулювати відносини співробітництва між державами, що раніше входили до складу СРСР. СНД не є наддержавним утворенням і функціонує на добровільній основі [39]. 21 грудня 1991 року керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, України, Узбекистану підписали Декларацію про утворення СНД. Всі зазначені країни-підписанти Декларації, крім України та Туркменістану, з грудня 1991 року до нинішнього часу мають статус члена СНД. Україна з грудня 1991 року має в СНД статус держави – засновниці та держави – учасниці [46], а Туркменістан з серпня 2005 року є державою-спостерігачем Співдружності.

Практично від самого початку створення СНД, переважно зусиллями російської дипломатії, ініційовано низку різноманітних інтеграційних проектів [9, с. 66]. Співробітництво з країнами СНД, особливо з державами Центральної Азії, які до нього входять, як пріоритетний напрямок розвитку зовнішніх зв'язків було визначено в прийнятих в 2000 році та 2008 році концепціях зовнішньої політики РФ [29, с. 60]. У Концепції зовнішньої політики РФ 2013 року, в СНД позиціонуються інтеграційні

процеси, яким сприятиме Росія [18]. У Концепції зовнішньої політики РФ 2016 року, СНД залишається важливішим напрямом зовнішньої політики РФ, але інтеграційні процеси, яким сприятиме Росія позиціонуються вже ні в СНД, а в Євразії [19]. В Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 року зазначається: «Об'єктивні тенденції в економічному розвитку СНД, а також процеси глобалізації світової торгівлі, що набирають силу, диктують висновок про те, що взаємодія з державами всіх регіонів світу, зокрема з країнами-членами СНГ, має ґрунтуватися на принципі отримання Росією національної вигоди» [52, с. 49].

Політика Росії відносно країн СНД вкрай непослідовна та не дуже успішна [15, с. 54]. Слід зазначити, що в РФ у свій час, навіть з боку чиновників вищого рівня, лунала критика щодо стану справ у просуванні на шляху створення реально працюючої структури СНД.

Україна, не підписавши Статут СНД від 22 січня 1993 року, де-юре не є державою – членом Співдружності. У рамках цього регіонального утворення Україна надавала пріоритет економічній складовій співробітництва, насамперед, формуванню повномасштабної зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень. Серед інших важливих сфер – науково-технічне та інноваційне співробітництво, взаємодія в енергетичній сфері, зокрема у сфері використання атомної енергії, співпраця в АПК. Участь України в Співдружності за соціальним та гуманітарним напрямками багатосторонньої співпраці дозволяла вирішувати окремі питання правового та соціального захисту трудящих-мігрантів, надання правової допомоги, пенсійного та соціального забезпечення різних категорій населення, охорони здоров'я, повернення в Україну депортованих осіб, національних меншин та низку інших питань, що не врегульовані на двосторонньому рівні. Україна до 2014 року брала участь у співробітництві в рамках СНД у Антитерористичному центрі СНД, Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю, середньо та довготермінових програмах, спрямованих на боротьбу з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму, організованою злочинністю, наркотрафіком. При цьому традиційно Україна не брала участі у військово-політичних угодах, спрямованих на створення оборонного союзу в межах СНД, а відтак – не є стороною Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Україна також не брала участі й у Колективних силах Співдружності для підтримання миру поза егідою ООН чи ОБСЄ. Починаючи з квітня 2014 року, співробітництво України в рамках СНД зведено до мінімуму. Україна вийшла з низки багатосторонніх угод в рамках СНД та припинила членство у багатьох органах галузевого співробітництва [46].

Український вчений І. Мельничук пише: «Україна блокувала всі спроби створити які-небудь координаційні інститути СНД, надаючи перевагу одностороннім діям і розглядаючи СНД як суто перехідне утворення» [31, с. 157]. Автор цитує тези першого президента України Л. Кравчука з однієї із його прес-конференцій [21]: «Національним інтересам України відповідає «СНД як орган, що має вирішити два завдання. Перше: цивілізованим способом розійтись... Друга мета: відпрацювати нові принципи співробітництва» [31, с. 157]. І. Мельничук наводить також слова колишнього державного секретаря США Г. Кісінджера, який, в свій час, аналізуючи інтереси України у Співдружності, сказав: «Для України СНД є неминучим перехідним етапом на шляху до повної незалежності та входження у нові конфігурації міждержавних стосунків» [31, с. 157].

Україна постійно наполягала на своєму статусі асоційованого члена і всіляко уникала участі у політичному та військовому співробітництві [25, с. 46-47]. Українськими експертами відмічалось, що наша держава була активним опонентом формування наднаціональних інститутів в СНД, та, дотримуючись позиції, що у рамках Співдружності вона не змогла розв'язати практично жодної власної проблеми соціально-

економічного розвитку, надавала перевагу розвитку відносин на двосторонній основі [2, с. 24].

Протягом свого існування СНД прийняло більш ніж 800 документів, із яких Україна підписала 560, зокрема понад 80 із певними застереженнями. Основна частина не підписаних документів містить такі підходи до військово-політичних та організаційно-правових питань, які не відповідають національному законодавству України [25, с. 50].

6 січня 1995 року було підписано міжурядову Угоду про Митний союз між Російською Федерацією та Республікою Білорусь [41]. 20 січня 1995 року було підписано Угоду про Митний союз вже Урядами Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації [42], а 29 березня 1996 року Урядами Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Російської Федерації було підписано Договір про приєднання Киргизької Республіки до Угоди про Митний союз [6].

Ряд авторів констатували, що Росія разом із Казахстаном та Білоруссю, формуючи Митний союз, протягом декількох років просуває ідею економічної інтеграції в рамках цієї організації [30, с. 39; 8, с. 17].

В 2011 році в Аналітичній доповіді НІСД зазначалося: «Неприєднання до Митного союзу ставить перед Україною завдання вибудовування нового формату торгових відносин з цим новим «гравцем» пострадянського економічного простору». Автори документу писали: «Проведений аналіз свідчить, що потенційні ризики від вступу України в Митний союз Російської Федерації – Республіки Білорусь – Республіки Казахстан переважають потенційні вигоди регіональної інтеграції з цим об'єднанням. Враховуючи наявні ризики та нові геополітичні реалії, Україні необхідно вийти з ініціативою щодо формування нової моделі стосунків з Митним союзом, що передбачатиме «особливі відносини» у сферах взаємного інтересу. Національні інтереси України полягають у тому, щоб зберегти і стратегічні стосунки з партнерами, і диверсифікованість та багатовекторність зовнішньоекономічної співпраці, отже формат «особливих стосунків» з Митним союзом може формуватися за формулою «3+1». Зокрема, перспективними є підписання нової угоди про вільну торгівлю, створення «вільних експортних зон» і секторальних митних союзів, реалізація спільних програм розвитку інфраструктурних галузей і транзитних коридорів тощо» [36, с. 65].

23 лютого 2003 року, Президенти Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Російської Федерації та України підписали Заяву щодо початку перемовин стосовно заходів, необхідних для формування Єдиного економічного простору [12], а 19 вересня 2003 року, Сторонами – підписантами зазначеної Заяви укладено Угоду щодо формування Єдиного економічного простору [43] та Концепцію формування Єдиного економічного простору [20].

Разом із тим, Україна відмовилася проводити активну роботу з формування Єдиного економічного простору, не погодилася йти у цих рамках далі зони вільної торгівлі та розглядала свою участь у ЄЕП винятково у форматі створення зони вільної торгівлі та умов для пересування капіталу, послуг і робочої сили і виступала проти утворення наднаціонального тарифного органу у Митному союзі. Так, при розробці документів ЄЕП Україна не бажала уніфікувати правову базу, у тому числі у зовнішньополітичній сфері, сфері регулювання інвестицій, конкурентної політики та субсидування, захисту інтелектуальної власності тощо. Тому частина документів, які підписувалися державами-учасницями, мали зауваження з українського боку. Це стосувалося безпосередньо самої Угоди про формування Єдиного економічного простору та підписання двох пакетів документів з 15 та 29 угод, затверджених президентами держав-учасниць і спрямованих на поглиблення інтеграційних процесів з формування ЄЕП [31, с. 279-283].

Український дослідник І. Крамар акцентує, що для України формування Угоди про Єдиний економічний простір стало серйозною спробою визначити своє місце в глобальній системі координат. Участь в ЄЄП не вирішує жодної із зовнішньоекономічних проблем України. Окрім того, економіка двох потенційних членів ЄЄП - Росії та Казахстану - має певну сировинну спрямованість - насамперед нафта і газ, які домінують в експорті цих країн. Саме на ці сировинні комплекси припадає значна частка інвестицій. Розвиток російської економіки на 3/4 забезпечується нафтогазовим комплексом. Тому саме сировинна одностороння направленість економік Росії та Казахстану визначає економічну політику ЄЄП, що орієнтована, насамперед, на безкоштовне транспортування російських і казахських енергоносіїв у Європу через території України та Білорусі й використання їх нафтопереробних потужностей. Отже, у найкращому разі йтиметься про використання українського виробничого потенціалу для обслуговування російської видобувної та оборонної промисловості, але не про зміцнення досягнень української економіки, спрямованих на підвищення рівня життя її громадян [22].

10 жовтня 2000 року Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія та Таджикистан заснували міжнародну організацію Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС) [7]. В 2006 році до ЄврАзЕС вступив Узбекистан [35, с. 31], а в 2008 році Узбекистан призупинив членство в цій організації.

В російських наукових колах зазначають, що формування ЄврАзЕС є лідируючим інтеграційним проектом під егідою Росії [23, с. 48]. У Концепції зовнішньої політики РФ 2013 року йдеться про поглиблення інтеграційного співробітництва в ЄврАзЕС, зокрема: «Регіональна інтеграція стає дієвим інструментом підвищення конкурентоздатності її учасників» [18].

Україна з 2002 року по 2014 рік мала статус спостерігача при ЄврАзЕС.

В 2015 році, Ван Гуанчжень та О. Журавльова писали: «Поки що першість з кількості великих регіональних об'єднань в регіоні належить Росії, яка в першу чергу продовжує підтримувати на плаву СНД, паралельно розвиває Митний союз за участі Казахстану та з недавнього часу робить активний упор на становлення ЄврАзЕС» [4, с. 61], де РФ є фактично самим впливовим його учасником [30, с. 38].

Черговим інтеграційним проектом більш високого рівня інтеграції пострадянських країн стало створення у січні 2015 року Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) зі вступом в силу Договору про створення однойменної організації на базі Митного союзу та ЄврАзЕС з юридичним та економічним їх заміщенням [16, с. 43]. До ЄАЕС, як держави-члени, з 2015 року входять Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан та Росія. ЄАЕС відводиться чільне місце серед інтеграційних об'єднань, на які Росія покладає значні надії у просуванні своїх економічних та енергетичних інтересів у регіоні [34, с. 13]. У Концепції зовнішньої політики РФ 2016 року, ЄАЕС – ядро інтересів в СНД [19].

Слід відмітити, що ЄАЕС зобов'язує учасників проводити узгоджену політику у ключових сферах економіки, передусім в енергетиці, промисловості, сільському господарстві та транспорті [16, с. 45].

Ще однією інституційною подією багатостороннього характеру є формування в 2002 році на базі Договору про колективну безпеку, за ініціативою Росії, Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), до якої увійшли Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Білорусь, Вірменія. В 2006 році до ОДКБ вступив Узбекистан [35, с. 32]. Вже в 2002 році Москва надала країнам-учасникам цієї Організації пільгові кредити для підготовки кадрів в російських військових навчальних закладах, а також право щодо придбання російського озброєння та техніки для підрозділів національних збройних сил за цінами внутрішнього російського ринку. В 2003 році РФ відкрила військову авіабазу

в Киргизстані (м. Кант), яка стала однією з складових Колективних сил швидкого реагування, що сформовано в рамках ОДКБ, а в 2007 році за ініціативою РФ підписано два пакета документів, що регламентують створення в рамках ОДКБ механізмів миротворчої діяльності та розширення військово-технічного співробітництва [35, с. 33]. Про центральне місце та ключову роль РФ в ОДКБ пишуть російські дослідники Д. Малишева та М. Дмитриєва [30, с. 38; 8, с. 17], а експерти з Узбекистану В. Парамонов, О. Строков, О. Столповський акцентують на тому, що формування ефективної системи безпеки на пострадянському просторі та в його центральноазійському сегменті є основною метою багатостороннього співробітництва Росії з державами Центральної Азії [35, с. 66].

У Концепції зовнішньої політики РФ 2008 року, де Росія була названа найбільшою євразійською державою, проголошувалася готовність «уживати заходів щодо подальшого зміцнення ЄврАзЕС..., ...розвивати ОДКБ...» [17].

Роль Росії в центральноазійському регіоні в більшості секторів залишається традиційно значимою, але ті організації, які були нею ініційовані (ЄврАзЕС, ОДКБ, СНД), позбавлені необхідного динамізму з причини існуючих внутрішніх протиріч, різноспрямованих національних амбіцій, а також в силу ігнорування факту зростаючого Китаю, який сусідить з центральноазійським регіоном на сході [40, с. 21-22].

Серед міжнародних організацій та об'єднань, в контексті тематики, що розглядається, не можна обійти ГУУАМ. 24 квітня 1999 року у Вашингтоні на саміті НАТО, до групи країн ГУАМ, до якої входили Азербайджанська Республіка, Грузія, Республіка Молдова, Україна, приєднався Узбекистан. Отже, ГУАМ перетворився в ГУУАМ [53]. В цей же день Президенти Азербайджану, Грузії, Молдови, України та Узбекистану виступили із Заявою, в якій Сторони погодилися, серед іншого, розвивати свою взаємодію в рамках Ради євроатлантичного партнерства та Програми «Партнерство заради миру», розширяти взаємовигідне співробітництво своїх держав з розвитку транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія тощо [11]. 6-7 червня 2001 року в Ялті відбувся саміт Президентів Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова, Республіки Узбекистан та України, під час якого було обговорено стан та перспективи співробітництва в рамках ГУУАМ. Зокрема, відбулось обговорення питань, пов'язаних з розвитком, ефективним функціонуванням та забезпеченням безпеки інфраструктури транспортних комунікацій, які проходять через території країн-учасниць ГУУАМ, включаючи транспортний коридор Європа-Кавказ-Азія (TRACECA) [10]. За підсумками саміту було підписано Ялтинську Хартію ГУУАМ, що серед напрямків співробітництва ГУУАМ визначила економіку, науку, технології та навколишнє середовище, інфраструктуру транспорту, енергетики, телекомунікацій, спільні інвестиційні та фінансові проекти, а також гуманітарну сферу, культуру, освіту, засоби масової інформації, туризм, обмін молоді тощо [54]. Необхідно констатувати, що єдина центральноазійська країна, яка брала участь в ГУУАМ, через чотири роки вийшла з даного об'єднання. В травні 2005 року Президент Узбекистану І. Каримов офіційно заявив, що Узбекистан не бачить перспектив свого членства в ГУУАМ і тому виходить з цієї організації [45].

Однією з вагомих міжнародних структур, до якої входять чотири центральноазійські країни є Шанхайська організація співробітництва (ШОС). ШОС утворено 15 червня 2001 року у м. Шанхай на основі Декларації про утворення Шанхайської організації співробітництва, яка підписана Казахстаном, Китаєм, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном [5]. Казахський вчений С. Кушкумбаєв, в 2008 році, зазначав: «Створення ШОС серед іншого стало наслідком занепокоєння КНР та РФ потенційною дестабілізацією соціально-економічної та політичної ситуації в Центральній Азії» [26, с. 63]. Він також підкреслював, що динаміка

подій після 11 вересня 2001 року підштовхнула Росію та Китай форсувати створення багатосторонніх механізмів забезпечення регіональної безпеки в рамках ШОС [26, с. 64], та акцентував на пропозиції КНР щодо створення зони вільної торгівлі ШОС, що поки не розглядається Росією як актуальне завдання [26, с. 69]. Узбецький дослідник І. Бекмуратов зауважував: «В рамках ШОС російська сторона пропонує не поспішати із створенням зони вільної торгівлі між країнами-членами Організації, а основну увагу у найближчі роки присвятити інтеграційним проектам на субрегіональному рівні між двома або трьома країнами» [1, с. 20].

Протягом тривалого періоду Росія і Китай вели свою геополітичну гру і кожна з сторін намагалася отримати із своїх відносин з США та Заходом власну вигоду. В цих умовах ШОС потрібен був їм просто для «демонстрації свого прапора» в Центральній Азії американцям. Росія має свій специфічний, відпрацьований підхід до кожної з центральноазійських країн-членів Організації. В Москві прийшли до висновку, що сьогодні у Росії з'явилась унікальна можливість відновити свій геополітичний вплив в Центральній Азії, зазначав в свій час казахський вчений М. Лаумулін [27]. Китайський експерт Чжао Хуашен, розмірковуючи, в 2007 році, про проблеми ШОС та позиції певної частини політикуму, писав: «Економічне співробітництво як головний напрямок розвитку ШОС буде непродуктивним. Найближчим часом в рамках ШОС буде сформовано сили швидкого реагування, які зможуть повністю забезпечити безпеку в Центральній Азії» [49]. Позиції РФ відображає ряд тез, зокрема: «ШОС є одним з інструментів підвищення ролі Росії в Центральній Азії» [8, с. 16]; «Росія лідирує, поряд з Китаєм, в ШОС» [30, с. 38]; «Для Росії економічне співробітництво в рамках ШОС важливо для того, щоб зберегти та розширити економічну участь в розвитку країн Центральної Азії» [3, с. 3]. За словами киргизького дослідника М. Іманалієва, Росія бажає зрозуміти, що заважає взаємодії та зміцненню довіри країн з різним потенціалом в рамках ШОС [13, с. 5]. Ще один киргизький дослідник І. Халанський, в плані підвищення заходів довіри між країнами-членами ШОС, формування більш стійких механізмів безпеки, зокрема шляхом використання в цих цілях економічних інструментів, особливу увагу звертає на заходи з формування та розвитку кооперації Росії та країн Центральної Азії з Китаєм, регіональної економічної інтеграції між РФ та Центральною Азією, а також взаємовигідні та довгострокові схеми водної та енергетичної взаємодії [47, с. 60].

Серед останніх подій в рамках ШОС заслуговує на увагу те, що 9 червня 2017 року повноправними членами ШОС стали Індія та Пакистан [14].

В нашій країні можна спостерігати ряд думок щодо позицій України відносно ШОС. Зокрема, український експерт А. Мішин, в 2008 році, писав: «Вихід європейськи зорієнтованої України на багатосторонню співпрацю з ШОС є назрілою об'єктивною необхідністю» [33, с. 49]. Автор зазначав, що, враховуючи зростаючий вплив ШОС на світові процеси, ігнорування цього вектора міжнародної інтеграції не відповідає національним інтересам України, включаючи й аспекти регіональної та трансрегіональної стабільності та безпеки [33, с. 52]. Схожа думка була висловлена експертами Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, у 2009 році, в аналітичній доповіді «Шанхайська організація співробітництва як новий напрям зовнішньої політики України?» а саме: «Ігнорування в зовнішньополітичній стратегії України чинника ШОС було б занадто недалекоглядним. Пошук можливих точок дотику між Україною та ШОС стає сьогодні цілком актуальним питанням» [51, с. 19]. Серед складових українського інтересу до ШОС автори документу вказали на енергетичні ресурси Центральної Азії. В доповіді також констатувалося: «Абсолютно виправданим було б намагання України приєднатися до реалізації спільних енергетичних проектів в рамках ШОС, використовуючи власний технологічний потенціал та транзитні можливості. Крім цього, очевидний інтерес для України представляє розширення

доступу до ринків середньоазійських країн, якому могло би сприяти зближення з ШОС [51, с. 20].

У 2011 році, в аналітичній доповіді НІСД «Пріоритети політики України щодо країн Азії» було акцентовано: «Розвиток відносин України та ШОС обговорюється лише в експертному середовищі. На офіційному рівні Міністр закордонних справ України під час виступу у травні 2010 року у Верховній Раді України наголосив на такій можливості» [38, с. 52].

Українська дослідниця М. Полякова в своїй статті навела позицію щодо ШОС, з якою, в серпні 2012 року, виступив тодішній Президент України: «Ми хотіли б стати спостерігачами в цій організації для того, щоб мати можливість брати участь у тих інтеграційних процесах, які в ній відбуваються» [37, с. 30]. Висловлення, в серпні 2012 року, бажання з боку України щодо отримання статусу спостерігача при ШОС відмічено й в колективній публікації «Шанхайська організація співробітництва та проблеми безпеки Євразії» [50, с. 156]. В листопаді 2012 року, на інтернет-ресурсі «Кореспондент.net» цитувалися слова заступника міністра закордонних справ України: «Ми працюємо над перспективою отримання Україною в ШОС офіційного статусу спостерігача або партнера по діалогу» [32]. В травні 2013 року, у виданні «Дзеркало тижня» було наведено тези ще одного представника українського зовнішньополітичного відомства: «МЗС активно працює над виконанням завдання глави української держави щодо активізації співпраці з ШОС. Поглиблення співпраці з цією організацією має на меті, в першу чергу, ефективніше використовувати потенціал співробітництва України з країнами Центральної Азії в торгово-економічній сфері» [44]. Дана позиція українського зовнішньополітичного відомства, на наш погляд, заслуговує на увагу та свідчить про наявність елементів системного підходу з боку МЗС України щодо використання різноманітних чинників в рамках намагання розбудови ефективного співробітництва на центральноазійському напрямі, зокрема з урахуванням багатосторонніх аспектів міжнародних відносин в регіоні.

Отже, як висновок можна констатувати, що за часів незалежності Україна, більшою мірою, сповідувала політику обмеженої участі в інтеграційних структурах на пострадянському просторі.

За словами І. Мельничука, Україна займала досить стриману позицію щодо євразійської інтеграції загалом та її економічної складової, зокрема, і підтвердженням цього можуть бути такі факти: у грудні 1991 року Україна стала одним зі співзасновників СНД, але статут організації так і не ратифікувала і, по суті, має статус спостерігача у цій організації. У вересні 1993 року, коли було створено Економічний союз, Україна приєдналася до нього лише як асоційований член. У 1995 році Україна відмовилася від підписання договору про створення Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, а у 1999 році Україна проігнорувала підписання нового Митного союзу та формування Єдиного економічного простору. У жовтні 2000 року, коли було утворено ЄврАзЕС, Україна також не приєдналася до цієї організації, а стала лише спостерігачем у ній. У жовтні 2007 року було укладено «Договір між Росією, Білоруссю, Казахстаном про створення єдиної митної території та формування Митного союзу», проте Україна знову його не підписала [31, с. 306-307].

Українська вчена Л. Чекаленко, в 2007 році, писала: «Українська держава у взаємодії з міжнародними організаціями поступово створює механізм захисту державних інтересів, беручи участь у тих об'єднаннях, які відповідають не тільки тактичним намірам країни, а й тим, що розраховані на перспективу. При цьому Україна вимагає від себе й від інших партнерів жорстко дотримуватися принципу паритетності в міжнародних відносинах, чого не спостерігається у низці російських проєктів» [48].

В цілому, Україна демонструвала зважені підходи щодо СНД, Митного союзу, ЄП, ЄврАзЕС, ЄАЕС, ОДКБ, ГУУАМ, ШОС, які, відносно тій чи іншій міжнародної структури, вибудовувалися з урахуванням певних аспектів світової кон'юнктури та українських національних інтересів.

Безумовно, багатостороння співпраця між країнами є невід'ємним складовим елементом геополітичної та гео економічної мозаїки, зокрема в регіоні Центральної Азії, маючи певний зв'язок з позиціями та відповідним впливом тих чи інших держав – політичних гравців. Певною ілюстрацією зазначеного, виглядає теза українського експерта С. Кулицького: «Погіршення російсько-українських економічних відносин на сучасному етапі позначилося на торгівлі України з іншими країнами СНД, наслідком чого стали доволі високі темпи скорочення експортно-імпортних операцій саме з цією групою країн. По-перше, у цьому випадку проявилася належність Білорусі та Казахстану до Митного союзу, провідна роль у якому належить Росії. По-друге, погіршення російсько-українських відносин ускладнило економічні зв'язки України з державами Закавказзя та Центральної Азії, які транзитом здійснюються через територію Росії» [24, с. 56].

Ретроспективна картина фактів та поглядів з боку представників науково-експертного середовища в розрізі розглянутої тематики крізь призму важливої ролі країн Центральної Азії в політико-економічних процесах на пострадянських теренах, зокрема їх позицій в міжнародних регіональних організаціях та об'єднаннях, на нашу думку, зумовлює актуальність пошуку нових конструктивних шляхів щодо розвитку взаємовигідного партнерства на центральноазійському напрямі зовнішньої політики України. Можна також констатувати, що, виходячи з негативних реалій торгово-економічного характеру, які спостерігаються, останнім часом, у співробітництві України з центральноазійськими країнами, зокрема щодо сталої тенденції зниження показників зовнішньої торгівлі та їх падіння в 2016 році до рекордно низького рівня, українська держава має робити відповідні висновки та здійснювати ефективні політико-економічні кроки під кутом зору можливих перспектив в Центральній Азії.

На наш погляд, з урахуванням аспектів багатосторонньої співпраці в рамках міжнародних організацій, до яких входять центральноазійські країни, Україні, в сучасних геополітичних умовах, слід приділяти належну увагу потенційно можливим конфігураціям міждержавних відносин, намагаючись бути залученою до системи різнопланової коопераційної взаємодії за участі Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану та ряду ключових світових акторів, зокрема КНР та США, в контексті необхідності реалізації українських національних інтересів й досягнення власних стратегічних цілей.

Список використаної літератури

1. Бекмуратов И. Н. Деятельность Шанхайской организации сотрудничества и процесс ее институализации: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / Исмагулла Нусратуллаевич Бекмуратов; Акад. гос. и общ. стр-ва при Президенте Республики Узбекистан. – Ташкент, 2006. – 28 с.; Bekmuratov I. N. Deyatel'nost' Shangkha'yskoy organizatsii sotrudnichestva i protsess ee institalizatsii : avtoref. diss. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Ismatulla Nusratullaevich Bekmuratov; Akad. gos. i obshch. str-va pri Prezidente Respubliki Uzbekistan. – Tashkent, 2006. – 28 s.
2. Беляев В. У рамках СНД / В. Беляев; інтерв'ю вів П. Коломоєць // Політика і час. – 1997. – № 1. – С. 22–26 ; Bieliaiev V. U ramkakh SHD V. Beliaiev; interviu viv P. Kolomoiets // Polityka i chas. - 1997. - № 1. – S. 22-26.
3. Быков А. И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.14 /Алексей ИгоревичБыков; Моск. гос. ин-т межд. отношений. – Москва, 2010. – 26 с.

;Bykov A. I. Ekonomicheskoe sotrudnichestvo v ramkakh ShOS: osnovnye napravleniya i perspektivy razvitiya : avtoref. diss. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.14 / Aleksey Igorevich Bykov; Mosk. gos. in-t mezhd. otnosheniy. – Moskva, 2010. – 26 s.

4. Ван Гуанчжэнь Политика «Мягкой силы» России и КНР в отношении стран Центральной Азии (на примере Казахстана) / Ван Гуанчжэнь, Е. В. Журавлева // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. : Международные отношения. - 2015. - № 1. - С. 60-69 ; Van Guanchzhen Politika «Myagkoj sily» Rossii i KNR v otnoshenii stran Tsentralnoy Azii (na primere Kazakhstana) / Van Guanchzhen, Ye. V. Zhuravleva // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Ser. : Mezhdunarodnye otnosheniya. - 2015. - № 1. - S. 60-69

5. Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества (Шанхай, 15 июня 2001 г.) [Электронный ресурс] // Право РФ и КНР. – Режим доступа : http://www.chinaruslaw.com/RU/CnRuTreaty/hf7le8ho/2010112121259_792690.htm ; Deklaratsiya o sozdanii Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva (Shankhay, 15 iyunya 2001 g.) [Elektronnyy resurs] // Pravo RF i KNR. – Rezhim dostupa : http://www.chinaruslaw.com/RU/CnRuTreaty/hf7le8ho/2010112121259_792690.htm

6. Договор о присоединении Кыргызской Республики к Соглашениям о Таможенном союзе от 29 марта 1996 г. [Электронный ресурс] // Министерство Юстиции Кыргызской Республики. – Режим доступа : <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17326> ; Dogovor o prisoedinenii Kyrgyzskoy Respubliki k Soglasheniyam o Tamozhenном союзе от 29 marta 1996 g. [Elektronnyy resurs] // Ministerstvo Yustitsii Kyrgyzskoy Respubliki. – Rezhim dostupa : <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17326>

7. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года [Электронный ресурс] // Евразийское Экономическое Сообщество. – Режим доступа : <http://www.evrazes.com/docs/view/3> ; Dogovor ob uchrezhdenii Yevraziyskogo ekonomicheskogo soobshchestva ot 10 oktyabrya 2000 goda [Elektronnyy resurs] // Yevraziyskoe Ekonomicheskoe Soobshchestvo. – Rezhim dostupa : <http://www.evrazes.com/docs/view/3>

8. Дмитриева М. О. Российская политика в Центральной Азии и формирование региональных институтов: автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Марина Олеговна Дмитриева; Дальневост. фед. ун-т. – Владивосток, 2014. - 24 с. ; Dmitrieva M.O. Rossiyskaya politika v Tsentralnoy Azii i formirovanie regionalnykh institutov : avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Marina Olegovna Dmitrieva; Dalnevost. fed. un-t. – Vladivostok, 2014. - 24 s.

9. Дорошко М. С. Митний союз і єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти / М. С. Дорошко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17. – С. 66-69 ; Doroshko M. S. Mynnyi soiuz i yedyniy ekonomichnyi prostir yak rosiiski heopolitychni proekty / M. S. Doroshko // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. – 2011. – Vyp. 17. – S. 66-69.

10. Заключительное Коммюнике Саммита ГУУАМ 2001, Ялта. [Электронный ресурс] // ГУАМ.– Режим доступа : <https://guam-organization.org/zaklyuchitelnoe-kommyunike-sammita-guam-2001-yalta/>; Zaklyuchitelnoe Kommyunike Sammita GUUAM 2001, Yalta. [Elektronnyy resurs] // GUAM. – Rezhim dostupa : <https://guam-organization.org/zaklyuchitelnoe-kommyunike-sammita-guam-2001-yalta/>

11. Заявление Президентов Азербайджанской Республики, Грузии, Республики Молдова, Украины и Республики Узбекистан от 24 апреля 1999 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_005; Zaiavlenye Prezydentov Azerbaidzhanskoi Respublyky, Hruzyu, Respublyky Moldova, Ukrainy y Respublyky

Uzbekystan ot 24 apreliya 1999 h. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_005

12. Заявление Президентов Республики Беларусь, Республики Казахстан, Российской Федерации и Украины от 23 февраля 2003 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_165; Zaiavlenye Prezydentov Respublyky Belarus, Respublyky Kazakhstan, Rossyiskoi Federatsyy u Ukrainy ot 23 fevralia 2003 h. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_165

13. Иманалиев М. Экономическое измерение деятельности ШОС / М. Иманалиев // Ориентир. - 2014. - № 2. - С. 3-5 ; Imanaliev M. Ekonomicheskoe izmerenie deyatelnosti ShOS / M. Imanaliev // Orientir. - 2014. - № 2. - S. 3-5.

14. Индия и Пакистан стали членами ШОС [Электронный ресурс] // Россия сегодня. - 2017. – 9 июня – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20170609/1496181707.html> ; Indiya i Pakistan stali chlenami ShOS [Elektronnyy resurs] // Rossiya segodnya. - 2017. – 9 iyunya – Rezhim dostupa : <https://ria.ru/world/20170609/1496181707.html>

15. Исакова Г. К. Геополитические и экономические интересы США и Китая в Центральной Азии / Г. К. Исакова // Central Asian journal of basic and applied research. - 2014. – № 2. – С. 48-56 ; Iskakova G. K. Geopoliticheskie i ekonomicheskie interesy SShA i Kitaya v Tsentralnoy Azii / G. K. Iskakova // Central Asian journal of basic and applied research. - 2014. – № 2. – S. 48-56.

16. Кондратенко О. Ю. Евразийский экономический союз – новый геополитический проект Российской Федерации / О. Ю. Кондратенко // Актуальные проблемы международных отношений. - 2016. - Вып. 127, Ч. I. – С. 42-56 ; Kondratenko O. Yu. Yevraziyskiy ekonomichnyi soiuz – novyi heopolitychnyi proekt Rosiiskoi Federatsii / O. Yu. Kondratenko // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. - 2016. - Vyp. 127, Ch. I. – S. 42-56.

17. Концепция внешней политики Российской Федерации (утвержд. 12 июля 2008 г.) [Электронный ресурс] // Сайт президента России. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/785> ; Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii (utverzhd. 12 iyulya 2008 g.) [Elektronnyy resurs] // Sayt prezidenta Rossii. – Rezhim dostupa : <http://kremlin.ru/acts/785>

18. Концепция внешней политики Российской Федерации (утвержд. 12 февраля 2013 г.) [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkV6BZ29/content/id/122186; Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii (utverzhd. 12 fevralya 2013 g.) [Elektronnyy resurs] // Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupa : http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkV6BZ29/content/id/122186

19. Концепция внешней политики Российской Федерации (утвержд. 30 ноября 2016 г.) [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 ; Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii (utverzhd. 30 noyabrya 2016 g.) [Elektronnyy resurs] // Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupa : http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

20. Концепция формирования Единого экономического пространства от 19 сентября 2003 г. [Электронный ресурс] // Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/supplement/1716> ; Kontseptsiya formirovaniya Yedinogo ekonomicheskogo

prostranstva ot 19 sentyabrya 2003 g. [Elektronnyy resurs] // Sayt Prezidenta Rossii. – Rezhim dostupa : <http://kremlin.ru/supplement/1716>

21. Кравчук Л. 100 днів: прес-конференція Президента України Л. Кравчука 12 березня 1992 р. / Л. Кравчук // Голос України. – 1992. – 14 березня. – С. 3 ; Kravchuk L. 100 dniv : pres-konferentsiia Prezydenta Ukrainy L. Kravchuka 12 bereznia 1992 r. / L. Kravchuk // Holos Ukrainy. – 1992. – 14 bereznia. – S. 3.

22. Крамар І. Ю. Деякі аспекти міжнародної інтеграції України [Електронний ресурс] / І. Ю. Крамар // Тенденції розвитку маркетингу в умовах економічних трансформацій : моногр. — Тернопіль : ФО-П Шпак В. Б, 2017. — С. 117–132. – Режим доступу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21024/2/TRM_2017_Kramar_I_Yu-Deiaki_aspekty_mizhnarodnoi_117-132.pdf ;

Kramar I. Yu. Deiaki aspekty mizhnarodnoi intehratsii Ukrainy [Elektronnyy resurs] / I. Yu. Kramar // Tendentsii rozvytku marketynhuvumovakhekonomichnykh transformatsii : monohr. — Ternopil : FO-PShpak V. B, 2017. — S. 117–132. – Rezhym dostupu : http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21024/2/TRM_2017_Kramar_I_Yu-Deiaki_aspekty_mizhnarodnoi_117-132.pdf

23. Кузьмина Е. М. Внешние экономические интересы как фактор экономического развития Центральной Азии: доклад / Е. М. Кузьмина. – Москва : Институт экономики РАН, 2013. – 58 с. ; Kuzmina Ye. M. Vneshnie ekonomicheskie interesy kak factor ekonomicheskogo razvitiya Tsentralnoy Azii : doklad / Ye. M. Kuzmina. – Moskva : Institut ekonomiki RAN, 2013. – 58 s.

24. Кулицький С. Питання трансформації української зовнішньої торгівлі на сучасному етапі / С. Кулицький // Україна: події, факти, коментарі. – 2015. – № 23. – С. 49–59 ; Kulytskyi S. Pytannia transformatsii ukrainskoi zovnishnoi torhivli na suchasnomu etapi / S. Kulytskyi // Ukraina: podii, fakty, komentari. – 2015. – № 23. – S. 49–59.

25. Кухарська Н. О. Україна в сучасних інтеграційних процесах: навч. посіб. / Н. О. Кухарська. – Одеса : Атлант ВОІ СОІУ, 2015. – 186 с. ; Kukharska N. O. Ukraina v suchasnykh intehratsiinykh protsesakh : navch. posib. / N. O. Kukharska. – Odesa : Atlant VOISOIU, 2015. – 186 s.

26. Кушкумбаев С. К. Опыт ШОС во взаимодействии Китая со странами Центральной Азии / С. К. Кушкумбаев // Центральная Азия — Китай: состояние и перспективы сотрудничества : матер. междунар. конф., г. Алматы, КИСИ при Президенте РК, 4—5 июня 2008 г. - С. 63-70 ; Kushkumbaev S. K. Opyt ShOS vo vzaimodeystvii Kitaya so stranami Tsentralnoy Azii / S. K. Kushkumbaev // Tsentralnaya Aziya — Kitay: sostoyanie i perspektivy sotrudnichestva : mater. mezhdunar. konf., g. Almaty, KISI pri Prezidente RK, 4—5 iyunya 2008 g. - S. 63-70.

27. Лаумулин М. Т. ШОС: На грани блефа и реальности [Электронный ресурс] / М. Т. Лаумулин // ЦентрАзия. – Режим доступа : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1150234200> ; Laumulin M. T. ShOS: Na grani blefa i realnosti [Elektronnyy resurs] / M. T. Laumulin // Tsentr Aziya. – Rezhim dostupa : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1150234200>.

28. Левик Б. Геополітика нових незалежних держав Центральної Азії в пострадянський період // Схід. – 2014. – № 2 (128). – С. 85–91 ; Levyk V. Neopolityka novykh nezaleznykh derzhav Tsentralnoi Azii v postradianskyi period // Skhid. – 2014. – № 2 (128). – С. 85–91.

29. Ли Синь Экономические интересы России и Китая в Центральной Азии: сравнительный анализ / Ли Синь // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. Экономика. - 2012. - № 3. - С. 60-74; Li Sin Ekonomicheskie interesy Rossii i Kitaya v Tsentralnoy Azii: sravnitelnyy analiz / Li Sin // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 5. Ekonomika. - 2012. - № 3. - S. 60-74.

30. Малышева Д. Б. Центральнаазиатский узел мировой политики / Д. Малышева. – Москва : ИМЭМО РАН, 2010. – 100 с. ; Malysheva D. B. Tsentralnoaziatskiy uzel mirovoy politiki / D. Malysheva. – Moskva : IMEMORAN, 2010. – 100 s.

31. Мельничук І. М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.04 / Ігор Миколайович Мельничук; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2016. – 519 с. ; Melnychuk I. M. Intehratsiini proekty Rosiiskoi Federatsii na postradianskomu prostori : dys. ... d-ra polit. nauk : spets. 23.00.04 / Ihor Mykolaiovych Melnychuk; Chernivetskiyi nats. un-t im. Yuriiia Fedkovycha. - Chernivtsi, 2016. – 519 s.

32. МЗС: Китай допоможе Україні отримати статус спостерігача в ШОС, 18 листопада 2012 [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/1425368-mzs-kitaj-dopomozhe-ukrayini-otrimati-status-sposterigacha-v-shos> ; MZS: Kytai dopomozhe Ukraini otrymaty status sposterihacha v ShOS, 18 lystopada 2012 [Elektronnyi resurs] // Korrespondent.net. – Rezhym dostupu : <https://ua.korrespondent.net/business/economics/1425368-mzs-kitaj-dopomozhe-ukrayini-otrimati-status-sposterigacha-v-shos>

33. Мішин А. О. Щодо розвитку співпраці України з ШОС в рамках становлення регіональних систем безпеки / А. О. Мішин // Стратегічна панорама. - 2008. – № 1. - С. 48-52 ; Mishyn A. O. Shchodo rozvytku spivpratsi Ukrainy z ShOS v ramkakh stanovlennia rehionalnykh system bezpeky / A. O. Mishyn // Stratehichna panorama. - 2008. – № 1. - S. 48-52.

34. Мурашкіна М. З. Взаємодія та суперництво Росії, США і Китаю в Центральній Азії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Мар'яна Зіновіївна Мурашкіна; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. - Миколаїв, 2015. - 20 с. ; Murashkina M. Z. Vzaiemodiia ta supernytstvo Rosii, SShA i Kytaiu v Tsentralnii Azii : avtoref. dys. ... kand.. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Mariana Zinoviivna Murashkina; Chornomor.derzh. un-t im. Petra Mohyly. - Mykolaiv, 2015. – 20s.

35. Парамонов В. В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. - Бишкек, 2008. – 201 с.; Paramonov V. V. Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii: politika, ekonomika, bezopasnost / V. V. Paramonov, A. V. Strokov, O. A. Stolpovskiy. - Bishkek, 2008. - 201 s..

36. Перспективи взаємовідносин України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації / А. В. Єрмолаєв, І. В. Клименко, Я.А. Жаліло, Н. Є. Пеллагеша [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2011. – 72 с. ; Perspektyvy vzaiemovidnosyn Ukrainy i Mytnoho soiuzu Respubliky Bilorus, Respubliky Kazakhstan ta Rosiiskoi Federatsii / A. V. Yermolaiev, I. V. Klymenko, Ya. A. Zhalilo, N.Ye. Pelahesha [ta in.]; za red. Ya. A. Zhalila. – Kyiv : NISD, 2011. – 72 s.

37. Полякова М. Є. Республіка Казахстан у зовнішній політиці України / М.Є. Полякова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Історія. – 2014. – Т. 227, Вип. 215. - С. 28-31 ; Poliakova M. Ye. Respublika Kazakhstan u zovnishnii politytsi Ukrainy / M. Ye. Poliakova // Naukovi pratsi [Chornomorskooho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"]. Ser. : Istoriia. – 2014. – Т. 227, Vyp. 215. – S. 28-31.

38. Пріоритети політики України щодо країн Азії : аналіт. доповідь / А. З. Гончарук, А. М. Кобзаренко, О. К. Микал; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – Київ: НІСД, 2011. – 64 с. ; Priorytety polityky Ukrainy shchodo krain Azii : analit. dopovid / A. Z. Honcharuk, A.M. Kobzarenko, O. K. Mykal; za zah. red. O. V. Lytvynenka. – Kyiv : NISD, 2011. – 64 s.

39. Про Співдружність Незалежних Держав [Електронний ресурс] // Постійне представництво України при координаційних інститутах СНД. – Режим доступу:

<http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/about-cis>; Pro Spivdruzhnist Nezaleznykh Derzhav [Elektronnyi resurs] // Postiine predstavnytstvo Ukrainy pry koordynatsiinykh instytutakh SND. – Rezhym dostupu : <http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/about-cis>

40. Серебрякова Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы политической интеграции в Центральной Азии: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Наталья Валерьевна Серебрякова; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 2009. – 31 с. ; Serebryakova N. V. Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva: problemy politicheskoy integratsii v Tsentralnoy Azii : avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Natalya Valerevna Serebryakova; Ros. un-t druzhby narodov. – Moskva, 2009. – 31 s.

41. Соглашение о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь от 6 января 1995 г. [Электронный ресурс] // Евразийская экономическая комиссия. – Режим доступа : http://www.tsouz.ru/DOCS/INTAGRMNTS/Pages/Dogovor_06011995.aspx ; Soglashenie o Tamozhennom soyuze mezhdru Rossiyskoy Federatsiei i Respublikoy Belarus ot 6 yanvarya 1995 g. [Elektronnyy resurs] // Yevraziyskaya ekonomicheskaya komissiya. – Rezhim dostupa : http://www.tsouz.ru/DOCS/INTAGRMNTS/Pages/Dogovor_06011995.aspx

42. Соглашение о Таможенном союзе от 20 января 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_156; Soglashenie o Tamozhennom soyuze ot 20 yanvarya 1995 g. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_156

43. Соглашение о формировании Единого экономического пространства от 19 сентября 2003 г. [Электронный ресурс] // Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/supplement/1715> ; Soglashenie o formirovanii Yedinogo ekonomicheskogo prostranstva ot 19 sentyabrya 2003 g. [Elektronnyy resurs] // Sayt Prezidenta Rossii. – Rezhim dostupa : <http://kremlin.ru/supplement/1715>

44. Товстиженко А. Український МЗС має намір активізувати співпрацю з ШОС, [Электронный ресурс] / А. Товстиженко // Дзеркало тижня. – 2013. – 2 травня. – Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinskiy-mzs-maye-namir-aktivizuvati-spivpracyu-z-shos-121457_.html ; Tovstyzhenko A. Ukrainskyi MZS maie namir aktyvizuvaty spivpratsiu z ShOS, [Elektronnyi resurs] / A. Tovstyzhenko // Dzerkalo tyzhnia. – 2013. – 2 travnia. – Rezhym dostupu: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinskiy-mzs-maye-namir-aktivizuvati-spivpracyu-z-shos-121457_.html

45. Узбекистан выходит из содружества ГУУАМ, [Электронный ресурс] // Телекомпания НТВ. – 2005. – 5 мая. – Режим доступа : <http://www.ntv.ru/novosti/64975/> ; Uzbekistan vykhodit iz sodruzhestva GUUAM, [Elektronnyy resurs] // Telekompaniya NTV. – 2005. – 5 maya. – Rezhim dostupa : <http://www.ntv.ru/novosti/64975/>

46. Участь України в СНД [Електронний ресурс] // Постійне представництво України при координаційних інститутах СНД. – Режим доступу : <http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/cooperation> ; Uchast Ukrainy v SND [Elektronnyi resurs] // Postiine predstavnytstvo Ukrainy pry koordynatsiinykh instytutakh SND. – Rezhym dostupu : <http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/cooperation>

47. Халанский И. В. Политика КНР в постсоветском сегменте Центральной Азии: решение пограничного вопроса / И. В. Халанский // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. – 2015. – Т. 15, № 5. – С. 57-60 ; Khalanskiy I. V. Politika KNR v postsovetskom segmente Tsentralnoy Azii: reshenie pogranychnogo voprosa / I. V. Khalanskiy // Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo slavyanskogo universiteta. – 2015. – T. 15, № 5. – S. 57-60.

48. Чекаленко Л. Євразійські економічні й політичні структури та Україна [Электронный ресурс] / Л. Чекаленко // Персонал. – 2007. – № 6. – Режим доступу : <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=512> ; Chekalenko L. Yevraziyski ekonomichni y

politychni struktury ta Ukraina [Elektronnyi resurs] / L. Chekalenko // Personal. – 2007. - № 6. – Rezhym dostupu : <http://www.personal.in.ua/article.php?id=512>

49. Чжао Хуашен Некоторые проблемы развития Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс] / Чжао Хуашен // ИА «ИнфоШОС». - 2007. – 2 августа. - Режим доступа : <http://infoshos.ru/ru/?idn=429>; Chzhao Khuashen Nekotorye problemy razvitiya Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva [Elektronnyy resurs] / Chzhao Khuashen // ИА «InfoShOS». 2007. – 2 августа. - Режим доступа : <http://infoshos.ru/ru/?idn=429>

50. Шанхайская организация сотрудничества и проблемы безопасности Евразии / под ред. А.А. Розанова. – Минск; Алматы; Женева, 2012. – 194 с. ; Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva i problemy bezopasnosti Yevrazii / pod red. A. A. Rozanova. – Minsk; Almaty; Zheneva, 2012. – 194 s.

51. Шанхайская организация сотрудничества как новое направление внешней политики Украины : аналит. доклад / И. Бураковский, А. Кобылянская, Е. Раздорозный, Н. Сысенко, Е. Шинкарук. - Киев : ИЭИПК, 2009. – 51с. ; Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva kak novoe napravlenie vneshney politiki Ukrainy : analit. doklad / I. Burakovskiy, A. Kobulyanskaya, Ye. Razdorozhnyy, N. Sysenko, Ye. Shinkaruk. - Kiev : IEIPK, 2009. – 51 s.

52. Энергетическая стратегия России на период до 2020 года [Электронный ресурс]. – Москва, 2003. - Режим доступа : www.artenergoaudit.ru/images/docs/4_39.pdf ; Energeticheskaya strategiya Rossii na period do 2020 goda [Elektronnyy resurs]. – Moskva, 2003. - Rezhim dostupa : www.artenergoaudit.ru/images/docs/4_39.pdf.

53. Этапы развития ГУУАМ. Ч. 1. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.postsoviet.ru/publications/339/> ; Etapy razvitiya GUUAM. Ch. 1. [Yelektronnyy resurs] - Rezhim dostupu: <http://www.postsoviet.ru/publications/339/>.

54. Ялтинская Хартия ГУУАМ от 7 июня 2001 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_008; Yaltinskaya Khartiya GUUAM ot 7 iyunya 2001 g. [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_008

Стаття надійшла до редакції 28.03.2018 р.

A. Halona

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND ASSOCIATIONS FOR THE PARTICIPATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES AND UKRAINE

The creation processes and performance of a number of international organizations and associations has been reviewed, namely, the Commonwealth of Independent States, the Customs Union, the Uniform Economic Space, the Eurasian Economic Community, the Eurasian Economic Union, the Collective Security Treaty Organization, the GUUAM, the Shanghai Cooperation Organization, which are involved Central Asian countries. The opinions of the representatives of the scientific and expert environment concerning multilateral cooperation within the framework of international regional organizations were lighted up from point of view of geopolitical and geo-economic aspects of international relations in the Central Asian region. The analysis of publications devoted to the role and influence of leading world actors has been carried out, in particular the Russian Federation, on the formation of the policy of a number of international organizations. The assessments and comments on the various aspects of international cooperation within the framework of multilateral cooperation with the participation of Central Asian countries have been considered. The views on Ukraine's position have been visioned regarding a number of international regional organizations taking into account the Ukrainian national interests. The author's conclusions about Ukraine's approaches to the integration projects in the post-Soviet space were represented, and also the ways of

development of mutually beneficial partnership in the Central Asian direction of foreign policy of Ukraine. The important role of the Central Asian countries in political and economic processes in the post-Soviet space had been emphasized, in particular their positions in international regional organizations and associations.

It is underlined that in today's geopolitical conditions Ukraine should pay due attention to potentially possible interstate relations configurations, trying to be involved in a system of diverse cooperative cooperation with the participation of Kazakhstan, Kirgizstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan and a number of key world gamers.

Key words: CIS, Customs Union, SES, Eurasian Economic Community, UAE, CSTO, GUUAM, SCO, Central Asia, Central Asian countries, Ukraine, multilateral cooperation.

УДК 32:001.5(477)''16/17''

В.М. Гоцуляк

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

В статті досліджуються зміст, форми і політичні наслідки українського державотворення, які є актуальною темою політичної науки. Особливий ракурс рецепції української державної ідеї представлений в політичній думці козацької доби (друга половина XVII-XVIII ст.). Творення Української держави стало найвизначнішим результатом активності українського козацтва і найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни.

Українське козацтво було силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу. Козацтво здійснило вирішальний вплив на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття і нової політичної культури. Завдяки козацтву став можливим процес консолідації українського народу навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнювалася з ідеєю української державності.

Ключові слова: державотворення, козацтво, національна ідея, політична культура, автономіям, ранньомодерна Україна.

Важливим етапом формування і розвитку української політичної думки став час виходу на політичну арену українського козацтва. В середині XVII ст. воно перетворюється в потужну силу національного розвитку. Найвизначнішим результатом активності українського козацтва і найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни середини XVII ст. стало творення Української держави. Вона була формою найвищого розвитку українського етносу в ранньомодерній історії України, свідченням його державотворчого потенціалу, суттєвою передумовою до реалізації в українському суспільстві процесів націєтворення.

Становлення української державності відбувалося в єдності з процесами пробудження національної самосвідомості, зростання національної ідентичності, розвитку української культури. Незважаючи на те, що формування інституційних засад українського державотворення було складним, суперечливим, далеким від свого завершення процесом, в багатьох своїх рисах не схожим на те, що відбувалися в європейських суспільствах, немає підстав сумніватися ні в існуванні Української держави, ні в тому, що вона виконувала всі функції, властиві цьому суспільному інституту.

На думку В. Смолія, впродовж XVII ст. викристалізувалась програма козацького автономізму і велику роль у цьому відіграла війна 1591-1596 років під проводом гетьмана Війська Запорозького Криштофа Косинського [4, с. 228]. Це було сигналом про зародження ідеї утворення «альтернативних владних структур» на землях Війська Запорозького. Саме тоді вперше з'являється ідея протистояння Польщі й утворення власної держави.

На середину XVII ст. національна ідея, по суті, ототожнювалась з ідеєю державності, а ідея власного державотворення стала домінуючою в системі цінностей української суспільності ранньомодерного часу. Вона об'єднала патріотичні почуття широких верств українського суспільства – рядових козаків, козацьких ватажків і гетьманів, інтелектуальну та духовну еліту. Передумови формування ідеї української державності проглядаються в усвідомленні належності «руського народу» до єдиної етнічної спільноти, що можна вважати проявом самоідентифікації українців. Хоча в цей час українці та білоруси продовжували сприймати себе як культурно-історичну єдність – Русь [8, с. 57-62].

Українське козацтво було силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу. Козацтво здійснило вирішальний вплив на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття і нової політичної культури. Завдяки козацтву став можливим процес консолідації українського народу навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнювалась з ідеєю української державності. Ця ідея була головною в політичних планах гетьмана Б. Хмельницького, починаючи з 1648-1649 років. Саме тоді в політичній свідомості формуються уявлення про владу й авторитет лідера, відбувається також їх закріплення в правових нормах, ідеалах демократичного, рівноправного ладу.

З середини XVII ст. українське козацтво перебирає на себе функції національного державотворення. Прагнення козацтва до соборності та державності збігалось з його ціннісними ідеями, а соціальні ідеали козацтва були співзвучними демократичним принципам рівноправ'я, соціальної справедливості, ґрунтувалися на визнанні цінності особистості та її свободи.

Найвищі вияви процесу українського державотворення припадають на час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Національна революція середини XVII ст. переорієнтувала також погляди Б. Хмельницького і наближеної до нього старшини і шляхти щодо перспектив української державності. В їхній свідомості ідея козацького автономізму поступається ідеї незалежної Української держави та возз'єднання в її кордонах всіх українських земель.

Однак слід зазначити, що для розвитку національної державної ідеї повинен відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих стереотипів у українській свідомості. Ідея незалежної держави та її реалізація залежала великою мірою від стану політичної та правової культури українського суспільства.

Національна революція середини XVII ст. визначила принципово нові акценти у формулюванні державної ідеї. Так, після перемог козацького війська під Жовтими Водами та Корсунем у 1648 році Богдан Хмельницький у своєму універсалі писав про наміри відібрати «у ляхів всю Україну» [3, с.30; 10].

Вже на першу половину XVII ст. з'являються суспільні, політичні та ідейні підстави творення державної ідеї, яка розвивалася на ґрунті (і в формі) козацького політичного автономізму. Загалом це торкалося виокремлення козацького регіону як автономного утворення в складі Речі Посполитої. Реалізація цієї ідеї неминуче передбачала реформування державного устрою польської держави. Гетьман Б. Хмельницький, більша частина старшини і козаків пов'язували майбутні зміни щодо

Української держави з волею короля. Король в їхніх очах повинен бути справедливим володарем із сильною владою, протистояти свавіллю польських магнатів і шляхти, захисником прав і свобод Війська Запорозького і руського народу в цілому.

Гетьман Б. Хмельницький став на чолі Національно-визвольної війни українського народу і цей фактор суттєво впливав на його політичну свідомість. Як відзначають дослідники, за територіальним охопленням і масовості участі населення національно-визвольна, конфесійна і соціальна боротьба в Україні не мали собі рівних у ранньомодерній історії Європи [4, с.239].

З початком Національно-визвольної війни в свідомості української еліти (козацької старшини) розвивається ідея виокремлення у складі Речі Посполитої окремого суб'єкта – Руської/Української держави, яка поставала б на теренах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало в польській державі Велике князівство Литовське. Можна припустити, що в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства й саме тут слід шукати витoki Гадяча 1658 року [9]. Єдиновірний православний монарх – московський цар – вважався найбільш прийнятним претендентом на трон. Не відкидалися і контакти з польським королем. Однак ідеї про досягнення повної державної самостійності України на той час ще не було.

Переломним у формуванні основних принципів української державної ідеї стає 1649 рік. Контрольовані військом Запорозьким українські землі сприймаються як окреме державне утворення. Велике значення для вибору гетьманом Б. Хмельницьким вектору політичного розвитку і усвідомлення ним мети боротьби, яку вів український народ, мали зустрічі та бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм та київським православним духовенством.

Можна констатувати, що розвиток української державності у першій половині XVII ст. – це процес, що відбувався разом з початком формування політичної культури, а також зі становленням національної свідомості, зміцненням почуття належності до української спільноти, усвідомленням окремішності свого існування, утвердженням в історичній пам'яті понять «рідна земля», «Батьківщина». Гетьман і старшина цілком усвідомлювали відповідальність за долю народу. Водночас пришвидшується еволюція влади Війська Запорозького, підлеглій колективній волі» у владу гетьмана, освячену Богом.

Для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання політичних стереотипів, розвитку українського менталітету. Успішній реалізації здійснення процесів національної єдності та формування національної держави перешкождали супротив політичної еліти, інкорпораційні процеси на Лівобережній Україні.

Таким чином, зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та формування на Запорожжі «зародків національної державності» зробили можливим на середину XVII ст. формування повноцінного державного організму з демократичними рисами національного устрою. Однак реальна політична й геополітична ситуація складалася так, що свої державницькі проекти Україні реалізувати не вдалося.

Як свідчать документи, що стали основою українсько-російського договору («Статті Б. Хмельницького», «Жалувана грамота» царя гетьману й Війську Запорозькому, грамота царя шляхті та інші документи [5, с. 90-92], він передбачав збереження непорушності існуючих форм правління та політичного ладу Української держави, непорушність її території, збереження адміністративно-територіального устрою, суду, фінансово-фіскальної системи. Підтверджувались права і привілеї

козацтва, української шляхти, міщан, декларувався повний суверенітет гетьманського уряду в проведенні внутрішньої політики. Непорушною і пожиттєвою визнавалася гетьманська влада. Україна визнавала протекцію російського царя, сплачувала до царської скарбниці певну суму данини і втрачала право на проведення самостійної політики [2, с.560-565, 567-570]. Отже, ухвалені в 1564 році «Статті Б. Хмельницького» не відкидали інституційних засад української державності.

Таким чином, ідея Української держави і зусилля українського козацтва на чолі з гетьманом Хмельницьким в її розбудові та реалізації стали центральною лінією розвитку політичної думки України середини XVII ст. Однак зі смертю Б. Хмельницького змінилися засадничі принципи української державної ідеї. Насамперед це стосувалося монархічної ідеї, яка знаходила втілення у формі спадкового гетьманату. З боротьбою за гетьманську булаву був запущений механізм деструктивності в реалізації української державної ідеї.

Процеси українського державотворення були суттєво загальмовані в подальшому, коли після зміщення гетьмана І.Виговського, українська держава майже повністю втратила свою незалежність. Нові статті Переяславської угоди, підписані сином Хмельницького – Юрієм сильно обмежували суверенітет козацької України. Процеси українського державотворення були суттєво загальмовані через відсутність згоди й порозуміння в суспільстві, братовбивчу війну, послаблення гетьманської влади, Руїну. Хоча, звісно, не припинялися зусилля зберегти державний устрій України, єдність козацької України, що була витворена в ході Національно-визвольної боротьби.

На початку XVIII ст. відбувається поступова трансформація Гетьманщини – козацької держави у російську провінцію. Поборником ідеї незалежності й соборності України виступав гетьман І. Мазепа. Але він змушений був погодитися на подальше обмеження політичної автономії України. В укладених ним з московським царем «Коломацьких статтях» заперечувався державний характер гетьманської влади і державний статус козацької України. Зникала також ідея ідентичності, окремішності українців: українське населення повинно було возз'єднуватися з росіянами [7, с. 24-25]. В кінці XVII ст. з боку Москви посилюються спроби знищення державного ладу Гетьманщини. В критичний період боротьби за збереження Української держави через політичні й організаційні прорахунки, через поширення серед старшини психології «малоросійства», через лютий терор з боку московського царя І.Мазепа не отримав підтримки з боку населення козацької України. Полтавська катастрофа Карла XII та І. Мазепа ознаменувала крах останньої спроби українців вибороти незалежність. Процес згасання державної ідеї серед еліти та козацтва, відмова старшини від відстоювання національних інтересів мали своїм наслідком зросійщення і змалоросійщення України.

У вигнанні державницька ідея була відроджена Пилипом Орликом. Він намагався домогтися визнання Росією і Польщею незалежності й соборності козацької України. Пилип Орлик був автором видатного політичного документа і пам'ятки української політичної думки XVIII ст., в якому проголошувалась незалежність України – «Конституції Орлика» («Пакти й конституції законів і свобод Війська Запорозького»). Цією конституцією передбачалося утвердження республіканської форми правління, що істотно обмежувала повноваження гетьмана.

В Конституції П. Орлика демократизм й повага до людини проголошувались головними засадами існування української держави, не допускався тиск і свавілля простого народу з боку старшин, визнавалась цінність й недоторканість особи, відповідальність її тільки перед законом. У «Виводі прав України» П. Орлик вперше, апелюючи до міжнародного досвіду, теоретично обґрунтував невід'ємне право українського народу на створення незалежної держави, першим з українських політиків переконував європейську громадськість у тому, що утвердження української держави

сприятиме збереженню миру в регіоні. Водночас він застерігав, що якщо Європа не допоможе Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то згодом вона може зіткнутися з грізною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи» [1, с. 86-94].

Таким чином, незважаючи на різні трансформації, конфліктність суперечливість суспільно-політичного життя ранньомодерної України, державна ідея була домінантною в політичній думці козацької доби. Українське козацтво поставало в політичній думці другої половини XVII-XVIII ст. основною державотворчою силою, репрезентантом всього руського народу, захисником його прав та інтересів, носієм ідеї української державності.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. засвідчила формування національної свідомості, усвідомлення українським етносом своєї окремішності, свого незалежного від інших народів існування. Зміни в свідомості були ознакою процесів державотворення в Україні, формування української спільноти як самостійного суб'єкта національного й культурно-історичного розвитку. В результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постала козацька держава, що продовжувала традиції давньоруської державності та заклала основи української державності загалом. На жаль, цілі національного державотворення в козацьку добу не були досягнуті, а політичні та державницькі ідеали українського народу, представлені в політичній думці ранньомодерної України, не були реалізовані. Головною причиною цього була відсутність сталої державотворчої традиції в українській історії, довготривала перервність процесу національного державотворення на етнічно українських землях, домінування в українському менталітеті соціальних та релігійних стереотипів.

Список використаної літератури

1. Вивід прав України: документи і матеріали до історії української політичної думки / впоряд., вступ. ст., довідки Б. Кравцев. – 2-ге вид. – Нью-Йорк : Пролог, 1964. – 250 с. ; *Vyvid prav Ukrainy: dokumenty i materialy do istorii ukrainskoi politychnoi dumky / vporiad., vstup. st., dovidky B. Kravtsev. – 2-he vyd. – Niu-York : Proloh, 1964. – 250 s.*
2. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3-х т. – Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. 3 : 1651-1654 годы. - 646 с. ; *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey : dokumenty i materialy v 3-kh t. – Moskva : Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1953. – T. 3 : 1651-1654 gody. - 646 s.*
3. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / редкол. : П. П. Гудзенко и др. – Киев : Наук. думка, 1965. – 827 с. ; *Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda 1648-1654 gg. / redkol. : P. P. Gudzenko i dr. – Kiev : Nauk. dumka, 1965. – 827 s.*
4. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т. 1. – 839 с. ; *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy u 2-kh t. / redkol. : V. A. Smolii (vidp. red.) ta in. – Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademii», 2006. - T. 1. – 839 s*
5. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. Мицик; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. - 263 с. ; *Mytsyk Yu. Dzherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu seredyny XVII stolittia / Yu. Mytsyk; vidp. red. F. P. Shevchenko. – Dnipropetrovsk : Dnipro, 1996. - 263 s.*
6. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького : (до 400-річчя від дня народж. велик. гетьмана) : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 25-39 ; *Mytsyk Yu.*

Politychni kontseptsii Bohdana Khmelnytskoho: deiaki aspekty realizatsii / Yu. Mytsyk // Doba Bohdana Khmelnytskoho : (do 400-richchia vid dnia narodzh. velyk. hetmana) : zb. nauk. pr. / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy; redkol.: V. A. Smolii (vidp. red.) ta in. – Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. – S. 25-39

7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва / О. П. Оглоблин // Іван. Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті / упоряд., передм. М. Слабошпицький. - Київ : Рада, 1994. - С. 11-47 ; Ohloblyn O. Hetman Ivan Mazepa i Moskva / O. P. Ohloblyn // Ivan. Mazepa i Moskva. Istorychni rozvidky i statti / uporiad., peredm. M. Slaboshpytskyi. - Kyiv : Rada, 1994. - S. 11-47.

8. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посіб. / П. М. Сас. – Київ : Либідь, 1998. - 296 с. ; Sas P. M. Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI – persha polovyna XVII st.) : navch. posib. / P. M. Sas. – Kyiv : Lybid, 1998. - 296 s.

9. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Альтернативи, 1997. - 368 с. ; Smolii V. A. Ukrainska derzhavna ideia XVII-XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii / V. A. Smolii, V. S. Stepankov. – Kyiv : Alternatyvy, 1997. – 368 с.

10. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич ; редкол.: В. Смолій (гол.) та ін. – Київ : Альтернативи, 1998. –416 с. ; Universalny Bohdana Khmelnytskoho 1648-1657 / uporiad.: I. Krypiakevych, I. Butych ; redkol.: V. Smolii (hol.) ta in. – Kyiv : Alternatyvy, 1998. –416 s.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

V. Gotsulyak

UKRAINIAN STATE IDEA IN THE POLITICAL THOUGHT OF THE COSSACK ERA

The article examines the content, forms and political implications of Ukrainian state-building, which are an actual topic of political science. A special aspect of the reception of the Ukrainian state idea is presented in the political thought of the Cossack era (second half of XVII-XVIII centuries). The creation of the Ukrainian state became the most significant result of the activity of the Ukrainian Cossacks and the most important political consequence of the National Liberation War.

The formation of Ukrainian statehood took place in unison with the processes of awakening national identity, the growth of national identity, the development of Ukrainian culture. Despite the fact that the formation of the institutional foundations of Ukrainian state formation was a complicated, controversial, far from its completion, process, in many respects not similar to that which took place in European societies, there is no reason to doubt the existence of the Ukrainian state, nor that she fulfilled all the functions inherent in this social institute.

The Ukrainian Cossacks were a force that sought to realize the political and state ideals of the Ukrainian ethnic group. Cossacks had a decisive influence on the emergence in the Ukrainian society of new models of world perception and a new political culture. Thanks to the Cossacks, the process of consolidation of the Ukrainian people around the national idea became possible, which was in the middle of the XVII century. was identified with the idea of Ukrainian statehood.

Thus, in spite of various transformations, contradictory contradictions in the socio-political life of early modern Ukraine, the state idea was dominant in the political thought of the Cossack era. Ukrainian Cossacks emerged in the political thought of the second half of the XVII-XVIII centuries. the main state-building force, the representative of the entire Russian people, the defender of his rights and interests, the bearer of the idea of Ukrainian statehood.

Key words: state creation, Cossacks, national idea, political culture, autonomy, early modern Ukraine.

УДК 314.151.3

О.І. Демиденко

ЯВИЩЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ

У статті розглядається сутність поняття «інтелектуальна міграція», яке характеризує один з найактуальніших аспектів міграційного руху в сучасному міжнародному просторі. Вивчаються позиції різних науковців до визначення термінології, яка характеризує ці процеси. Досліджуються концептуальні підходи до характеристики процесів інтелектуальної міграції з точки зору впливу на країни-донори та держави-реципієнти відповідних мігрантів.

Ключові слова: інтелектуальна міграція, інтелектуальний капітал, «мобільність умів», «відплив умів», наукова спільнота, зовнішня міграція, обмін досвідом

В сучасних умовах міграційна проблематика стає надзвичайно актуальним питанням, яке впливає на характер та сутність міграційних відносин, визначає перспективи та роль держав в міжнародному середовищі. Для певних акторів вона перетворюється на важливу загрозу національній безпеці, оскільки виїзд людських ресурсів за кордон на пряму підриває потенціал країн, їхню здатність до інтенсивного розвитку та адаптації до співіснування в глобальному просторі. В цьому контексті найбільш загрозливими стають процеси міжнародної інтелектуальної міграції.

Україна сьогодні є одним з провідних країн-донорів мігрантів. Її втрати від відповідних процесів величезні – особливо з точки зору виїзду за кордон висококваліфікованих кадрів, представників наукової та творчої еліти. виправлення ситуації вимагає комплексної державної стратегії дій, яка може бути реалізована лише за умов розуміння відповідними органами сутності проблеми. Мова йде не лише про вивчення практичних аспектів інтелектуальної міграції українців, масштабів та причин цих процесів. Увага наукового середовища має бути приділена загальнотеоретичним аспектам цієї проблематики – лише на основі такої бази можлива розробка дієвої відповіді на міграційну загрозу.

Метою статті є надання узагальненої характеристики явища «інтелектуальна міграція» в контексті його визначення представниками різних наукових шкіл та концепцій.

Відповідна проблематика знайшла достатньо широке відображення в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, які вивчали питання міграційних відносин між державами. Такі дослідники, як В.А. Волох [2], В.А. Іонцев [4], Ю.І. Римаренко [9], О. Ровенчак [10], займалися науковою розробкою загальних аспектів функціонування, класифікації та правового регулювання міграційної сфери. Специфічній тематиці інтелектуальної міграції присвячені роботи М.Ю. Варрави [1], В.М. Горди, Г.О. Зелінської [3], О. Мирончука [6], Д. Мітіна [7], В.В. Омельченко [8], М.М. Касьянова [5], А.В. Смалійчук [11], А.С. Соломко [12] суттєво збагатили доробок вітчизняної наукової школи в цій галузі протягом останніх років.

Досліджуючи підходи різних науковців до відповідної проблеми, слід відзначити, що існують різні трактовки поняття «інтелектуальна міграція». Його розширене тлумачення розповсюджує межі міграційних процесів не лише на науково-технічних спеціалістів (загально визнаний інтелектуальний потенціал держави), але й на середовище творчої інтелігенції. В деяких випадках під цим терміном розуміють весь комплекс міграційних потоків кваліфікованих кадрів, які працюють поза межами власної Батьківщини достатньо тривалий безперервний проміжок часу [7, с. 41]. Натомість В.В. Омельченко, розглядаючи в своєму дослідженні в якості суб'єктів міграційних процесів наукові кадри, запропонувала звзвити зміст поняття інтелектуальної міграції. Вона розуміє його виключно як соціальне або територіальне переміщення наукової еліти. Згідно з таким підходом зовнішня інтелектуальна міграція розглядається як переміщення науковців за межі своєї країни, яке передбачає збереження професійного статусу вченого та може відбуватися як за моделлю тимчасового перебування поза межами країни (мобільність), так і за моделлю зміни постійного місця проживання, громадянства (еміграція) [8, с. 9].

Енциклопедія «Британніка» розглядає інтелектуальну міграцію як міграцію освічених або професійних кадрів з однієї держави, сектору економіки або галузі в іншу. Причиною таких переміщень зазвичай є пошуки кращих умов життя та вищої оплати праці [7, с. 41].

Ю.І. Римаренко вважає, що інтелектуальною міграцією є соціальні переміщення у межах національної території або в міждержавному просторі тієї категорії осіб, які займаються розумовою діяльністю, створюють суспільні блага та матеріальні цінності внаслідок інтелектуальної діяльності. На міжнародному рівні це явище проявляється в перетягуванні інтелектуальних ресурсів з однієї країни в іншу. Дослідник звертає увагу на той факт, що держави світу, окремі юридичні та фізичні актори заохочують таку міграцію, оскільки вона сприяє їхньому соціально-культурному розвитку. За інтелектуальним потенціалом в сучасних умовах активно полюють підприємства, фірми та транснаціональні корпорації, які успішно використовують його для інноваційних нововведень. При цьому Ю.І. Римаренко звертає увагу, що відповідна діяльність стосується не лише сфери виробництва, але й мистецтва, культури, науки. Подібний рух інтелектуального капіталу інтенсифікують політичні та соціальні рішення в окремих державах, які ставлять інтелектуальну працю на високий рівень її суспільної значимості. В цих міграційних процесах беруть участь талановиті особи, професійні кадри та кваліфіковані робітники, рівень знань та підготовка яких дозволяють їм оптимально розв'язувати виробничі та соціальні завдання [9].

О. Ровенчак розглядає інтелектуальну міграцію як один з видів більш широкого поняття трудової міграції. Розділяючи останнє за професійно-кваліфікаційним рівнем залучених до нього осіб, вона вважає, що під цим терміном слід розуміти міграційні переміщення найбільш освічених та підготовлених кадрів – вчених, викладачів університетів, співробітників науково-дослідних інститутів, які працюють переважно за спеціальністю на основі короткотермінових чи довготермінових контрактів в країнах імміграції, де отримують кращі умови праці і вищу зарплатню, ніж удома [10, с. 136].

Російська дослідниця М.Ю. Варавва під інтелектуальною міграцією розуміє виїзд з країни наукової та творчої інтелігенції, творців та носіїв унікальних наукових, інноваційних, креативних, духовних, культурних цінностей, ідей та знань, що мають нематеріальний характер [1, с. 536].

Д.Н. Мітін звертає увагу на багатовимірність визначення поняття «інтелектуальна міграція». Сам він в першу чергу розглядає його в якості загрози потенціалу країни походження мігрантів – як процес втрати державою інтелектуальних людських ресурсів в результаті виїзду за кордон наукових кадрів [7, с. 41].

А.С. Соломко вважає сутністю міжнародної інтелектуальної міграції переміщення індивідів в прямому і зворотному (реальному або віртуальному) напрямках з метою пошуку нового місця докладання своєї інтелектуальної праці з врахуванням рівня освіти, ступеню професійної та кваліфікаційної підготовки – особистого інтелектуального капіталу [12, с. 100].

Характеризуючи характер інтелектуальної міграції, В.А. Іонцев вважає, що вона може мати зворотний або безповоротний характер. В першому випадку він говорить про міжнародні переміщення висококваліфікованих осіб, які не мають на меті зміну постійного місця проживання. Відтак, такі міграції переважно позбавлені негативного ефекту та мають в першу чергу позитивні наслідки. Вони сприяють розповсюдженню світових досягнень в галузі науки та культури, просвітницькій діяльності. В другому випадку дослідник пише про зміну постійного місця проживання професіоналів, яка відповідно веде до змін інтелектуального потенціалу країн, що є учасниками міграційного руху. В даному випадку наслідки для держави-постачальника та держави-реципієнта мігрантів суттєво відрізняються. Перша втрачає свій інтелектуальний потенціал, друга ж навпаки – збагачує власні ресурси [4, с. 100]. Особливої гостроти така ситуація набуває в тому випадку, коли відносини між державами є конфронтаційними – в таких умовах реципієнт інтелектуальних мігрантів не лише посилює власні позиції в конкурентній боротьбі, але й робить це за рахунок ослаблення опонента.

Експерти аналізують характер явища інтелектуальної міграції з точки зору галузі застосування власних навичок мігрантами, їхньої професійної належності до різних сфер. В цьому контексті вони виділяють два види міграційних процесів. Найчастіше мова йде про міграцію підготовлених кадрів, які реалізують себе в професійній діяльності, що вимагає високого рівня підготовки. Таким чином, дослідники зазвичай розглядають в якості інтелектуальної висококваліфіковану міграцію, яка набуває наукового характеру (або через пряме залучення мігрантів до наукової діяльності, або через тісні зв'язки їхньої високотехнологічної сфери діяльності з наукою). Разом з тим переїзд інтелектуалів, залучених до творчої діяльності (композитори, артисти, митці) також впливає на відповідну потужність країн, залучених до міграційного процесу, і в результаті становить окремий вид інтелектуальної міграції [2, с. 14].

Говорячи про чинники, які сприяють активізації процесів інтелектуальної міграції, експерти виділяють фактори універсального та специфічного характеру. В широкому значенні вони є сукупністю соціальних, економічних, політичних, професійних та інших обставин та умов, завдяки яким відбувається міграційний процес і які суттєво впливають на обсяги, інтенсивність, спрямованість та інші параметри міграції наукових кадрів [8, с. 10]. Кожен з них в тій чи іншій мірі здійснює вплив на досліджуване явище.

До універсальних чинників інтелектуальної міграції належать фактори соціально-економічного характеру, пов'язані здебільшого з низькою якістю життя в державі, та соціально-професійні чинники, пов'язані зі станом наукової галузі. В останньому випадку найбільш деструктивними елементами є:

- недостатньо розвинена інфраструктура науки;
- незадовільне лабораторно-технічне оснащення та ресурсне забезпечення досліджень;
- погане науково-інформаційне забезпечення діяльності вченого;
- незахищеність прав власності на продукт інтелектуальної праці;
- падіння престижу науки;
- згортання довгострокових наукових програм в державі;
- незатребуваність результатів науково-технічної діяльності з боку суспільства та влади;
- відсутність ефективно налагодженого зв'язку між наукою і виробництвом;

- низький попит на наукомістку та високотехнологічну вітчизняну продукцію [8, с. 10].

Специфічними чинниками зовнішньої інтелектуальної міграції є:

- політико-правові чинники (падіння «залізної завіси», демократизація, розбудова громадянського суспільства), які знімають обмеження для еміграції та роблять реальним право особистості на свободу пересування;
- чинники соціально-психологічного характеру (відчуття відсутності перспектив для самореалізації, для фахового зростання, побоювання професійної деградації, бажання мати сприятливі умови для роботи, для реалізації творчих задумів, прагнення підвищити соціальний престиж) [8, с. 10].

В цілому міграція спеціалістів обумовлена тими самими факторами, що і міграційні переміщення некваліфікованої робочої сили. В першу чергу серед них слід відзначити різний рівень економічного та соціального розвитку країн. Закономірно, що вчені та спеціалісти залишають свою Батьківщину на користь іншої у випадку, якщо в перспективі отримуватимуть на новому місці проживання більш високу матеріальну винагороду за свою професійну діяльність, забезпечать собі необмежені можливості для творчості та саморозвитку, здобудуть краще лабораторне обладнання, більш комфортні домашні умови, більше громадянських прав та демократичних свобод.

На міграційні переміщення в рамках процесів інтелектуальної міграції впливає ряд факторів. Дослідження Національного фонду економічних досліджень та Інституту Досліджень міжнародної міграції при Університеті Джорджауна показало, що протягом 1990-х років дане явище у світі підпорядковувалося певним законам. Найбільше від від'їзду висококваліфікованих кадрів страждають малі країни, які знаходяться на периферії індустріально розвинених держав. У цю групу входять також і колишні колонії, з яких таланти перебираються в колишні метрополії. Активність процесу відтоку інтелектуалів та професіоналів підвищується у випадку загострення політичної нестабільності на Батьківщині талантів та зростання націоналізму [6, с. 182].

Проблеми, пов'язані з інтелектуальною міграцією, зазвичай розглядаються з точки зору їхнього впливу на країну імміграції, країну еміграції та світову спільноту взагалі. Особливістю інтелектуальної міграції у порівнянні з іншими проявами міграційного явища є виняткова роль, яку в цих процесах грають професійні та етнічні фактори [7, с. 41].

На практиці міжнародна інтелектуальна міграція може набувати різних форм з точки зору її масштабів, напрямків та наслідків. Концептуально дослідники виділяють три підходи до визначення цієї категорії [11, с. 261-262].

По перше, переїзд наукових та висококваліфікованих кадрів з однієї країни до іншої може набувати характеру обміну досвідом (так званий brain exchange). В рамках цієї концепції інтелектуальна міграція розглядається як закономірний рух інтелектуального капіталу на міжнародному ринку праці, супровідний фактор глобального соціально-економічного розвитку людської цивілізації. В цьому контексті міграційний рух стає частиною явищ «припливу умів» (brain gain) – для країни-реципієнта мігрантів, та «відпливу умів» (brain drain) – для країни-постачальника мігрантів. Зупиняючись більше детально на останньому терміні, відзначимо, що в широкому сенсі його можна охарактеризувати як виїзд з країни кваліфікованих фахівців інтелектуальних та творчих професій, а також потенційних працівників цих галузей (студентів, аспірантів, стажерів). У вузькому сенсі цей процес є однією зі складових міжнародної інтелектуальної міграції, безпосередньо пов'язаної з виїздом з країни наукових та професорсько-викладацьких кадрів високої кваліфікації, реально чи

потенційно зайнятих науковими дослідженнями і розробками, а також обслуговуванням наукової галузі [12, с. 101].

Друга концепція характеризує явище інтелектуальної міграції в рамках поняття «розтрата умів» (brain waste). Вона розглядає відповідний процес як втрату сукупної кваліфікованої робочої сили країною-донором мігрантів. Таке явище має прямі безпосередні негативні наслідки для держави – оскільки знижує потенційні здібності до її саморозвитку, послаблює її конкурентні позиції на світовому ринку, погіршує можливості для соціально-економічного прогресу.

Третя концепція бере за основу циркулярний рух інтелектуальних мігрантів (brain circulation), який реалізовується за схемою «рух за кордон на навчання – отримання професії – повернення додому». Її автори наголошують на все більшому розповсюдженні такого формату міграційних переміщень. В результаті їхньої реалізації залучені до них фахівці, які врешті решт повертаються на Батьківщину, використовують у науково-технічній діяльності отримані за кордоном передові знання, вміння та досвід, поліпшують професійні навички за рахунок переваг, здобутих під час перебування в іншій державі. Крім того, тимчасовий виїзд студентів і вчених для участі у дослідженнях та проектах сприяє інтеграції їхньої країни до світового науково-технічного й освітнього співтовариства [3, с. 609]. На підтвердження цього приводиться практика формування загальносвітового та регіональних освітніх, трудових та інформаційних просторів.

В контексті позитивного потенціалу процесів інтелектуальної міграції українська дослідниця М.М. Касьянова наголошує на доцільності використання більш нейтральних термінів для характеристики даного явища. Вона пропонує звернутися до концепцій «мобільності умів» (brain mobility) [5, с. 161]. В цьому контексті В.В. Омельченко також звертає увагу на той факт, що пов'язані з тимчасовими переміщеннями науковців форми інтелектуальної міграції, (спеціальні програми наукового та науково-технічного співробітництва; студентські програми обміну; тимчасовий виїзд вчених за кордон для участі у конференціях, для педагогічної та наукової роботи тощо), мають частіше за все позитивне значення для наукового середовища та потенціалу [8, с. 11].

Звертаючи увагу на проблему функцій інтелектуальної міграції, А.С. Соломко пропонує характеристику основних з них. Таким чином він виділяє:

- вартісно-облікову функцію (визначає залежно від рівня кваліфікації вартісну характеристику на тому чи іншому сегменті світового ринку праці);
- виробничу функцію (забезпечує приріст інтелектуального капіталу за рахунок міжнародного наукового співробітництва, обміну студентами тощо);
- інформаційну функцію (через вартісні характеристики на ринку праці забезпечує передачу та отримання інформації про потреби у висококваліфікованих кадрах в різних секторах міжнародного ринку праці);
- розподільчо-перерозподільчу функцію (забезпечує розподіл потоків висококваліфікованих фахівців між країнами, а також здійснює пошук найбільш привабливої оплати праці, що, в свою чергу, провокує перерозподіл фінансових потоків між країнами);
- обмежуючу функцію (реалізується через встановлення бар'єрів на шляху проникнення неконкурентоспроможних фахівців на ринки праці країн-реципієнтів);
- стимулюючу функцію (спонукає працівників до отримання більш якісної освіти з метою отримання більш високооплачуваного робочого місця, що в свою чергу сприяє накопиченню інтелектуального капіталу) [12, с. 100].

Міграція спеціалістів у порівнянні з міграцією некваліфікованих робітників має відмінні наслідки для країн. Переїзд некваліфікованих кадрів за кордон має достатньо

позитивний вплив на стан соціальної напруги в державі. Він дозволяє зменшити показники безробіття та пов'язані з ними соціальні витрати та загрози. У випадку тимчасової трудової міграції фінансовий бік справи також має позитивні наслідки. Подібні емігранти-заробітчани, пересилаючи частину свого заробітку на Батьківщину або доставляючи його туди при поверненні, забезпечують таким чином вітчизняну економіку валютними ресурсами. Натомість при еміграції кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, вчених та спеціалістів країна-постачальник мігрантів зазнає значних втрат. Вона втрачає всі капітальні ресурси, вкладені в підготовку цих кадрів. Вітчизняний національний ринок залишається без рушійних компонентів підготовленої робочої сили, інтелектуальної еліти, творчий потенціал якої служить основою та джерелом успішного розвитку економіки в умовах стрімкого науково-технічного прогресу. Таким чином, країна-донор інтелектуальних мігрантів погіршує своє становище, втрачаючи перспективи на майбутні досягнення.

Таким чином, явище інтелектуальної міграції в науковому середовищі визнається багатоплановим та впливовим. Серед різних аспектів міграційної проблематики саме такий вид переміщень громадян в найбільшому ступені впливає на перерозподіл сили та потенціалу в глобальному просторі. Окремі дослідники акцентують увагу на науковому характері інтелектуальної міграції. Втім, більш розповсюдженою є точка зору, згідно з якою до цієї сфери міграційного руху відноситься весь спектр переміщень осіб, які залучені до процесів творчої та інтелектуальної праці. Причини для реалізації міграційного руху цих категорій громадян в цілому відповідають загальній концепції трудової міграції, яка зазвичай спричинена пошуками кращих умов для життя та професійної реалізації за кордоном. При цьому різні виміри досліджуваної проблематики мають різну конотацію та значення для залучених акторів. В сучасних умовах глобалізації процеси зворотньої та тимчасової інтелектуальної міграції (у форматі обміну досвідом, участі в грантовій діяльності) є неодмінною умовою включення держави до світового наукового середовища. Це стає важливим елементом підвищення потенціалу країни до інтенсивного розвитку на міжнародній арені. В той же час безповоротна еміграція інтелектуальної еліти стає провідною безпековою загрозою для держав, які таким чином втрачають свій потенціал. Той факт, що Україна також безпосередньо страждає від цього явища, напряду визначає актуальність вивчення міграційної проблематики для вітчизняної науки.

Список використаної літератури

1. Варавва М. Ю. Интеллектуальная миграция как дестабилизирующий фактор на пути к инновационной модели развития России / М. Ю. Варавва // Россия: тенденции и перспективы развития : ежегодник. – Москва, 2017. – Вып. 12, ч. 1. - С. 536-539 ; Varavva M. Yu. Intellektualnaya migratsiya kak destabiliziruyushchiy faktor na puti k innovatsionnoy modeli razvitiya Rossii / M. Yu. Varavva // Rossiya: tendentsii i perspektivy razvitiya : ezhegodnik. – Moskva, 2017. – Vyp. 12, ch. 1. - S. 536-539.
2. Волох В. А. Миграция населения как объект научного исследования: сущность, современные трактовки и классификация / В. А. Волох // PolitBook. – 2015. – № 1. - С. 7-16 ; Volokh V. A. Migratsiya naseleniya kak obekt nauchnogo issledovaniya: sushchnost, sovremennye traktovki i klassifikatsiya / V. A. Volokh // PolitBook. – 2015. – № 1. - S. 7-16.
3. Горда В. М. Интеллектуальна міграція: проблеми та шляхи їх вирішення в Україні / В. М. Горда, Г. О. Зелінська // Молодий вчений. – 2017. – № 3 (43) – С. 607-612 ; Horda V. M. Intelektualna mihratsiia: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia v Ukraini / V. M. Horda, H. O. Zelinska // Molodyi vchenyi. – 2017. – № 3 (43) – S. 607-612.
4. Ионцев В. А. Международная миграция: теория и история изучения / В.А. Ионцев. – Москва : Диалог-МГУ, 1999. — 256 с. – (Международная миграция населения: Россия и современный мир. Вып. 3) ; Iontsev V. A. Mezhdunarodnaya

migratsiya: teoriya i istoriya izucheniya / V. A. Iontsev. – Moskva : Dialog-MGU, 1999. — 256 s. – (Mezhdunarodnaya migratsiya naseleniya: Rossiya i sovremennyy mir. Vyp. 3)

5. Касьянова М. М. Міграція громадян України до Білорусі, Молдови та Росії в умовах постбіполярної трансформації міжнародної системи : дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.04 / Марина Миколаївна Касьянова; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. –Чернівці, 2018. – 748 с. ; Kasianova M. M. Migrantsii hromadian Ukrainy do Bilorusi, Moldovy ta Rosii v umovakh postbipoliarnoi transformatsii mizhnarodnoi systemy : dys. ... dokt. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Maryna Mykolaivna Kasianova; Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yu. Fedkovycha. –Chernivtsi, 2018. – 748 s.

6. Мирончук О. «Відплив інтелекту» як фактор конкурентоспроможності в глобалізованому світі / О. Мирончук // Дослідження міжнародної економіки. - 2011. – № 2. – С. 178-185 ; Myronchuk O. «Vidplyv intelektu» yak faktor konkurentospromozhnosti v hlobalizovanomu sviti / O. Myronchuk // Doslidzhennia mizhnarodnoi ekonomiky. - 2011. – № 2. – S. 178-185.

7. Митин Д. Н. Интеллектуальная миграция: сущность, последствия и пути решения / Д. Н. Митин // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Политология. – 2011. – № 1. – С. 41-47 ; Mitin D. N. Intellektualnaya migratsiya: sushchnost, posledstviya i puti resheniya / D. N. Mitin // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya : Politologiya. – 2011. – № 1. – S. 41-47.

8. Омельченко В. В. Соціальний механізм відтворення наукової еліти в умовах сучасної України : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / Вікторія Вікторівна Омельченко; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2008. – 23 с. ; Omelchenko V. V. Sotsialnyi mekhanizm vidtvorennia naukovoii elity v umovakh suchasnoi Ukrainy : avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk : spets. 22.00.04 / Viktoriia Viktorivna Omelchenko; Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina. – Kharkiv, 2008. – 23 s.

9. Римаренко Ю. І. Міжнародне міграційне право : підруч. / Ю. І. Римаренко. – Київ : КНТ, 2007. – 640 с. ; Rymarenko Yu. I. Mizhnarodne mihratsiine pravo : pidruch. / Yu.I. Rymarenko. – Kyiv : KNT, 2007. – 640 s.

10. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять / О. Ровенчак // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 127-139 ; Rovenchak O. Vyznachennia ta klasyfikatsii mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat / O. Rovenchak // Politychnyi menedzhment. – 2006. – № 2. – S. 127-139.

11. Смалійчук А. В. Інтелектуальна міграція в контексті трансформації ринку праці України: підходи до регулювання / А. В. Смалійчук // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. – 2015. – № 1. – С. 259-265 ; Smaliichuk A. V. Intellektualna mihratsiia v konteksti transformatsii rynku pratsi Ukrainy: pidkhody do rehuliuвання / A. V Smaliichuk // Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka. – 2015. – № 1. – S. 259-265.

12. Соломко А. С. Інтелектуальна міграція як складова світових міграційних процесів / А. С. Соломко // Інформаційна культура в сучасному світі : матеріали наук. семінару / за ред. проф. С. О. Гуткевич. – Київ : НУХТ, 2015. – Вип. 9, Ч. 1. – С. 99-104 ; Colomko A. S. Intellektualna mihratsiia yak skladova svitovykh mihratsiinykh protsesiv / A.S. Solomko // Informatsiina kultura v suchasnomu sviti : materialy nauk. seminaru / za red. prof. S. O. Hutkevych. – Kyiv : NUKhT, 2015. – Vyp. 9, Ch. 1. – S. 99-104

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

O. Demydenko

**THE NATURE OF INTELLECTUAL MIGRATION:
DEFINITION OF THE TERM AND CONCEPTUAL APPROACHES TO ITS
CHARACTERISTICS**

The article deals with the core definition of the concept of «intellectual migration», which characterizes one of the most urgent aspects of the migration movement in the modern international space. The positions of different experts to the terminology that characterizes these processes are studied. The conceptual approaches to the characterization of the processes of intellectual migration from the point of view of influence on the donor countries and the recipient states, which are involved in the migration movement, are explored.

The phenomenon of intellectual migration in the scientific environment is recognized as a multifaceted and influential element of the international system. Among the various aspects of migration forms this kind of movement of citizens, to a large extent, affects the redistribution of force and potential in the global space, between different regions and states. Some researchers focus on the scientific nature of intellectual migration. However, there is a more widespread view that these processes concern the entire spectrum of interstate movement of persons involved in the creative and intellectual work. The reasons for implementing the migration movement of these categories of citizens in general correspond to the general concept of labor migration, which is usually caused by the search for better living conditions and professional self-realization abroad. At the same time, different dimensions of the studied problem have different connotations and importance for the involved actors. In modern conditions of globalization, the processes of reverse and temporary intellectual migration (in the format of experience exchange, participation in grant activities) are an indispensable condition for the inclusion of the state in the world scientific environment. It becomes an important element of increasing the country's potential for intensive development on the international space. At the same time, the irreversible emigration of the intellectual elite is becoming a leading security threat to states that are losing their intellectual potential. The fact that Ukraine also directly suffers from this phenomenon determines the relevance of the study of migration problems for national science, creating the request for theoretical and practical studies from the authorities.

Key words: *intellectual migration, intellectual capital, «brain mobility», «brain drain», scientific community, external migration, exchange of experience*

УДК 321.015(477)

K. Zabavska

**THE MAIN APPROACHES TO THE INTERPRETATION OF THE SYSTEM
OF CHECKS AND BALANCES IN UKRAINIAN POLITICAL SCIENCE**

The article deals with the peculiarities of the main approaches to the theoretical substantiation of the system of checks and balances in the political science of Ukraine. The main historical stages of the development of domestic researchers ideas about the functioning of the checks and balances system are outlined and, on their basis, typical problems in the study of this political phenomenon through the prism of Ukrainian state-building practice are analyzed.

Keywords: *separation of powers, system, checks, balances, political science, Ukraine, democracy.*

A clear distinction between the powers of the branches of state power is an important prerequisite for building a democratic society. The political experience of Western democracies proves that effective separation of powers of the branches of power is a guarantee of democratic development and ensuring the constitutional order in the state. The features of the mutual restraints system presuppose the application of an integrated approach, which goes beyond purely system analysis of the distribution of power. Being a multi-faceted, labile and multidimensional phenomenon, the system of checks and balances becomes a complex and multifaceted subject of political analysis. Throughout history, the existence of certain pragmatic knowledge regarding the separation of powers and individual practical skills in the division of powers in the political practice of the states of the world gradually changed, and in our time there is a need for a deep theoretical elaboration of accumulated knowledge about the system. Modern political science is increasingly focusing attention on issues related to the delineation of authority and the solution of problems relating to mutual competences between the poles of power.

The intensification of interest in such problems is determined by the globalization processes taking place in the contemporary international arena, the scientists predicted the «wave of democracy outflow» and the growth of authoritarian tendencies in the world. The fact of the erosion of state sovereignty and the internal transformations of post-socialist countries including the obstacles that are on this path are also not overlooked. Ukraine is no exception in this regard.

At the current stage of development of Ukrainian statehood, the study of the checks and balances system is particularly important. The transitional character of the political regime, the imperfection of modern Ukrainian legislation, the short time of functioning of the checks and balances system since the independence of Ukraine, as well as some national peculiarities, have led to an intensification of the scientific search for Ukrainian researchers in this field.

In the historical retrospect, the issues of the distribution of power and authority among its branches were researched by M. Drahomanov V. Lypynskyi S. Orikhovskyi and others [6; 7; 8]. Such domestic scholars as N. Haidayenko, I. Kresina, V. Rebkalo, L. Sylenko, M. Tsvik, V. Shapoval and others are actively searching for ways of theoretical substantiation of the system of checks and balances in Ukraine [2; 15; 13; 14; 18]. Among the Ukrainian scholars, representatives of the sciences adjacent to the political science who are actively involved in the study of the problems of the checks and balances system N. Zhuk, M. Onishchuk, I. Protsyuk, V. Surnin, Y. Shamshychenko, and others should be mentioned. [3; 4; 9; 11; 16] At the same time, in modern Ukrainian political thought, there is not a single approach to the study of the system of checks and balances and there are no principles of theoretical and methodological analysis for the study of the fundamentals of the system functioning.

The purpose of the article is to analyze the main approaches to the interpretation of the checks and balances system in Ukrainian political science.

Problems of distribution of powers are directly related to the development of state-building practice in Ukraine. Therefore, in our opinion, it is worth highlighting the following stages in the development of ideas about the separation of the poles of power and the relationship between them in the history of Ukrainian political thought:

The I stage (IX – XII centuries) – the period of ideas about the functioning of the state administration apparatus, associated with the emergence of statehood on Ukrainian lands. In this period, the main provisions of socio-political thought, depicted in the chronicles, are singled out. In the pure form, the problem of delimitation has not yet risen, however, at this stage the problems of the current nature, the legal regulation of social relations, the relationship between the church and the state, the problem of the integrity and sovereignty of political power were reviewed [5, p. 16-22].

The II stage (XVI – beginning of the XVII century). For this period, the ideological and political movement for the liberation of the Ukrainian people against the Polish magnates was in priority. Among the philosophers of this period S. Orikhovskiy is worth mentioning. In particular, the enlightened monarchy limited by law was an ideal for S. Orichovskiy. He opposed the theological theory of the divine basis of state and power, considered unacceptable subordination of secular power to the spiritual. The philosopher made an attempt to delimit their powers: the bishop during the service is not subject to the king; the power of the king does not apply to the church; the sphere of influence of the bishop is limited to the walls of the cathedral [7, p. 174].

The III stage (second half of the XVII – the end of the XVIII century) – Ukrainian political thought of the Cossack-Hetman period. The first document in the history, which stated the separate elements of the system of checks and balances was the «Pact and Constitution, laws and liberties Zaporizhia Army» that was the agreement between Hetman P. Orlyk and officers of the Zaporizhzhya Cossacks and in 1710. The main provisions of the Constitution of P. Orlik generally depict a parliamentary republic. In the 16 articles document describes the basic powers of the three branches of government (legislative, represented by the General Council, the executive led by Hetman and general officers, judicial implemented through the activities of the military court) with elements of mutual checks. The Constitution presupposes the mutual accountability: Hetman had to report to the General Council, and the latter, in turn, should report on public affairs. In addition, the General Council had the power to express the nobility to the Hetman and, on his submission, approved the staff of the General Officer. The text of the Constitution is permeated with the main idea of limiting hetman power by other branches, and the principle of the independence of judges was also highlighted [10].

The IV stage (XIX – beginning of XX centuries). An outstanding figure in the Ukrainian political thought of the middle of the XIX century was M. Drahomanov. In his state-legal concept, the thinker distinguished three branches of power: legislative, executive and judicial. Expected elements of the system of checks and balances were envisaged, namely: the legislative power belonged to two thoughts - the state and the union; amendments to the basic laws were to be made in the case of the consent of a third of the votes of members of the two dumas and approved by the State Council elected from the two dumas, as well as by delegates from the regional assembly; the head of state appointed ministers responsible to both the [6, p. 56-60].

At the beginning of the XX century V. Lypynskiy paid attention to the issue of the delineation of power and the relationship between them. Thinker advocated the establishment of a legal monarchy in the traditional form of the Hetmanate. It provided for the restriction of the power of the head of state by two chambers of law: the lower – the Congress of Soviets of individual lands, representing the interests of the territories, the highest – the Labor Council, the state – represents the interests of labor. In his concept, V. Lypynskiy stressed that such a division of powers would prevent the establishment of centralization like Moscow terror and the Polish monarchy, where the king is a puppet in the hands of the gentry [8].

The V stage (1919-1991) – the Soviet period in Ukrainian political thought. This stage of the development of political ideas in Ukraine was accompanied by inhibition of theoretical substantiation and practical implementation of the mechanisms of the system of checks and balances. At this stage, the principle of the division of power was preserved only formally. Formally, the highest legislative body of the Ukrainian soviet republic from 1920 to July 1938 was the All-Ukrainian Congress of Soviets, and from July 1938 – the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR. However, in fact, since the establishment of Soviet power in Ukraine until the restructuring, power was in the hands of the Communist Party (CP) of Ukraine within the Communist Party of Soviet Union. The Central Committee was the supreme body of the Communist Party, and the Secretary General of the Central Committee of the CP of Ukraine was the leader of the state. All candidates for the Verkhovna Rada deputies were subject to

compulsory approval by the leadership of the Communist Party, the nomination of alternative candidates was not allowed. The system of checks and balances was functioning in the state apparatus without alternatives [5, p. 292-311].

The VI stage (from 1991 – modern times) – Is connected with the Ukraine's independence gaining. At this stage, the development of the theory of the system of checks and balances has been activated and becomes a necessary guarantee for the building the young Ukrainian democracy. A characteristic feature of this stage is the diffusion of the practical implementation of state power in the theoretical positions regarding the functioning of the system of checks and balances. The need to search for an optimal power distribution system between the poles is one of the main obstacles on the path to independent development of Ukraine. Lack of theoretical developments in this field causes a number of problems in the practical implementation of the power branches authorities.

Scientists of this period share practically the only ideas in the view of the redistribution of power and the functioning of the system of checks and balances. In particular, M. Tsvick emphasized that among the basic requirements for the distribution of power in a democratic state is the independence and separation of the branches of power according to the functional capabilities, a clear separation of political and legal forms of activity, mutual influence, balance and control between them [18].

According to the Ukrainian scientist Y. Shemchushenko, the problems of optimizing the state system in Ukraine, improving the activities and interaction of the legislative, executive and judicial authorities, as well as the problem of systematic development of Ukrainian legislation, are crucial for building a democratic society [3, p. 207].

Among the main problems of contemporary political science in Ukraine related to the study of the checks and balances system as a special phenomenon of a democratic society should be called:

The problem of the correlation of legal and political aspects in the functioning of the system of checks and balances. It should be noted that, for the most part, the system of checks and balances is considered through the prism of legal science. However, over the past decade, the political component of the system has gradually come to the fore in the studies of Ukrainian political scientists. This also includes the problem of choosing the directions and methods of studying the system of checks and balances. According to the Ukrainian researcher N. Haidayenko, the question of choosing a research methodology is key because it is necessary to distinguish political knowledge about the system [2].

The problem of a comprehensive study of the system of checks and balances. There is an important problem in the modern political study – the construction of a modern theory of a system of checks and balances with the modernization of existing theoretical positions and taking into account the multilateral nature of the origin of the division of powers and mutual restraint. The need to elucidate practical advice for political activity necessitates an integrated approach to studying the problems of the system of checks and balances, using a wide array of methods. In particular, according to the law scientist N. Zhuk, the system of checks and balances is a multidimensional and multifunctional entity, which is itself the basis for self-regulation of state power. In addition, the scientist substantiates the thesis of multidimensionality and multivariation of the checks and balances system nature [9; 12; 14].

The problem of accumulation of empirical and theoretical knowledge regarding the functioning of the system of checks and balances. Given the peculiarities of the nature of the origin of power and its distribution, the accumulation of facts and the possibility of their processing are often problematic. The interpretation and processing of facts and the avoidance of subjective judgments and evaluations is equally important. The search and study of the principles, patterns and functions of the system of checks and balances are aimed primarily at the development of practical recommendations for political practice. However, the complex

connections of the theory of the system of checks and balances with practice are limited by the limited arsenal of methods used in its study.

In particular, scholars V. Rebkalo and V. Shakhov emphasize the key theoretical problem of contemporary political science in Ukraine is the problem that there is no adequate coverage in the domestic literature of creating a system of checks and balances in the process of implementing the principle of the distribution of power [15, p. 15].

Polarity of the results of qualitative assessment of the checks and balances system. The problem in the processing of empirical data concerning the functioning of the system of checks and balances is the possibility not only to describe the observed phenomena, but also to explain them, to distinguish the characteristic features and to find the causal relationships.

In our opinion, the system of checks and balances, namely, the relationship between its key elements can be subjected to quantitative analysis methods. The use of alternative methods of research can create the conditions for the possibility of obtaining more objective knowledge about the system of checks and balances. This problem is an urgent field for future researches in this direction.

The problem of the correlation between theoretically substantiated provisions of the system of checks and balances and the practical implementation by the subjects of the policy of authority, taking into account the peculiarities of the political system of the state, actual needs and moods in society, as well as the presence or absence of personal interests of the parties. The theoretical developments of the future comprehensive theory of checks and balances should harmoniously lie in the practical sphere of implementation by the parties of the policy of their powers within the system, but the emergence of an imbalance may be inevitable without taking into account latent factors: from national peculiarities to the current balance of power in the political arena of the state [1; 4].

It should be noted that the complexity of this problem is observed in the adoption of constitutionally important decisions. Often, changes related to the optimization of the system of checks and balances in order to improve its functioning are carried out exclusively politically. Therefore, the taken decisions are not practical and expedient, but are politically beneficial for those who accept them in particular period of time.

Despite the current intensification of attention to the problems of separation of powers in Ukraine, finding the optimal system of checks and balances, it should be mentioned that the updating of the importance of checks and balances takes place on a peak of a conflict related to the inability of the system to the harmonious functioning. Most often, this is due to the imperfection of the domestic legislation and the availability of gaps that serve as favorable area for the emergence of speculation and political maneuvering.

The study of the system of checks and balances can not be detached from political practice. Therefore, according to N. Haidayenko for transferring logical practical developments in theoretical principles a comparative and institutional approaches should be applied and the study should not be limited only by the system approach [2].

According to I. Protsyuk, the division of powers contains an institutional and functional component. The institutional aspect implies the existence of three branches of government, at the same time functional – is basic for their interactions relative independence and mutual dependence [11, P.5] The system of checks and balances is responsible precisely for the functional content of the separation of powers. However, its study can not be isolated from the institutional component.

The following areas of the checks and balances system research in contemporary Ukrainian political science can be singled out:

Study of checks and balances as a mechanism of legally binding authority powers (jurisprudence approach) (N. Zhuk, I. Protsiuk, L. Sylenko, A. Yakovlev and others.). Political science is fully in line with the requirements of post-classical (modern) science. According to

this, researchers should be aware that its object is complex integral formation, labile, and yet multifaceted. The emergence of new theoretical developments in the distribution of power within different approaches, as well as the interpenetration of methods from various sciences can be an evidence of it. In Ukraine, in particular, the most deeply the system of checks and balances is studied in the field of legal science [3; 4; 11; 13].

The direction of the study of functional imbalances in the system of checks and balances between the branches of power in Ukraine (O. Valevskyi, M. Onishchuk, I. Salo and others). Many modern scholars and public figures focus their attention on the problems of functional filling of the system of checks and balances, as well as the practical implementation of the branches of power of their authorities. Political experience of Ukraine testifies the need to reform the provisions regarding the functions of the branches of power, as well as the harmonization of national legislation to prevent the emergence of contradictions in the interaction between the power branches [1; 9; 12; 14].

Study of the system of checks and balances as a political phenomenon, the attribute of democracy (N. Haidanenko, V. Rebkalo, V. Shakhov and others). Representatives of this trend focus their research on the political nature of the phenomenon of checks and balances, considering it as one of the conditions for building a democratic society [2; 15; 17].

However, it should be added that the division into such approaches, given the specifics of the object being studied, is rather arbitrary. In our opinion, the study of the system of checks and balances in a single key is unjustified. The interdisciplinary character of the phenomenon of the system of checks and balances determines the consideration of knowledge and theoretical developments in legal science, philosophy and sociology.

To sum up, the following key points should be emphasized. The system of checks and balances is an important attribute of democratic development. Being a multivariate phenomenon, which is an interdisciplinary object of research, the problems of functioning of the system and the laws of its development find their place in the historical development of political thought and political practice at the same time. The study of the role and place of the system of checks and balances in building a democratic society in modern Ukraine is of particular importance. It is worth noting that, at the current stage of development of political thought, the theoretical substantiation of the system of checks and balances requires a deeper analysis and accumulation of new theoretical knowledge. The study of this phenomenon, taking into account the integrated approach and using methods of qualitative and quantitative assessment deserves particular attention. The question of accumulation of theoretical knowledge, approbation of new research methods and the application of different approaches to the study of mutual restraints and balances remain open and may constitute perspective directions for our further research.

References

1. Валевський О. Л. Проблеми побудови дієвого механізму стримувань і протываг у державно-управлінських відносинах [Електронний ресурс] / О. Л. Валевський // Державне управління: теорія і практика. – 2008. – № 1. – Режим доступу : http://academy.gov.ua/ej/ej7/doc_pdf/valevsky.pdf; Valevskyi O. L. Problemy pobudovy diievoho mekhanizmu strymuvan i protyvah u derzhavno-upravlinskykh vidnosynakh [Elektronnyi resurs] / O. L. Valevskyi // Derzhavne upravlinnia: teoriia i praktyka. – 2008. – № 1. – Rezhym dostupu : http://academy.gov.ua/ej/ej7/doc_pdf/valevsky.pdf
2. Гайдаєнко Н. В. Проблеми наукового дослідження системи стримувань і протываг в сучасній політичній теорії / Н. В. Гайдаєнко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ, 2005. – Вип. 7. – С. 152-158 ; Haidaienko N. V. Problemy naukovoho doslidzhennia systemy strymuvan i protyvah v suchasni politychnii teorii / N. V. Haidaienko // Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei. – Kyiv, 2005. – Вип. 7. – С. 152-158.

3. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи : моногр. / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – 656 с. ; Derzhavotvorennia i pravotvorennia v Ukraini: dosvid, problemy, perspektivy : monohr. / za red. Yu. S. Shemshuchenka. – Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho, 2001. – 656 s.
4. Жук Н. А. Система стримувань і противаг у державному апараті: витоки та основний зміст / Н. А. Жук // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 4. – С. 52-62 ; Zhuk N. A. Systema strymuvan i protyvah u derzhavnomu aparati: vytoky ta osnovnyi zmist / N. A. Zhuk // Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. – 2003. - № 4. – S. 52-62.
5. Історія політичної думки України : підруч. / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2017. – 632 с. ; Istoriiia politychnoi dumky Ukrainy : pidruch. / za zah. red. N. M. Khomy. – Lviv : Novyi Svit-2000, 2017. – 632 s.
6. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с. ; Kruhlahov A. M. Drama intelektual: politychni idei Mykhaila Drahomanova / A. M. Kruhlahov. – Chernivtsi : Prut, 2000. – 488 s.
7. Куташев І. В. Суспільно-політичні погляди С. Оріховського / І. В. Куташев // Політичний менеджмент. - 2005. –№ 3. - С. 169-179 ; Kutashev I. V. Suspilno-politychni pohliady S. Orikhovskoho / I. V. Kutashev // Politychnyi menedzhment. - 2005. –№ 3. - S. 169-179
8. Липинський В. К. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців [Електронний ресурс] / В.К. Липинський. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Lypynskiy_Viacheslav/Nova_Zoria_i_ideolohiia_hetmansiv/ ; Lypynskiy V. K. «Nova Zoria» i ideolohiia hetmansiv [Elektronnyi resurs] / V. K. Lypynskiy. – Rezhym dostupu : http://chtyvo.org.ua/authors/Lypynskiy_Viacheslav/Nova_Zo_ria_i_ideolohiia_hetmansiv/
9. Оніщук М. В. Система стримувань і противаг в українській моделі організації влади: проблеми і шляхи вдосконалення / М. В. Оніщук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 91-95 ; Onishchuk M. V. Systema strymuvan i protyvah v ukrainskii modeli orhanizatsii vlady: problemy i shliakhy vdoskonalennia / M.V. Onishchuk // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2012. – № 3. – S. 91-95.
10. Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького 1710 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> ; Pakty i konstytutsii zakoniv i volnostei Viiska Zaporozkoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.history.org.ua/?termin=Pakty_i_Konstytutsiia_prav_i_volnostej_Vijska_Zaporozkoho_1710
11. Процюк І. В. Система стримувань і противаг у функціонуванні механізму державної влади парламентської держави / І. В. Процюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2015. – Вип. 29. – С. 3-17 ; Protsiuk I. V. Systema strymuvan i protyvah u funktsionuvanni mekhanizmu derzhavnoi vlady parlamentskoi derzhavy / I.V. Protsiuk // Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia. – 2015. – Vyp. 29. – S. 3-17.
12. Сало І. С. Механізми стримувань і противаг у політичних системах країн ЄС та в Україні / І. С. Сало // Стратегічні пріоритети. - 2009. - № 2. – С. 65-70 ; Salo I. S. Mekhanizmy strymuvan i protyvah u politychnykh systemakh krain YeS ta v Ukraini / I. S. Salo // Stratehichni priorytety. - 2009. - № 2. – S. 65-70.
13. Силенко Л. М. Система стримувань і противаг: теоретичні аспекти / Л. М. Силенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – Вип. 4. – С. 89-97 ; Sylenko L. M. Systema strymuvan i protyvah: teoretychni aspekty / L. M. Sylenko // Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu. – 1999. – Vyp. 4. – S. 89-97.

14. Силенко Л. М. Система «стримань і протываг» та закріплення її складових в Конституції України / Л. М. Силенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1998. – № 3. – С. 37-39 ; Sylenko L. M. Systema «stryman i protyvah» ta zakriplennia yii skladovykh v Konstytutsii Ukrainy / L. M. Sylenko // Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy. – 1998. – № 3. – S. 37-39.

15. Система стримувань і протываг у сфері державно-управлінських відносин : наук.-метод. рек. / за заг.ред. В. А. Ребкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова. – Київ : НАДУ, 2008. – 72 с. ; Systema strymuvan i protyvah u sferi derzhavno-upravlinskykh vidnosyn : nauk.-metod. rek. / za zah.red. V. A. Rebkala, M. M. Lohunovoi, V. A. Shakhova. – Kyiv : NADU, 2008. – 72 s.

16. Сурнін В. О. Принцип розподілу гілок влади як основа для створення дієвої системи стримувань і протываг / В. О. Сурнін // Теорія і практика державного управління. – 2014. – Вип. 2. – С. 75-82 ; Surnin V. O. Pryntsyv rozpodilu hilok vlady yak osnova dlia stvorennia diievoi systemy strymuvan i protyvah / V. O. Surnin // Teoriia i praktyka derzhavnoho upravlinnia. – 2014. – Vyp. 2. – S. 75-82.

17. Сурнін В. О. Механізми стримувань та протываг у системі розподілу влади / В. О. Сурнін // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 140-144 ; Surnin V. O. Mekhanizmy strymuvan ta protyvah u systemi rozpodilu vlady / V. O. Surnin // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykhologii. – 2013. – Vyp. 2. – S. 140-144 ;

18. Цвик М. В. Актуальные проблемы организации власти в Украине / М. В. Цвик // Проблемы законности : респ. междувед. науч. сб., 1995. – Вып. 30. – С. 22–30 ; Tsvik M.V. Aktualnye problemy organizatsii vlasti v Ukraine / M. V. Tsvik // Problemy zakonnosti : resp. mezhdved. nauch. sb., 1995. – Vyp. 30. – S. 22–30.

19. Яковлев А. Н. Принцип разделения государственной власти и его обеспечение в конституционном процессе современной Украины / А. Н. Яковлев // Legea si Viata. – 2016. – Вип.11/2. – С. 164-168 ; Yakovlev A. N. Printsip razdeleniya gosudarstvennoy vlasti i ego obespechenie v konstitutsionnom protsesse sovremennoy Ukrainy / A. N. Yakovlev // Legea si Viata. – 2016. – Vip.11/2. – S. 164-168.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2018 р.

Х.Ю. Забавська

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглядаються головні особливості підходів до трактування системи стримувань і протываг і політичній науці України. Розкрито особливості дослідження системи стримувань і протываг, як багатовимірного феномену політичної практики та теорії. Автор аналізує характерні риси системи стримувань і протываг та специфіку їх дослідження в українській політичній науці.

Здійснено загальну типологію історії розвинуку ідей української політичної думки стосовно принципу розмежування владних повноважень та їх взаємних стримувань. Відтак, виокремлено шість історичних етапів розвитку (від княжої доби до сучасності), на кожному з яких мав місце певний інтерес до вирішення актуальних проблем прототипу сучасної системи стримувань і протываг.

Автор наголошує на критичності та важливості останнього (сучасного) етапу розвитку підходів до теорії системи стримувань і протываг. Виокремлено ключові проблеми, пов'язані з теоретичним вивченням системи стримувань і протываг сучасної України, серед яких проблема комплексності вивчення явища, його міждисциплінарний характер; неоднозначність якісної та можливості кількісної оцінки функціонування системи; методологічна проблема; співвідношення теорії і практики тощо.

На основі комплексного аналізу літературних джерел автор обґрунтовує необхідність розрізнення трьох основних підходів до вивчення системи стримувань і протипаг у сучасній українській політичній науці. А також робить висновок про необхідність пошуку можливостей створення інтегрального підходу до дослідження системи стримувань і протипаг, зважаючи на природу цього явища.

Ключові слова: поділ влади, система, стримування, протипаги, політична наука, Україна, демократія.

УДК 327(510):061.1БРІКС

В.В. Забіян

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЛЕНСТВА КИТАЮ В БРІКС)

У статті розглядаються особливості та основні принципи застосування системного підходу в політології. На прикладі членства Китаю в БРІКС пояснюється використання логічного системного аналізу, здійснюється моделювання системи міжнародних відносин та визначається місце БРІКС та Китаю в ній. В результаті дослідження виявлено зв'язки між елементами системи міжнародних відносин, які впливають на її трансформацію та зміну систем нижчого рівня.

Ключові слова: системний підхід, системний аналіз, система міжнародних відносин, Китай, БРІКС.

Використання системного підходу є розповсюдженим явищем при проведенні досліджень у будь-якій сфері, адже він здатен забезпечити комплексний аналіз складних явищ, процесів, структур. Системний аналіз є одним з методів дослідження системного підходу, і хоча він зародився як метод дослідження у точних науках - сучасні тенденції до міждисциплінарності дають змогу розширяти інструментарій дослідження. При застосуванні системного підходу та його методів в політології, дослідники стикаються з проблемою застосування системного аналізу, розуміючи його як детальний опис предмету дослідження. Насправді, він передбачає дотримання певних принципів та створення логічної схеми, яка відображає структуру, закономірностей, зв'язків між елементами, наслідками досліджуваного явища.

В статті демонструється використання системного підходу у політології на прикладі аналізу членства Китаю в БРІКС з метою формулювання певних закономірностей функціонування системи міжнародних відносин, зв'язків між її елементами та факторів, які можуть впливати на її трансформацію. Вихідними даними для нас виступають БРІКС (неформальна група країн, яка об'єднує Бразилію, Росію, Індію, Китай та Південну Африку), Китай (як міжнародний актор і член БРІКС), система міжнародних відносин (як середовище взаємодії між світовими акторами), політична система Китаю (як середовище де через реакцію на зовнішні збудники приймаються рішення щодо внутрішньої і зовнішньої політики держави).

Проблема застосування системного підходу має доволі високий рівень наукової розробки. Їй присвячені роботи таких дослідників як В. Афанасьєв, А. Богданов, Л. фон Бергаланфі, Н. Вінер, І. Добронравова, М. Згуровський, Д. Істон, А. Лукін, Д. Неліпа та інші. Проте використання системного підходу та системного аналізу у кожному конкретному випадку може викликати труднощі у дослідників, тому важливо мати приклад, на який можна орієнтуватися здійснюючи дослідження.

Міжнародні відносини є важливим аспектом життя будь-якої держави. Як тисячоліття тому, так і в сучасних умовах глобалізації місце держави на міжнародній арені має значення для престижу країни. Міжнародні зв'язки здатні позитивно вплинути на економічну, науково-технічну, культурну та інші сфери діяльності держави. З іншого боку, керівництво країн намагається забезпечити почесне місце для держави на світовому форумі шляхом нарощування військової потужності, економічного зростання тощо. Зрештою, в результаті функціонування політичної системи держави в нових умовах, відбувається вироблення певних рішень щодо зовнішньої або внутрішньої політики. У намаганнях пояснити первинність та вторинність даних процесів, дослідники звертаються до системного підходу, який допомагає якнайкраще упорядкувати всю інформацію, пов'язану з роботою системи. Частіше за все це призводить до розуміння, що кожна система працює циклічно і відтворює себе завдяки колообігу рішень, які в ній виробляються.

Системний підхід зароджується у середині ХХ століття, а пізніше стає широко вживаним у дослідженні міжнародних відносин та політичних систем. У 40-х роках Л. фон Берталанфі розробив Загальну теорію систем, яка була науковою і методологічною концепцією дослідження об'єктів, які являють собою системи, та яка стала базою системного підходу. Згідно з визначенням Берталанфі, система є комплексом взаємопов'язаних елементів. [1, с. 134-165]

У 1948 році Норберт Вінер - засновник кібернетики - видав книгу «Кібернетика, або управління та зв'язок у живому та машині», основною тезою якої було те, що управління та зв'язки в машинах, живих організмах та суспільствах - є подібними.[2]

Першим, хто використав системний підхід в соціальних науках, був Толкотт Парсонс. Його дослідження є цінними для політології, з огляду на те, що він приділяв увагу ролі політики у житті суспільства. Це дало поштовх для системних політичних досліджень.

Т. Парсонс пояснює механізми впливу соціальної системи на поведінку людини та виділяє інші конструкції, які розглядаються ним як системи різного рівня. Він показує як системи пов'язані між собою, зауважує наявність у систем ієрархії та називає соціальну систему множиною індивідів, які взаємодіють між собою у фізичному просторі, де їх реакція на ситуацію та інших індивідів обумовлена і опосередкована системою загальноприйнятих символів. [3, с. 77-78]

Першість у використанні системного підходу власне у політології належить Девіду Істону. Він є автором моделі взаємодії політичної системи з зовнішнім середовищем, а також сформулював принципи системного дослідження у політології.

Так, за Д. Істоном, політична система – це сукупність тих взаємодій, в результаті яких цінності авторитарним шляхом переносяться в суспільство. Це відрізняє політичні системи від інших систем. Серед основних принципів системного дослідження Д. Істон виділяє: 1) принцип демаркації політичної системи - виділення політичної системи серед інших за допомогою відповіді на питання, чи є рішення прийняті в системі обов'язковими до виконання для всіх; 2) принцип входу-виходу, який означає здатність системи адаптуватися до зовнішнього впливу (вплив ззовні символізує вхід в систему, яка для виживання запускає процес прийняття рішення щодо трансформації і на виході видає нові правила функціонування); 3) принцип диференціації, згідно з яким елементи системи виконують різні функції, а система має певну структуру; 4) інтегративний принцип, який полягає у наявності в системі механізмів, які б допомогли направити діяльність елементів системи в єдине русло. Інтегративний принцип також означає, що процеси які відбуваються в одній частині системи, не можуть бути пояснені до кінця без посилання на певний загальний процес, який відбувається незалежно та знаходиться над

системою. [4, с. 630-642] Дотримання даних принципів є важливим для здійснення якісного системного аналізу та відображення досліджуваної системи найбільш точно.

Внесок у розвиток системного підходу в політології зробив Габріель Алмонд, який у своїх роботах концентрувався на функціональному аспекті існування системи. За Алмондом, політична система є набором певних взаємопов'язаних інститутів та закладів, які займаються постановкою, формулюванням та здійсненням колективних цілей суспільства.[5, с. 37-38] Так, політична система може бути розділена на три рівня: 1) найнижчий рівень носіїв особливих ролей та повноважень; 2) середній рівень структур та інститутів в рамках яких носії ролей діють; 3) найвищий рівень – заходи та рішення, вироблені структурами, які застосовуються до всієї системи. Також можна сказати, що якщо функцією політичної системи є задоволення потреби суспільства в досягненні певних цілей, то метою системи є самозбереження та запобігання дестабілізації її роботи.

Поєднуючи вищезазначені концепції системи ми маємо змогу сформулювати визначення до якого будемо звертатися в рамках даного дослідження. Політична система є сукупністю взаємозалежних та взаємопов'язаних організацій, інститутів та індивідів, які впливають на прийняття політичних рішень, з метою задоволення потреб суспільства і як наслідок - збереження статусу кво. Характерними ознаками політичної системи є 1) ієрархізованість елементів системи; 2) всеохопність в рамках держави; 3) здатність до швидкої мобілізації елементів системи; 3) тісний взаємозв'язок та розподіл обов'язків між елементами.

З точки зору системного підходу, весь світ складається з систем різного порядку. Надсистема може бути тим самим зовнішнім середовищем, яке на думку Д. Істона впливає на політичну систему і змушує елементи системи працювати на вироблення певного рішення, яке б сприяло адаптації системи до нових умов існування. Середовищем, яке здатне впливати на політичну систему окремої держави може бути система міжнародних відносин.

У сфері дослідження міжнародних відносин системний підхід є також широко вживаним і використовується прихильниками різних теорій міжнародних відносин.

Досліджуючи міжнародну систему з точки зору реалізму, Мортон Каплан акцентував увагу на розміщенні полюсів сили на світовій арені і виділив шість різних моделей систем міжнародних відносин, які відрізняються між собою можливістю окремих полюсів сили впливати на порядок денний та діяти незалежно. [6, с. 684] Він дає рекомендації щодо того, як уникнути ризиків для системи. Це означає, що будь-яка система має право на існування, а її життєздатність визначається лише гнучкістю та адаптивними якостями.

Неореаліст Кеннет Уолтц вважав, що система міжнародних відносин є політичною системою, проте головну роль в якій грають саме матеріальні ресурси, а життя системи полягає у конкуренції між державами або групами держав. Це призводить до того, що система самовдосконалюється відкидаючи аутсайдерів, які заради включення у систему починають переймати досвід своїх більш успішних партнерів. Це призводить до того, що елементи системи уподібнюються один одному. [7, с. 38-59] Це підтверджує тезу про те, що системи знаходяться в ієрархічних відносинах одна з одною залежно від наявності певних характеристик, по яким можна оцінити місце системи в ієрархії або у надсистемі.

Принципово новий погляд на функціонування міжнародної системи сформулював представник конструктивістської течії Александр Вендт. Він пропонує подивитися на міжнародну систему не під раціональним кутом, а з точки зору соціальної психології. На думку Вендта, взаємодія між елементами системи визначається не раціональним обґрунтуванням наслідків, а очікуваннями, уявленнями та бажаннями елементів системи щодо одне одного. [8, с. 391-425]

Використання системного підходу до дослідження міжнародних відносин вдосконалювалося також завдяки внеску представників раціональної теорії міжнародних відносин, згідно з якою держави неформально складають «світову спільноту», яка без наявності світового лідера та уряду за потреби може раціонально вирішити питання в будь-якій сфері.

Баррі Бузан та Річард Літл вважають, що система міжнародних відносин розділена на підсистеми - військову, політичну, економічну тощо - , кожна з яких функціонує за різними правилами. Також їм належить ідея пояснення системи не лише з точки зору її структури, але і з урахуванням того, як відбувається взаємодія між елементами. На їх думку на ефективність взаємодії між елементами системи міжнародних відносин впливають: 1) сприятливість географічних факторів для переміщення людей; 2) доступність технологій, транспорту та комунікацій; 3) можливість подолання комунікативних бар'єрів. [9, с. 72-77] Дане твердження є актуальним при дослідженні наднаціональних організацій, для яких наявність спільного кордону є принциповою заради ефективного впровадження, контролю та планування єдиної стратегії розвитку. Проте для неформальних об'єднань, особливо у час розвинутих високих технологій, даний аспект не відіграє такої важливої ролі.

З урахуванням вищезгаданих класичних концепцій системи міжнародних відносин ми можемо сформулювати власну базу для дослідження. Отже, система міжнародних відносин - це сукупність міжнародних акторів (держав, міжнародних організацій, індивідуумів), які взаємодіють між собою з метою збереження або збільшення своєї ролі у функціонуванні системи. Зазвичай, метою функціонування системи міжнародних відносин є збереження миру та стабільності у світі. Характерними ознаками системи міжнародних відносин є 1) здатність до саморегуляції; 2) центральна роль взаємозв'язків між елементами системи; 3) складність прогнозування поведінки системи.

Основним методом системного підходу є логічний системний аналіз, який використовують для побудови цілісної моделі політичної дійсності, виявлення фундаментальних зв'язків між елементами та формулювання політичних закономірностей. В рамках системного аналізу ми можемо вибирати методи пізнання, проте маємо чітко слідувати принципам системного аналізу: 1) систему слід розглядати як єдине ціле, а не як сукупність елементів, адже це може призвести до втрати властивостей системи та її недоцільного подальшого розгляду; 2) властивості системи не можна вважати сумою властивостей її елементів; 3) рівень ефективності кожної системи обмежений умовами існування та функціонування системи; 4) заборонено розглядати систему в ізолюваному вигляді, слід враховувати вплив навколишнього середовища та зв'язки з ним. Будь-яка система є підсистемою більшої системи; 5) розглядаючи систему необхідно поділяти її на менші елементи - підсистеми. [10, с. 38-39]

Тепер, коли ми окреслили особливості, принципи, методи системного підходу в політології, ми маємо змогу застосувати логічний системний аналіз до дослідження конкретного явища.

Розгляд членства Китаю в БРІКС з точки зору системного підходу передбачає окреслення меж певної надсистеми, яка функціонує як єдине ціле. Надсистемою, яка включає БРІКС, Китай та зв'язки між ними, є сучасна система міжнародних відносин. Функціонування системи міжнародних відносин напрямлене на реалізацію інтересів міжнародних акторів, забезпечення стабільності, розвитку та ефективності захисту інтересів. Проте, ми не можемо розглядати інтереси кожного актора окремо. Тому, згідно з першим принципом системного аналізу, система міжнародних відносин є сукупністю взаємопов'язаних міжнародних акторів з власними інтересами на міжнародній політичній арені, які не можуть бути реалізованими поза системою.

Якщо розглядати систему міжнародних відносин з точки зору китайського керівництва, то її розуміння вписується саме в неореалістську теорію міжнародних відносин, адже саме завдяки економічному зростанню, в результаті реформ започаткованих Ден Сяопіном, Китай став одним зі світових лідерів, які формують порядок денний на світовому форумі. Це виражається в тому, що вже у 2014 році Міжнародний Валютний Фонд офіційно назвав Китай найбільшою економікою світу, яка випередила по низці показників навіть США [11].

Система міжнародних відносин характеризується наявністю різних елементів, деякі з яких самі по собі є системами нижчого рівня. Такими елементами є держави, міжнародні організації, неформальні об'єднання держав та окремі індивіди. Усі елементи є взаємозалежними, тому зміни, які відбуваються з одним елементом - тягнуть за собою зміни системи та відображаються на її функціонуванні.

У зв'язку з розвитком економіки та виходом Китаю на світові ринки, експортом продукції та залученням іноземного капіталу, його роль в системі міжнародних відносин зросла змінивши певним чином розстановку сил на міжнародній політичній арені. Китай став представляти інтерес для своїх світових партнерів як країна з величезним ринком збуту, динамічно зростаючою купівельною спроможністю та стабільним інвестиційним кліматом.

Проте можна стверджувати, що політика відкритості не призвела до глобальної трансформації політичної системи Китаю. Незважаючи на запровадження ринкової економіки, співпрацю з капіталістичними країнами та полегшення умов ведення бізнесу - Комуністична партія Китаю досі утримує впевнені позиції. Це можна пояснити особливостями політичної культури, яка сформувалася під впливом традиційних філософсько-релігійних течій. Конфуціанська традиція закликає не змінювати світ навколо себе, а пристосовуватися до нього, прагнути до гармонії з усім, що оточує індивіда, колектив, державу, весь світ. А головною метою правителя є забезпечення своєму народові заможність. Запровадження Комуністичною партією Китаю капіталістичних практик відповідає китайським традиційним цінностям та правилам, які тисячоліттями панували у політично-соціальної сфері.

Системі міжнародних відносин притаманна динамічність, оскільки вона стикається з викликами, пов'язаними зі змінами у системах нижчого рівня та змінами зовнішнього середовища. В умовах багатопольярного світу система міжнародних відносин не має центрального управління, тому провідну роль з вирішення певних питань беруть на себе різні її елементи, які мають вплив щодо певної галузі. Також характеристикою системи міжнародних відносин є законність, адже вона має відповідати існуючим у державах (елементах системи) нормам права та закону. Якщо таке співпадіння не відбувається, то держава випадає з системи, або адаптується до нових правил гри, шляхом прийняття необхідних рішень.

Створення БРІКС на хвилі економічного зростання Бразилії, Росії, Індії та Китаю у 2006 свідчило про появу табору країн, які протиставляють себе Західному світу. Таке явище і є зміщенням полюсу впливу у системі міжнародних відносин, яке обґрунтоване економічними, демографічними та географічними характеристиками країн-учасниць організації. Оскільки в таких структурах як МВФ та Світовий банк голос країн, що розвиваються не мав достатньої ваги, аби задовольнити їх потреби - створення БРІКС мало сприяти торгівельній та економічній співпраці заради розвитку.

Підписуючи договори про створення Нового банку розвитку та використання національних валют при розрахунках та надання кредитів в рамках БРІКС, держави взяли на себе фінансові зобов'язання, які відображаються на національних політичних системах, тому мають вписуватися у норми права та закону [12]. Цікавим організаційним аспектом діяльності БРІКС є неформально існуюча ієрархія серед країн-членів. Не

зважаючи на те, що ініціатором створення організації була Росія, коли ціни на нафту досягали вищих показників, зі створенням нових фінансових структур в рамках БРІКС вона не може претендувати на роль лідера. Це пов'язано з тим, що формування валютного пулу та використання коштів вкладених в нього залежить від розміру економіки держави. Наразі найбільшим вкладником є саме Китай. Дана ситуація є показовою в рамках системного підходу, адже можна побачити як економічне зростання примушує державу брати на себе відповідальність лідера, як результат трансформацій. На відміну від інших учасниць, китайське керівництво ніколи не декларувало бажання досягти світового економічного панування і не намагалось відкрито експортувати свої цінності, а акцентувало увагу лише на необхідності будь-яких змін для забезпечення добробуту для своїх громадян.

Таким чином БРІКС і Китай є елементами системи міжнародних відносин, які самі по собі також являються підсистемами. Система БРІКС складається з таких елементів як держави, які задекларували свою участь у організації. Цікавим моментом є те, що Китай є і елементом системи БРІКС, і елементом системи міжнародних відносин (як і будь-яка інша країна-учасниця організації). В свою чергу ядром Китаю є політична система держави.

Застосування наступного принципу, який полягає у тому, що ефективність системи є обмеженою умовами існування та функціонуванням, виражається в тому, що хоча система міжнародних відносин має єдину мету функціонування - забезпечення миру та стабільності, кожен елемент системи та кожна підсистема прагне реалізувати власну мету в рамках міжнародного форуму. Для того, аби зберегти можливість для акторів міжнародних відносин вільно обирати формат взаємодії та вибору стратегій розвитку при цьому чітко закріплювати механізм взаємодії між елементами системи - відбувається підписання офіційних документів.

Членство Китаю в БРІКС є системно-комунікативним аспектом системного підходу. Воно задекларовано у документах, підписаних між країнами-учасницями БРІКС і є зв'язком між БРІКС та Китаєм як елементами системи міжнародних відносин і водночас зовнішнім фактором для політичної системи Китаю, яка має реагувати на нього виробленням нових рішень. Варто зазначити, що підписання спільних декларацій в рамках БРІКС не накладають реальних юридичних зобов'язань на учасників. Під час прийняття серйозних рішень, таких як наприклад підписання угоди про розрахунок та кредитування в національних валютах [13], країнам необхідно підписувати двосторонні договори. З одного боку це сприяє зміцненню зв'язків між елементами БРІКС, проте з іншого боку дає країнам можливість здійснювати комунікацію поза організацією, обираючи партнерів. Це може вплинути на посилення конкуренції всередині БРІКС, зважаючи, наприклад, на те, що за даними МВФ Індія, яка має з Китаєм суперечки щодо прикордонних територій, обходить Китай за реальними показниками зростання ВВП. [14] Таким чином найближчим часом БРІКС також можуть чекати виклики, що спровокують трансформацію системи.

Принцип заборони розгляду системи ізольовано від зовнішнього середовища є близьким до попереднього. Проте говорячи про систему міжнародних відносин, варто звертати увагу саме на зміни у множині підсистем, які є її частиною, звертати увагу на динаміку зміни зв'язків, а також ті елементи, які є найбільш стабільними.

Наприклад, зміни у економічній політиці Китаю призвели до трансформації політичної системи та вироблення «політики відкритості». Економічне зростання стало поштовхом до становлення Китаю як активного учасника міжнародних відносин. Утворення БРІКС, як неформальної групи країн, що розвиваються посилило характер багатополлярної системи міжнародних відносин, де виникла опозиція табору розвинених країн. Хоча Китай не був ініціатором створення БРІКС, процес стабільного та стрімкого

економічного зростання призвів до піднесення Китаю серед інших країн-учасниць, зробивши його найвагомим елементом системи даної міжнародної організації, а перед цим – лідером економічного зростання у світі. Таким чином, внутрішні зміни вплинули на динаміку трансформації системи міжнародних відносин.

Так само ми можемо відтворити динаміку змін в зворотньому напрямку. Економічні показники Китаю дозволяють зарахувати його до одного з основних елементів системи міжнародних відносин. Оскільки БРІКС, як міжнародна організація, знаходиться за ієрархією нижче, то в ній на даному моменті Китай також є лідером і елементом який задає напрям розвитку системи. Участь у міжнародній організації передбачає виконання певних зобов'язань, які закріплені у документах, які підписуються між державами (закріплюються зв'язки між елементами системи). Виконання зобов'язань передбачає вплив на національну політичну систему, адже потребує ресурсів, які знаходяться в межах країни. Реакція суспільства на прийняті рішення сформує новий запит на зміну політичної системи і весь процес буде знову відтворено знизу вгору.

Наведений приклад також відповідає принципу розчленування великої системи на менші підсистеми та елементи з метою виявлення неявних зв'язків, взаємозалежності та аналізу принципів та механізмів функціонування системи.

Навіть без класичного застосування системного аналізу, який базується на кількісних методах та використовується часто в точних науках, системний підхід допомагає вибудовувати струнку структуру явищ, які можуть бути цікавими в політологічних дослідженнях. На прикладі такого явища як членство Китаю в БРІКС, нам вдалося окреслити межі системи міжнародних відносин, визначити її основні елементи, проаналізувати, які з них являють собою менші підсистеми, яким чином явища в середині системи впливають на її трансформацію, які зовнішні фактори впливають на роботу системи, які зв'язки існують між елементами системи і як вони забезпечують її сталість. Згідно з проведеним аналізом, можна сказати, що членство Китаю в БРІКС є вираженням зв'язку між цими елементами системи міжнародних відносин, який закріплюється підписанням відповідних документів. Даний зв'язок проникає в ядро держави - політичну систему, виступаючи збудником трансформації та прийняття ефективних рішень для збереження стабільності політичної системи Китаю. Оскільки вироблені рішення стосуються як внутрішньої, так і зовнішньої політики - надалі вони потрапляють за рамки політичної системи, абсорбуються зовнішнім середовищем, формуючи нові запити або виклики для змін. Циклічність даних процесів є обов'язковою умовою для життєдіяльності системи.

Список використаної літератури

1. Von Bertalanffy L. An Outline of General System Theory / L. Von Bertalanffy // *The British Journal for the Philosophy of Science*. - 1950. - Vol. 1. Issue 2. – P. 134-165.

2. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Н. Винер. - 2-е изд. – Москва : Наука, 1983. - 344 с. ; Viner N. Kibernetika, ili upravlenie i svyaz v zhyvotnom i mashine / N. Viner. - 2-е изд. – Moskva : Nauka, 1983. – 344 с.

3. Parsons T. The Social System / T. Parsons. - 2nd ed. – London : Routledge sociology classics, 1991. - 575 p.

4. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // *Антология мировой политической мысли в 5-ти т. / ред.-науч. совет : Г. Ю. Семигин и др. – Москва : Мысль, 1997. – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль, XX в. - С. 630–642 ; Iston D. Kategorii sistemnogo analiza politiki / D. Iston // *Antolo-giya mirovoï politicheskoi mysli v 5-ti t. / red.-nauch. sovet : G. Yu. Semigin i dr. – Moskva : Mysl, 1997. – Т. 2 : Zarubezhnaya poli-ticheskaya mysl, XX v. - S. 630–642.**

5. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : учебное пособ. / Г. Алмонд, Дж. Б. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – Москва : Аспект Пресс, 2002. – 537 с. ; Sravnitel'naya politologiya segodnya: mirovoi obzor : uchebnoe posob. / G. Almond, Dzh.B. Pauell, K. Strom, R. Dalton. – Moskva : Aspekt Press, 2002. – 537 с.
6. Kaplan M. Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems / M. Kaplan // The American Political Science Review. - 1957. - Vol. 51, № 3. - P. 684-695.
7. Waltz K. N. Theory of International Politics / K. N. Waltz. - Reading, Mass. : Addison-Wesley Pub. Co., 1979. - 251 p.
8. Wendt A. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics / A. Wendt // International organization. - 1992. - Vol. 46, No. 2. - pp. 391-425.
9. Buzan B. International Systems in World History : Remaking the Study of International Relations / B. Buzan, R. Little. - Oxford ; New York : Oxford University Press, 2000. - 452 p.
10. Неліпа Д. Основні принципи застосування системного аналізу в політології (на прикладі дослідження системи національної безпеки) / Д. Неліпа // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - 2011. - Вип. 23. - С. 37-41 ; Nelipa D. Osnovni pryntsyuru zastosuvannya systemnoho analizu v politolohii (na prykladi doslidzhennia systemy natsionalnoi bezpeky) / D. Nelipa // Ukrainaska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. - 2011. - Vyp. 23. - S. 37-41.
11. GDP based on PPP, share of world [Electronic resource] : Percent of World // International Monetary Fund. - Mode of access : <http://www.imf.org/external/datamapper/PPPSH@WEO/CHN/BRA/IND/RUS/ZAF/USA>
12. Agreement on the New Development Bank. July 15, 2014, Fortaleza, Brazil [Electronic resource] // BRICS Information Centre. - Mode of access : <http://www.brics.utoronto.ca/docs/140715-bank.html>
13. Agreements between BRICS Development Banks. New Delhi, March 29, 2012 [Electronic resource] // BRICS Information Centre. - Mode of access : <http://www.brics.utoronto.ca/docs/120329-devbank-agreement.html>
14. Real GDP Growth : Annual percent change [Electronic resource] // International Monetary Fund. - Mode of access : http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/CHN/BRA/IND/RUS/ZAF/USA

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

V. Zabiian

SPECIFICS OF THE SYSTEM APPROACH APPLICATION IN POLITICAL SCIENCE (ON EXAMPLE OF CHINA'S MEMBERSHIP IN BRICS)

In the article author describes the specifics of the system approach application in political science. Discovering the history of the system approach through the works of foreign and domestic scientists, it has been found out that it is becoming multidisciplinary way to explain things today. The core of the system approach is logical system analysis, that can be used without quantitative methods in order to model the investigated phenomenon and discover it's principles, mechanisms, elements, functions, goals etc. Following the principles of logical system analysis, it is possible to give characteristics to difficult, multileveled phenomena, creating an abstract model of it.

Author gives definitions of political system and system of international relations according to system approach creating theoretical basis for practice. Such phenomenon as China's membership in BRICS is a part of complicated system of international relations which contains many elements, some of which are systems as well. Taking into account communication aspect of system approach, it has been figured out that China's membership in BRICS is the connection between BRICS (as element of international relations system and system itself) and China (as element of international relations system), which is expressed in

documents signed between China and BRICS's members and which has an impact on China's political system. Under this impact, Chinese political system produces decisions that get to the outside environment creating challenges for Chinese political system, BRICS system and system of international relations. As a result, all the systems tend to be saved and accept changes experiencing transformations.

Practical example of system approach application, which is given in the article, can be useful for further researches in political science. Especially in discovering specifics of international relations system, international organizations, actions of political actors on international arena and influence of international relations on decision making process within the state's political system.

Keywords: *system approach, system analysis, system of international relations, China, BRICS.*

УДК 327(4-5)

О.О. Звезда

ПОТЕНЦІЙНІ ВАРІАНТИ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТІВ НАВКОЛО ДЕ-ФАКТО ДЕРЖАВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У даній статті розглядаються основні підходи науковців до шляхів вирішення конфліктів навколо де-факто держав на пострадянському просторі. Автор робить спробу спрогнозувати реакцію світової спільноти на потенційні варіанти розвитку проблеми і визначити ступінь вірогідності чотирьох можливих сценаріїв для сепаратистських регіонів пострадянського простору.

Ключові слова: *де-факто держави, Абхазія, Нагірний Карабах, Південна Осетія, Придністров'я*

Існування де-факто держав на пострадянському просторі залишається дестабілізуючим чинником регіональної системи безпеки. Незважаючи на припинення відкритого військового протистояння у Нагірному Карабасі, Південній Осетії, Абхазії і Придністров'ї, збереження таких неконтрольованих державоподібних утворень несе у собі постійну реальну небезпеку поновлення військових дій, а також економічні та політичні загрози для всієї світової спільноти. А виникнення сепаратистського руху на Сході України може призвести до формування нових де-факто держав у самому центрі Європи. Все це демонструє необхідність вирішення проблеми статусу де-факто держав і ставить перед науковцями завдання по прогнозуванню потенційних варіантів розвитку ситуації.

Серед українських дослідників цієї проблеми слід виділити А. Гетьманчук [8], О. Каравайцева [4] і М. Нагірного [5]. Західна школа представлена П. Колсто [15], С. Корнеллом [14], Т. Чепменом [12]. Особливої уваги заслуговує спільна праця азербайджанського автора А. Абасова і вірменського А. Хачатряна [1].

Норвезький дослідник П. Колсто переконаний, що незважаючи на низку сприяючих факторів (вдале національне будівництво, військову силу, слабкість держави, від якої сепаратистські території намагаються відділитися і підтримку зовнішнього партнера) де-факто держави повинні розглядатися як перехідні явища, такі, що рано чи пізно зникнуть [15, с. 735].

Тому актуальним є формування основних сценаріїв майбутнього даних де-факто держав. Автор пропонує зосередити увагу на наступних варіантах:

- реінтеграція до материнської держави;
- включення території де-факто держави до складу іншої держави;
- досягнення міжнародного визнання в якості незалежної держави;
- збереження статус-кво.

Всі ці сценарії можливі з різним ступенем вірогідності, але також не є взаємовиключними, тобто можуть послідовно змінювати один одного у процесі історичного розвитку. Ймовірність того чи іншого сценарію залежить від: загального політичного клімату на міжнародній арені, позиції провідних світових гравців, політичної та економічної ситуації у материнській державі, могутності держави-покровителя або держави-патрона.

1. Реінтеграція до материнської держави. Даний шлях вирішення проблеми повністю відповідає принципу збереження територіальної цілісності держави, що вперше був зазначений у четвертому пункті Статті 2 Статуту ООН [13] і має найбільшу підтримку серед міжнародної спільноти.

П. Колсто вважає, що материнська держава може бути спроможною реінтегрувати сепаратистську територію двома шляхами:

- військовим шляхом за умови формування сильної армії;
- мирним шляхом, якщо вона досягне успіху в побудові ефективної економічної системи, тим самим пропонуючи вищий рівень життя для населення де-факто держави у разі возз'єднання [15, с. 735].

Шанси щодо реінтеграції збільшуються за умови сприяння світової спільноти і загрози реальних економічних або політичних санкцій, або у випадку політичної волі держави-покровителя. Якщо материнській державі вдасться відновити контроль над втраченою територією військовими засобами, це може спонукати інших державних лідерів випробувати таке ж рішення.

Реальним прикладом такої повної реінтеграції сепаратистського утворення до материнської держави стала колишня невизнана Республіка Сербська Країна, що намагалась відділитися від Хорватії з 1991 року. Внаслідок операцій «Блиск» і «Буря» у 1995 році основна частина сепаратистської території була зайнята хорватськими військами, а остаточно реінтеграція відбулась у 1998 році [5, с. 209]. Отже, даний приклад ілюструє повну абсорбацію де-факто держави змішаним шляхом: і за допомогою використання військової сили, і мирно, завдяки дипломатичним зусиллям, результатом яких стало підписання Ердутської угоди [10].

Є другий варіант реінтеграції де-факто держави до материнської держави: об'єднання на засадах федерації, тобто надання колишній де-факто державі певних привілеїв і спеціальних владних повноважень в обмін на встановлення контролю центром над даною територією. Прикладом такого варіанту розвитку подій може вважатися Гагаузія. Невизнана Республіка Гагаузія була проголошена 19 серпня 1990 року, чому сприяла хвиля перебудови та поступовий розпад Радянського Союзу. Але на відміну від ситуації у Придністров'ї, подальше вирішення конфлікту відбувалося дипломатичним шляхом і 23 грудня 1994 року в парламенті Молдови був прийнятий Закон про особливий статус Гагаузії. В Статті 1 даного Закону зазначається: «Гагаузія – це територіальне автономне утворення з особливим статусом як форма самовизначення гагаузів, що є складовою частиною Республіки Молдова» [3].

Саме подібний сценарій, на думку українських дослідників з Інституту світової політики, є найбільш вірогідним у випадку вирішення придністровського питання завдяки значному впливу Російської Федерації в регіоні [8]. Але Гагаузія не мала такої підтримки від РФ, як має так звана «Придністровська Молдавська Республіка» («ПМР»), тому посилення російських позицій у регіоні є вкрай небажаним для Молдови.

Англійський дослідник С. Корнелл зазначає, що серед певних переваг такий варіант вирішення етнополітичного конфлікту шляхом федералізації держави має значні недоліки:

- надання територіальної автономії може стати лише першим кроком до подальшого повного відокремлення регіону;
- надання автономного статусу, тобто певних привілеїв, одному регіону може сприйматися як дискримінація інших жителів чи етнічних груп;
- автономія збільшує ризик втручання іноземної держави, що пов'язана з населенням даного регіону [14, с. 246].

Автор вважає, що реалізацію сценарію об'єднання де-факто держав пострадянського простору з материнськими державами гальмує декілька чинників:

Значний вплив на переговорний процес, а також політична і військова допомога держави-покровителя, тобто Російської Федерації, яка розглядає сам факт існування подібних де-факто республік як свій важіль впливу на пострадянські держави. Наприклад, офіційне визнання РФ Абхазії та Південної Осетії значно зменшило шанси на повернення даних територій під контроль Грузії.

Відсутність об'єднаної, чітко вираженої позиції світової спільноти. Провідні держави світу не визнають де-факто держави пострадянського простору, але посилення санкцій та інших методів впливу на сепаратистську владу могло б значно прискорити вирішення проблеми.

Відносна економічна та політична слабкість материнських держав, які до цього часу не можуть створити достатньо привабливе для населення сепаратистських територій середовище.

Деякі успіхи керівництва де-факто республік у сфері державного будівництва, що проявляються у посиленні власного авторитету і контролю над сепаратистською територією.

Досить значний проміжок часу, за який з'явилося нове покоління, що сприймає материнську державу як ворога [11].

Автор вважає, що сценарій повної реінтеграції до материнської держави є найбільш вірогідним саме для нових сепаратистських утворень на території України. Проїшов досить незначний період часу, за який влада так званих «ЛНР» і «ДНР» не змогла побудувати жодних ефективних державних механізмів або отримати підтримку світових держав. Тому головним завданням української влади є недопущення заморожування конфлікту на сучасному етапі.

2. Включення території де-факто держави до складу іншої держави. У даному випадку під іншою державою ми маємо на увазі державу-патрона або державу-покровителя, тобто державу, що підтримує сепаратистські прагнення де-факто держав. Поки що немає прикладів успішного об'єднання із зовнішнім патроном, що є свідченням слабкої підтримки цього варіанту на міжнародному рівні. Тому вірогідність даного сценарію для де-факто держав є досить низькою.

На пострадянському просторі слід особливу увагу звернути на Російську Федерацію, так як вона підтримує всі де-факто республіки, лобіює їхні інтереси на міжнародній арені, а розширення власної території повністю відповідає російським імперським амбіціям. Мешканці Абхазії та, особливо активно Південної Осетії, вже користуються особливим візовим режимом з Росією. Крім того, певні групи в «ДНР», «ЛНР» і «ПМР» наполягають на об'єднанні з Росією, в останньому випадку незважаючи навіть на відсутність спільного кордону та вказуючи на Калінінградську область як на подібний прецедент [15, с. 735].

Тобто небезпека подальшого поглинання даних де-факто держав Російською Федерацією залишається, але не у найближчій перспективі. Перешкодою для реалізації

такого сценарію є негативна реакція міжнародної спільноти, що може викликати посилення санкцій до РФ. Тому Росія продовжить декларативну підтримку суверенітету та територіальної цілісності пострадянських держав і навряд чи піде на визнання де-факто республік.

У цьому контексті слід зазначити, що ще 1 грудня 1989 року була прийнята Спільна постанова парламентів Вірменії і так званої «Нагірно-Карабаської Республіки» («НКР») щодо об'єднання в єдину державу. Але до цього часу ця постанова так і залишилася на папері. Вищезгадані дослідники А. Абасов і А. Хачатрян у своїй праці зазначають: «Керівництво РВ не вимагає і не наполягає на об'єднанні НК з Республікою Вірменія» [1, с. 10].

Тобто, Російська Федерація як основний покровитель де-факто держав на пострадянському просторі не володіє достатніми ресурсами та міжнародною підтримкою, щоб включити їх до своєї території. Республіка Вірменія, незважаючи на етнічний чинник і задекларовані ще у «радянський» період конфлікту прагнення, також не може собі дозволити активні кроки у цьому напрямку.

3. *Досягнення міжнародного визнання в якості незалежної держави.* Повна незалежність і міжнародне визнання залишаються кінцевою метою всіх де-факто держав на пострадянському просторі. Будь-яке врегулювання міжнародного конфлікту навколо де-факто держав матиме наслідки для інших подібних випадків. Отже, міжнародне визнання незалежності однієї сепаратистської території може звести нанівець переговорний процес з лідерами інших.

Подібним прикладом може вважатися Косово, визнання якого значно посилило позиції де-факто держав на пострадянському просторі. Українська дослідниця О.В. Каравайцева стверджує: «Тим самим, був створений важливий прецедент для різних невизнаних державних утворень у всьому світі, що добиваються визнання свого суверенітету. ... Так, користуючись Косовським прецедентом російський президент після військової агресії Грузії проти Південної Осетії підписав укази про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії» [4, с.115].

Американські дослідники Т. Чепмен і Ф. Родер вважають саме повне відокремлення від материнської держави та створення нової суверенної країни за допомогою міжнародної спільноти найкращим рішенням довготривалих етнонаціональних конфліктів [12, с. 789]. Але слід зазначити, що конфлікти на пострадянському просторі не є суто національними, тому даний шлях вирішення буде зустрічати значний супротив як материнської держави, так і етнічно неоднорідного населення де-факто держав.

Дослідниця з Придністров'я Т.Г. Осипова пропонує звернути увагу на три альтернативних варіанта досягнення де-факто державою хоча б часткового суверенітету на офіційному рівні

- консолідація конфліктуючих сторін у рамках інтеграційних утворень типу ЄС, що зменшують значення національних державних кордонів і національних структур;
- часткове визнання або отримання неповного державного статусу (у вигляді кондомініуму або протекторату), що дозволило б пом'якшити протистояння сепаратистського регіону та центру;
- надання статусу асоціативної держави шляхом асоціативного включення до визнаної й авторитетної на світовій арені держави або через асоціативне членство в інституційних утвореннях пострадянського простору [6, с. 184].

Можна зробити припущення, що під «визнаною й авторитетною на світовій арені державою» авторка має на увазі Російську Федерацію, а всі ці три варіанти призведуть лише до встановлення повного контролю РФ на території де-факто держав або

безпосередньо в якості метрополії, або опосередковано за допомогою підпорядкованих їй міжнародних організацій регіону.

Доцільним вважається дослідження основних умов визнання де-факто держав світовою спільнотою. Російський дослідник М.О. Добронравін сформулював три основних правила трансформації невизнаного політичного утворення у суверенну державу:

- негативне «правило відстрочки визнання»: якщо самопроголошена держава не отримала визнання протягом 1-2 років, зростає вірогідність збереження статус-кво і надалі, або ризик військового вирішення проблеми з боку материнської держави;
- позитивне «правило визнання жертви»: більше шансів на міжнародне визнання у де-факто держави, яка розглядається світовою спільнотою як жертва агресивної материнської держави;
- негативне «правило невизнання злочинця»: зменшуються шанси на міжнародне визнання у нестабільних сепаратистських регіонів, які мають репутацію реальних або потенційних центрів транснаціональної злочинності та міжнародного тероризму [2, с. 52].

Останню тезу підтверджує і П. Колсто, зазначаючи, що де-факто держава може збільшити свої шанси на досягнення політичного визнання, якщо вона зможе побудувати сильні державні структури та ліквідувати злочинні угруповання на своїй території. У той же час, слід зазначити, що міжнародне визнання автоматично не перетворює де-факто держави у рівноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Є всі підстави вважати, що якщо сепаратистські регіони отримують міжнародне визнання лише як наслідок позитивного «правила визнання жертви» (в якості винагороди за наполегливість у визвольній боротьбі або прояву співчуття), то вони мають шанси повторити досвід колишніх європейських колоній в Африці та перетворитися на нестабільні або квазі-держави. Уникненню такого варіанту розвитку подій може посприяти лише масова фінансова підтримка міжнародною спільнотою їх економіки та спільне спостереження за демократичним розвитком інституційних структур протягом тривалого періоду часу [15, с. 737].

Дану тезу на прикладі сепаратистських регіонів Грузії підтверджує і російська дослідниця М.О. Платонова, наголошуючи: «...до серпня 2008 року Абхазія і Південна Осетія були невизнаними, але фактично незалежними державами; після серпня 2008 року вони стали частково визнаними, але фактично незалежними більше вважатися не можуть». Цей парадокс дослідниця пояснює значним посиленням впливу Російської Федерації на ці сепаратистські регіони, що призвело до передачі їй частини де-факто незалежності Абхазії і, навіть у більшій мірі, Південної Осетії. Серед прикладів можна назвати охорону їх кордонів російськими прикордонниками та прийняття російського рубля в якості офіційної валюти [7, с. 99].

4. *Збереження статус-кво.* Кембриджський словник подає визначення даної дефініції: «Статус-кво – існуюча ситуація» [16]. У випадку де-факто держав пострадянського простору збереження статус-кво означає збереження ситуації, що склалася, позицій і пріоритетів учасників конфлікту, відсутність вирішення проблеми на користь жодної із зацікавлених сторін. Тобто території, що прагнуть відокремитися, не отримують міжнародного визнання, але і не повертаються під контроль материнської держави.

Наприклад, такий сценарій розвитку подій дослідниця Н. Беліцер називає найбільш вірогідним для «ПМР» [11]. Автор погоджується з даною тезою і вважає, що інші де-факто держави пострадянського простору, скоріше за все, також не змінять свій статус у короткостроковій перспективі.

Не викликає заперечень, що такий статус є серйозною альтернативою відкритому військовому протистоянню, який надасть сторонам змогу чітко сформулювати свої вимоги та прийти до спільного рішення. Але у той самий час подібний варіант розвитку подій несе у собі певні ризики як для материнської держави, так і для сепаратистських територій. Як вже зазначалось, враховуючи негативне «правило відстрочки визнання» М.О. Добронравіна, шанси де-факто держави отримати міжнародне визнання зменшуються пропорційно часу, який вона чекає на дане визнання [2, с. 51].

Не можна не зазначити і певні ризики, що несе у собі реалізація даного сценарію для материнської держави, так як надає де-факто державам час і можливість для пошуку партнерів на міжнародній арені, формуванню чіткого владного апарату й отриманню повної підтримки серед населення. Особливо небезпечним автору вважається реалізація даного сценарію на Сході України.

Наприклад, дослідники агентства «Digests & Analytics» серед можливих сценаріїв для окупованих територій України називають заморожування конфлікту на довготривалий період: «Під тиском суспільства влада може прийняти рішення про заморожування конфлікту, припинення всіх економічних зв'язків з окупованою територією, а президент і парламент сформулюють для суспільства кінцеву мету – виграти час для будівництва потужної армії, перезапуску економіки, подальшого повернення окупованій території» [9].

Але не слід зневажати тим фактом, що так звані «ДНР» і «ЛНР» також отримують час, який за допомогою і під керівництвом Російської Федерації зможуть використати на побудову державного апарату, відбудову зруйнованої економіки на даних територіях і налагодження міжнародних зв'язків із країнами-партнерами Росії. Таким чином, Україна може отримати замість криміналізованих угруповань, що нездатні самі забезпечувати свою життєдіяльність без впливу РФ, справжні де-факто держави, що будуть відповідати основним критеріям міжнародної спільноти, і повернути які буде вже набагато складніше.

Отже, автор пропонує чотири сценарії розвитку подій навколо де-факто держав пострадянського простору. Найбільш вірогідним вважається збереження статус-кво, що можна спостерігати із середини 1990-х років. Найменш вірогідним будемо вважати об'єднання де-факто держав із державою-патроном, якою являється в основному Російська Федерація, що не має на сучасному етапі достатньої економічної бази та міжнародної підтримки для такого поглинання. А часткове визнання Абхазії та Південної Осетії змінило їхній юридичний статус, але позбавило частини де-факто суверенітету. На думку автора, повна реінтеграція сепаратистських територій на Сході України до материнської держави можлива у випадку недопущення заморожування конфлікту та послаблення дебржави-патрона.

Список використаної літератури

1. Абасов А. Варианты решения карабахского конфликта: идеи и реальность / А. Абасов, А. Хачатрян. – Баку : Ени Несил, 2002 – 38 с. ; Abasov A. Varianty resheniya karabakhskogo konflikta: idei i realnost / A. Abasov, A. Khachatryan. – Baku : Yeni Nesil, 2002 – 38 s.

2. Добронравин Н. А. Непризнанные государства в «серой зоне» мировой политики: основы выживания и правила суверенизации / Н. Добронравин. – Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. – 56 с. ; Dobronravin N. A. Nepriznannye gosudarstva v «seroy zone» mirovoy politiki: osnovy vyzhivaniya i pravila suverenizatsii / N. Dobronravin. – Sankt-Peterburg : Izdatelstvo Yevropeyskogo universiteta v Sankt- Peterburge, 2011. – 56 s.

3. Закон об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери) № 344-ХІІІ от 23.12.94 [Электронный ресурс] // Исполнительный Комитет Гагаузии, Автономно-

территориальное образование Гагаузия (Гагауз Ери) в составе Республики Молдова. – Режим доступа : <http://www.gagauzia.md/pageview.php?l=ru&idc=389&id=146> ; Zakon ob osobom pravovom statuse Gagauzii (Gagauz Yeri) № 344-XIII ot 23.12.94 [Elektronnyy resurs] // Ispolnitelnyy Komitet Gagauzii, Avtonomno-territorialnoe obrazovanie Gagauziya (Gagauz Yeri) v sostave Respubliki Moldova. – Rezhim dostupa : <http://www.gagauzia.md/pageview.php?l=ru&idc=389&id=146>

4. Каравайцева О. В. Незалежність Косово: історія та міжнародні наслідки конфлікту / О. В. Каравайцева // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 50. – С. 111-120 ; Karavaitseva O. V. Nezalezhnist Kosovo: istoriia ta mizhnarodni naslidky konfliktu / O. V. Karavaitseva // Aktualni problemy polityky. – 2013. – Vyp. 50. – S. 111-120.

5. Нагірний М.З Хорватсько-сербська війна: уроки для України / М.З. Нагірний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2015. – Вип. 1, Ч. 2. – С. 207-210 ; Nahirnyi M.Z Khorvatsko-serbska viina: uroky dlia Ukrainy / M.Z. Nahirnyi // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii : Istorii. – 2015. – Vyp. 1, Ch. 2. – S. 207-210.

6. Осипова С. А. Непризнанные государства постсоветского пространства: политические предпосылки возникновения и перспективы развития / С. А. Осипова // Актуальні проблеми політики.– 2014. – Вип. 51. – С. 177-185 ; Osipova S. A. Nepriznannye gosudarstva postsovetskogo prostranstva: politicheskie predposylki vznikhoveniya i perspektivy razvitiya / S. A. Osipova // Aktualni problemi polityki.– 2014. – Vip. 51. – S. 177-185.

7. Платонова М. А. Де-факто независимые государства Кавказа: переосмысление терминологии / М. А. Платонова // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4 : История. Регионоведение. Международные отношения – 2012. – № 1 (21). – С. 98-101 ; Platonova M. A. De-fakto nezavisimye gosudarstva Kavkaza: pereosmyslenie terminologii / M. A. Platonova // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 4 : Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya – 2012. – № 1 (21). – S. 98-101

8. Сценарії розвитку придністровського конфлікту. Виклики європейській безпеці / підгот. А. Гетьманчук, Є. Єнін, К. Зарембо та ін. – Київ : Інститут світової політики, 2011. – 138 с. ; Stsenarii rozvytku prydnistrovskoho konfliktu. Vyklyky yevropeiskii bezpetsi / pidhot. A. Hetmanchuk, Ye. Yenin, K. Zarembo ta in. – Kyiv : Instytut svitovoi polityky, 2011. – 138 s.

9. Шесть сценариев для оккупированного Донбасса [Электронный ресурс] // Хвиля. – 2015. - 26.12. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/politics/pyat-stsenariiev-dlya-okkupirovannogo-donbassa.html> ; Shest stsenariiev dlya okkupirovannogo Donbassa [Elektronnyy resurs] // Khvilya. – 2015. - 26.12. – Rezhim dostupa : <http://hvylya.net/analytics/politics/pyat-stsenariiev-dlya-okkupirovannogo-donbassa.html>

10. Basic Agreement on the Region of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Erdut Agreement) [Electronic resource] // United Nations Peacemaker. – 1995. – 5 p. — Mode of access : https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR_951112_ErdutAgreement.pdf

11. Belitser N. Transnistrian Conflict: State of Affairs and Prospects of Settlement [Electronic resource] / N. Belitser // Frozen Conflicts” in Europe: Searching for Pragmatic Solutions and Promoting Reconciliation // Black Sea News – 2012. – 1 September – Mode of access : <http://www.blackseanews.net/en/read/55025#comments>

12. Chapman T. Partition as a Solution to Wars of Nationalism: The Importance of Institutions // T. Chapman, P. G. Roeder // American Political Science Review. – 2007. - Vol. 101, № 4. – P. 677-691.

13. Charter of the United Nations and Statute of the International Court Of Justice [Electronic resource] // United Nations treaty collection. – San Francisco, 1945. – 54 p. – Mode of access : <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>

14. Cornell S. E. Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective / S. E. Cornell // World Politics. – 2002. - Vol. 54, № 2. – P. 245-276.

15. Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States / P. Kolsto // Journal of Peace Research. – 2006. – Vol. 43, № 6. – P. 723-740.

16. Meaning of “the status quo” in the English Dictionary [Electronic resource] // Cambridge Dictionary: Cambridge University Press. – Mode of access : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/status-quo>

Стаття надійшла до редакції 11.06.2018 р.

O. Zvezdova

POTENTIAL VARIANTS OF THE CONFLICTS DEVELOPMENT AROUND DE FACTO STATES IN THE POST-SOVIET SPACE

This article deals with the main scholars approaches to ways of conflicts settlement around de facto states in the post-Soviet space. The author makes an attempt to predict the response of the world community to the potential variants of the problem and to determine the probability of four possible scenarios for separatist regions of the post-Soviet space.

The author proposes to focus on the following options: reintegration into the mother country; inclusion of the territory of a de facto state into another state; achieving international recognition as an independent state; status quo preservation. All these scenarios are possible with varying degrees of probability, but are also not mutually exclusive, that is, they can consistently change each other in the process of historical development. The probability of a scenario depends on: the general political climate in the international arena, the position of the world's leading players, the political and economic situation in the mother country, the power of the patron-state.

The author considers as the most likely preservation of the status quo, which can be observed since the mid-1990s. The least probable is the association of de facto states with the patron-state. The Russian Federation has no sufficient economic base and international support for such absorption at the present time. And partial recognition of Abkhazia and South Ossetia changed their legal status, but deprived of de facto sovereignty.

The author assures that the scenario of full reintegration into the mother country is most likely for the new separatist entities on the Ukrainian territory. So-called "LNR" and "DNR" authorities failed to build any effective state mechanisms or get support from world powers. Therefore, the main task of the Ukrainian authorities is to prevent the freezing of the conflict at the present stage. The author assume that full reintegration of the separatist territories in the East of Ukraine to the mother country is possible in the event of preventing the freezing of the conflict.

Key words: *de facto states, Abkhazia, Nagorny Karabakh, South Ossetia, Transnistria*

P. Katerynychuk

CHALLENGES AND THREATS OF UKRAINE'S NATIONAL CYBER SECURITY IN HYBRID WAR

Cyber space of Ukraine for a long time remained out of attention of domestic researchers and, therefore, state officials. For more than 20 years, the young Ukrainian state did not waste its efforts on the formation of not only effective and reliable troops, but also information security. The government did not endeavoured to strengthen the country's defence, and only weakened its lack of progress in fighting corruption and the dominance of Russian media and intelligence. As a result, in the spring of 2014, after a long confrontation between the regime of Viktor Yanukovych and the citizens of Ukraine, Russia failed to conduct special operations with the aim of annexing the Crimea and facilitate the war in Donbas. Not the least role in this played a raid for information and factors cyber Russian hackers for the purpose of paralysing government agencies and influence on public opinion in Ukraine through Russian-controlled media.

As a result of prolonged and massive cyberattacks, Ukrainian state structures, the banking system, industrial facilities and private business suffered significant material and reputational losses. At the same time in Ukraine began to realize the seriousness of cyber security as a component of national security and contribute to creating cyber police, national cybersecurity strategy, acceptance of a number of regulations on cyber security, strengthening public defense for the protection of domestic cyber space. At the moment, Ukraine is on the way to rethinking the role of cyber security and the formation of a national system of protection against cyber threats.

Key words: *cyberspace, cybersecurity, hacker attacks, information security.*

Introduction. The hybrid war in the East of Ukraine and the information confrontation with Russia as a state that systematically uses the media space and the Internet to achieve its political goals, necessitates the study of the issue of protecting the cyberspace of Ukraine as an integral part of the state's information security. For the first time, Russian cyber threats and possible cyber attacks began to speak during the 2016 US election campaign, when, according to many researchers, the intervention of Russian hackers and the hacking of the electronic mailbox of the Democratic Party, Hillary Clinton, influenced the electoral campaign and electoral sympathies of Americans. However, these were only echoes of a long and purposeful campaign of Russian intelligence services, which increasingly involve cyberspace and electronic media of mass communication for espionage and undermining the interests of the Kremlin. At the same time, hacker attacks on government structures and industrial facilities occurred earlier, and not only within the same continent.

Analysis of recent research and publications. The study of the security of cyberspace as a component of information security has become the subject of scientific research by foreign and Ukrainian scientists, in particular D. Dubov, A. Gor, M. Ozhevan, V. Butuzova, C. Borys, E. Nakashima, P. Polityuk etc.

However, despite a fairly large number of studies and publications on the topic of information and cyber security, their analysis shows that researchers have considered only general issues of developing a national system of cybernetic security as an integral element of the information security system.

Therefore, the aim of this article is to study the protection of the cyberspace as a component of Ukraine's information security.

Presentation of the main research material. The United States reacted to Russia's hacking attacks by introducing new sanctions against companies and individuals that prohibited any operations within the US financial system. In addition, sanctions prohibit American companies and citizens from having business related to companies and sanctioned individuals. Persons included in the sanction list - Alexander Tribun, Oleg Chirikov and Volodymyr Kagansky - are believed to have a relationship with «Divetechnoservis», a company specializing in hacking attacks on underwater communications systems [23]. Among the examples of «malicious and destabilizing activity» of the US Department of the Treasury calls the NotPetya virus and an attack on power distribution networks. In February 2018, the White House said that the damage caused by the NotPetya virus in Europe, Asia, and America was calculated in billions of dollars. The NotPetya attack in the White House was named part of the Kremlin's efforts to destabilize the situation in Ukraine, which is increasingly demonstrating Russia's participation in the ongoing conflict [21].

Russia denies involvement in the attack and indicates that Russian companies have also suffered from it. However, the British ministers also said that Russian cyberattacks are NotPetya [22]. The British Foreign Ministry says: «The cyberattack looked like extortion, but the true purpose of the virus was not to get a ransom, but to break the work of the Ukrainian state institutions, the financial and energy sectors of the economy». On the first day of the spread of the virus, June 27, it struck 2,000 organizations, 75% of the victims fell to Ukraine. Ukrainian ministries, police, banks, Boryspil airport, Kyiv metro, media, mobile operators, medical companies have suffered. The virus blocked computers and demanded money in exchange for restoring access to locked programs. British prime minister Theresa May has blamed President Putin in November last year for trying to «sow discord» in the west - through interference in elections, dissemination of misinformation and cyberwar.

Theresa May has accused Russia of meddling in elections and planting fake stories in the media in an extraordinary attack on its attempts to «weaponise information» in order to sow discord in the west. Listing Russia's attempts to undermine western institutions in recent years, she said: «I have a very simple message for Russia. We know what you are doing. And you will not succeed» [9]. Since Russia's annexation of Crimea from Ukraine, May said Russia had «fomented conflict in the Donbass [eastern Ukraine], repeatedly violated the national airspace of several European countries, and mounted a sustained campaign of cyber-espionage and disruption» [7].

American and British officials said that the attacks disclosed on Monday affected a wide range of organizations including internet service providers, private businesses and critical infrastructure providers. They did not identify victims or provide details on the impact of the attacks. «When we see malicious cyber activity, whether it be from the Kremlin or other malicious nation-state actors, we are going to push back», said Rob Joyce, the White House cyber security coordinator.

Earlier, in February 2018, German officials also accused Russia of hacking attacks on government sites. In particular, according to media reports, hackers from the grouping of APT28, also known as Fancy Bears, at the end of February successfully attacked the German Foreign and Defence Ministries, entered the so-called Berlin-Bonn Information Network (IVBB), which is used by the Federal Chancellery of Germany, the federal ministries and services security, as well as the Bundestag and the Bundesrat [17].

Along with the statements of the official agencies of the United States, Great Britain and Germany, NATO has adopted a consolidated decision on Russia's destabilizing role in the modern world, which is expressed in «a long illegal and illegitimate annexation of the Crimea, violations of sovereign borders with the use of force; intentional destabilization of the situation in eastern Ukraine; the sudden launch of large-scale military exercises contrary to the spirit of the Vienna Document and provocative military action at NATO's borders, including in the

regions of the Baltic and Black Seas and the Eastern Mediterranean; irresponsible and aggressive nuclear rhetoric, as well as repeated violations of Russia's airspace by Allies» [15].

In communiqué after the Warsaw summit NATO has clearly noted that cyber attacks present a clear challenge to the security of the Alliance and could be as harmful to modern societies as a conventional attack. «We agreed in Wales that cyber defence is part of NATO's core task of collective defence. Now, in Warsaw, we reaffirm NATO's defensive mandate, and recognize cyberspace as a domain of operations in which NATO must defend itself as effectively as it does in the air, on land, and at sea. It will support NATO's broader deterrence and defence: cyber defence will continue to be integrated into operational planning and Alliance operations and missions, and we will work together to contribute to their success. Furthermore, it will ensure more effective organization of NATO's cyber defence and better management of resources, skills, and capabilities» [15].

However, these examples of violations of the national cyberspace of the Western powers are just the tip of the iceberg, which hides years of agency activity and attempts to control the media from Russia.

Undoubtedly, Ukraine is the main base for cyber crime and cyber attacks on Russia. This is the meaning of the hybrid nature of the war, which, besides the military component itself, also includes powerful information campaigns, misinformation, fake news and hacking activities.

Purposeful cyber attacks against Ukraine began simultaneously with the events of March 2014, when Russia virtually annexed the Crimea by bringing its troops into the peninsula [8]. At the same time with the annexation of the Crimea in Ukraine began massive DDoS attacks by the so-called CyberBerkut. CyberBerkut is a modern organized group of pro-Russian hacktivists. The group became locally known for a series of publicity stunts and distributed denial-of-service (DDoS) attacks on Ukrainian government, and western or Ukrainian corporate websites [13].

During the period of 2014-2017, about 6,000 hacker attacks were committed against Ukraine [18]. Undoubtedly, the most powerful of the famous cyber attacks took place on June 27, 2017 [3]. A series of powerful cyberattacks using the Petya malware began on 27 June 2017 that swamped websites of Ukrainian organizations, including banks, ministries, newspapers and electricity firms. Similar infections were reported in France, Germany, Italy, Poland, Russia, United Kingdom, the United States and Australia. ESET estimated on 28 June 2017 that 80% of all infections were in Ukraine, with Germany second hardest hit with about 9% (Cyber-attack was about data and not money, say experts, 2017) [5]. On 28 June 2017, the Ukrainian government stated that the attack was halted. On 30 June 2017, the Associated Press reported experts agreed that Petya was masquerading as ransomware, while it was actually designed to cause maximum damage, with Ukraine being the main target [1].

The cyberattack was based on a modified version of the Petya ransomware. Like the WannaCry ransomware attack in May 2017, Petya uses the EternalBlue exploit previously discovered in older versions of the Microsoft Windows operating system. When Petya is executed, it encrypts the Master File Table of the hard drive and forces the computer to restart. It then displays a message to the user, telling them their files are now encrypted and to send US\$300 in bitcoin to one of three wallets to receive instructions to decrypt their computer. At the same time, the software exploits the Server Message Block protocol in Windows to infect local computers on the same network, and any remote computers it can find.

Security experts found that the version of Petya used in the Ukraine cyberattacks had been modified, and subsequently has been named NotPetya or Nyetna to distinguish it from the original malware. NotPetya encrypted all of the files on the infected computers, not just the Master File Table, and in some cases the computer's files were completely wiped or rewritten in a manner that could not be undone through decryption. Some security experts saw that the

software could intercept passwords and perform administrator-level actions that could further ruin computer files. They also noted that the software could identify specific computer systems and bypass infection of those systems, suggesting the attack was more surgical in its goal. There also has yet to be discovery of a «kill switch» as there was with the WannaCry software, which would immediately stop its spread. According to Nicholas Weaver of the University of California the hackers had previously compromised MeDoc «made it into a remote-control Trojan, and then they were willing to burn this asset to launch this attack» [2].

During the attack the radiation monitoring system at Ukraine's Chernobyl Nuclear Power Plant went offline. Several Ukrainian ministries, banks, metro systems and state-owned enterprises (Boryspil International Airport, Ukrtelecom, Ukrposhta, State Savings Bank of Ukraine, Ukrainian Railways) were affected. In the infected computers, important computer files were overwritten and thus permanently damaged, despite the malware's displayed message to the user indicating that all files could be recovered «safely and easily» by meeting the attackers' demands and making the requested payment in Bitcoin currency.

The attack came on the eve of the Ukrainian public holiday, Constitution Day (celebrating the anniversary of the approval by the Verkhovna Rada (Ukraine's parliament) of the Constitution of Ukraine on 28 June 1996). Most government offices would be empty, allowing the cyberattack to spread without interference. In addition, some security experts saw the ransomware engage in wiping the affected hard drives rather than encrypting them, which would be a further disaster for companies affected by this. A short time before the cyberattack began, it was reported that an intelligence officer and head of a special forces unit, Maksym Shapoval, was killed in Kiev by a car bomb. Former government adviser in Georgia and Moldova Molly K. McKew believed this assassination was related to the cyberattack [10].

On 30 June, the Security Service of Ukraine (SBU) reported it had seized the equipment that had been used to launch the cyberattack, claiming it to have belonged to Russian agents responsible for launching the attack. On 1 July 2017 the SBU claimed that available data showed that the same perpetrators who in Ukraine in December 2016 attacked the financial system, transport and energy facilities of Ukraine (using TeleBots and BlackEnergy) were the same hacking groups who attacked Ukraine on 27 June 2017. «This testifies to the involvement of the special services of Russian Federation in this attack» it concluded [14]. Ukraine claims that hacking Ukrainian state institutions is part of what they describe as a «hybrid war» by Russia on Ukraine [12].

According to reports cited in January 2018 the United States Central Intelligence Agency claimed Russia was behind the cyberattack, with Russia's Main Intelligence Directorate (GRU) having designed NotPetya [11]. Similarly, the United Kingdom Ministry of Defence accused Russia in February 2018 of launching the cyberattack, that by attacking systems in the Ukraine, the cyberattack would spread and affect major systems in the United Kingdom and elsewhere. Russia had denied its involvement, pointing out that Russian systems were also impacted by the attack [8].

The reaction of the Ukrainian state to such actions by the northern neighbour was predictable. First of all, the role of the Department of Cyberpolice of the National Police of Ukraine was strengthened - the interregional territorial body of the National Police of Ukraine, which is part of the structure of the criminal police of the National Police and in accordance with the legislation of Ukraine, ensures the implementation of state policy in the field of combating cybercrime. This division specializes in the prevention, detection, termination and disclosure of criminal offenses, the mechanisms of preparation, execution or concealment of which, involves the use of electronic computers (computers), telecommunication and computer Internet networks and systems [20]. On July 19, 2017, within the framework of the project «Capacity building for cyberpolice», representatives of the OSCE Project Coordination in

Ukraine transferred 194 units of specialized equipment to the units of the cyberpolice of the National Police of Ukraine [16].

In addition, repeated cyber attacks have prompted accelerated adoption of the law of Ukraine on protection of cyberspace, which was adopted on October 5, 2017, but came into force only on May 9, 2018 [19].

This Law defines the legal and organizational foundations for ensuring the protection of vital interests of a person and a citizen, society and the state, the national interests of Ukraine in cyberspace, the main goals, directions and principles of state policy in the field of cybersecurity, the powers of state bodies, enterprises, institutions, organizations, persons and citizens in this area, the main principles of coordination of their work on the provision of cyber security.

The law explicitly interprets the meaning of the notion of cyberspace - the environment (virtual space), which provides opportunities for communication and / or implementation of social relations, formed as a result of the operation of compatible (connected) communication systems and the provision of electronic communications using the Internet and / or other networks global data networks [19]; and cyber defense - a set of organizational, legal, engineering and technical measures, as well as measures of cryptographic and technical protection of information aimed at preventing cyber incidents, detecting and protecting against cyber attacks, eliminating their consequences, restoring the sustainability and reliability of the functioning of communication and technological systems.

The law also stipulates that the main subjects of the national system of cyber security are the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine, the National Police of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Ministry of Defence of Ukraine and the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, intelligence agencies, the National Bank of Ukraine [19].

The objects of critical infrastructure are enterprises and organizations that provide services in the economic sphere, in the energy and chemical industry, transport and information and communication industries, utility companies, healthcare, or objects of potentially dangerous technologies and industries. Coordination of activities is carried out by the President of Ukraine with the help of the National Security and Defence Council of Ukraine, which he heads. The Cabinet of Ministers of Ukraine ensures the formation and implementation of state policy in the field of cyber security [19].

Thus, the Ukrainian authorities have taken a number of steps to protect the national cyberspace, both normative and practical. However, this does not reduce the level of threats that cyber attacks carry. After all, after the adoption and the enactment of the law on the protection of domestic cyberspace, the creation of the Department of Cyberpolice and a number of other actions by Ukraine, attempts at cyberattacks for our country have not been stopped.

Authorities in the United States said they broke up a potential digital attack called VPNFilter that affected half a million internet routers and could have caused widespread havoc in Ukraine. The US Justice Department said this was the most recent attack programmed by the Sofacy Group, the Russian hackers – also known as Fancy Bear – are suspected of being behind cyberattacks on several governments, international agencies and infrastructure providers. The largest number of infections was in Ukraine but affected routers in 54 countries, according to technology company Cisco Systems and antivirus company Symantec, which cooperated with the FBI during the operation [6].

Conclusion. The study of cyberspace as a component of Ukraine's information security gives a number of important conclusions. Cyber security and cyber space of Ukraine remained for a long time out of the attention of domestic researchers and, therefore, civil servants. For more than 20 years, the young Ukrainian state did not waste its efforts on the formation of not only effective and reliable troops, but also information security. The government did not

endeavoured to strengthen the country's defence, and probably only weakened its lack of progress in fighting corruption and the dominance of Russian media and intelligence. As a result, in the spring of 2014, after a long confrontation between the regime and the citizens of Ukraine Viktor Yanukovich, Russia failed to conduct special operations with the aim of annexing the Crimea and facilitate the war in Donbas. Not the least role in this played a raid for information and factors cyber Russian hackers for the purpose of paralysing government agencies and influence on public opinion in Ukraine through Russian-controlled media.

As a result of prolonged and massive cyberattacks, Ukrainian state structures, the banking system, industrial facilities and private business suffered significant material and reputational losses. At the same time in Ukraine began to realize the seriousness of cyber security as a component of national security and contributed to creating cyber police, national cybersecurity strategy, acceptance of a number of regulations on cyber security, strengthening public defence for the protection of domestic cyber space. At the moment, Ukraine is on the way to rethinking the role of cyber security and the formation of a national system of protection against cyber threats.

References

1. Bajak F. Companies still hobbled from fearsome cyberattack [Electronic resource] / F. Bajak, R. Satter // USnews. - 2017. - June 30. - Mode of access: <https://www.usnews.com/news/business/articles/2017-06-30/companies-still-hobbled-from-fearsome-cyberattack>
2. Borys C. Ukraine braces for further cyber-attacks [Electronic resource] / C. Borys // BBCNews. - 26 July. - 2017. - Mode of access: <https://www.bbc.com/news/technology-40706093>
3. Borys C. The day a mysterious cyber attack crippled Ukraine [Electronic resource] / C. Borys // BBCNews. - 2017. - 4 July. - Mode of access: <http://www.bbc.com/future/story/20170704-the-day-a-mysterious-cyber-attack-crippled-ukraine>
4. Countering Hybrid Threats: Lessons Learned from Ukraine [Electronic resource] / ed. by N. Iancu, A. Fortuna, C. Barna. - Amsterdam, Berlin, Washington: OIS Press, 2015. - Mode of access: <https://books.google.ee/books?id=Uwy3DAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
5. Cyber-attack was about data and not money, say experts [Electronic resource] // BBCNews. - 2017. - 29 June. - Mode of access: <https://www.bbc.com/news/technology-40442578>
6. FBI thwarts potential cyberattack on Ukraine [Electronic resource] // Deutsche Welle. - 2018. - 24 May. - Mode of access: <http://www.dw.com/en/fbi-thwarts-potential-cyberattack-on-ukraine/a-43905916>
7. Finkle J. U.S., Britain blame Russia for global cyber attack [Electronic resource] / J. Finkle, D. Chiacu // Reuters. - 2018. - 16 April. - Mode of access: <https://www.reuters.com/article/us-usa-britain-cyber/u-s-britain-blame-russia-for-global-cyber-attack-idUSKBN1HN2CK> ;
8. Marsh S. US joins UK in blaming Russia for NotPetya cyber-attack [Electronic resource] / S. Marsh // The Guardian. - 2018. - 15 Feb. - Mode of access: <https://www.theguardian.com/technology/2018/feb/15/uk-blames-russia-notpetya-cyber-attack-ukraine>
9. Mason R. Theresa May accuses Russia of interfering in elections and fake news [Electronic resource] / R. Mason // The Guardian. - 2017. - November 13. - Mode of access: <https://www.theguardian.com/politics/2017/nov/13/theresa-may-accuses-russia-of-interfering-in-elections-and-fake-news>

10. McKew M. A killing in Kiev shows how the West continues to fail Ukraine [Electronic resource] / M. McKew // The WashingtonPost. – 2017. - June 27. - Mode of access: https://www.washingtonpost.com/news/democracy-post/wp/2017/06/27/a-killing-in-kiev-shows-how-the-west-continues-to-fail-ukraine/?noredirect=on&utm_term=.9d530a2446a4

11. Nakashima E. Russian military was behind 'NotPetya' cyberattack in Ukraine, CIA concludes [Electronic resource] / E. Nakashima // The Washington Post. – 2018. - January 12. - Mode of access: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-military-was-behind-notpetya-cyberattack-in-ukraine-cia-concludes/2018/01/12/048d8506-f7ca-11e7-b34a-b85626af34ef_story.html?utm_term=.4be7c7c50230

12. Polityuk P. Ukraine points finger at Russian security services in recent cyber attack [Electronic resource] / P. Polityuk // Reuters. – 2017. - July 1. - Mode of access: <https://www.reuters.com/article/us-cyber-attack-ukraine/ukraine-points-finger-at-russian-security-services-in-recent-cyber-attack-idUSKBN19M39P>

13. Soshnikov A. Inside a pro-Russia propaganda machine in Ukraine [Electronic resource] / A. Soshnikov // BBC Russian. – 2017. - 13 November. - Mode of access: <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-41915295>

14. Ukraine Security Service Blames Russia For Recent Cyberattack. [Electronic resource] // Radio Free Europe. – 2017. - July 01. - Mode of access: <https://www.rferl.org/a/cyberattack-ukraine-blames-russia/28589606.html>

15. Warsaw Summit Communiqué. NATO [Electronic resource] : Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016. – 2017. - March 29. - Mode of access: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en

16. Кіберполіція отримала 194 одиниці спеціального обладнання для протидії кіберзагрозам [Електронний ресурс] // Міністерство внутрішніх справ України. - 2017. – 19 липня. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/news/9208_Kiberpoliciya_otrimala_194_odinic_specialnogo_obladnannya_dlya_protidii_kiberzagrozam_FOTO_VIDEO.htm; Kiberpolitsiia otrymala 194 odyntsi spetsialnoho obladnannia dlia protydii kiberzahrozam [Elektronnyi resurs] // Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy. - 2017. – 19 lyupnia. – Rezhym dostupu : http://mvs.gov.ua/ua/news/9208_Kiberpoliciya_otrimala_194_odinic_specialnogo_obladnannya_dlya_protidii_kiberzagrozam_FOTO_VIDEO.htm

17. Німеччина звинуватила Росію в кібератаці на урядові мережі [Електронний ресурс] // ТСН. – 2018. -11 квітня. – Режим доступу: <https://tsn.ua/svit/nimechchina-zvinuvatila-rosiyu-v-kiberatatsi-na-uryadovi-merezhi-1138362.html>; Nimechchyna zvinuvatyla Rosiiu v kiberatatsi na uriadovi merezhi [Elektronnyi resurs] // TSN. – 2018. – 11 kvitnia. – Rezhym dostupu: <https://tsn.ua/svit/nimechchina-zvinuvatila-rosiyu-v-kiberatatsi-na-uryadovi-merezhi-1138362.html>

18. Президент затвердив Стратегію кібербезпеки України. 16 березня 2016 [Електронний ресурс] // Президент України : офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-strategiyu-kiberbezpeki-ukrayini-36856>; Prezydent zatverdyl Stratehiu kiberbezpeky Ukrainy. 16 bereznia 2016 [Elektronnyi resurs] // Prezydent Ukrainy : ofitsiine internet-predstavnytstvo. – Rezhym dostupu : <http://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-strategiyu-kiberbezpeki-ukrayini-36856>

19. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України [Електронний ресурс]: Закон України № 2163-VIII від 05.10.2017. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> ; Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy [Electronic resource] : Zakon Ukrainy № 2163-VIII vid 05.10.2017. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>

20. Про утворення територіального органу Національної поліції : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.10.2015 № 831 // Урядовий кур'єр. – 2015. – 21 жовтня (№ 195) ; Pro utvorennia terytorialnoho orhanu Natsionalnoi politsii : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13.10.2015 № 831 // Uriadovyi kurier. – 2015. – 21 zhovtnia (№ 195)

21. США також звинуватили у вірусі NotPetya Росію [Електронний ресурс] // BBC. – 2018. – 16 лютого. – Режим доступу :<https://www.bbc.com/ukrainian/news-43082212>; CShA takozh zvynuvatyly u virusi NotPetya Rosiiu [Elektronnyi resurs] // BBC. – 2018. – 16 liutoho. – Rezhym dostupu : <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43082212>

22. Уряд Британії звинуватив Росію у кібератаці на Україну [Електронний ресурс] // BBC. – 2018. – 15 лютого. – Режим доступу :<https://www.bbc.com/ukrainian/news-43069110> ; Uriad Brytaniї zvynuvatyv Rosiiu u kiberatatsi na Ukrainu [Electronic resource] // BBC. – 2018. – 15 liutoho. – Rezhym dostupu : <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43069110>

23. Через кібератаки США запровадили щодо Росії нові санкції // BBC. – 2018. – 12 червня. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44450668>; Cherez kiberataky SshA zaprovadyly shchodo Rosii novi sanktsii // BBC. – 2018. – 12 chervnia. – Rezhym dostupu : <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44450668>

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

П.М. Катеринчук

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ КІБЕКРБЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Кіберпростір України тривалий час залишався поза увагою вітчизняних дослідників, а відтак і державних службовців. Молода Українська держава понад 20 років не витратила зусиль на формування не лише дієвого та надійного війська, але й інформаційної безпеки. Керівництво держави не докладало зусиль для зміцнення обороноздатності країни, і швидше лише послаблювали її відсутністю прогресу у боротьбі з корупцією та засиллям російських ЗМІ та спецслужб. Як результат, весною 2014 року, після тривалого протистояння громадян України та режиму В. Януковича, Росія вдалася до проведення спецоперації з метою анексувати Крим і сприяти війні на Донбасі. Не останню роль у цій спецоперації відігравали саме інформаційні чинники та кібератаки російських хакерів з метою паралізувати урядові структури та вплинути на формування громадської думки в Україні через підконтрольні Росії медіа.

Внаслідок тривалих і масованих кібератак українські державні структури, банківська система, промислові об'єкти та приватний бізнес зазнали значних матеріальних та репутаційних втрат. Водночас в Україні почали розуміти усю серйозність безпеки кіберпростору як складової національної безпеки держави і це сприяло створенню кіберполіції, державної стратегії кібербезпеки, прийняття низки нормативних актів щодо кібербезпеки, посилення державного впливу у сфері захисту вітчизняного кіберпростору.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, хакерські атаки, інформаційна безпека.

О.В. Коломієць

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ

У статті проаналізовано глобалізаційні пріоритети сучасної зовнішньої політики Польщі, які розкривають їх певну диференційованість, дискретність і дуалізм внаслідок внутрішніх суперечностей у відносинах між коаліційними партіями уряду країни, більшість з яких мають популістський характер. Нині основними пріоритетами зовнішньої політики Варшави є втілення загальноєвропейської політики в межах Євросоюзу, забезпечення національної й регіональної безпеки в межах НАТО, проведення власної зовнішньої політики в межах Вишеградської групи, а також реалізація політики добросусідства з країнами-сусідами ЄС, надаючи пріоритет постсоціалістичним державам Центральної та Східної Європи, які обрали євроінтеграційний вектор розвитку.

Зовнішня політика сучасної Польщі набуває характерних ознак країни – регіонального лідера, що відображається на діяльності Республіки у провідних міжнародних організаціях, а також позначається на відносинах з країнами-сусідами ЄС і Вишеградської групи, державами Західних Балкан і Північної Європи. Зазначені зовнішньополітичні імперативи Варшави слушно використати в подальших наукових дослідженнях щодо перспектив польсько-українського зовнішньополітичного співробітництва з метою вдосконалення власної програми асоціації до НАТО та Євросоюзу.

Ключові слова: зовнішня політика, пріоритети, Польща, Україна, Європейський Союз, НАТО, Вишеградська група.

Постановка проблеми. Протягом століть зовнішня політика Польщі завжди мала пріоритетне значення та віддзеркалювалася як на зовнішній, так і на внутрішній політиці України, всупереч тому, до складу яких країн чи імперій належали обидві держави. Проте, навіть перебуваючи у складі інших держав, Варшава намагалася проводити власну зовнішню політику, виборюючи незалежність та відстоюючи національні інтереси. У процесі державотворення наші країни подекуди подібні, пройшовши періоди від власної незалежності у ранньому середньовіччі, спільне існування в межах однієї держави у пізньому середньовіччі та перебування під ярмом Російської, а потім Радянської імперій у новітні часи.

Реалізація Польщею прозахідного зовнішньополітичного вектора розвитку здійснює позитивний демократичний вплив на внутрішньополітичний розвиток країни, що стало базисним підґрунтям для подальшої розбудови демократично-правової держави.

Аналіз актуальних досліджень. Наукові дослідження зовнішньої політики Польщі є досить чисельними й поширеними, проте загалом носять дискретний диференційований характер, ґрунтовно вивчаючи певний аспект предмету дослідження, переважно в межах конкретної дисципліни чи галузі суспільних відносин. З одного боку це пов'язано зі складністю, динамікою й дуалізмом сучасних міжнародних відносин, з іншого — кваліфікаційним рівнем дослідників, які здебільшого є фахівцями у певній науковій галузі, отже не можуть висвітлити проблему, використовуючи методи системного аналізу.

Одразу після ліквідації польського соціалістичного режиму перші дослідники - С. Белень, Р. Война, А. Люббе, М. Морачевський, Б. Рихловський – вивчали проблеми подальшого розвитку країни, враховуючи трансформацію її зовнішньополітичного курсу [1]. З обранням євроінтеграційного вектора розвитку наукові розвідки набувають комплексного характеру в працях М. Венерської, П. Лятовського, Ч. Мойшевіча, А. Ротфельда та ін.

Українські науковці почали комплексно вивчати проблеми посткомуністичного розвитку країн Центрально-Східної Європи, їх міждержавні відносини та стратегії євроінтеграції лише наприкінці минулого століття, а саме: Є. Камінський, Є. Кіш, А. Кудряченко, Г. Шманько [2–3]. Євроатлантична інтеграція Варшави розпочала ще один напрямок сучасних досліджень - вивчення польського досвіду інтеграції до ЄС, представниками якого є О. Ковальова, В. Копійка, М. Крикун, Ю. Макар, П. Рудяков, В. Яровий та ін. [4–5]. Ґрунтовний аналіз розвитку, становлення і динаміки українсько-польських стратегічних відносин в пріоритетних сферах суспільства досліджували Б. Геремек, В. Головченко, М. Губерський, Г. Зеленько, Є. Козакевич, К. Малак, К. Скубішевський, М. Цалка, Є. Новаковський та ін. [6–8].

Метою статті є комплексний аналіз сучасних зовнішньополітичних імперативів Польщі й перспектив польсько-українських відносин в контексті реалізації Україною власного євроінтеграційного курсу.

Виклад основного матеріалу. Польща у ХХІ столітті залишається найбільшим лобістом європейської асоціації України, ніж сам Київ, а ініціативність й активність у міждержавних відносинах носять польське забарвлення. Це відбувається внаслідок обрання базисних принципів у стратегічних пріоритетах Варшави щодо формування власної зовнішньої політики. Основними ідеологами польської зовнішньополітичної доктрини після ліквідації комуністичного режиму були польські інтелектуали Ю. Мєрошевський та Є. Гєдройць, які у післявоєнні десятиріччя висунули тезис, що Польща мусить зрєктися будь-яких претензій на колишні польські землі та всіма силами підтримувати ідею незалежності України, Білорусі, Литви, а також демократизацію Росії як запоруку польської безпеки. Наступним кроком був відхід від «ягеллонської» концепції про природність перебування українських, білоруських й литовських земель під крилом Польської Корони, що різко засудив Є. Гєдройць, виступивши за відмову Польщі на «східні кресли» та визнання сучасних кордонів. Прихильниками їхніх поглядів стали такі впливові політики як Л. Валенса, Я. Куронь і А. Міхнік. Отож, на початку відновлення польської незалежності базисом зовнішньої політики Варшави стала політика європеїзації, а не політика пам'яті [9].

Загалом Польща не має окремого закону, що регламентує зовнішньополітичну діяльність Рєспубліки. Зовнішньополітичні нормативно-правові акти мають диференційований дискретний характер. Так, Конституція Польщі 1997 р. визначає їх інституційну архітектуру, а також об'єкти й суб'єкти, до яких відносяться Президент країни та Рада Міністрів, який взаємодіє у питаннях зовнішньої політики з Радою в особі її Голови й міністра закордонних справ. Рада здійснює загальне керівництво у зовнішньополітичній сфері, а також укладає чи денонсує міжнародні договори [10].

У свою чергу обов'язки та повноваження Міністра закордонних справ регламентуються Законом «Про Раду Міністрів» 1996 р., Законом «Про департаменти державного управління» 1997 р. та Постановою Голови Ради Міністрів 2009 р. щодо докладного обсягу діяльності, що проводиться Міністром закордонних справ. Відповідно до зазначених нормативно-правових документів Міністр керує державними органами управління закордонними справами та представництвом Польщі у ЄС, а також адмініструє зовнішньополітичний Розділ 45 Національного бюджету [11].

Сучасна архітектура зовнішньополітичної діяльності Республіки має два рівні - стратегічний та оперативний. На стратегічному рівні зовнішня політика визначається Стратегією зовнішньої політики Польщі, яка є нормативним документом, що приймається польською Радою Міністрів й віддзеркалює стратегічне бачення зовнішньополітичних пріоритетів Варшави владною партією країни на середньостроковий термін, зазвичай на п'ять років [12–13].

На оперативному рівні, з метою оперативного реагування протягом року на новітні виклики й загрози у сфері зовнішньої політики, Голова Міністерства закордонних справ РП розробляє Щорічні рекомендації щодо зовнішньої політики країни [14–19].

Приєднання до ЄС навесні 2005 р. збіглося з Президентськими й Парламентськими виборами наприкінці того ж року, які виграв Л. Качинський та його націонал-консервативна партія «Право і справедливість», що підтримує тісні стосунки з католицькою церквою. Вдало організовуючи передвиборчі кампанії та оперативно реагуючи на зміни у політичній ситуації в країні, вона й досі залишається при владі, утримуючи більшість в Парламенті та має власного Президента.

Перша середньострокова Стратегія зовнішньої політики Польщі 2012-2016 рр. була представлена у Парламенті навесні 2012 р. В ній уперше сучасний світоустрій сприймається як багатополлярний, а кінець однополярного світу супроводжується невизначеністю довговічності глобального порядку. У той час як світові соціально-політичні й економічні процеси останніх десятиріч значно послабили репрезентативність міжнародних інституцій через демографічну стагнацію у розвинутих країнах і великий приріст населення у державах Азії, що розвиваються, а саме: Китай т, Індія. Офіційна Варшава позиціонує себе з двадцятою економікою світу, проте яка потребує модернізації з метою подолання занепаду у певних галузях господарства, що буде сприяти посиленню міжнародного статусу Польщі, особливо в ЄС та Центрально-Східній Європі.

До зовнішньополітичних пріоритетів країни польські можновладці віднесли європейську політику в ЄС, міжнародну і регіональну безпеку, регіональне співробітництво, просування польського міжнародного іміджу, підтримка і розвиток польської світової діаспори, і модернізація закордонної служби [12].

Важливо прагнути до глибшої європейської інтеграції - як економічної, так і політичної. В цілому бажано, щоб Європейський союз прийняв форму політичного союзу. Польське бачення єдиної Європи можна схарактеризувати трьома гаслами: конкурентоспроможність, солідарність й відкритість. Конкурентоспроможність передбачає завершення створення єдиного європейського ринку. Європейська солідарність означає прагнення подолати диспропорції соціально-економічного розвитку країн-членів ЄС. Відкритість проявляється у відносинах, заснованих на принципі партнерства з третіми країнами.

Рівень сприйняття ЄС на світовій арені, в значній мірі залежить від його здатності впливати на його регіональну середу, можливості забезпечити власну стабільність, розвиток і позитивне розв'язання конфліктів. Європейська політика сусідства є важливим компонентом дій щодо забезпечення стабільності співіснування й посилення зовнішньої ролі ЄС. Разом з тим, середземноморська орієнтація діяльності ЄС не повинна розвиватися шляхом співпраці зі Східною Європою й Південним Кавказом.

Умовою ефективної польської політики безпеки залишаються еволюція ЄС і НАТО, а також збереження їх потенціалу. Провідним стратегічним партнером Варшави залишаються США, незважаючи на їхнє певне послаблення. Польща продовжує виступати за розширення НАТО для країн, що прагнуть до членства, які відповідають його критеріям. Підтримуючи прагнення до вступу, Молдови, країни Західних Балкан і Південного Кавказу, Польща допоможе їм в їх політичній і економічній трансформації. У середньостроковій і довгостроковій перспективі Польща буде прагнути до розширення

використання інструментів ЄС з метою перетворення національних збройних сил і інтеграції польського сектора оборони з Європою, одночасно захищаючи його і підвищуючи рівень конкурентоспроможності [12; 14–18].

Збереження позитивних відносин з сусідами є безпековим базисом Польщі. Тому необхідно продовжити політику побудови як двостороннього співробітництва, так і зміцнення регіональних організацій (наприклад, Вишеградської групи, Ради держав Балтійського моря) або європейських ініціатив, таких як Східне партнерство. Польські дипломати виокремлюють три напрями прикордонного співробітництва – Захід, Схід, Північ та Південь. На Заході Польща вважає Німеччину і Францію ключовими політико-економічними партнерами на континенті, маючи намір підтримувати досягнутий рівень динаміки двосторонніх відносин, високий рівень економічного та інвестиційного співробітництва з ними.

Польща може служити прикладом власного досвіду складної трансформації політико-економічної системи, надаючи підтримку східним країнам-сусідам. Прореформістська діяльність у Східній Європі й на Південному Кавказі забезпечує безпеку та реалізацію інтересів Польщі і ЄС, стабільність і панування верховенства права на східному кордоні, а також є частиною будівництва світового європейського порядку.

До особливих міждержавних відносин на Сході Варшава відносить стосунки з Україною і Росією, причому офіційному Києву надано статус стратегічного партнера. Послідовна підтримка прагнень ЄС до українського суспільства і поглиблення відносин між НАТО і Україною є одним із пріоритетів польської зовнішньої політики, що обумовлено двосторонньою співпрацею і послідовним впровадженням внутрішніх реформ, а також дотриманням Україною європейських демократичних стандартів. У межах польсько-російських взаємозв'язків Польща підтримує офіційну програму модернізації Росії, яка має переважно науково-технічний вимір.

На Півночі до країн-партнерів стратегією віднесено держави Північної Європи, виокремлюючи з них Швецію, Литву, Латвію та Естонію. З північними сусідами Польща поділяє багато загальних поглядів й інтересів, особливо зі східних питань, євроатлантичної безпеки і розвитку ЄС.

На Півдні у якості країн-партнерів розглядаються держави Вишеградської групи - Словаччина, Угорщина й Чехія. Внаслідок зростаючої зовнішньої конкуренції й довгострокових наслідків економічної кризи країни-учасниці групи повинні забезпечити зміцнення загального голосу, пропаганди спільності інтересів і позицій з політичних питань. Важливу роль в цьому процесі відіграє економічне, комерційне та інвестиційне співробітництво.

На глобальному рівні міжнародних відносин до пріоритетів віднесено співробітництво з країнами Близького Сходу, Північної Африки, Латинської Америки та Тихоокеанського регіону [12; 14–16].

Справи польської закордонної громади займають важливе місце у двосторонніх відносинах Польщі з країнами, в яких проживають великі групи емігрантів з Польщі та людей польського походження або польських меншин. Головне завдання політики Полонії полягає в налагодженні взаємовигідного співробітництва між Польщею та її діаспорою. Фундаментальним завданням Варшава вважає надання польській закордонній діаспорі знань у трьох пріоритетних сферах: культури - шляхом її розвитку та обміну, науки - шляхом звернення до наукових авторитетів, працюючих закордоном й економіки - шляхом розвитку економічного потенціалу Польщі.

Доречно зауважити, що 2014 р. внаслідок російської анексії Криму і вторгнення на Донбас її регулярних військ, Варшава восени вдруге була змушена корегувати Щорічні рекомендації щодо зовнішньої політики країни, присвятивши їх питанням причинам, засобам і наслідкам російської агресії в Україні.

Загалом Стратегія зовнішньополітичної діяльності Польщі 2012-2016 рр. була виконана, про що свідчать Щорічні рекомендації щодо зовнішньої політики країни за відповідні роки. Аналіз зовнішньополітичних документів Польщі за вказаний період [12; 14–18] свідчить про намагання офіційної Варшави набути статусу провідної країни Центрально-Східного регіону Європи.

На сучасному етапі основними пріоритетами польської зовнішньої політики на 2017-2021 рр. є безпека - заходи, спрямовані на розширення власних оборонних можливостей, зміцнення потенціалу союзницьких відносин Польщі в рамках НАТО і ЄС; активна регіональна політика; розвиток - міжнародна діяльність, яка служить економічному і соціальному розвитку; міжнародний авторитет – фактор, що сприяє формуванню позитивного іміджу Польщі та зміцненню її авторитету в європейському й глобальному масштабах.

Умови польської безпеки серйозно погіршилися через анексію Криму Росією і конфлікту, спровокованого нею на сході України. Військова агресія проти сусідніх суверенних держав, порушення територіальної цілісності в такому масштабі застосовувалася востаннє за часів Другої світової війни, поставивши під сумнів архітектуру європейської безпеки, засновану на принципах ОБСЄ [13; 19–23].

Аналіз зовнішньополітичних сучасних документів Польщі [13; 19] свідчить про намагання офіційної Варшави набути статусу країни-лідера Центрально-Східного регіону Європи.

Зовнішньополітичні відносини з Україною, також є одним з пріоритетів міжнародних стосунків Варшави. Їх підґрунтям є сприяння демократичному й економічному розвитку Києва шляхом надання власного євроінтеграційного досвіду. Разом з тим, всупереч важливості Польщі як представника українських національних інтересів в НАТО і ЄС, польсько-українські відносини неврегульовані окремим нормативно-правовим актом, регламентуючи поодинокі суспільно-політичні відносини у певних галузях суспільства [20–23].

Разом з тим засади національної зовнішньої політики частково врегульовані Законом України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” 2010 р. [24], прийнятий ще за часів Президентства В. Януковича, відповідно до якого вони носять формальний декларативний характер.

До того ж у 2015 р. характер двосторонніх відносин набув негативного політичного забарвлення з приходом до влади партії Я. Качинського «Право і справедливість». Історична проблематика, в центрі якої постає встановлення історичної правди й справедливості довкола подій на Волині у 1943 р., має переважно одностороннє польське трактування. У той час як пріоритетними інтересами Польщі щодо України є її незалежність, суверенітет і територіальна цілісність; короткострокова асоціація до ЄС і НАТО; демократична та економічна трансформація Києва. У свою чергу національними інтересами України щодо Варшави є стратегічне партнерство; підтримка євроінтеграційного курсу; забезпечення національної безпеки Києва шляхом євроатлантичної інтеграції та співпраці у цій сфері; запозичення польського досвіду проведення реформ; співробітництво в енергетиці; забезпечення прав і реалізація інтересів української громади у Польщі [25].

Разом з тим, національні інтереси Польщі щодо України залишаються незмінними доки польська сторона вважає, що незалежність України має принципове значення для безпеки й незалежності Польщі. На думку польських фахівців, приналежність України до політичного, безпекового, ціннісного й культурного загальноєвропейського простору є географічною, беззаперечною і природною, хоча її реальна асоціація - довготерміновою перспективою [26].

Аналіз чинних міжнародних нормативно-правових актів між Україною і Польщею свідчить про те, що вони регламентують переважно питання культурно-освітнянського й прикордонного міждержавного співробітництва. Отже, нині офіційний Київ не розглядає Польщу як провідника українських національних інтересів у Євросоюзі, надаючи перевагу співробітництву в межах ЄС, внаслідок чого польсько-українські зовнішньополітичні відносини врегульовані міжнародними договорами між Євросоюзом та Україною [24–29].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження сучасної зовнішньої політики Польщі виявило певні глобалізаційні імперативи. Після реалізації основного завдання посткомуністичної Варшави - набуття членства в ЄС і НАТО, Республіка перезавантажила власні зовнішньополітичні пріоритети з метою трансформації міжнародного статусу провідної країни регіону на державу - регіонального лідера, що відбивається на діяльності Польщі у провідних міжнародних організаціях, а також позначається на відносинах з країнами-сусідами ЄС і Вишеградської групи, державами Західних Балкан й Північної Європи, і, особливо, Україною.

Зазначені зовнішньополітичні імперативи Польщі доречно використати в подальших наукових розробках щодо перспектив польсько-українського зовнішньополітичного співробітництва з метою вдосконалення власної програми асоціації до НАТО і Євросоюзу, розглядаючи Польщу як одного з провідних українських речників у них.

Список використаної літератури

1. Bieleń S. Polska a nowy ład polityczny w Europie / S. Bieleń // *Sprawy Międzynarodowy*. - 1991. - № 2. - S. 23–34.
2. Киш Є. Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991–2007 роки) : дис.... докт. іст. наук : спец. 07.00.02 / Єва Бернатівна Киш; Ужгородський національний університет. - Ужгород, 2008. - 407 с. ; Kysh Ye. B. *Krainy Tsentralnoi Yevropy v systemi mizhnarodnykh yevrointehratsiinykh protsesiv (1991–2007 roky) : dys.... dokt. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Yeva Bernativna Kysh; Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet*. - Uzhhorod, 2008. - 407 s.
3. Кудряченко А. І. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / А. І. Кудряченко // *Україна та Вишеградська Четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин : матеріали міжнар. конференції, м. Ужгород, 13-14 травня 2010 р. Братислава: АДІН, 2010. – С. 37–54 ; Kudriachenko A. I. *Ukraina i Vyshegradska chetvirka: stan ta perspektyvu spivpratsi / A. I. Kudriachenko // Ukraina ta Vyshegradska Chetvirka: na shliakhu do vzaiemovyhidnykh vidnosyn : materialy mizhnar. konferentsii, m. Uzhhorod, 13-14 travnya 2010 r. Bratislava: ADIN, 2010. – S. 37–54.**
4. Копійка В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення : навч. посібник / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. – Київ : Ін Юре, 2001. - 448 с. ; Копійка В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / В. В. Копійка. - Київ : ВПЦ "Київський університет", 2002. - 253 с. ; Копійка В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В. В. Копійка. - Київ : Юридична думка, 2005. – 448 с. ; Kopiika V. *Yevropeyskiy Soiuz: zasnuvannia i etapy stanovlennia : navch. posibnyk / V.V. Kopiika, T.I. Shynkarenko. – Kyiv : In Yure, 2001. - 448 s. ; Kopiika V. Rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu. Teoriia i praktyka intehratsiinoho protsesu / V. V. Kopiika. - Kyiv : VPTs "Kyivskiy universytet", 2002. - 253 s. ; Kopiika V. Yevropeyskiy Soiuz: Dosvid rozshyrennia i Ukraina / V. V. Kopiika. - Kyiv : Yurydychna dumka, 2005. – 448 s.*
5. Makar J. *Poparcie przez Polskê dazeñ eurointegracyjnych Ukrainy / J. Makar // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Сер.: : Історія, міжнародні відносини. – 2011. – Вип. 5, Ч. 2. – С. 106–114 ; Макар Ю. Сучасні виклики перед*

Україною: допомога з боку Польщі у їх подоланні / Ю. Макар, В. Макар // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія. - 2016. - № 1. - С. 113-119 ; Makar J. Pomoc przez Polskê dazeñ eurointegracyjnych Ukrainy / J. Makar // Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodni zbirnyk naukovykh prats.. Ser.: : Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny. - 2011. - Vyp. 5, Ch. 2. - С. 106-114 ; Makar Yu. Suchasni vyklyky pered Ukrainoiu: dopomoha z boku Polshchi u yikh podolanni / Yu. Makar, V. Makar // Naukovyi visnyk Chernivetskooho natsionalnoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha. Istoriiia. - 2016. - № 1. - S. 113-119.

6 . Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Б. Геремек // Політична думка. - 1998. - № 1. - С. 62-75 ; Heremek V. Osnovni napriamky zovnishnoi polityky Polshchi / V. Heremek // Politychna dumka. - 1998. - № 1. - S. 62-75.

7. Зеленько Г. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської четвірки та України) : дис.... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 / Галина Іванівна Зеленько; Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. - Київ, 2007. - 388 с. ; Zelenko H. Instytutsionalizatsiia hromadianskoho suspilstva u postsotsialistychnykh krainakh (na prykladi krain Vyshehradskoi chetvirky ta Ukrainy)) : dys.... dokt. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Halyna Ivanivna Zelenko; Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. - Kyiv, 2007. - 388 s.

8. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин : кол. моногр. / кер. авт. кол. і наук. ред. А.І. Кудряченко. - Київ : Фенікс, 2011. - 631 с. ; Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn : kol. monohr. / ker. avt. kol. i nauk. red. A.I. Kudriachenko. - Kyiv : Feniks, 2011. - 631 s.

9. Морозова О.С. Ідея незалежної України в діяльності Єжи Гедройця / О.С. Морозова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Історія. - 2016. - Т. 274, Вип. 262. - С. 75-79 ; Сенич М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення / М. Сенич // Проблеми слов'янознавства. - 2010. - Вип. 59. - С. 236-242 ; Morozova O.S. Ideia nezaleznoi Ukrainy v diialnosti Yezhy Gedroitsia / O. S. Morozova // Naukovi pratsi [Chornomorskooho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"]. Seriiia : Istoriiia. - 2016. - Т. 274, Vyp. 262. - S. 75-79

10. Конституція Польщі 1997 г. [Електронний ресурс] // Польський Сейм : офіц. сайт. - Режим доступа : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm> ; Konstitutsiya Polshi 1997 g. [Elektronnyy resurs] // Polskiy Seym : ofits. sayt. - Rezhim dostupa : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>

11. Responsibilities and competences of the Minister of Foreign Affairs [Electronic resource] // Ministry of Foreign Affairs Republic of Poland. - Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/en/ministry/minister/responsibilities/> ;

12. Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016 [Electronic resource]. - Warszawa, 2012. - Mode of access : : <http://www.msz.gov.pl/resource/aa1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e>

13. Strategia Polskiej polityki zagranicznej 2017-2021 [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/resource/978285e3-5684-4fcb-8d7e-d0a8bfd0fdb:JCR>

14. The Minister of Foreign Affairs on Polish Foreign Policy for 2012 [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.mfa.gov.pl/en/news/the_minister_of_foreign_affairs_on_polish_foreign_policy_for_2012

15. Address by the Minister of Foreign Affairs on the goals of Polish Foreign Policy in 2013 [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/resource/95005b33-35b9-48f5-8423-6a95d877a153:JCR> ;

16. Address by the Minister of Foreign Affairs on the goals of Polish Foreign Policy in 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/resource/03ead137-62d8-42d3-9a8a-ed577f19c34a:JCR> ;

17. Address by the Minister of Foreign Affairs on the goals of Polish Foreign Policy in 2015 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/resource/7005a7b3-c56d-46eb-887d-0d5be8a92913:JCR> ;

18. Information of the Minister of Foreign Affairs on the Polish Government's foreign policy in 2016 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.msz.gov.pl/resource/7005a7b3-c56d-46eb-887d-0d5be8a92913:JCR>

19. Information of the Minister of Foreign Affairs on Polish foreign policy tasks in 2017 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.msz.gov.pl/en/foreign_policy/goals_of_foreign_policy/annual_address_2011/

20. Longhurst K. The New Atlanticist: Poland's Foreign and Security Policy Priorities / K. Longhurst, M. Zaborowski. - Oxford : Wiley-Blackwell, 2007. - 128 p.

21. Copsy N. Public Opinion and the Making of Foreign Policy in the 'New Europe': A Comparative Study of Poland and Ukraine (Post-Soviet Politics) / N. Copsy. – Farnham : Ashgate, 2009. - 178 p.

22. Kamińska J. Poland and EU Enlargement: Foreign Policy in Transformation / J. Kamińska. - New York : Palgrave Macmillan, 2014. - 288 p.

23. Zięba R. Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej / R. Zięba. - Warszaw : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. - 312 p.

24. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України // Відомості Верховної Ради України. - 2010. - N 40. - ст. 527 ; Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky : Zakon Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. - 2010. - N 40. - st. 527

25. Зарембо К. Аудит зовнішньої політики: Україна-Польща : дискусійна записка / К. Зарембо. – Київ : Інститут світової політики, 2016. - 45 с. ; Zarembo K. Audyt zovnishnoi polityky: Ukraina-Polshcha : dyskusiina zapyska / K. Zarembo. – Kyiv : Instytut svitovoi polityky, 2016. - 45 s.

26. Спільна декларація Президента України та Президента Республіки Польща 24 серпня 2016 [Електронний ресурс] // Президент України : Офіційне інтернет-представництво. - Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/spilnadeklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975> ; Spilna deklaratsiia Prezydenta Ukrainy ta Prezydenta Respubliki Polshcha 24 serpnia 2016 [Elektronnyi resurs] // Prezydent Ukrainy : Ofitsiine internet-predstavnytstvo. - Rezhym dostupu : <http://www.president.gov.ua/news/spilnadeklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975>

27. Трансформаційні процеси в країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г. М. Перепелиці. – Київ : Стилос, 2013. – 302 с. ; Зовнішня політика України–2013 : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети : щорічник / за ред. Г. М. Перепелиці. - Київ : Стилос, 2014. - 352 с ; Transformatsiini protsesy v krainakh Vyshehradskoi hrupy ta Ukraini: porivnialnyi analiz / za red. prof. H. M. Perepelytsi. – Kyiv : Stylos, 2013. - 302 s. ; Zovnishnia polityka Ukrainy–2013 : stratehichni otsinky, prohnozy ta priorytety : shchorichnyk / za red. H. M. Perepelytsi. - Kyiv : Stylos, 2014. – 352 s.

28. Szwed St. Poland, Germany and State Power in Post-Cold War Europe: Asymmetry Matters / S. Szwed. - Palgrave Macmillan, 2018. - 324 p.

29. Wochnik A. Foreign Policy and the Influence of Non-state Actors: Governance in Polish-German Relations / A. Wochnik. - Bristol : Policy Press, 2018. - 224 p.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2018 р.

O. Kolomiets

**THE GLOBALIZATIONAL PRIORITIES OF THE MODERN FOREIGN
POLICY OF POLAND**

The article analyzes the globalization priorities of Poland's current foreign policy, revealing their specific differentiation, discreteness and dualism because of internal contradictions between the coalition parties of the country's government, most of which are populist. Currently, the main priorities of Warsaw's foreign policy are pan-European policy within the European Union, ensuring national and regional security within NATO, pursuing its own foreign policy within the Visegrad Group, and implementing a policy of good-neighborliness with the EU neighbors, giving priority to the post-socialist states of Central and Eastern Europe, which chose the European integration vector of development.

The realization by Poland of the pro-Western foreign policy development vector has a positive democratic influence on the country's domestic political development, which has become the basis for the further development of a democratic state.

The modern architecture of the foreign policy of the Republic has two levels - strategic and operational. At the strategic level, foreign policy is determined by the Foreign Policy Strategy of Poland, which is a normative document adopted by the Polish Council of Ministers and reflects the strategic vision of the country's foreign policy priorities for the medium term, usually for five years. At the operational level, in order to respond promptly during the year to the latest challenges and threats in foreign policy, the Head of the Ministry of Foreign Affairs of Poland is developing Annual Recommendations on the Foreign Policy of the country.

Affairs of the Polish foreign community occupy an important place in the bilateral relations of Poland with the countries in which large groups of emigrants from Poland, Polish people or Polish minorities live. The main task of Poland's policy is to establish mutually beneficial cooperation between Poland and its diaspora. Warsaw's main task is to provide the Polish foreign diaspora with knowledge in three priority areas: culture - through its development and exchange, science - by appealing to scientific authorities working abroad and the economy - through the development of Poland's economic potential.

The foreign policy of modern Poland acquires distinctive features of the country - regional leader, which will be displayed on the activities of the Republic in leading international organizations, and manifests itself in relations with the neighboring countries of the EU and the Visegrad Group, the states of the Western Balkans and Northern Europe. These foreign policy imperatives of Warsaw will be correctly used in a further scientific research on the prospects for Polish-Ukrainian foreign policy cooperation with the aim of improving its own program of association in NATO and the European Union.

Key words: foreign policy, priorities, Poland, Ukraine, European Union, NATO, Visegrad group.

УДК 323.2

І.М. Лаврук

ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ АПАТІЇ ТА ПОЛІТИЧНОГО АБСЕНЕТИЗМУ

Ця стаття присвячена вивченню та аналізу проблеми відчуження щодо сфери політики. У політичній психології відчуження розглядається як почуття невдоволеності, розчарування і байдужості щодо політичних лідерів, політики уряду і самої політичної системи. Політичне відчуження є відстороненням більшості свідомих громадян від реальних процесів формування влади та контролю над нею, котра, вважається, «природною» властивим авторитарним і тоталітарним режимам. Проблема «політичного відчуження» у вказаний час є однією з найактуальніших для різних політичних систем: наприклад, у демократичному суспільстві вона перевтілюється в абсентеїзм, ставлячи під сумнів легітимність найважливішого інституту демократичного суспільства – вільних виборів.

Ключові слова: відчуження, апатія, абсентеїзм, невдоволеність, політична психологія

Постановка проблеми у загальному вигляді. Термін «відчуження» активно використовується філософами, починаючи з Гегеля, а в психології поняття відчуження різні автори використовують для позначення цілої низки феноменів: невдоволеності життям в цілому або її окремими сферами, переживання безсилля, аномії, нігілізму або цинізму щодо суспільних цінностей, переживання ізоляції, відчуття втрати сенсу. Відчуженням називають прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, при яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди і соціальні групи, будучи носіями певних норм, установок і цінностей, усвідомлюються як протилежні йому самому. Це виражається у відповідних психологічних переживаннях суб'єкта: почуттях відособленості, самотності, відкидання, втрати «Я». [Психологічний словник Петровського А.В. і Ярошівка М.Г. <http://www.pbi.ru>] У психології поняття відчуження вперше було використано Зігмундом Фрейдом для пояснення патологічного розвитку особистості в чужій і ворожій його природній природі культури. За Фрейдом, відчуження виявляється у невротичній втраті суб'єктом почуття реальності, що відбувається або у втраті своєї індивідуальності (деперсоналізації). Істотно розширив сферу застосування цього поняття Е.Фромм. Відповідно до Фромма, відчуження індивіда виступає в п'яти формах: відчуження від ближнього, від роботи, від потреб, від держави, від себе. У сучасній соціальній психології використовується відчуження і при характеристиці міжособистісних відносин, при яких індивід протиставляється іншим індивідам, групі, суспільству в цілому, відчуваючи ту чи іншу ступінь своєї ізоляції. Подібні конфліктні відносини в групі пов'язані з порушенням опосередкованості ціннісним змістом спільної діяльності, з втратою почуття солідарності, коли індивід у групі сприймає інших як чужих і ворожих собі, відкидаючи при цьому норми групи, закони та приписи.

Виклад основного матеріалу. Метою статті є вивчення проблеми політичного відчуження як фактору політичної апатії. Вперше відчуження як політичну складову вгледів Ж.Ж. Руссо. У його теорії політичне відчуження виражається у відторгненні від індивіда його «природного права» на здійснення влади і управління власним буттям і полягає у факті існування держави, уряду, представницького депутатства. Сутнісної причиною такого стану є виникнення суспільного інституту приватної власності і

пов'язаного з ним наростання людської нерівності (у тому числі і політичного). Шлях подолання політичного відчуження по Руссо – встановлення державних форм безпосередньої (плебісцитарної) демократії, здатної повернути спочатку належать індивіду владні функції. К.Маркс у цьому зв'язку вважав державу посередником між людиною і його свободою, вважаючи головною причиною політичного відчуження існування антагоністичних суспільних відносин, проявом яких в умовах панування буржуазного способу виробництва виступає відчуження товарне (матеріально-економічне). Видами товарного відчуження К.Маркс оголошував: відчуження від людини знаряддя і продукту його праці, власності, соціальної (у тому числі й політичної) сутності людини, людини від людини; відчуження долається в результаті процесу здійснення сукупності заходів пролетарської революції. В умовах сучасної цивілізації люди для спілкування один з одним взагалі вдаються до послуг посередників («відчужених сутнісних сил») – мови, грошей, права і т. ін. На противагу марксистському погляду для подолання реального економічного відчуження західні дослідники висунули ідею «системи участі» (при володінні і розподілі прибутку), а політичного відчуження – участі (співучасті) у процесі вироблення, прийняття і здійснення державних рішень усіма громадянами (наприклад, через загальне виборче право і право референдуму, комунальне управління). Втіленням політичного відчуження в державі, за теорією німецького соціолога М.Вебера, виступає його надмірна бюрократизація. Однак, повністю подолання політичного відчуження як відчуження владних функцій та інститутів від людини ймовірно є недосяжним. У політичній психології для аналізу почуття політичного відчуження існує, щонайменше, сім концепцій. Відповідно до теорії ускладненої організації, політична невдоволеність виникає, коли люди не можуть, або не хочуть брати участь у політичних справах суспільства, великих формальних організаціях чи своїх громад. Представники цього напрямку бачать дві основні причини політичного відчуження в суспільстві – дефіцит первинних взаємин і неможливість включатися в добровільні об'єднання та брати участь у їхніх справах. Наявність цих двох явищ буде призводити до почуттів політичного відчуження [1, с. 22]. Політичне відчуження постає як панування над індивідами і соціальними групами тих установ і персоналій – партій, парламентів, апаратів і лідерів, які «за визначенням» повинні відтворювати інтереси своїх громадян або членів, а не панувати над ними. Такі феномени, як політичний абсентеїзм, девальвація громадянської ідентичності, контроль над владою з боку найпотужніших економічних гравців, є наслідками та проявами політичного відчуження. Принцип представництва народу, класу, соціальних груп, нації чи етносу лежить в основі формування інститутів сучасної демократичної влади. Але парадокс для політичного життя і продуктивної для політичної науки є обґрунтування твердження, що процес «політичного відчуження» є закономірним наслідком притаманному представницькій демократії делегування влади (представництва), яке за рахунок певних механізмів перетворюється на узурпацію влади «вповноваженими особами» над тією групою, від якої вони отримали владу. Тобто, політичне відчуження є невід'ємною рисою представницької демократії, що цей процес делегування є необхідним засобом інституалізації групи, котра полягає в передачі своїх прав представникам в юридичному значенні цього терміну. В умовах представницької демократії певна група, або організація не існує без реєстрації в державних установах і наявності представників, котрі здійснюють таку інституалізацію у формі створення апарату, сукупності «звільнених працівників». Останні працюють виключно від імені та за дорученням групи. Але не тільки в юридичному, але ширшому символічному сенсі групи не існує без процесу представництва: символічне представництво означає творення символічного образу певної групи у вигляді печатки, прапора, бренду, реклами тощо. Завдяки символічному представництву певна соціальна група «впізнає себе». Тому пролетаріат,

який за своїм соціально-економічним становищем був змушений постійно боротися за зняття політичного відчуження, постійно ж його і породжував у процесі організації в солідарну групу та усвідомлення спільних інтересів через своїх представників. Отже, парадоксом політичного процесу є те, щоб боротися за владу знедоленим масам людей, котрі не мають потужного економічного «аргументу», потрібно йти на ризик політичного відчуження і постійно знімати його. Процес політичного відчуження у найпрозоріший спосіб досліджений на прикладі діяльності політичних партій: спочатку люди можуть збиратися разом і обговорювати спільні проблеми, але для вирішення цих проблем у спілкуванні з державою та іншими політичними інституціями необхідно призначити представників – вже сукупність яких створюють апарат. Поступово партбюро та партактив не тільки перебирає на себе вирішення всіх питань, але й саме розробляє порядок денний, питання, котрі потрібно обговорити і прийняти рішення – рішення теж готуються бюро, а члени певної організації тільки голосують за них. А тому співвідношення між членами організації та створеним ними бюро парадоксально перевертається: тепер зібрання членів повинно маніфестувати і легітимізувати владу апарату. Тепер вже не група делегує та призначає представників, а апарат повністю перебирає на себе функцію делегування у формі призначення делегатів на партійні з'їзди, кандидатів у депутати від партії або організації, котрі формально затверджуються саме на з'їздах, пленумах і зборах. По суті, створюється феномен «представництва їх представників» – депутати чи партійні лідери, які вважаються представниками певних соціальних агентів, стають представниками тільки бюрократії. Завдяки такому «представництву самих представників» народжується така сила як апарат. Тепер тільки апарат визначає, кому представляти групу, або кого група повинна затвердити представником. Сам апарат призначає делегатів на з'їзд, котрий як здається (у тому числі й їм самим) є представниками ширшої громадськості, але насправді є призначеними самим апаратом, що завжди краще знає «істинні потреби» організації та загрози її існуванню. Апарат монополізує й водночас легітимізує символічну діяльність певної організації та соціальної групи. Склад «звільнених працівників» може змінюватися, окремі з них можуть робити помилки і підлягати покаранню, але апарат завжди правий, оскільки правове представництво народу постійно його відтворює. Теорія масового суспільства виходить із припущення, що сучасне суспільство є складним і незрозумілим, не пропонує чітко сформульованих досяжних цілей, складається з людей з різними цінностями, представляє мало можливостей для задоволення особистих запитів і не пропонує почуття особистого контролю. Ці характеристики суспільства і ведуть до політичного відчуження. Для порівняння: концепція несприятливих соціальних умов стверджує, що не фактичне соціальне становище породжує політичну невдоволеність людей; швидше, незадоволеність є наслідком сприйняття людьми, що займають певні соціальні позиції, своїх відносин з іншими людьми та іншими соціальними організаціями. Ця теорія підтримується даними про існування зв'язку економічного статусу (рівня освіти, доходу та професії) з політичною невдоволеністю, причому такі почуття частіше зустрічаються в осіб з нижчим рівнем формальної освіти та нижчими доходами, аніж у кваліфікованих працівників фізичної праці. Концепція особистої неспроможності постулює три передумови політичного відчуження. Індивід повинен займати соціальне становище, яке обмежує його свободу дій. Ці обмежені можливості повинні перешкоджати досягненню життєво важливих для нього цілей; індивід повинен сприймати себе невдахою в своїх спробах досягти цих цілей. У цьому випадку неуспіх у досягненні особистих життєвих цілей не породжує політичного відчуження; щоб воно виникло, така невдача повинна бути соціально обумовлена і визнана такою самим індивідом. Концепція соціальної ізоляції стверджує, що почуття політичної невдоволеності пов'язані з ізоляцією від цієї політичної системи, або з недостатнім

злиттям з нею. Цей дефіцит злиття, або асиміляції відноситься до будь-яких соціальних зв'язків з будь-яким соціальним об'єктом, не обов'язково з самим суспільством, і може бути когнітивним або поведінковим за своєю природою. Крім того, соціальна ізоляція може бути вимушеною або добровільною, неусвідомленою або усвідомленою. У цьому випадку невдоволеність можна було б передбачити, виходячи з відсутності інтересу до політики, політичної апатії, слабкої підтримки проведеної політики, політичного невігластва і провалу голосування. На відміну від цих соціологічних концепцій політичного відчуження, модель соціальної депривації постулює те, що особисті почуття соціальної депривації призводять до низької самооцінки, яка, в свою чергу, має наслідком високі рівні політичного відчуження. У цієї концепції є два ключових елементи – зв'язок між прийманням соціальної депривації і низькою самооцінкою та зв'язком низької самооцінки і політичним відчуженням – не отримали підтримки в обстеженнях білих і чорних американських підлітків. Навпаки, пояснення політичної невдоволеності з позицій соціально-політичної реальності неодноразово підтверджувалося в емпіричних дослідженнях. Ця теорія встановлює прямий зв'язок між сприйняттям функціонування соціально-політичної системи і почуттями політичної невдоволеності, причому критичні оцінки роботи цієї системи напряму пов'язані з переживанням невдоволеності. Хоча модель соціально-політичної реальності отримує сильну емпіричну підтримку, вона в той же час володіє істотним недоліком, оскільки не надає будь-яких пояснень зв'язку між критичним ставленням індивідуума до функціонування системи та її почуттями політичної невдоволеності. Таке пояснення пропонується теорією невдоволеності системою, згідно з якою у виникнення політичного відчуження вносять внесок три причинних моменти. По-перше, повинно мати місце критичне сприйняття соціально-політичної реальності, тобто економічної та расової дискримінації. По-друге, повинна виникнути політично ірраціональна, перфекціоністська реакція на дії соціально-політичної системи, що носить зазвичай моралістично перебільшений характер. По-третє, має також виникнути психологічний реактивний опір, або сприйняття загрози, що виходить від соціально-політичної системи. Це сприймається як загроза чи реальна втрата свободи, що переживатиметься особливо гостро, якщо індивід характеризується високою чутливістю до такого роду загрозу або втрати, або якщо він розглядає себе в одному ряду з іншими, хто вже піддався раніше такій загрозі чи втраті свободи. Всі ці передумови формують специфічну причинну послідовність. Так, критичне сприйняття соціально-політичної реальності не тільки вносить безпосередній внесок у почуття відчуження щодо політичної системи, але також призводить до ірраціональних політичних уявлень і реактивному опору. У свою чергу, ірраціональні політичні уявлення сприяють високим рівням реактивного опору і генерують політичне відчуження. Нарешті, відчуття психологічного опору також є фактором політичного відчуження. Оригінальна концепція відчуження, у тому числі політичного, належить С. Беллоу. Основні характеристики відчуження С. Беллоу: «Нудьга є різновидом страждання, викликаного неможливістю реалізувати свої сили, відчуттям даремно розтрачених можливостей і таланту, невинуватими очікуваннями щодо найкращого використання своїх здібностей ... Обдаровані люди відчують себе на десятиліття загнаними на сумний запасний шлях...» [2, с. 40]. Неможливість реалізації закладеного в людині потенціалу – ще один із суттєвих моментів відчуження. Причому мова йде про об'єктивні перешкоди: у разі політичного відчуження – це недосконалість владно-державного і правового механізму.

Сучасна людина відчужена від соціальних сил, які навіть за допомогою політичних і правових механізмів демократичного характеру не піддаються його впливу і контролю. У кращому випадку – піддаються лише частково. Війни та економічні депресії стають за своєю дією майже форс-мажорною природною силою. Цей момент найбільше

проявляється саме в правовому відчуженні. І не випадково соціологфранкфурзької школи Е.Фромм писав: «Нами правлять закони, котрі ми не контролюємо і не хочемо контролювати, і цей факт є одним з найяскравіших проявів відчуження». [3, с. 101]. У політичному відчуженні діалектично поєднуються дві крайнощі. Конформізм щодо несправедливих законів, що відчужують індивіда від ідеї права. Якщо ж закон, норма збігаються з правом (ідеальним уявленням про норму), тоді об'єктивних причин для відчуження не повинно бути. З іншого боку, неприйняття норм права як якихось безумовних для суспільства цінностей говорить про відчуження індивіда від суспільства і держави, якщо його законоположення несправедливі або, навпаки, максимально наближені до ідеалу правової справедливості. Предметом особливої уваги теорій процесу політичного невдоволення є наслідки невдоволеності політичною системою. Почуття політичної невдоволеності призводить до відчуження і включає, щонайменше, п'ять компонентів: безсилля («моя думка ніяк не впливає на те, що робить уряд»); невдоволення («уряд обслуговує інтереси невеликих організованих груп, таких як бізнес або промисловість, і не дуже піклується про потреби таких людей, як я»); недовіра («більшість політиків – брехуни»); відсторонення («коли я думаю про уряд, я не сприймаю його за свій уряд»); безнадія («майбутнє цієї країни виглядає похмурим») [4, с. 99].

Тут варто зробити такі застереження. По-перше, ці п'ять компонентів невдоволеності є взаємопов'язаними: високий рівень невдоволеності по одному з них корелює з високими рівнем чотирьох інших. По-друге, в основі цих п'яти компонентів, лежать два виміри: політичне безсилля і відсторонення, котрі утворюють особистий вимір невдоволеності, а політичне невдоволення, недовіра і безнадія складають системний вимір невдоволеності. По-третє, дослідження атрибуції відповідальності за політичну невдоволеності показують, що люди частіше характеризують існуючий стан політичної системи ненавмисною поведінкою приватних осіб («Громадяни не мають достовірної інформації щодо політики та стану справ у суспільстві, оскільки уряд постійно їм бреше»), ніж зумисною поведінкою чиновників («Політики не відповідають займаним ними посадам»). Виявлений досить стійкий зв'язок почуття політичної невдоволеності з двома демографічними факторами: соціо-економічним статусом і расовою приналежністю. Зокрема, політичне відчуження більшою мірою характерно для нижчих верств суспільства і робітничого класу в порівнянні з середніми та вищими шарами, а кольорове населення відчуває більший політичне відчуження в порівнянні з білим населенням [5, с. 22].

Найбільш широко поширеним наслідком політичного відчуження є феномен абсентеїзму – відмови або утримання від участі у виборах. Оскільки значення виборів у механізмі організації та функціонування демократичних політичних систем дуже велике і практично всі найважливіші інститути формуються на їх основі, то феномен абсентеїзму є предметом найпильнішої уваги, як з боку теоретиків, так і практиків політики. Адже в результаті некерованості і наростання явища абсентеїзму або організації виборчої кампанії без урахування причин і механізмів, політична система може мати дисфункціональною. Знання основних психологічних причин, що сприяють неучасті у виборах, дозволяє запобігти настанню негативних наслідків такого роду дій. Кількість виборців, котрі відмовляються від участі в голосуванні, збільшується, коли сам вибір доводиться робити або з дуже обмеженого (1-2), або з дуже великого числа кандидатів. Практика організації виборчих кампаній показує, що існує оптимальна кількість кандидатів, перехід за нижню або верхню межу якого загрожує наростанням абсентеїзму. Існує тісний зв'язок між інтенсивністю політичного життя, яскравістю і привабливістю виборчих програм та економічним становищем країни і рядового виборця. На тлі економічного занепаду, деградації умов існування, політичний

плюралізм виглядає дратівливим і обертається відмовою від участі у виборах, які, на погляд громадянина, виглядають даремною витратою часу та ресурсів; цей же результат настає в тому випадку, якщо вибори в силу тих чи інших причин бувають занадто частими: програми, образи кандидатів неначе накладаються один на одного, політики втрачають індивідуальні характеристики, не викликають позитивного, зацікавленого ставлення, виникає неприязнь до особистості кандидата, або до політичної течії, яку він представляє; немаловажним фактором, котрий необхідно завжди враховувати організаторам виборчих кампаній, – це так звані суперечливі спокуси, коли момент виконання громадянського обов'язку збігається з періодом відпочинку, або від'їздом, сімейними святами, спортивними змаганнями і т.д. Серед мотивів поведінки, що стримують участь у виборах, домінуючу роль відіграє відчуття байдужості до політичних справ, нерозуміння політичної системи, враження від складності та заплутаності виборчого процесу, яка позбавляє людей можливості зробити усвідомлений, продуманий вибір, а іноді і створює враження гри або фарсу, участь у якому розглядається як негідну справу. В основі поведінки абсентеїстів є політичне відчуження як відсутність мотивації. Для таких виборців цінність виборів не настільки висока, щоб покрити зусилля, необхідні для голосування. Види реального абсентеїзму можна класифікувати таким чином: за тривалістю – стійкі (з релігійних, ідеологічних переконань) і нестійкі (кон'юнктурні – під впливом ситуації); щодо політичної системи – лояльні і опозиційні (невдоволеність окремими елементами); за ступенем розуміння власної позиції – свідомі і несвідомі. Щодо пострадянських спільнот абсентеїстів поділяють на послідовних і непослідовних. Для перших характерні відсутність інтересу до передвиборчої кампанії і негативна оцінка значущості результатів голосування. Другі проявляють інтерес до передвиборної кампанії і вважають результати голосування важливими для себе. Незважаючи на це, вони впевнені в тому, що особисто їх голос нічого не дасть у загальному підрахунку голосів. [9 Зарубін В.Г. Абсентеїзм як феномен сучасної політичної культури // Проблеми і перспективи політичних технологій в Забайкаллі (Досвід виборчих кампаній початку 90-х років). Доповіді та повідомлення до науково-практичної конференції. Чита, 1995.] Політичне відчуження породжує ще один неприємний феномен – феномен політичного фетишизму – приписування окремим політикам, депутатам, міністрам та юбрократичним апаратам самостійного, незалежного від соціальних агентів (виборців, народу, соціальних груп) існування і самостійного досягнення дивовижних властивостей у формі харизми або певного шарму. Тут сила групи перетворюється на прекрасні властивості політиків і владних структур (апарату президента, партійний актив, тощо), тому «магічна» харизма є результатом перенесення на політика і владні інстанції довіри і надій багатьох соціальних агентів, котрі за рахунок такого відчуження виступають магічною силою. Тому «політичний фетишизм» призводить до не раціонально, а міфічно-магічного сприйняття окремих політиків та органів влади. Міфічність означає перетворення останніх героїв або месій, які в боротьбі з міфічними чудовиськами або демонами захищають і очищають наш соціально-політичний простір. Магічність полягає в надії на те, що слово і харизма політиків дивно перетворюються на справи незалежно від раціональної програми заходів з подолання кризи, наявності односторонніх і компромісу з опозицією. Таке сприйняття політиків не має жодного стосунку, ані до діяльності очолюваних ними установ, ані до раціональних аргументів у вигляді цифр зростання, або падіння валового доходу чи робочих місць, тощо. Відчуження населення від влади проявляється в тому, що влада зовсім не ототожнюється у нашого громадянина із собою, своїм оточенням, місцевим товариством або навіть районної місцевою адміністрацією, місцезнаходження влади для наших громадян – це столиця, звідки і очікується рішення всіх проблем шляхом «появи месії». У цій ситуації кожен вибори перетворюються на «останній» бій за істинного виразника

народних сподівань. У нинішній політичній ситуації в автократичній Росії явища політичного відчуження простежуються досить чітко. Найчастіше політична еліта навмисно йде від чіткого вираження своїх позицій і намагається експлуатувати цінності, які далеко не всіма розділяються. Більше того, для значної частини населення ці цінності швидко починають перетворюватися на негативні символи. В РФ все більше поглиблюється розрив між політичною владою і суспільством, що визнають навіть деякі їх науковці [6]. Інакше кажучи, створилася ситуація, коли відчуження громадянина від політичної системи досягло ще більшого, ніж у попередній історичний період, рівня, ніж це було перед драматичними подіями кінця 80-х - початку 90-х рр.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У нинішній політичній ситуації особливо упередень виборів у Україні явища політичного відчуження простежуються досить чітко. Найчастіше політична еліта навмисно йде від чіткого вираження своїх позицій і намагається експлуатувати цінності, які далеко не всіма розділяються. Більше того, для значної частини населення ці цінності швидко починають перетворюватися на негативні символи. Інакше кажучи, створилася ситуація, коли відчуження громадянина від політичної системи досягло ще більшого, ніж у попередній історичний період, рівня, ніж це було перед драматичними подіями кінця

Список використаної літератури

1. Рыбаков О. Политическое отчуждение человека / Под ред. О.Б. Манжора; Саратовская гос. академия права. – Саратов, 1997. – 189 с. ; Rybakov O. Politicheskoe otchuzhdenie cheloveka / Pod red. O.B. Manzhora; Saratovskaya gos. akademiya prava. – Saratov, 1997. – 189 с.

2. Беллоу С. Отчуждение при социализме // Социологическое исследование. – 1989. – № 6. С. 39-52 ; S. Bellou. Otchuzhdenie pri sotsializme // Sotsiologicheskoye issledovaniya. – 1989. – № 6. S. 39-52.

3. Фромм Е. Психологический анализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с. ; Fromm E. Psikhologicheskiy analiz i etika. – M.: Respublika, 1993. – 415 s.

4. Осин Е. Отчуждение как психологическое понятие // Третья Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2007. – С. 97–100 ; Osin E. N. Otchuzhdenie kak psikhologicheskoye ponyatie // Tretya Vserossiyskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya po ekzistentsialnoy psikhologii: materialy soobshcheniy / Pod red. D. A. Leonteva. – M.: Smysl, 2007. – S. 97–100.

5. Зарубин В. Абсентеизм как феномен современной политической культуры // Проблемы и перспективы политических технологий в Забайкалье: (Опыт избират. кампаний начала 90-х годов): Докл. и сообщ. к научно-практич. конф. / Сост. и науч. ред. В.П. Секерин; Представит. Президента Российской Федерации в Читинской обл., Читинская обл. избират. комис. - Чита, 1995. – С. 21-24. ; Zarubin V. Absenteizm kak fenomen sovremennoy politicheskoy kultury // Problemy i perspektivy politicheskikh tekhnologiy v Zabaykale: (Opyt izbirat. kampaniy nachala 90-kh godov): Dokl. i soobshch. k nauchno-praktich. konf. / Sost. i nauch. red. V.P. Sekerin; Predstavit. Prezidenta Rossiyskoy Federatsii v Chitinskoy obl., Chitinskaya obl. izbirat. komis. – Chita, 1995. - S. 21-24.

6. Смирнов В. «Конфликтоточечные точки» в социально-политическом механизме современного российского общества. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/9103.html> ; Smirnov V. «Konfliktotocshchnye tochki» v sotsialno-politicheskom mekhanizme sovremennoy rossiyskoy obshchestva. [Yelektronniy resurs]. Rezhim dostupu: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/9103.html>

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

I. Lavryk

ALIENATION AS A FACTOR OF POLITICAL APATHY AND POLITICAL ABSENTEEISM

This article is devoted to the study and analysis of the problem of alienation in the field of policy. In political psychology, alienation is seen as a sense of dissatisfaction, disappointment, and indifference to political leaders, government policies and the political system itself. Political exclusion is the removal of the majority of conscious citizens from the actual processes of the formation of power and control over it, which is considered «natural» inherent in autocratic and totalitarian regimes. The problem of «political alienation» at a given time is one of the most urgent for different political systems: for example, in a democratic society, it is transformed into absenteeism, casting doubt on the legitimacy of the most important institution of a democratic society - free elections.

The process of political exclusion is explored in the most transparent way on the example of the activities of political parties: first, people can come together and discuss common problems, but in order to solve these problems, in communicating with the state and other political institutions, it is necessary to appoint representatives – the set of which is created by the apparatus. Gradually, the party bureau not only take decisions on all issues, but also develops the agenda, issues that need to be discussed and made, decisions are also made by the bureau, and members of a particular organization just only vote for them. That is why, the relationship between the members of the organization and the bureau created by them paradoxically turns over: now the assembly of members must manifest and legitimize the power of the apparatus. Now, the group delegates and appoints the representatives, and the apparatus completely takes over the function of delegation in the form of the appointment of delegates to party congresses, candidates for deputies from a party or organization, which are formally approved at congresses, plenums and meetings. In essence, the phenomenon of «representation of their representatives» is created – deputies or party leaders, who are considered representatives of certain social agents, become representatives of only bureaucracy.

Key words: alienation, apathy, absenteeism, dissatisfaction, political psychology.

УДК 328.184(100)(045)

Д.В. Лубінець

АНГЛОСАКСОНСЬКА ТА КОНТИНЕНТАЛЬНА МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У роботі представлено порівняльний аналіз двох моделей регулювання лобістської діяльності: англосаксонської (США, Канада, Австралія) та континентальної (Великобританія, ФРН, Франція). Автор дослідив правові засади функціонування лобізму в кожній окремій державі, встановив, що обидві моделі передбачають створення правового поля для функціонування цього політичного інституту, містять обмеження для всіх учасників процесу лобіювання, як в нормативно-правових документах, так і в неофіційних правилах етичної поведінки (кодексах). У статті визначено основні особливості кожної із зазначених моделей та їх відмінності одна від одної.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, корупція, законодавство, англосаксонська та континентальна моделі регулювання лобізму.

Лобізм є необхідним елементом в політичній системі держави як один з ключових каналів взаємодії громадянського суспільства з державною владою, його прозоре функціонування є проявом демократії та відкритості процесу ухвалення політичних

рішень. Особливої актуальності пошук механізмів ефективного процесу лобіювання набуває для держав, де інститути демократії знаходяться на етапі свого становлення, до яких відноситься Україна. Не дивлячись на певні правові основи лобістської діяльності, що містить Конституція України та певні нормативно-правові акти, а також неодноразові спроби ухвалення закону в цій сфері, лобізм в Україні, існуючи де-факто, залишається відокремленим від законодавства. З огляду на це, актуальним вбачається дослідження закордонного досвіду політико-правових засад регулювання лобістської діяльності, а саме двох основних моделей його правового оформлення: англосаксонської та континентальної.

Об'єктом статті виступає дві основні моделі регулювання лобістської діяльності: англосаксонська (класична) та континентальна (європейська), предметом – їх порівняльний аналіз. Мета даного дослідження – на основі порівняльного аналізу встановити спільні та відмінні риси політико-правових моделей лобізму.

Інститут лобізму, що має правове визначення та регулювання, довів свою ефективність як канал взаємодії громадянського суспільства, що є невід'ємним елементом функціонування політичної системи в умовах демократії. У країнах зі сталими демократичними традиціями та цінностями протягом багатьох років лобізм має постійний характер, слугує перешкодою на шляху корупції, забезпечує прозорість процесу ухвалення політичних рішень. Це обумовлює і зростаючу популярність лобістської діяльності як виду професійної діяльності, ряди лобістів поповнюються колишніми політичними діячами, юристами, політологами, спеціалістами із зв'язків з громадськістю, конфліктологами тощо.

З огляду на це, з метою підвищення ефективності цієї сфери та укріплення демократичних устоїв, країни йдуть шляхом законодавчого закріплення нормативних вимог до лобістів. Проте шляхи створення нормативно-правового поля для функціонування лобізму серед держав відрізняються. Деякі з них прямо фіксують в нормативних актах про лобізм права та обов'язки суб'єктів лобістської діяльності, у законодавстві інших – урегульовані окремі права та обов'язки клієнтів, лобістів, представників влади у низці різних правових документах. На основі цієї відмінності виділяють дві моделі регулюванням лобіювання в правотворчому процесі: англосаксонську (класичну) та континентальну (європейську).

До *англосаксонської моделі* належать держави, що використовують плюралістичну модель взаємовідносин влади з представниками груп інтересів, саме там діють найбільш розвинені системи фахової лобістської діяльності. Ця модель діє в США, Канаді, Австралії, де лобістський вплив ґрунтується на реалізації конституційного права громадян на подання петицій до органів влади та має чітко визначену юридичну форму. Характерною рисою цих країн в сфері лобізму є наявність окремих законів про лобіювання, що вимагають обов'язкову державну реєстрацію лобістських організацій і визначають припустимі рамки їх діяльності. При цьому законодавство дозволяє артикулювати свої інтереси як представникам великого бізнесу та громадських організацій, так і іноземним агентам [4, с. 36].

Сам термін «лобіювання» у його сучасному значенні з'явився саме в державі цієї моделі – Сполучених Штатах Америки. Перша поправка Конституції США, що декларує право громадян звертатися до уряду з петиціями, вперше заклала основу для розвитку цього явища через систему правових норм. У 1808 році слово «лобі» було вперше зафіксовано в протоколах Конгресу США. Під цим поняттям розуміли місце, де зацікавлені особи мали змогу донести свою позицію до членів Палати представників та сенаторів. Цим місцем виступали холи та коридори, адже вхід приватним особам до зал засідань був заборонений, а самі особи визначалися як «лобісти» (lobbyists). За іншою версією, розповсюдження терміну «лобі» пов'язане з холлом готелю «Віллард» у

Вашингтоні, де на рубежі XVIII – XIX ст.ст. зупинялися парламентарії, що приїжджали на сесію. Саме у вестибюлі цього готелю, особи мали змогу донести свою позицію щодо ухвалення того чи іншого закону [8, с. 112].

США стали і першою державою, що ухвалила законодавство в сфері лобізму. Закони, в яких згадувалися лобісти і лобізм, були прийняті в цій країні ще в XIX в. Правовою основою лобізму в США виступає 1-а поправка до американської Конституції, що закріплює право народу «звертатися до Уряду з петиціями» (Білл про права, ст.1). Сьогодні на федеральному рівні діє ухвалений у 1996 р. Закон про лобізм, який замінив Акт 1946 р. «Про федеральне регулювання лобізму». Крім того, значущими для регулювання лобізму в США на федеральному рівні є Акт «Про реєстрацію іноземних агентів» 1938 р., а також деякі акти, прийняті в 1989 р. Така пильна увага законодавців до лобізму в США не дивна, адже лобізм являє собою досить важливий фактор процесу прийняття політичних рішень. Деякі американські автори навіть називають лобістів «п'ятою гілкою влади» [5].

Професійна лобістська діяльність спочатку була дозволена у США тільки в сфері законодавчої влади, але з 1995 р. лобізм було поширено й на виконавчу владу. Для запобігання корупції в цих сферах чинне законодавство детально регламентує всі аспекти діяльності з просування інтересів в органах державного управління. Законодавство визнає лобістом особу, котру найняв клієнт за фінансову чи іншу винагороду для надання послуг, що включають більш ніж один лобістський контакт. Організація і особа як лобіст чітко визначені з фінансової та податкової точок зору. У цій сфері діє спеціальна система легалізації та контролю. Лобісти зобов'язані реєструватися, щокварталу надавати детальні звіти про отримані й витрачені кошти, про осіб, яким були виплачені будь-які суми, а також назви всіх статей і законопроектів, опублікованих з ініціативи лобіста тощо [5].

Цим же шляхом за прикладом свого південного сусіда пішла й Канада. У 1988 році за результатами громадського обговорення парламент Канади ухвалив перший Закон про реєстрацію лобістів (з 2008 р. – Закон про лобіювання). Його метою було покращення прозорості та відкритості ведення політики шляхом перетворення лобі-груп на політичних акторів, зареєстрованих на національному рівні.

Основоположні принципи законодавства Канади в сфері лобіювання означені у преамбулі федерального Закону, це: вільний та відкритий доступ до державного управління є важливим аспектом відстоювання суспільних інтересів; лобіювання посадових осіб державних органів влади є легітимною діяльністю осіб, спеціально найнятих і зареєстрованих в установленому законом порядку; прозорість лобістської діяльності, за якою члени державних установ та суспільства мають інформацію про осіб, які здійснюють лобіювання; система реєстрації лобістів, що отримують винагороду за свою діяльність, не повинна перешкоджати вільному та відкритому доступу до органів державної влади [10].

Нормативно-правова база регулювання лобі-діяльності в Канаді заснована на таких принципах, як публічна звітність, поділ лобістів за категоріями, обов'язкова реєстрація, п'ятирічна заборона на проведення лобі-діяльності після залишення посади для колишніх посадовців, відкритість лобістської діяльності суспільству. Особливістю канадської законодавчої бази з лобізму стало доповнення правових вимог нормами професійної та етичної поведінки лобістів, що містяться в Кодексі поведінки, який представляє перелік морально-етичних стандартів, яких повинні дотримуватися лобісти під час своєї діяльності.

Іншою державою, що має англосаксонську модель регулювання лобізму, є Австралія. Практика законодавчого регулювання діяльності груп інтересів у Австралії має багаторічну історію, починаючи з прийнятої в 1983 році «Програми реєстрації

лобістів». Сьогодні в державі діють два ключові блоки законів, перший встановлює вимоги до чиновників, другий – до лобістів. Велика кількість кодексів поведінки та етики до членів Парламенту, міністрів і міністерських службовців, які прийняті в кожному штаті Австралії, регламентують права та обов'язки парламентарів, міністрів, державних службовців і навіть членів їх сімей. Другий блок законів, прийнятих в кожному штаті Австралії, – це «Правила поведінки та порядок реєстрації лобістів», що регулюють діяльності суб'єктів лобіювання. Лобістами можуть бути фізичні особи, компанія або організація, які в передбаченому законом порядку повинні надати під час реєстрації інформацію про себе, свого клієнта, поточні лобістські контакти і область інтересів, в якій вони взаємодіють з представниками влади. У липні 2008 року в Австралії запущено Реєстр лобістів [9].

Отже, англосаксонська модель регулювання лобізму характеризується наявністю єдиного спеціального закону про лобіювання в країні, їй притаманне лобіювання інтересів за схемою: група інтересів – посередник – законодавець, діяльність лобістів жорстко регулюється законодавством, що визначає порядок їх реєстрації та звітності, механізм взаємодії з органами влади, санкції за порушення порядку ведення лобістської діяльності.

На противагу англосаксонській моделі, *континентальна модель* регулювання лобіювання (Великобританія та країни континентальної Європи), характеризується відсутністю окремого закону про лобіювання та вимог до реєстрації лобістів, проте зацікавлені особи та організації можуть впливати на державний орган, офіційно беручи участь у роботі спеціально створених при ньому дорадчих рад і комісій [3, с. 54].

Найбільш яскравими представниками цієї моделі є Великобританія, Німеччина та Франція.

Великобританія – це держава з одними з найбільш ліберальних підходів до питання регулювання лобізму, фактично усі ключові конституційні акти – Велика Хартія Вільностей 1215 року, Петиція про права 1628 року та Білль про права 1689 року були прийняті монархом під консолідованим тиском спочатку представників дворянства, а згодом буржуазії. Таким чином, у процесі започаткування демократичних перетворень, було закладено підвалини для майбутнього лобіювання у Великій Британії, основною формою якого у подальшому стало право громадян на подання до органів влади офіційних письмових клопотань – петицій [6].

Безпосереднім регулюванням відносин державних службовців, депутатів і лобістів займається створений в 1994 році Комітет зі стандартів публічної сфери. У першому звіті Комітету 1995 року було визначено ряд принципів, обов'язкових для дотримання членами парламенту і державними службовцями: парламентаріям дозволяється займатися роботою, не пов'язаною з їх парламентськими посадовими обов'язками; член парламенту не має права отримувати винагороду від зацікавлених осіб за свою профільну роботу; парламентарій не повинен виносити на обговорення питання, що зачіпають задекларований ним інтерес; член парламенту може давати платні консультації; пріоритетом для парламентарія є суспільний інтерес; член парламенту зобов'язаний повідомляти про свої інтереси шляхом їх внесення до Реєстру інтересів (Register of Interests), що публікується щорічного, при цьому всі винагороди, отримані від представництва таких інтересів, він повинен декларувати. Також за рекомендацією Комітету був розроблений і прийнятий в 1996 р. Кодекс поведінки та коментар до правил поведінки членів парламенту [9].

З 2007 року у державі діє Міністерський кодекс (The Ministerial Code), який вимагає від членів Уряду бути незалежними від комерційних установ, що намагаються вплинути на політику уряду. Для цього Кодекс містить низку обмежень, які встановлені для міністрів. Зокрема, він забороняє останнім приймати будь-які подарунки, гостинність чи

послуги, що можуть поставити урядовців у залежність від третіх осіб. Дане положення також поширюється і на членів їхніх сімей.

Відрізняє британську модель лобізму високий рівень соморегуляції лобістів. Зокрема, на основі рекомендації парламентського комітету з реєстрації фінансових інтересів депутатів від 1991 року, п'ятьма найбільш потужними англійськими лобістськими фірмами було створено у 1994 році Асоціацію професійних політичних консультантів (The Association of Professional Political Consultants (APPC)), яка являє собою неурядову організацію, що впроваджує високі стандарти у галузі лобіювання. Відповідно до Кодексу поведінки Асоціації, лобісти мають регулярно оприлюднювати інформацію про замовників (клієнтів) лобістських послуг [6].

Як і в Великобританії, в Німеччині немає федерального закону про лобізм, проте є цілий ряд положень, що регулюють лобістську діяльність. З 1972 р. діють Кодекс поведінки члена Бундестагу і Положення про реєстрацію союзів і їх представників при Бундестазі. Відповідно до Кодексу депутатам надається право займатися за винагороду проблемами, що виносяться на обговорення комітетів парламенту, перед початком слухань в комітеті вони зобов'язані оголосити про свою зацікавленість, але, як правило, ці відомості практично не доходять до широкої громадськості. Перед початком роботи, німецький лобіст має пройти процедуру реєстрації, він повинен подати такі відомості: назва та адреса союзу (в німецькій мові термін «союз» еквівалентний терміну «група інтересів»); склад правління; область інтересів союзу; кількість членів спілки; ім'я представника союзу і адреса представництва при Бундестазі і Федеральному Уряді.

Можливості впливу на виконавчу владу у Німеччині обмежені законодавчо, головним об'єктом лобізму є уряд, хоча в палатах парламенту представлені кілька сотень лобістських структур федерального рівня. Завдяки реєстрації лобістські структури отримують офіційну можливість взяти участь в роботі профільних комітетів, відкрито формулювати свої думки на відкритих слуханнях тощо. Серед форм лобістської діяльності превалюють експертні консультації. Лобістські організації – це професійні експертні співтовариства, офіційно зареєстровані з чітким колом компетенції [2].

Досить розповсюдженою в Німеччині є практика переходу висококваліфікованих державних службовців в комерційні структури після закінчення строку державної служби. У Німеччині допускається участь політиків регіонального рівня в наглядових структурах компаній, якщо регіон є акціонером компанії (крім того, земельні банки підзвітні головам регіональних адміністрацій) [1].

Найменш жорсткі вимоги до лобістів серед всіх держав з континентальною моделлю регулювання лобізму висуває Франція. Особливістю правового регулювання лобіювання у Франції є його формальна заборона, хоча ця діяльність фактично здійснюється в обох палатах вищого законодавчого органу країни членами більш ніж 170 так званих «співтовариств» і «дослідницьких груп», що спеціалізуються на розробці конкретних проблем та їх просуванні в якості законодавчих ініціатив. Крім того, діє низка «груп дружби», що використовуються іншими державами, вони діють в Національних зборах (наприклад, франко-ізраїльська, франко-в'єтнамська тощо) [1].

У Франції немає правового механізму доступу до французьких державних установ, немає і реєстру, члени парламенту при голосуванні не повинні оголошувати свої інтереси, список помічників членів парламенту не є громадським, немає ніякого правила, що регулює консультації зацікавлених груп з парламентом і урядом [9].

Проте не дивлячись на це, у державі існують різноманітні форми проведення лобістської діяльності, серед яких участь суб'єктів лобіювання у роботі Соціально-економічної ради, що консулює уряд у законопроектній діяльності, у роботі консультативно-дорадчих установ, створених при урядових відомствах, а також у роботі позапарламентських організацій [6].

Тобто, у цілому, континентальна модель регулювання лобістської діяльності передбачає відсутність окремого закону про лобіювання, проте існує велика кількість інших нормативно-правових актів, що встановлюють механізми взаємодії представників громадськості з центрами застосування владних повноважень, містять обмеження для цієї взаємодії як для суб'єктів, так і для об'єктів лобіювання.

Таким чином, і англосаксонська, і континентальна моделі регулювання лобізму передбачають створення правового поля для функціонування цього політичного інституту, встановлюють обмеження для всіх учасників процесу лобіювання. Обидві моделі також характеризуються саморегуляцією лобізму, в цих державах функціонують різноманітні асоціації лобістів, що встановлюють власні правила етичної поведінки, які фіксують в кодексах. Головна відмінність цих моделей полягає в наявності окремого закону про лобіювання, що встановлює процедуру реєстрації та звітності лобістів. Закони про лобіювання в країнах з англосаксонською моделлю регулюють діяльність лобістів, вимагають обов'язкову реєстрацію лобі-груп, звіти про зарплату, поточні витрати, про джерела фінансування визначають легальні рамки лобізму в державі.

На відміну від англосаксонської моделі, континентальна модель не висуває жорстких вимог до лобістів, натомість правова база цих держав встановлює законодавчі обмеження здебільшого для чиновників у відносинах з представниками громадськості, а також ухвалює окремі кодекси поведінки для них. Високий рівень політичної культури, сталі демократичні традиції обумовлюють відсутність зловживань у сфері впливу на політичний процес, низький рівень корупційних проявів за відсутності окремого лобіногового законодавства.

Список використаної літератури

1. Заславская Е. М. Зарубежный опыт правового регулирования лоббистской деятельности в органах законодательной власти. URL: <http://www.gr.ru/content/53>.
2. Кузнецов Г. С. Политический лоббизм: мировой опыт. URL: <http://www.nirsi.ru/69>.
3. Мацкевич Р. М. Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні: дис. ... к. політ. н.: 23.00.02. Одеса, 2008. 193 с.
4. Нестерович В. Ф. Типологія лобіювання у контексті сучасних політико-правових трансформацій // Вибори та демократія. 2009. № 4(22). С. 34–43.
5. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеєва К. М. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством. URL: <http://c-e-d.info/21.php>.
6. Проблеми легітимації інституту лобіювання в Україні та шляхи їх розв'язання : матеріали громадського обговорення (м. Київ, 12 жовтня 2009 р.) / передмов. М. Оніщук; автор. і упор. В. Федоренко, Д. Базілевич, В. Нестерович, С. Юр'єв, Я. Кагльк / За заг. ред. В. Федоренка. К.: СПД Москаленко О. М., 2009. 108 с.
7. Сумська В. В. Лобіювання як інструмент публічного врядування: зарубіжний досвід. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpdu/2011_4/doc/5/15.pdf.
8. Трофименко А. В. Концептуальні підходи до розуміння лобізму // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2014. Вип. 10. С. 112–123.
9. Четчина А. Е. Модели регулирования лоббистской деятельности // Молодой ученый. 2016. № 8. С. 782–785. URL: <https://moluch.ru/archive/112/28550>.
10. Lobbying Act. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/L-12.4/FullText.html>
Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

D. Lubinets

**ANGLO-SAXON AND CONTINENTAL MODELS OF REGULATING
LOBBYISM: COMPARATIVE ANALYSIS**

Lobbyism is an integral element of political system of state and one of the key channels for interaction between civil society and government. The transparency of its activities is a feature of democracy and openness of the process of making political decisions. The mechanism for efficient lobbying is of a special relevance for states with the institute of democracy at the stage of establishment. One of these countries is Ukraine. Despite certain legal basis of lobby work described in the Constitution of Ukraine, certain regulatory acts and numerous attempts to adopt the law in this field, the lobbyism in Ukraine, while existing de-facto stands apart from the legislation. Given this, the analysis of foreign experience of political and legal framework of regulating lobbying, i.e. two main models of its political formulation (Anglo-Saxon and Continental) is relevant.

The object of the article is two main models of regulating lobbying which are Anglo-Saxon (classical) and Continental one (European), the subject is a comparative analysis of two of them. The target of the present research: based on comparative analysis to find out similar and distinct features of political and legal models of lobbyism.

Based on the conducted analysis of legal framework of lobbyism in the countries with Anglo-Saxon (the USA, Canada, Australia) and continental models (Great Britain, Germany, France) the author concludes that both Anglo-Saxon and Continental models of regulating lobbyism foresee the establishment of legal environment to make this political institute function as well as set the limits for the participants of lobbying. Both models are characterized by self-regulation of lobbyism. There are different associations of lobbyists functioning in these countries and they establish their own rules of ethical conduct enshrined in the codes. Main difference of these models is that they provide for separate law on lobbyism, which establishes the procedure of registering and accounting of lobbyists. Laws on lobbying in the countries with Anglo-Saxon model regulate the activities of lobbyists, require obligatory registration of lobby-groups, reports on salary, current expenditures, sources of financing, and set legal limits for lobbyism in this country.

Unlike the Anglo-Saxon model, the Continental model does not provide strict requirements to lobbyists, in the contrary, the legal framework of these states sets legal limitations mostly for public officials in their relations with representatives of civil society, and adopts certain codes of conduct for them. Highly developed political culture, sustainable democratic values are the reason of the absence of abuse in the field of influence on politics, low level of corruption with the absence of separate lobbying legislation.

Key words: *lobbyism, lobbying, corruption, legislation, Anglo-Saxon and Continental models of regulating lobbyism.*

С.Г. Махсма

МАРІУПОЛЬ: СТРАТЕГІЯ 2021 ЯК ШЛЯХ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ МІСТА ТА ГРОМАДИ

У статті досліджені існуючі концепції стратегії розвитку організації та проаналізована існуюча сучасна стратегія розвитку міста Маріуполь строком до 2021 року. Беручи до уваги розглянуті концепції визначені переваги та недоліки сучасного стану міста. Розроблені підходи до реалізації стратегії, її місія та візія, принципи стратегії, шляхи вдосконалення. Окреслені елементи мети та завдань проекту, які розроблялися за допомогою органів місцевої влади, фондів, та громадських організацій. Надана оцінка проміжних підсумків проекту станом на вересень 2018 року.

Ключові слова: Маріуполь, міська рада, стратегія розвитку, громада.

Маріуполь – це торговельне, туристичне, промислове місто біля моря. У місті мешкає півмільйона людей. Мікс древніх культурних традицій надає особливого колориту міському середовищу. Маріуполь сильно змінюється під впливом військового конфлікту, перед ним постала низка історичних і новітніх викликів і можливостей. Для цього була створена програма Маріуполь: Стратегія 2021 – своєрідна дорожня карта, яка відображає сучасний стан ряду важливих показників міста, та можливості до їх покращення.

Найважливіша проблема будь-якого міста (або іншої адміністративно-територіальної одиниці), що працює в сучасних умовах, - це проблема його виживання і забезпечення безупинного стратегічного розвитку. Ефективне вирішення цієї проблеми полягає у створенні й реалізації конкурентних громадянських переваг, що значною мірою можуть бути досягнуті на основі комплексно розробленої й ефективної стратегії розвитку міста. Стратегія є об'єктивною засадою для формування конкурентоспроможного міста, яке буде відповідати сучасним європейським стандартам у всіх сферах життя.

На сучасному етапі вагомий внесок щодо розробки теоретико-методологічних засад формування та реалізації стратегій розвитку слід розглянути праці таких вітчизняних та зарубіжних учених, як Т.Ю. Адаєвої, Р.А. Єршової, І.І. Пічуріна, Ф. Колера, М. Портера, Р.А. Фатхутдінова та ін. Кожен науковець пропонує власне розуміння процесу формування стратегії розвитку, вибору оптимальної стратегічної альтернативи, акцентуючи увагу на тому чи іншому етапі розробки стратегії. Проте висвітленню комплексного бачення процесу розробки та реалізації стратегії приділено недостатньо уваги, що потребує більш глибокого вивчення.

Існує ціла низка визначень поняття «стратегія розвитку». Г. Мінцберг з'ясував, що стратегія є не тільки планом, а комплексом рішень та дій; і є не послідовністю виконання запланованого, а прямо протилежне цьому, це відправна точка [7]. І. Ансоф, використовуючи концепцію стратегічного менеджменту, зазначав, що стратегія – один з декількох наборів правил прийняття рішення щодо поведінки організації, і виділив чотири групи правил: правила встановлення відносин суб'єкту із зовнішнім середовищем; правила встановлення відносин і процесів всередині самого суб'єкту; правила ведення щоденних справ; засоби вимірювання результатів сьогоденної і майбутньої діяльності суб'єкту. Він описує стратегію як сукупність правил для прийняття рішень з метою забезпечення стійкого зростання і розвитку суб'єкту; виокремлюючи дві групи правил: правила взаємовідносин підприємства (в нашому

випадку, міста) з зовнішнім середовищем (стратегія бізнесу) і правила встановлення рівноваги між власними внутрішніми змінними (організаційна концепція) [2].

М. Портер, використовуючи ідею ланцюжка цінностей, пропонував стратегію розглядати як аналіз внутрішніх процесів та взаємодій між різними складовими організації (міста) для того щоб визначити, як і де додається цінність. Він пропонує наступні дії: системне розв'язання проблем розвитку міста, здійснення програм реконструкції та оновлення інфраструктури міста, активне здійснення великих іміджевих, інвестиційних проектів за рахунок зовнішньої технічної та грантової допомоги, власних коштів громади. При цьому стратегія – це позиціонування суб'єкту щодо галузевого середовища [7].

Більш точно розкриває суть даного поняття Ф. Котлер, однак, як правильно підкреслює М.Портер, при визначенні стратегії розвитку слід враховувати сферу діяльності, у якій вона досягається [6].

Взагалі, стратегія повинна виконувати такі завдання:

а) синтезувати в собі технічні, технологічні, екологічні, економічні, управлінські та інші аспекти розвитку об'єкта управління;

б) інтегрувати різні сторони керованого об'єкта, наприклад, для організації – місію, потенціал, структуру, корпоративну культуру, систему менеджменту та ін.;

в) орієнтувати на досягнення не миттєвих завдань, а стратегічних цілей, що забезпечують задоволення стратегічних громадських, корпоративних (які так чи інакше входять до загальної структури сьогоденного міста як бізнес-об'єкт) та особистих інтересів;

г) втілювати в собі наукові досягнення в галузі економіки, техніки, управління і інших наук;

д) бути гнучкою, враховувати багатоваріантність стратегічних ситуацій, що виникають в просторі і в часі;

е) концентрувати стратегічні і тактичні конкурентні переваги суб'єктів і об'єктів управління, зовнішнього середовища, знання, вміння і досвід всього колективу. У розробці стратегії повинні брати участь всі творчі працівники організації (системи), а відповідальність за кінцеві стратегічні результати (нульовий рівень дерева цілей) повинен нести перший керівник, за проміжні результати (інші рівні дерева цілей) – відповідні керівники та відповідальні виконавці;

ж) бути помірно ризикованою, але не занижувати стратегічні переваги конкурентів і не завищувати свої переваги.

У дослідженнях присвячених стратегії розвитку визначення поняття «конкурентоспроможність» пов'язане з такою характеристикою як, наявність конкурентних переваг.

На думку Майкла Портера, конкурентоспроможність будь якої організації чи підприємства залежить від конкурентної переваги, яке створюється і підтримується через сильно локалізовані процеси «ланцюг цінностей». Конкурентна перевага, відповідно, з визначенням Майкла Портера, формується як результат здійснення безлічі окремих видів діяльності, що входять до складу процесів розроблення, виробництва, маркетингу, доставки та обслуговування кожного продукту (фізичного чи інтелектуального) організації чи владного органу. Кожен з цих видів діяльності може сприяти встановленню конкурентної позиції суб'єкту у відношенні витрат і створити основу для диференціації. Різні види діяльності зі створення вартості являють собою окремі будівельні блоки, з яких складається загальна картина конкурентних переваг. Поняття конкурентних переваг передбачає наявності у суб'єкта потенційних можливостей бути краще (за певними аспектами господарської діяльності) своїх

конкурентів. В залежності від складних зовнішніх умов і внутрішніх обставин ця задача вирішується різними організаціями по-різному [1].

Як наслідок з цих тверджень, вищезгадані механізми є основою формування конкурентоспроможності організаційних систем є індивідуальними для кожної галузі в кожен конкретний момент часу і багато в чому залежать від її структури.

У загальному випадку, у будь-якої системи може бути розроблено та реалізовано чотири основних типи стратегій:

- Стратегії концентрованого зростання – стратегія посилення позицій на ринку, стратегія розвитку ринку, стратегія розвитку продукту.
- Стратегії інтегрованого зростання – стратегія зворотної вертикальної інтеграції, стратегія вперед йде вертикальної інтеграції.
- Стратегії диверсифікаційного зростання – стратегія центрованої диверсифікації, стратегія горизонтальної диверсифікації.
- Стратегії скорочення – стратегія ліквідації, стратегія «збору врожаю», стратегія скорочення, стратегія скорочення витрат [6].

Будь-яка стратегія включає загальні принципи, на основі яких менеджери та управлінці даної організації можуть брати взаємопов'язані рішення, покликані забезпечити координований і впорядковане досягнення цілей у довгостроковому періоді.

Вибір конкурентної стратегії відповідно до сьогоденної ринкової ситуації пов'язаний з оцінюванням її переваг і ризиків, аналізом її відповідності ситуації на ринку, а також рівня певних показників розвитку суб'єкту.

При виборі базової конкурентної стратегії виходять з того, наскільки вона спроможна стимулювати адаптацію можливостей організації до конкретних ринкових умов. У цьому полягає суть базової стратегії як загальноекономічної основи забезпечення практичних дій суб'єкту.

Розглянувши запропоновані М. Портером генеричні стратегії (лідерство у витратах, диференціація, фокусування), можна зробити висновок, що автор розглядає бізнес-стратегії як засіб захисту від конкурентних сил галузі, кожна з яких проводить з організацією боротьбу за частку прибутку.

Також важливою є наступна концепція, адже місто також є певним видом підприємства. Відомий японський аналітик та бізнес-консультант К. Омає висунув свою класифікацію бізнес-стратегій. Згідно з ним, стратегії поділяються на ключові фактори успіху, відносна перевага, агресивні ініціативи, стратегічні ступені свободи. Його класифікація спрямована на пошук нових можливостей, що є принциповою відмінністю від «портерівської» класифікації. К. Омає орієнтується на досягнення переваг над конкурентами, покращення якостей товару та досягнення довгострокового процвітання. Його стратегії є агресивними, налаштованими на атаку позицій конкурентів, інноваційність. К. Омає приділяє значно менше уваги прибутковості компанії, спрямовуючи стратегію на досягнення стійких конкурентних переваг. Головною ціллю стратегій є не захист від конкурентів з метою збереження високого прибутку, а постійний розвиток з метою атаки їх позицій та досягнення стратегічної переваги [7].

Таким чином, порівнявши дві класифікації базових конкурентних стратегій можна зробити такі висновки. По-перше, стратегії Портера спрямовані на захист від конкурентних сил та забезпечення прибутковості, в той час як стратегії Омає – на пошук стратегічних переваг та довгострокове процвітання. По-друге, ці дві класифікації абсолютно не накладаються одна на одну і їх одночасне використання не є проблемою. Більше того, для досягнення успіху організація повинна використовувати паралельно як одну з стратегій М. Портера, так і стратегію за К. Омає.

Конкурентоспроможність організацій відображає їх здатність проявляти гнучкість, адаптивність до постійних змін зовнішнього середовища з метою збільшення,

зменшення, або збереження займаної частки ринку з метою інтеграції планів бізнесу і стратегій розвитку регіонів. Оскільки конкурентоспроможність підприємства залежить як від його діяльності, так і зовнішнього середовища, необхідно виділяти і аналізувати чинники, які справляють значний вплив.

Аналіз літературних джерел показав, що в залежності від наукових поглядів автори по-різному обґрунтовують комплекс факторів, що впливають на конкурентоспроможність тієї чи іншої організації [2].

На думку М. Портера, важливо відрізнити конкурентоспроможність, обумовлену вродженими чинниками і досягаємо завдяки іншим джерелам. Фактори, які найбільш важливі для конкурентної переваги у більшості галузей, не дістаються по спадку, а створюються в межах міста (регіону, країни) за допомогою різних специфічних для кожної території процесів. Всі фактори, що впливають на конкурентоспроможність, М. Портер пропонує поділяти на кілька типів. По-перше, на основні і розвинені: основні чинники – це природні ресурси, кліматичні умови, політична обстановка, географічне положення країни, некваліфікована і напівкваліфікована робоча сила; розвинені фактори – сучасна інфраструктура обміну інформацією, висококваліфіковані кадри, високотехнологічні виробництва [7].

У залежності від ступеня спеціалізації всі фактори конкурентоспроможності поділяються на загальні та спеціалізовані. Загальні фактори, до яких М. Портер відносить систему автомобільних доріг, дебетні капітал, персонал з вищою освітою, можуть бути використані в широкому спектрі галузей. Спеціалізовані фактори – це вузькоспеціалізований персонал, специфічна інфраструктура, бази даних у певних галузях знання, інші фактори, що застосовуються в одній або в обмеженому числі галузей.

Ще один принцип класифікації – поділ факторів конкурентоспроможності на природні та штучно створені. До природних факторів належать природні ресурси, географічне положення, а до штучно створеним – політичне становище, техніка, технологія, економічне середовище і ін.

Як і М. Портер, багато авторів (Р.А. Фатхутдінов, М.Г. Миронов, Н.Л. Зайцев) всю сукупність факторів конкурентоспроможності підприємства пропонують поділити на зовнішні і внутрішні.

Зовнішні чинники – соціально-економічні та організаційні відносини, що дозволяють організації створити продукцію, яка по ціновим та неціновим характеристиках більш приваблива.

Внутрішні чинники – це об'єктивні критерії, що визначають можливості суб'єкту щодо забезпечення власної конкурентоспроможності [6].

Фактори конкурентоспроможності підприємств викликають зміни абсолютної і відносної величини витрат на створення і реалізацію певних напрямків стратегії, а в результаті – зміна рівня конкурентоспроможності самої організації. Фактори можуть впливати як в бік підвищення конкурентоспроможності суб'єкту, так і у бік зменшення. Фактори – це те, що сприяє перетворенню можливостей у дійсність.

У зв'язку з курсом, який взяла Україна на інтеграцію до ЄС, визначеного у 2014 році Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, а також розширенням співпраці України та ЄС у різних галузях постала необхідність узгодження пріоритетів розвитку як України в цілому, так і окремих її адміністративно-територіальних утворень з пріоритетами розвитку ЄС.

В умовах зростання конкуренції практичний інтерес з боку комерційних організацій до конкурентних стратегій розвитку посилюється, тому проблеми, пов'язані з розробленням і реалізацією стратегій, украй актуальні. При впровадженні ефективної конкурентної стратегії розвитку підприємство повинно враховувати комплексне

системне використання внутрішніх потенційних можливостей створення конкурентних переваг, що забезпечуватимуть адекватну реакцію на зміни факторів зовнішнього середовища, упереджуватимуть заходи конкурентів і сприятимуть сталому розвитку організації у визначеному стратегічному періоді.

Саме тому у розглянутій нами стратегії три основних фокуси: – як буде змінюватися якість управління містом; – за рахунок чого станеться економічне зростання; – як буде змінюватися міське середовище і якість життя в місті. Вся стратегія пронизана чотирма наскрізними акцентами: рівний доступ (integrity); сучасні технології (IT); енергоефективність; безпека. Міська рада, як і більшість мешканців бачить Маріуполь як місто, у якому будуть задовільнені потреби усіх соціальних груп населення, безпечно, ефективно і націлене у майбутнє [4].

Генеральною метою стратегії є забезпечення стабільного поліпшення якості життя городян і підвищення конкурентоспроможності Маріуполя на основі реалізації національних пріоритетів розвитку, забезпечення сталого економічного зростання і використання результатів інноваційно-технологічної діяльності. Для досягнення цілей розвитку міста, визначених його баченням, важливо виділити ключові принципи, якими місто буде керуватися у своєму розвитку:

- Принцип громадського партнерства і взаємодії органів місцевого самоврядування з жителями міста, громадськими організаціями, діловими колами, наукою.
- Принцип соціальності, першорядності інтересів населення міста.
- Принцип пріоритетності, обґрунтованого вибору тих напрямків, які зачіпають істотно важливе для розвитку міста.
- Принцип забезпечення рівних можливостей для кожного громадянина (незалежно від його віку, статі, стану здоров'я і т. п.)
- Принцип трансформації стратегії в конкретні програми та поточні плани заходів (єдність між стратегією і тактикою в розвитку міста).

До 2021 року Маріуполь – місто, яке вдало конкурує з найкращими містами в Україні та Європі за наступними напрямками: високий рівень життя, розвинена інфраструктура, безпека, чесні умови ведення бізнесу, прозора робота влади, високі соціальні стандарти, ВНЗ та система освіти, якість медичних послуг. Для цього міська рада планує ефективно використовувати людський потенціал мешканців міста, індустріальний потенціал, туристичний потенціал і вихід до моря.

Серед стратегічних напрямків: – комфортність і безпека міста для його жителів; – створення умов для постійного зростання інвестицій, як основи подальшого стабільного економічного розвитку; – збалансоване і комплексне вдосконалення якості життя; – розвиток туристичного потенціалу міста; – удосконалення процесу управління життєдіяльністю міста; – створення яскравого впізнаваного образу міста, який би цінували його жителі і знали потенційні гості [1].

Стратегія може коригуватися з урахуванням результатів, що досягаються, і мінливих громадських потреб. І мешканці міста, і експерти, і представники громадських організацій можуть вносити ідеї щодо розвитку міста, брати діяльну участь в удосконаленні проекту «Маріуполь: Стратегія розвитку–2021».

Для цього Маріупольська міська рада запровадила зручний механізм участі громадян у реалізації Стратегії. Свої зауваження і пропозиції щодо шляху і способів розвитку Маріуполя можна залишати на сайті міськвиконкому.

Основні виклики, яким відповідає ця стратегія — з минулого. Ці виклики: застаріла інфраструктура; звичні, але неефективні моделі міських сервісів; відсутність рівного доступу для різних груп населення до послуг; закритість і непрозорість дій влади.

За останні півтора року в рамках Стратегії 2021 було реалізовано: відкрито сучасний Центр надання адміністративних послуг; запрацювала програма «Затишний двір»; запущена програма ОСББ; організована нова система чистоти і порядку, система поводження з ТПВ; розпочато і ведеться оновлення громадського та комунального транспорту.

Станом на сьогоднішній день, продовжується робота за наступними напрямками – якісний системний ремонт доріг у місті; програма реформування житловокомунального господарства; поліпшення логістичного сполучення з Україною, Європою і світом.

Стратегією визначено бачення міста, яке базується на трьох основних цінностях:

1. Сильне. Місто динамічно розвивається і зміцнює свої позиції лідера серед міст Сходу України. Органи місцевого самоврядування здатні розвивати й підтримувати ініціативи жителів, їх прагнення активно брати участь у мирному житті міста. Тут безпечно жити і працювати, приємно відпочивати і перспективно вести бізнес;

2. Розумне. Місцева влада працює відкрито, організовано, діючи на результат на благо громади. Інновації сприяють досягненню високих стандартів якості адміністративних, соціальних, комунальних послуг, упроваджуються передові екологічні стандарти та європейські стандарти міського дизайну;

3. Надихаюче. Місто, відоме своїми передовими рішеннями і кращими практиками у розвитку місцевого самоврядування, економіки, інфраструктури, соціального капіталу. Дружнє, багатонаціональне місто. Цінується інтелектуальний капітал. Можна реалізувати ідеї, вкладати гроші з перспективою на майбутнє і місцевим жителям, і мешканцям інших територій [4].

В Стратегію включено більше 68 проектів у рамках 14 основних напрямків. Для того, щоб здійснювати моніторинг прогресу, по кожному напрямку було визначено чіткі завдання і показники. Під всі напрямки продовжують розроблятися та втілюватися в життя цільові програми з конкретним фінансуванням.

Резюмуючи, зазначимо, що маючи чітко окремлені переваги та сьогоденні виклики міста, можна створити гнучку та ефективну систему вдосконалення Маріуполя як конкурента провідних міст України та Європи. Стратегія розвитку Маріуполя 2021 має чітко зазначену візію та місію, які за допомогою цільових програм та відповідних проектів будуть втілені у життя. Цільова структура стратегії системно направлена на вирішення усіх викликів, які сьогодні існують у місті. Створено механізм активного долучення громадян та інвесторів до планування та реалізації стратегії.

Відповідно можна зробити висновок, що Маріупольська міська рада разом із мешканцями веде активну та продуктивну роботу з втілення Стратегії міста Маріуполь 2021 у життя.

Список використаної літератури

1. PWC Україна офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pwc.com/ua/uk.html> ; PWC Ukraina ofitsiyni sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.pwc.com/ua/uk.html>

2. Сысоева Е.А. Факторы конкурентоспособности предприятия: подходы и составляющие //Экономические науки, 2010, 12(73) ; Sysoeva Ye.A. Faktory konkurentosposobnosti predpriyatiya: podkhody i sostavlyayushchie //Ekonomicheskie nauki, 2010, 12(73)

3. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Майкл Е. Портер; Пер. сангл. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с. ; Konkurentnaya strategiya: Metodika analiza otrasley i konkurentov / Maykl Ye. Porter; Per. sangl. – М.: Alpina Biznes Buks, 2005. – 454 s.

4. Маріуполь: Стратегія 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mariupolrada.gov.ua/ru/page/strategija-rozvitku-2021> ; Mariupol: Stratehiia 2021

[Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://mariupolrada.gov.ua/ru/page/strategija-rozvitku-2021>

5. Офіційна сторінка Маріупольської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mariupolrada.gov.ua/ru> ; Ofitsiina storinka Mariupolskoi miskoi rady [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://mariupolrada.gov.ua/ru>

6. Соціально-економічний розвиток України на початку ХХІ ст.: 36. доп. 76-ї наук. конф. студ. КНЕУ. 22-23 квіт. 2007 р. / Відп. за вип.: М. І. Мирун, О. А. Петухова. – К.: КНЕУ, 2009. – 390 с. ; Sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy na pochatku ХХІ st.: Zb. dop. 76-yi nauk. konf. stud. KNEU. 22-23 kvit. 2007 r. / Vidp. za vyp.: М. І. Myrun, О. А. Petukhova. – К.: КНЕУ, 2009. – 390 с.

7. Управление конкурентоспособностью организации. Учебник. – 2-е издание, испр. и доп. – М.: Изд-во Эскмо, 2005. – 544 с. ; Upravlenye konkurentosposobnostiu orhanyzatsyy. Uchebnyk. – 2-e yzdanye, uspr. y dop. – М.: Yzd-vo Эskmo, 2005. – 544 с.

8. Фонд розвитку Маріуполя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://frm.com.ua/> ; Fond rozvytku Mariupolia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://frm.com.ua/>

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

S. Makhsma

MARIUPOL: STRATEGY 2021 AS WAYS TO IMPROVE THE CITY AND THE COMMUNITY

The article analyzes the existing concepts of the organization development strategy and the existing development strategy of Mariupol city up to 2021. Taking into account the above-mentioned concepts there were determined certain advantages and disadvantages. The author develops approaches to the implementation of the strategy, its mission and vision, the principles of the strategy, and the ways of improvement. The article describes elements of this goal and objectives of the project developed with the help of local authorities, foundations and public organizations. The evaluation of intermediate project summary as of September 2018 was also provided.

Keywords: *Mariupol, city council, development strategy, community.*

УДК 323.173(477)

О.В. Павлятенко

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ СЕПАРАТИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються основні внутрішньополітичні фактори, що сприяли появі та активізації сепаратизму, який сьогодні є одним із основних викликів та загроз національній безпеці України. Мінімізація деструктивного потенціалу етнонаціональних відносин, діяльності регіональних еліт, диспропорцій економічного розвитку, різновекторності ціннісних орієнтацій населення та невиваженої політики ідентичності є важливою частиною заходів щодо запобігання та протидії сепаратизму та відновленню державного суверенітету й територіальної цілісності нашої держави.

Ключові слова: *сепаратизм, національна безпека, етнонаціональні відносини, національна ідентичність, політична стабільність.*

Гібридна війна Російської Федерації проти України призвела до порушення територіальної цілісності держави та втрати суверенітету над територією Автономної

Республіки Крим, міста Севастополь та значної частини Донецької і Луганської областей, які згідно чинного законодавства набули статусу тимчасово окупованих територій.

Внаслідок збройної агресії та воєнних дій з маріонетковими самопроголошеними республіками, які фінансово, ресурсно, військово та кадрово підтримуються Росією, Україна зіштовнулась із цілим спектром загроз та викликів у безпековій сфері. Таким чином, завданням національної безпеки як державної політики є створення внутрішніх та зовнішніх політичних умов, які сприяють збереженню і зміцненню життєво важливих національних інтересів (конституційного ладу, територіальної цілісності, непорушності кордонів тощо) від існуючих чи потенційних супротивників [16, с. 5]. Важливим елементом її забезпечення є протидія сепаратизму, який поруч з розвідувально-підривною і диверсійною діяльністю, діями, спрямованими на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, тероризму, створенню і всебічній підтримки, зокрема військових, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей Стратегією національної безпеки віднесений до актуальних загроз українській державності [10].

Серед науковців, які досліджують сепаратизм у контексті загроз національній безпеці, варто згадати Б.Андерсона, І.Валлерстайна, Р.Гангулу, Дж.Макдаффа, Дж.Соренса, Дж.П.Кабестана та А.Павковича. У.Альтерматт, А.Володін, В.Швейцер, Е.Гобсбаум у своїх розвідках та працях аналізують його особливості та типологізують за формами вияву. Велика увага науковців зосереджена також на дослідженні проблем національної ідентичності, як одного з факторів, що лягає в основу сепаратистських рухів. Це і Е.Сміт, П. Алтер, М.Ігнат'єф, Р.Брубекер, Дж.Скопфлі, Б.Йека, К.Нілсен, У.Кімлик, Т.Найгут, Дж.Джозеф, М.Степико, О.Лановенко, О.Шевченко, М. Розумного, В.Ліпкан та інші. Серед українських дослідників феномену сепаратизму, зокрема таких різновидів як етнічний, регіональний, політичний, економічний варто згадати В. Дівак, М.Бесараба, І.Кресіну, С.Савойську, І.Рафальського, В.Наконечного, В.Явір.

Оцінка рівня сепаратистської загрози та протидія їй в майбутньому неможлива без дослідження всіх факторів та чинників, що спричинили появу та активізацію цього явища в Україні. Таким чином, аналіз причин сепаратизму є актуальним завданням для наукового та експертного співтовариства сьогодні.

Сепаратизм є політичним рухом, спрямованим на відокремлення від держави частини її території та населення, що виникає внаслідок суперечностей між центральною владою держави та виразниками ідей сепаратизму – політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями етнічних меншин, політичними структурами окремих регіонів [14, с. 469]. Він став частиною комплексу глобальних проблем та викликів для сучасного світоустрою й одночасно деструктивним інструментом, що може призвести до дезінтеграції держави, перекроювання світової мапи. Сучасний сепаратизм має близько 50 епіцентрів, і в кожному конкретному випадку його активізація зумовлюється низкою факторів, серед яких варто виокремити: економіко - географічні, етнічні, расові, релігійні, демографічні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні.

З часу розпаду СРСР, відцентрові тенденції в Україні мали місце в переломні для становлення та поступу країни моменти, серед яких і проголошення незалежності в 1991 р., загострення “кримського питання” в період становлення конституціоналізму 1994-1996 рр., події 2004 р. та 2013-2014 рр., що увійшли до історії як Помаранчева Революція та Революція Гідності.

Дослідники Національного інституту стратегічних досліджень в аналітичній записці “Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні” до основних причин активізації сепаратистських рухів віднесли: історичні – перебування території України у

складі інших держав формувало різноманітні регіональні ідентичності українців; релігійні – які можуть за певних обставин підігрівати сепаратистські настрої; етнічні – відносно проросійські південно – східні області України та українські північно – західні; економічні – диспропорції економічного розвитку регіонів, промислово орієнтований лівобережний регіон та більш аграрний правобережний, переконання суспільства щодо несправедливості розподілу національного доходу держави; переважання індустріальних центрів – Дніпропетровська, Донецька, Харкова, Одеси і як наслідок більша урбанізація південно – східного регіону; різновекторність ціннісних орієнтацій населення регіонів; мовні особливості, з переважанням російської у південно – східних та української у центральних та північно – західних областях [7].

Задля усвідомлення першопричин сепаратизму в Україні, на думку автора статті, доцільним є аналіз внутрішньополітичних передумов його появи та розвитку.

Зміна політичного режиму з переходом від тоталітаризму до демократії, процес появи та кристалізації громадянського суспільства, самоідентифікації та консолідації української нації стали частиною посткомуністичного трансформаційного перетворення України. Реформування політичної системи, суспільного устрою, економічної системи, політичної свідомості та культури, що супроводжується періодичними політичними кризами триває з часу проголошення незалежності України і до сьогодні. Подібна ситуація не сприяє стабільному розвитку та робить державу вразливою як у внутрішньополітичній площині, так і нестійкою до зовнішньополітичних впливів сусідніх країн.

На думку дослідників – транзитологів, перехідні суспільства, до яких можна віднести й Україну, проходять декілька етапів посттоталітарної трансформації. Поширеною є класифікація, запропонована Д.Растоу та А.Пшеворським, які виокремлюють в даному контексті чотири послідовні стадії: 1) лібералізації недемократичного режиму; 2) переговорів і укладання угод; 3) ухвалення рішень; 4) консолідації [15, с. 5-15].

Якщо послідовність таких стадій є майже однаковою в кожній країні, то їх тривалість та інтенсивність залежить від типу переходу, який в першу чергу пов'язаний з циркуляцією та зміною еліт. Мова йде про повну або принаймні часткову зміну старої політичної еліти контрелітою або ж досягнення консенсусу між старою формацією та новою елітою. Проте особливістю українського політикуму є те, що він складався переважно з представників колишньої партійної номенклатури, комсомольців та представників великого капіталу, які мислили категоріями підприємців, а не державників. Таким чином, Україна опинилась у ситуації, за якої її інтереси часто переплітались з російськими, оскільки партійні функціонери не могли розлучитись із своїм радянським спадком зв'язків та не визначались зі своєю позицією, заявляючи про “багатовекторність”. А представники бізнесу в політиці, в свою чергу, шукали зиски та фінансові вигоди від такого тісного співробітництва, надаючи перевагу бізнес – інтересам та продаючи частки державних підприємств російським інвесторам та особам, наближеним до російської влади.

Потужним проросійським лобі в українському політичному просторі були регіональні еліти Південно – Східного регіону, які створювали там сприятливі умови для поширення відцентрових, а подекуди і сепаратистських настроїв. Український науковець С.Римаренко, досліджуючи проблематику самовизначення націй, приходять до висновків, що такі явища, як націоналізм, релігія, етнічність часто перетворюються в політичний інструмент, який використовується місцевими елітами при підтримці маргіналізованих мас населення. Узагалом, усі сепаратистські рухи мають своїх натхненників та організаторів, які вміло застосовують вищезазначені фактори у своїх

інтересах, діючи у сприятливих для цього політичних, економічних та психологічних обставинах [9, с. 23-28].

Інтереси колишніх функціонерів комуністичної партії, «червоних директорів» державних підприємств, представників кримінального світу, зводились переважно до бажання встановити контроль та фактично привласнити всі ресурси регіону. З часом це привело до певної конфронтації з центральною владою в Києві та недопущення її реального впливу на місцях. Перебування в авангарді політичного життя країни Партії регіонів, поширення міфів про «Донбас, який годує Україну», «Донбас, який ніхто ніколи не ставив на коліна», перебільшене розуміння ролі регіону в економіці України формувало неадекватне уявлення його мешканців щодо його місця та ролі в державі.

Подібна риторика в поєднанні з активним транскордонним, економічним, соціально – культурним співробітництвом представників місцевої еліти з РФ сприяло більшому зближенню мешканців областей з «дружнім братським народом», ніж мешканцями Західної України. Таким чином, риторика про ментальну та світоглядну відмінність між мешканцями Східної та Західної областей та політика розмиття національної ідентичності стала одним із інструментів інформаційного маніпулювання настроями українців.

Проблема цивілізаційного вибору, ідентифікаційні суперечності, що виявляються у відмінних ціннісних та світоглядних орієнтаціях у суспільстві та відсутність політики інтеграції також не сприяли зміцненню української державності. Використовуючи термінологію норвезького політолога С.Рокана, можна прийти до висновку про «кризу спільного розуміння ідентичності» [11 с. 117-131]. Існування проросійської ідентичності, діяльність проросійської еліти, невважена етнонаціональна політика привели до подібних суперечностей та появи подвійної ідентичності українців. Так, досліджуючи етнонаціональну, демографічну, соціально – економічну, суспільно – політичну специфіку Донбасу, науковці виокремили низку особливостей, що сформували власне регіональну «донбаську ідентичність», серед яких : 1) стійке почуття колективізму, солідарності, настороженості до «чужого» та, як наслідок, відчуття певної «унікальності та значущості»; 2) існування «барачної культури», в основі якої лежить «психологія мінімізації життєвих благ» внаслідок відсутності альтернатив; 3) маргіналізація міського соціуму та кристалізація авторитарно – кримінального типу місцевої міської ментальності з розмитою етнічною належністю поселенців; 4) атеїзм та інтернаціоналізм як один із об'єднуючих маркерів для населення регіону; 5) переконання, що основу соціалістичного суспільства складають «пролетарії» - новий тип героїв; 6) Донбаський регіон став полігоном для формування «нової історичної спільності – радянського народу», що є наднаціональною формацією [5, с. 33-35].

Проблеми та труднощі у формуванні національної ідентичності пов'язані, зокрема, і з мовним фактором та суперечностями історичної пам'яті, які призвели до кристалізації розмежувальних ліній на політичному, соціальному та свідомісному рівнях. Так, у 2013 році значна частина населення (32 %) вважала, що між західним і східними регіонами України існують глибокі політичні протиріччя, мовні та соціокультурні відмінності, економічні диспропорції, що у перспективі можуть призвести до роз'єднання і створення своєї держави або ж входження до складу іншої. Найбільше до такої думки схилились на Донбасі (58%) та на Півдні (48%), найменше Центрі (20%) та Заході (20%) [13].

Проте особливе загострення соціокультурної ситуації в країні відбулось внаслідок прийняття 3 липня 2012 р. у другому читанні Закону України «Про засади державної мовної політики» або закон Ківалова-Колесніченка, названий в честь депутатів, що його ініціювали. Це загострило політичне протистояння до критичного рівня та й взагалом поставило питання щодо культурної цілісності держави. Протягом 2012 року в Україні відбулось 380 протестів, що стосувались саме мовного питання. 92 % можна

класифікувати як такі, що були спрямовані на захист української мови або ж виступи проти прийнятого закону Ківалова - Колісниченка, внаслідок якого розширились офіційні сфери вживання російської мови, надаючи їй таким чином де - факто статусу другої державної [6, с. 34].

Однак ще небезпечнішим та неоднозначнішим стало рішення щодо скасування Закону «Про засади державної мовної політики» у 2014 році, що стало одним із передумов активізації сепаратизму на південному сході України. Негативна реакція ОБСЄ, зокрема Верховного комісару у справах національних меншин Астрід Турс, урядів Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини та Чехії та подальше усвідомлення несвоєчасності такого кроку змусили не форсувати події та не підписувати закон у 2014 році. І тільки 28 лютого 2018 року рішенням Конституційного Суду України Закон «Про засади державної мовної політики» був визнаний неконституційним і таким, що втратив чинність.

Серйозний резонанс, проте вже в зовнішньополітичній та етнонаціональній сферах викликало ухвалення Верховною Радою у вересні 2017 року Закону України «Про освіту». Особливо гостру реакцію в сусідніх Угорщині, Болгарії, Молдові, Польщі та Румунії викликали стаття 7 та пункти прикінцевих положень нормативно – правового акту. Відповідно до ст. 7 Закону України особам, які належать до корінних народів і національних меншин України, гарантується право на навчання рідною мовою поряд з українською мовою в комунальних закладах дошкільної і початкової освіти. У прикінцевих положеннях мова йде про те, що особи, які належать до корінних народів і нацменшин та розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 року, до 1 вересня 2020 року подовжують здобувати таку освіту відповідно до правил, які діють до набрання чинності цим законом з поступовим збільшенням кількості навчальних предметів, що вивчаються українською мовою [3].

Примітною в даному контексті є реакція Росії, яка назвала Закон «Про освіту» в Державній Думі «актом етноциду російського народу в Україні², яким грубо порушуються і дискримінуються права значної частини населення - мільйонів росіян, болгар, угорців, греків, молдаван, поляків, румунів та інших носіїв регіональних і мов меншин України [2]. Заявляючи про свою солідарність з позицією Угорщини, Болгарії, Молдови, Польщі та Румунії, Російська Федерація таким чином підігриває та використовує таке напруження, щоб створити видимість можливої нової «громадянської війни» на західному кордоні України та заохочує вимоги щодо автономії Закарпатської області. З метою дестабілізації внутрішньополітичної ситуації спецслужби РФ проводять підривну діяльність, фінансуючи різноманітні акції, куди виносяться сепаратистські гасла та провокації, спрямовані на загострення угорсько – українських взаємин.

Радикальна позиція сусідніх країн, особливо Угорщини, завдає неприємностей не тільки у зовнішньополітичній сфері, а й дестабілізує внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Прогнози щодо можливості виникнення етнічного сепаратизму в Україні неодноразово лунали від наукового та експертного співтовариства. І якщо проблема ірредентизму в АР Крим постала внаслідок проживання на півострові двох етнічних меншин – росіян та кримських татар при активній політиці РФ на півострові, то в Закарпатті, Північній Буковині та Одеській області загрози етнополітичній безпеці полягають у самому факторі тривалості, компактності та чисельності проживання національних меншин на території областей та їх кількісним переважанням над представниками титульної української нації.

Потрібно зважати на те, що частиною зовнішньополітичної стратегії Угорщини є ідея регіонального лідерства Карпатського басейну, яку вона реалізує, поширюючи ідеї про автономії закордонних угорців та захист їх прав. У 2001 році Державними Зборами Угорщини було прийнято Закон про статус угорців сусідніх країн, дія якого

поширюється на угорців неугорського громадянства, що постійно проживають на території Румунії, Словенії, Словаччини, України, Хорватії та Югославії.

Таким чином, основними напрямками політики Угорщини щодо України є фінансова підтримка національної культури та освіти угорської меншини Закарпаття, подвійне громадянство та політичне представництво етнічних угорців в органах державної влади. Неодноразово від угорських політиків лунали вимоги щодо створення Притисянського автономного округу, до якого мали б увійти Береговський, Ужгородський, Виноградівський, Мукачівський райони області, в яких проживає найчисельніша угорська громада. У жовтні 2013 року на форумі у Береговому про це заявив Бела Ковач - депутат Європарламенту від ультраправої націоналістичної партії «Йоббік» [1].

З метою дестабілізації українського політичного простору час від часу активізується питання “русинського сепаратизму”. Русини, які вважають себе за окрему націю, апелюють до Закону Угорщини від 1918 року «Про автономію русинської (рутенської) нації, що проживає на території Угорщини», на підставі якого і було створено автономну республіку під назвою «Русинська Країна». У 2015 року на круглому столі в прес-центрі «Нове Закарпаття» піднімалось питання про те, що Закарпаття, Галичина та Буковина при створенні нового адміністративного поділу можуть утворити єдину територіальну одиницю, оскільки вони колись входили до складу Австро-Угорської імперії та йменувались одним русинським народом [4].

Занепокоєння також викликають територіальні протиріччя між Україною та Румунією, які впливають на етнополітичну ситуацію в Чернівецькій та Одеській області. Прояви румунофільства та політизація румунського питання посилились після того, як Президент Румунії у 2009 р. підписав закон, внаслідок якого буковинці змогли отримувати паспорти за спрощеними умовами, подавши підтвердження, що до 1940 року хтось із родичів мешкав на території Румунії та здати іспит на мінімальний рівень знання мови. За неофіційною інформацією, сьогодні близько 50 тисяч жителів Закарпаття, Чернівецької та Одеської областей мають подвійне українсько – румунське громадянство.

Не можна оминати й проблему географічної близькості до Росії, внаслідок якої східний кордон України був «прозорим», належно не демаркованим та слабо захищеним. Він став не лише джерелом проблем, пов'язаних із транскордонною злочинністю. У свідомості жителів прикордонних областей (Харківська, Луганська, Донецька) його умовність проектувалась на суверенітет країни, символізувала її неповноцінність. Таким чином, нівелювався авторитет держави в очах власних громадян та виникали сумніви щодо спроможності контролювати свою територію, що в свою чергу не сприяло формуванню української ідентичності [12]. Так у квітні 2010 року у Харкові керівниками прикордонних областей України та Росії була підписана Декларація про співпрацю між прикордонними регіонами двох держав, в якій йшлося про партнерську взаємодію у сферах економіки, науки, культури, медицини, освіти, туризму, молодіжної політики і спорту.

Подібні проросійські настрої були поширені й серед представників силових відомств, для яких почасти власні інтереси були пріоритетнішими за національні. Пряма зрада інтересів держави та перехід на сторону ворога керівників та працівників правоохоронних органів було однією з причин ескалації конфлікту на сході України. Так, в АРК силові структури перейшли на сторону самопроголошеної влади та ігнорували законодавство й нормативно - правові акти України. Це приміром, указ в.о. Президента України О.Турчинова про нелегітимність обрання С.Аксьонова головою Ради Міністрів АРК; рішення ЦВК щодо протиправності загальнокримського референдуму через відсутність законодавчої бази його забезпечення та ін. Подібна ситуація спостерігалась

на території Луганської та Донецької областей, де саме працівники МВД, СБУ, прокуратури, депутатів місцевих рад в переважній більшості й стали тією рушійною силою, яка, скориставшись підтримкою сил регулярних військових формувань РФ, розпочала «російську весну» на тимчасово окупованій території України. А за відсутності сучасного озброєння, застарілого технічного забезпечення, недостатнього матеріального та фінансового забезпечення, повноцінно функціонуючої розвідувальної та контррозвідувальної складової та невисокого морального духу армії, Україна була не готовою до захисту та швидкої відсічі ворогу на початковому етапі агресії. Таким чином, стрімке поширення сепаратистських настроїв стало можливе, зокрема, завдяки політиці, спрямованої на розвал Збройних сил України. Наприклад, відповідно до Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних сил України на період до 2017 року, затвердженою Указом Президента України від 02.09.2013 № 479, чисельність ЗСУ наприкінці 2014 р. мала зменшитися до 100 тис. осіб, а до 2017 (завершення реформи) – до 70 тис. осіб [8].

У сучасному безпековому дискурсі в умовах гібридної війни проти України важливим є врахування не тільки зовнішніх викликів, а й аналіз загроз внутрішнього характеру, які деструктивно впливають на національну безпеку держави. Створення ефективної системи протидії сепаратизму є важливим напрямом її забезпечення. Необхідними кроками в даному контексті є гармонізація законодавства в етнопатриотичній сфері задля зняття протиріч між етнічними групами, формування політики ідентичності як основи для побудови української нації, свідоме уникнення гострого політичного протистояння та консенсус політичних еліт щодо національних інтересів країни та шляхів їх досягнення. Це забезпечить політичну стабільність України, яка може стати одним із механізмів захисту проти російської агресії та сепаратизму в майбутньому.

Список використаної літератури

1. Бейла Ковач заявляє, що Україна не буде в ЄС без Притисянського округу на Закарпатті [Електронний ресурс] / Закарпатський інформаційно-діловий портал «Mukachevo.net». – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/81604> ; Beila Kovach zaiavliaie, shcho Ukraina ne bude v YeS bez Prytysianskoho okruhu na Zakarpatti [Elektronnyi resurs] / Zakarpatskyi informatsiino-dilovy portal «Mukachevo.net». – Rezhym dostupu : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/81604>

2. В Госдуме подготовили заявление в связи с законом об образовании на Украине [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2017. – 19 сент. - Режим доступа : <https://ria.ru/world/20170919/1505056623.html> ; V Gosdume podgotovili zayavlenie v svyazi s zakonom ob obrazovanii na Ukraine [Elektronnyy resurs] // RIA Novosti. – 2017. – 19 sent. - Rezhim dostupa : <https://ria.ru/world/20170919/1505056623.html>

3. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> ; Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

4. Закарпаття, Галичина та Буковина утворюють єдину територіальну одиницю? [Електронний ресурс] // Репортер. – 2015. – 30 березня. - Режим доступу : <https://ua-reporter.com/uk/news/zakarpattya-galychyna-ta-bukovyna-utvoryat-yedynu-terytorialnu-odynytsyu-video> ; Zakarpattia, Halychyna ta Bukovyna utvoriat yedynu terytorialnu odynytsiu? [Elektronnyi resurs] // Reporter. – 2015. – 30 bereznia. - Rezhym dostupu : <https://ua-reporter.com/uk/news/zakarpattya-galychyna-ta-bukovyna-utvoryat-yedynu-terytorialnu-odynytsyu-video>

5. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі : національна доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : НАН України, 2015.

– 363 с. ; Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vyklykiv ta zahroz podii na Donbasi : natsionalna dopovid / za red. E. M. Libanovoi. – Kyiv : NAN Ukrainy, 2015. – 363 s.

6. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / за ред. В. Іщенко. – Київ : Центр дослідження суспільства, 2013. – 88 с. ; Protesty, peremohy i represii v Ukraini: rezultaty monitorynhu 2012 r. / za red. V. Ishchenka. – Kyiv : Tsentr doslidzhennia suspilstva, 2013. – 88 s.

7. Степико Т. М. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Т. М. Степико // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/> ; Stepyko T. M. Potentsialni zahrozy rehionalnoho separatyizmu v Ukraini. Analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / T. M. Stepyko // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>

8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2013 року «Про державну комплексну програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року» [Електронний ресурс] : указ Президента України № 479/2013 від 2 вересня 2013 року. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/479/2013> ; Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2013 roku «Pro derzhavnu kompleksnu prohramu reformuvannia i rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy na period do 2017 roku» [Elektronnyi resurs] : ukaz Prezydenta Ukrainy № 479/2013 vid 2 veresnia 2013 roku. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/479/2013>

9. Римаренко С. Самовизначення чи демократія? / С. Римаренко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 1999. - N3. - С. 23-28; Rymarenko S. Samovyznachennia chy demokratiia? / S. Rymarenko // Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. - 1999. - N3. - S. 23-28

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України" [Електронний ресурс] : указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> ; Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku "Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy" [Elektronnyi resurs] : ukaz Prezydenta Ukrainy № 287/2015 vid 26 travnia 2015 r. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

11. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму/ С. Роккан, Д. В. Урвин // Логос. - 2003 - № 6(40) – С. 117 – 132 ; Rokkan S. Politika territorialnoy identichnosti. Issledovaniya po evropeyskomu regionalizmu/ S. Rokkan, D. V. Urvin // Logos. - 2003 - № 6(40) – S. 117 – 132.

12. Україна в 2007 році: внутрішнє та зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : Експертна доповідь // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/755/> ; Ukraina v 2007 rotsi: vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche ta perspektyvy rozvytku [Elektronnyi resurs] : Ekspertna dopovid // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/755/>

13. Чи властиві українцям настрої сепаратизму - загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu-zagalnonatsionalne-opituvannya> ; Chy vlastyvi ukraintsiam nastroi separatyizmu - zahalnonatsionalne opytuvannya [Elektronnyi resurs] // Fond «Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva». – Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu-zagalnonatsionalne-opituvannya>

14. Юридична енциклопедія в 6-ти т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Київ : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – 736 с. ; Yuridichna entsiklopediya v 6-ti t. / redkol. : Yu.S. Shemshuchenko ta in. – Kiïv : Ukr. entsykl., 2003. – Т. 5. – 736 s.

15. Przeworski A. Democracy and the Market : Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America / A. Przeworski. - Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 228 p.

16. Watson C. A. U.S. national security: a reference handbook / C. A. Watson. – Santa Barbara, California : ABC-CLIO, 2008. - 281 p.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2018 року

O. Pavliatenko

THE INTERNAL POLITICAL CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF SEPARATISM IN UKRAINE

The hybrid war of the Russian Federation with Ukraine has led to a violation of the territorial integrity of the state and the loss of sovereignty over the territory of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol and a significant part of the Donetsk and Lugansk regions, which, according to the current legislation, have become temporarily occupied territories.

As a result of armed aggression and hostilities with puppet self-proclaimed republics that are supported financially, resourcefully, militarily and humanely by Russia, Ukraine has faced a wide range of threats and challenges in the security field. Thus, the task of national security as a state policy is to create internal and external political conditions that promote the preservation and strengthening of vital national interests (constitutional order, territorial integrity, inviolability of borders, etc.) from existing or potential opponents.

Assessing the level of separatist threat and counteracting it in the future is impossible without studying all the factors that triggered the emergence and intensification of this phenomenon in Ukraine. Thus, the analysis of the causes of separatism is an urgent task for the scientific and expert community today.

In order to understand the root causes of separatism in Ukraine, in the opinion of the author of the article, it is expedient to analyze the internal political preconditions for its emergence and development, including: the features of the post-totalitarian transformation period, the activity of regional elites, the crisis of national identity, the peculiarities of ethno-national relations, and the pro-Russian position of the representatives of the security structures.

In contemporary security discourse in the context of a hybrid war against Ukraine, it is important to take into account not only external challenges but also the analysis of internal threats that destructively affect the national security of the state. Creating an effective system of countering separatism is an important direction in ensuring it. The necessary steps in this context are the harmonization of legislation in the ethno-national sphere in order to eliminate contradictions between ethnic groups, the formation of a policy of identity as the basis for building a Ukrainian nation, the conscious avoidance of acute political confrontation and the consensus of political elites regarding the national interests of the country and the ways to achieve them. This will ensure the political stability of Ukraine, which can become one of the mechanisms of protection against Russian aggression and separatism in the future.

Keywords: *separatism, national security, ethnonational relations, national identity, political stability.*

Н.П. Пашина, Г.В. Пелих

РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК СТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто підходи до визначення поняття регіонального лідера у роботах зарубіжних та українських дослідників. Визначено основні характерні риси, які дають можливість набуття статусу регіонального лідера. Проаналізовано вплив ролі регіонального лідерства на розвиток глобальної політичної системи.

Ключові слова: *регіональний лідер, регіональна держава, лідерство, глобалізація, багатополярний світ, центри сили.*

Сучасний світовий порядок неможливо уявити без процесів глобалізації, інтеграції, регіоналізації. Дані фактори становлять основу розвитку сучасних міжнародних відносин у ХХІ ст., що безпосередньо впливає і на формування зовнішнього курсу світових акторів. Міжнародний устрій зазнав значних змін внаслідок закінчення «холодної війни», припинення існування біполярної системи, що спричинило зростання нестабільних процесів по всьому світі та загострення економічних та політичних проблем. Створена однополярна система, на чолі з США, не змогла забезпечувати мир та стабільність у всьому світі, тому потребувала значного реформування.

Перетворення світової політичної систему на багатополярну, із залученням таких країн, що можуть стати новими світовими силами у забезпеченні відповідальності за світопорядок, стало новим етапом розвитку сучасних міжнародних відносин. Нову систему світового порядку демонструє у своїх працях Дж. Розенау. Автор описує нову світову структуру, що включає поняття «сфер компетенцій» [13]. В даній системі розглядається світовий порядок, який базується на принципі глобалізації і має на увазі розвиток і залучення нових акторів міжнародних відносин, серед яких провідне місце займають регіональні держави.

Актуальністю дослідження є сам факт появи регіональних держав-лідерів як нового елемента у системі міжнародних відносин. З розвитком процесу глобалізації на сучасному етапі відбуваються значні зміни серед акторів міжнародних відносин. Крім держави на світовій арені нині функціонують міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, міста-мегаполіси та регіони. З'являються також і деструктивні актори – терористичні організації, злочинні угруповання, піратство. У даному становищі все більшого розвитку набувають країни в регіонах, що наділені економічними, культурними, політичними, військовими особливостями серед інших країн регіону. Це дозволяє розповсюджувати свій вплив на інші держави регіону через економічну інтеграцію, культурну однорідність, спільні політичні цінності тощо. Таким чином, дослідження регіонального лідерства на сучасному етапі є актуальним питанням, оскільки політика регіональних держав безпосередньо має вплив на розвиток світової політики та міжнародну безпеку в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначимо, що проблема дослідження регіонального лідерства є відносно новою. Аналізувати та визначати терміни «регіонального лідерства» чи «регіональної держави» вчені почали наприкінці ХХ ст. Проблема визначення поняття регіонального лідера чи регіональної держави полягає у відсутності чіткої єдиної трактовки як серед зарубіжних дослідників, так і серед українських. Але на сьогоднішній день проблема активно досліджується з боку українських та зарубіжних вчених. Проблема визначення регіонального лідера

розглядалася такими видатними зарубіжними вченими, як Б. Бузан, Г. Кіссінджер, Дж. Фрідман, З. Бжезинський, Р. Хаас, О. Вевер, І. Валлерстайн, У. Фокс, С. Хантінгтон [1; 12; 15; 17; 18; 19; 20] та В. Сударєв, О. Леонова, О. Дугін, І. Рижов [4; 5; 6; 9; 10]. Серед українських дослідників існує достатня кількість робіт присвячена досліджуваній тематиці – В. Кулік, О. Коломієць, О. Волович, О. Вісьтак, І. Погорська та ін. [2; 3; 7; 8].

Таким чином, в політичній науці сьогодні накопичено достатньо досвіду і знань по дослідженню регіонального лідерства. У той же час, слід зазначити, що багато актуальних проблем цього феномену ще не знайшли належної уваги серед українських дослідників, наприклад, заслуговує уваги проблема правового визначення понять «регіональна держава» та «регіональний лідер». Офіційного визначення в міжнародно-правових актах дані терміни не мають, що стає суттєвим ускладненням в розгляданні даного питання в практичному плані. Більш того, як зазначено у статті 2-й Хартії ООН «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її Членів» [17], тобто співробітництво між країнами, а також самі країни мають бути рівними між собою без виділення яскравого лідера на світовій арені. Але, досліджуючи стан сучасних міжнародних відносин доводиться стверджувати про невідповідність існуючого стану, оскільки з розвитком багатополлярної системи міжнародних відносин з'являється все більше держав, які претендують на звання регіонального лідера з економічних, культурних чи інших причин.

Метою статті є дослідження сутності регіонального лідерства як стабілізуючого фактора міжнародних відносин та визначення передумов активізації розвитку даного феномена на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблематики «регіональних центрів сили» взяло початок у 70-80-ті роки ХХ ст. У зв'язку з динамічними змінами на геополітичній арені світу була продемонстрована необхідність у створенні та розвитку держав «другої лінії», так званих регіональних лідерів. Однак сам процес виходу регіональних держав на позиції лідерства став розвиватися здебільшого вже на початку ХХІ ст.. після зміни дво- і однополлярної міжнародної системи. Крім того, в зазначений час в активній формі починають відбуватися процеси глобалізації, регіоналізації, глокалізації та ін.. З'являються такі терміни, як «регіональна держава», «глобальна регіоналізація», «регіональна територіалізація» [9, с.68]. Даний феномен пов'язан з тим, що регіони виділяються у новий вид акторів міжнародних відносин і починають відігравати значно більший вплив на розвиток світових політичних, економічних, культурних чи інших процесів.

Існує декілька визначень поняття регіональної держави. Так, американський політолог Вільям Фокс зазначає, що «регіональні держави» («regional powers») своєю сферою інтересів розглядають тільки один міжнародний конфлікт, тобто політика обмежена в рамках певного регіону [17, с.23]. О. Дугін вважає регіональною державою «сучасну геополітичну категорію, яка характеризує велику і досить розвинену державу, чий політичні інтереси, однак, обмежені лише областями, прилеглими до її території або входять до її складу» [5, с. 350]. Відомий дослідник міжнародних відносин В. Сударєв описує регіональну державу як геополітичну опорну точку, що є локомотивом політики країн регіону [11, с. 12-14]. У геоeкономічному словнику можна знайти таке визначення: регіональною державою є такий суб'єкт міжнародної політики, який здійснює вплив на держав-сусідів та реалізує свою геополітичну стратегію на рівні регіону [4, с. 52].

Підсумовуючи погляди дослідників, термін «регіональної держави» можна сформулювати наступним чином – це умовне визначення (оскільки терміну немає в юридичних міжнародних документах, наприклад у Статуті ООН) держав, які здійснюють вплив на розвиток міжнародних відносин в окремих регіонах завдяки своєму політичному, військовому або економічному потенціалу. Дані країни не мають

безпосереднього впливу на глобальні геополітичні процеси, але створюють регіональну систему міжнародних відносин, в якій володіють суттєвий політичний, економічний та військовий потенціал серед інших сусідніх країн.

Визначення «регіональної держави» є тотожним із поняттям «регіонального лідера», який є центром регіональної системи завдяки економічним, політичним та військово-стратегічним параметрам. Дані параметри дозволяють державі стати деким полюсом глобального світу. Український політолог В. Кулік головними параметрами регіонального лідера визначає вигідне геополітичне положення держави, економічний розвиток, наявність ядерних та космічних технологій [8].

Необхідність у створенні нових центрів сили на світовій арені має декілька причин. По-перше, після завершення «холодної війни» сформувався однополюсна система міжнародних відносин на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Але зростаюча кількість економічних проблем, загострення конфліктних ситуацій у різних регіонах світу, політична та економічна нестабільність продемонстрували неготовність наддержави вирішувати одразу всі проблеми. Так, з'явилася потреба у створенні центрів сили в різних регіонах для балансу на світовій арені.

По-друге, в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. починає активно розвиватись процес глобалізації. Якщо наприкінці ХХ ст. в основі міждержавного співробітництва розвивались питання економічного характеру, то у ХХІ ст. співробітництво включає не тільки економічну, але й політичну, культурну, інформаційну, правову, екологічну сфери діяльності. Це зумовлене динамічним розвитком глобалізаційних процесів, які посприяли формуванню нової політичної архітектури світу. Відбувається укріплення взаємовідносин між елементами (інститути політичної влади) глобальної політичної системи [6, с. 49-62]. Новий світовий порядок характеризується політичною глобалізацією, що змінює геополітичний простір.

Наслідком таких динамічних процесів є: – розвиток процесів регіоналізації, фрагментації; – створення нових геополітичних центрів та загострення суперництва між ними; – зміна архітектури світового політичного порядку; – формування регіональних об'єднань; позиціонування країн як регіональних лідерів, що створює зони впливу в регіоні. Зміна архітектури світового порядку є ключовим моментом в існуючій політичній системі, оскільки відбувається заміна ключових понять, що визначають основних міжнародних акторів [9]. Так, замість існуючих понять «наддержава», «сателіт», «маріонеткова держава» тощо, в науковій літературі та публіцистиці починають використовувати терміни: регіональна та глобальна держава, регіональні системи, геополітичні вісі, центри сили та країни-претенденти бути центрами сили.

Таким чином, з розвитком глобалізаційних процесів реформується міжнародний світоустрій. На світовій арені з'являються нові претенденти на отримання статусу центру сили в регіоні. В різних регіонах світу до країн, що проводять політику регіонального лідера, можна віднести Індію, Іран, Туреччину, Пакистан, Бразилію, Китай та ін. [5, с. 351] Але, будучи елементом глобальної архітектури, будь-яка регіональна держава може набути статусу великої чи глобальної, оскільки регіональна держава не обмежує власні повноваження в регіоні, а навпаки - використовує центральне положення та вплив на країни-сусіди як фактор виходу на міжнародну арену.

Одним з головних чинників для набуття державою статусу регіональної є зацікавленість інших країн сусідів у лідерстві певної держави та визнання сусідами даного статусу. Але, в сучасних умовах боротьби країн за економічний або політичний вплив досить складно говорити про рішення країн регіону щодо виокремлення єдиного лідера. Доцільно розглянути основні параметри, які надають можливість державам претендувати на статус регіонального лідера. Згідно з твердженням Німецького інституту глобальних та локальних досліджень, регіональна держава повинна володіти

наступними факторами: 1) претендувати на становлення регіонального лідера; 2) бути невід'ємною частиною регіону, проявляти певний вплив у регіоні, особливо в питаннях ідеології; 3) володіти високим економічним потенціалом, соціальною та політичною стабільністю в регіоні, сприятливою демографічною ситуацією; 4) мати великі обсяги території та здійснювати управління на ній; 5) брати активну участь у локальних та глобальних заходах, що будуть сприяти розвитку регіону; 6) надавати велике значення питанням регіональної безпеки [14].

Німецький Фонд Бертельсманна у своєму дослідженні виділяє наступні ключові характеристики лідера в регіоні: економічна могутність, стабільна політична система, високий рівень розвитку науки та освіти, наявність та велика кількість запасів природних ресурсів, демонстрація лідерського потенціалу, насамперед через вирішення конфліктних ситуацій та сприяння безпеки в регіоні, успішний соціально-економічний розвиток, високий військовий потенціал, можливість пристосовуватись до мінливої парадигми міжнародних відносин [21].

Проаналізувавши результати досліджень німецьких установ з приводу критеріїв визначення регіональних лідерів можна говорити про єдиний підхід у даному питанні. На основі визначених критеріїв можна зробити висновок, що регіональна держава має суттєвий вплив на інші держави-сусіди, оскільки сам факт наявності зазначених в дослідженнях критеріїв виділяє державу в регіоні. Але, статус регіональної держави не повинен бути приводом для обмеження національних інтересів інших країн регіону. Будучи центром сили в регіоні держава має проводити політику, спрямовану на залучення всіх держав до спільних інтеграційних процесів у регіоні для досягнення найбільшої ефективності у співробітництві та вирішенні спірних питань.

Висновки. Таким чином, аналіз літератури українських та зарубіжних дослідників дає змогу чітко визначити, що сучасний світовий устрій активно трансформується, формуються нові аспекти міжнародних відносин, а саме становлення нових регіональних сил. Без урахування позицій таких країн-регіональних лідерів неможливе ефективне функціонування та подолання конфліктних ситуацій у сучасному багатополісному світі.

Нові центри сили у вигляді регіональних держав-лідерів, безпосередньо уточнюють та коректують політику інших акторів виходячи з власних інтересів. Такі центри сили є важливими елементами нової багатополлярної системи світового устрою, оскільки тільки спільними зусиллями можна досягти значних результатів на міжнародній арені та забезпечити мирне та безпечне співіснування.

Перспективи подальших розвідок. Аналіз явища розвитку регіонального лідерства дає змогу запропонувати перспективний напрямок досліджень з даної проблематики. Дослідження буде базуватись на аналізі емпіричного матеріалу та геополітичної архітектури країн у межах регіону з метою виявлення потенціальних регіональних центрів сили, які будуть спроможні протистояти формуванню однополісного світу з одного боку, та виступати локомотивами регіонального розвитку та інтеграції країн регіону, з іншого.

Список використаної літератури

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. — Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. — 416 с. ; Vallerstayn I. Analiz mirovykh sistem i situatsiya v sovremennom mire / I. Vallerstayn. — Sankt-Peterburg : Universitetskaya kniga, 2001. — 416 s.

2. Вісьтак О. І. Традиційні і нові підходи до трактування категорії «регіональна держава» / О. І. Вісьтак // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. пр. у 4-х тт. – Київ : Обрії, 2008. – Т. II. – С. 139-141 ; Vistak O. I. Tradytsiini i novi pidkhody do

traktuvannia katehorii «regionalna derzhava» / O. I. Vistak // Neohrafiia v informatsiinomu suspilstvi : zb. nauk. pr. u 4-kh tt. – Kyiv : Obrii, 2008. – Т. II. – С. 139-141.

3. Волович О. Регіональне лідерство України: міф чи реальний шанс? [Електронний ресурс] / О. Волович // День. – 2006. – № 167 (3 жовт.). — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/Odesfilya/31006.htm> ; Volovych O. Rehionalne liderstvo Ukrainy: mif chy realnyi shans? [Elektronnyi resurs] / O. Volovych // Den. – 2006. – № 167 (3 zhovt.). — Rezhym dostupu : <http://old.niss.gov.ua/book/Odesfilya/31006.htm>

4. Дергачев В. А. Геоэкономический словарь-справочник / В. А. Дергачев. — Одесса : ИПРЭИ НАНУ, 2004. — 177 с. ; Dergachev V. A. Geoeconomicheskii slovar-spravochnik / V. A. Dergachev. — Odessa : IPREEI NANU, 2004. — 177 s.

5. Дугин А. Проект "Евразия" / А. Дугин. — Москва : ЭКСМО, Яуза, 2004. — 512 с. ; Dugin A. Proekt "Yevraziya" / A. Dugin. — Moskva : EKSMO, Yauza, 2004. — 512 s.

6. Ильин И. В. Теория и практика политической глобалистики / И. В. Ильин, О. Г. Леонова, А. С. Розанов. — Москва : Изд-во Московского университета, 2013. — 296 с. ; Ilin I. V. Teoriya i praktika politicheskoy globalistiki / I. V. Ilin, O. G. Leonova, A.S. Rozanov. — Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta, 2013. — 296 s.

7. Коломієць О. Концепція національної безпеки Франції як модель «регіонального лідерства» / О. Коломієць // Грані. — 2012. — Т. 15, № 3. — С. 119–123 ; Kolomiets O. Kontsepsiia natsionalnoi bezpeky Frantsii yak model «rehionalnoho liderstva» / O. Kolomiets // Hrani. — 2012. — Т. 15, № 3. — S. 119–123.

8. Кулик В. Формула лидерства [Электронный ресурс] / В. Кулик // Политика+ : аналитическое сетевое издание. — Режим доступа : <http://politika.org.ua/?p=1006> ; Kulik V. Formula liderstva [Elektronnyy resurs] / V. Kulik // Politika+ : analiticheskoe setevoe izdanie. — Rezhim dostupa : <http://politika.org.ua/?p=1006>

9. Леонова О. Г. Глобальный мир XXI века: архитектура и статусная иерархия / О.Г. Леонова // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2012. — № 6. — С. 66–76 ; Leonova O. G. Globalnyy mir XXI veka: arkhitektura i statusnaya ierarkhiya / O. G. Leonova // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 12. Politicheskie nauki. — 2012. — № 6. — S. 66–76.

10. Рыжов И. В. Проблемы регионального лидерства в современной системе международных отношений: некоторые теоретические аспекты / И. В. Рыжов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2006. — №2. — С. 10–18 ; Ryzhov I. V. Problemy regionalnogo liderstva v sovremennoy sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy: nekotorye teoreticheskie aspekty / I. V. Ryzhov // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. - 2006. — №2. — S. 10–18.

11. Сударев В. П. Геополитика в Западном полушарии в начале XXI века : учеб. пособ. / В. П. Сударев. — Москва : МГИМО, 2012. — 128 с. ; Sudarev V. P. Geopolitika v Zapadnom polusharii v nachale XXI veka : ucheb. posob. / V. P. Sudarev. — Moskva : MGIMO, 2012. — 128 s.

12. Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века / Дж. Фридман. — Москва : Коммерсантъ; Эксмо, 2010. — 336 с. ; Fridman Dzh. Sleduyushchie 100 let: Prognoz sobytiy XXI veka / Dzh. Fridman. — Moskva : Kommersant; Eksmo, 2010. — 336 s.

13. Харбих С. К. Региональная держава как структурный элемент глобального мира / С. К. Харбих // Социально-гуманитарные знания. — 2012. — № 3. — С. 334–340 ; Kharbikh S. K. Regionalnaya derzhava kak strukturnyy element globalnogo mira / S. K. Kharbikh // Sotsialno-gumanitarnye znaniya. — 2012. — № 3. — S. 334–340.

14. Beck M. The Concept of Regional Power: The Middle East as a Deviant Case? [Electronic resource] / M. Beck // Regional Powers in Asia, Africa, Latin America, the Near and Middle East : Conference Paper, Hamburg, December 11 and 12, 2006 — Hamburg : GIGA, 2006. — 9 p. — Mode of access :

https://web.archive.org/web/20070628064247/http://www.giga-hamburg.de/content/forumregional/pdf/giga_conference_RegionalPowers_0612/giga_RegPowers0612_paper_beck.pdf

15. Buzan B. Regions and powers: the structure of international security / B. Buzan, O. Wæver. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 564 p.

16. Charter of the United Nations [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-i/index.html>

17. Fox W. The Super-Powers: The United States, Britain, and the Soviet Union: Their Responsibility for Peace / W. Fox. — New York : Harcourt, Brace, 1944. — 510 p.

18. Haass R. The Age of Nonpolarity [Electronic resource] / R. Haass // Real Clear Politics — 2008. — 16 April. - Mode of access : http://rcpblog.com/articles/2008/04/the_age_of_nonpolarity.html

19. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. — New York : Simon & Schuster, 1996. — 368 p.

20. Kissinger H. The Chance for a New World Order [Electronic resource] / H. Kissinger // Henry A. Kissinger. — Mode of access : <http://www.henryakissinger.com/articles/iht011209.html>

21. Who Rules the World? [Electronic resource] // Bertelsmann Stiftung. — Mode of access : http://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Presse/imported/downloads/xcms_bst_dms_23371_23372_2.pdf

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

N. Pashyna, H. Pelykh

THE REGIONAL LEADERSHIP AS THE STABILITY FACTOR OF THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

The modern world order cannot be imagined without processes of globalization, integration and regionalization. These factors form the basis for the development of modern international relations in the 21st century, which also directly influences to the formation of the external course of world actors.

The transformation of the world political system into multipolar ones has become a new stage in the development of modern international relations. New players appear in the world arena in the form of regional leaders. These countries are characterized with economic, cultural, political, and military peculiarities among the other countries of the region. It allows spreading its influence on other states of the region through economic integration, cultural homogeneity, common political values, and so on. Thus, the study of regional leadership at the present stage is a topical issue.

The definition of a "regional state" is identical with the notion of "regional leader", which is the center of a regional system due to economic, political and military-strategic parameters. India, Iran, Turkey, Pakistan, Brazil, China can be attributed to the countries that hold the policy of a regional leader. However, the status of a regional state should not be a reason to restrict the national interests of other countries of the region. As the center of power in the region, the state should pursue a policy aimed at involving all states in the common integration processes in the region in order to achieve the greatest effectiveness in co-operation and resolving disputes.

Key words: regional leader, regional state, leadership, globalization, multipolar world, centers of power.

T. Poiarkova

MIGRATIO FLOWS AT OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE AS A MEANS OF «NEW» WARFARE

In the article the role of migration flows in «hot» military involvements is studied. Modern political science's different approaches to define the reasons of the emergence of migration processes and their movement are analyzed. In the context of «modern war» notion the role of migrations in military involvements of the XXI century is developed. The reasonability to study the Russian-Ukrainian confrontation in the light of controlled by the RF migration processes is grounded. The main attention is paid to the differenced in forced migrations in the Crimea and the LPR-DPR. It is established that in the Crimea the RF actively changes the demographic situation: forces the Crimean Tatar population to leave; substitute the Crimean political elite by continental Russia expatriates; populates the territory by Russian servicemen. As distinct from the Crimea demographic policy of the RF in the LPR-DPR is of different character: RF's servicemen are sent there to take part in the warfare and return in future. The author analyses the practice of «society compaction» in the LPR-DPR because of population outflow and its «identity separation» from the RF and Ukraine. In the article the conclusions as to the aftermath of RF's demographic policy towards Ukraine, which considerably hampers the return of occupied territories to Ukraine, are grounded.

Key words: Russian-Ukrainian war, hybrid war, modern war, migrations, annexation of the Crimea, the LPR, the DPR.

Modern Russian-Ukrainian war is among the actual scientific themes, in which the attempts to study this conflict through the notion of «hybrid war» are the most popular (S. Datsyuk, G. Potseptsov, S. Rastorguev) [1, 2, 3]. «This is the war, which is often conducted by different from usual means», «where asymmetry of actions let to level the enemy's superiority in armed struggle» [2].

The difference of hybrid war from other wars is in its envelopment of complex of different influences on the enemy of regulated size and combined character, where defense technology is dominating. So, E. Magda in his book «Hybrid war. Survive and win» gives one of the fullest definitions of «hybrid war» as «the whole set of previously prepared and promptly organized military, diplomatic and economic actions, directed to achieve strategic goals» [4, c. 29].

The peculiarities of its development are characteristic for the understanding of the hybrid war's essence that means the nonmilitary influences prevail over the military ones at the initial stage. Subsequently, the important themes of such a military conflict become nuclear control and rapid reaction forces' flexibility. By the time high intensity of new types of wars' first stages regenerates into prolonged conflict, where there is no algorithm to answer the combined influence, that leads to the subordination of one state's interests to another's under the conditions of formal maintenance of the country's political organization.

In spite of rather successful attempts to describe Russian-Ukrainian war as a «hybrid» one, it is necessary to point to the existence of other approaches to the definition of modern military involvements. In favor of mentioned above there is M. G. Penna's remark (made in his book «Microtendencies: Little changes leading to big ones») to the effect that the majority of observers, who focus on only the main tendencies, which reach the «crucial point», miss the fact that today a tendency shouldn't obligatory reach the point to be present and include the high potential of the influence on society [5, c. 502].

In this connection, the direction of political thought provokes interest, where the «modern wars» are studied as the whole set of states' destruction means (Ch. Tilly, M. Crevel'd, M. Kaldor) [6, 7, 8]. In this cluster of scientific researches «modern wars» are regarded as the means to destroy a state that, prejudicing the state's privilege for violence, leads to disappearance of discrimination between government, army and people, and in future will stipulate the change of national state for military ones of other types [7, c. 266].

It is important that the name «modern war» doesn't always reflect its correspondence to the degree of scientific and technical advance. In other words, «modern wars» may be conducted by far not innovative means and may often indicate to a certain degradation of military development. So, such wars are not only characterized by the use of high-precision weapons in hot spots, but by the priority apply to high technologies in information sphere to recode the civilian population's consciousness and changing it into a side of conflict.

All these in whole lead to the fact that the means of «modern war» conducting is the control over the occupied territory's economy, for which purpose they carry out clean-up operations by mass expatriation of population and establishing of neofeudal society on under control territories. All the further warfare stages are determined by the logic of neohierarchical structures, for which purpose pseudodemocratical rhetoric is used. The last one is the reason for converse effect of the international organizations' activity based on the international law.

According to our opinion, the research of Russian-Ukrainian conflict (2014 to nowadays) in the frame of «modern war» notion is perspective because it lets take into account the aftereffects of such strange statehood's destruction as «clean-up operations» leading to demographic migration, «the net result» of which haven't been determined yet» [9, c. 15].

It's necessary to point out that in Ukrainian political science this aspect hasn't been dealt with in a proper way. But in the world practice of political analysis there are researches, where demographic migrations are studied as the events determined by the political influence of migrant as a political subject that lives between two worlds and connects them with each other. So, A. de Tangi in her work «Great Migration: Russia and Russian People after the Fall of Iron Curtain» specified that migration was the phenomenon with international character because migrants might be effective actors of transnational politics, and migrations might transform the system of international relations forming a new type of spaces, which didn't coincide with national borders [10, c. 18, 19].

S. Pereslegin in his work «Self-help manual of play on “world chessboard» presented the notion «anthropoflows» instead of «demographic migrations» [11, c. 697]. «Anthropoflows» are treated as «social processes carrying identity» and at the same time forming the geopolitical map of the world and are the source of ethnocultural plates' movement.

S. Pereslegin determined such modern kinds of anthropoflows as: 1) «western transfer»-vector, which envelopes the shift of information, business, industrial, democratic, civilizing activity from «east» to «west»; 2) staff- demographic Hoover that envelopes compensate the lack of demographic resource at the expense of population relocation from the region with positive birth rate (particular example – «brain drain»); 3) accretion processes – migrations from periphery to centre (to big cultural and industrial centres, which speed up urbanization but help to make anthrodeserts in demographically degraded ethnoses; 4) relaxation migrations – harmonization of ethno-cultural map with new realities of life; 5) induction migrations – relocations in the zone of slow shift of one ethno-cultural plate onto another, in consideration of which society starts the expansion either in the form of migration (representatives of repressed subculture leave their country) or in the form of aggression (leave the country, but armed) [11, c. 697, 698, 700].

A. Neklessa in his work «Anthropoflow in the matrix of geoeconomic universe» treated anthropoflows as essential feature postindustrialization stage corresponding to the new sociocultural situation with new static nature and new classes, as far as states (their rights and

sovereignty) are irrelevant (non-topical) for the considerable part of new elite and for other estates existing in the global space [12].

K. Krylov in his article «Identity and anthropoflows» widened the definition of anthropoflows having put into it not only any mass self-sustaining process of identity changes (migration, decline/increase of birth rate, change of national identity, adoption of another religion) but some mass relocations in social space, for example raising or fall of one or another class, social group, stratum, etc. [13].

On the basis of mentioned above K. Krylov distinguished the following types of anthropoflows: 1) inflationary («movement from something») – this is the anthropoflow-escape (flow of refugees off the territory, mass apostasy of discredited itself ideology or organization, where the final aim is to enter other anthropoflows; 2) singular («movement towards something») – this is the anthropoflow that has a specific purpose: to enter the attractive place («economic migration» to attractive countries); 3) linear anthropoflow (is the super position of singular and inflationary anthropoflows) – the anthropoflow, which has clearly defined beginning and end (e.g. evacuation of civilian population from the theater of war to the rear); 4) «anthropoflow» (anthropoflow-return) reproduces itself: being in this anthropoflow is a part of identity (the history of Jewish people, for whom “expatriation” became the main support of national identity).

Investigation of migration processes in Ukraine first of all shows that forced migration (of 2017 there were 1 493 536 forced migrants from the ATO zone and Crimea) is one of the greatest challenges for Ukrainian statehood [14]. And this happens not only because of additional loads connected with the necessity of giving state support to migrants. This is connected with Russian interpretation of migration processes as the means of control over the territories of «the former USSR’s space, which Russia perceps as its natural sphere of influence» [10, c. 17].

This phenomenon gained the most hypertrophied form at the territories under the direct (the Crimea) or indirect (LPR-DPR) the RF’s occupational control. So, according to the data of Ukrainian Statistical Services population of the Crimea (before occupation) was about 1 967 thousand people. Crimean Statistical Services (Russian) give data on the 1-st of July, 2014 – 1 884 thousand people, the population rate decline for 83 thousand. On the 01.01.2015 in the Crimea there live 1 896 thousand people, 399 thousand of them live in Sevastopol (as a separate subject of the RF). Totally – 2 295 thousand people. According to the data on the 01.01.2016 the Crimea has 1 907 thousand people, Sevastopol – 416 thousand people, totally – 2 323 thousand people [15]. During the entire occupation of the peninsula, the number of inhabitants increased by more than 100 thousand [16].

The RF actively guides migration processes in the Crimea. On one side, Russia forces out Crimean Tatar population as the mostly loyal to Ukrainian authorities. For this purpose different means are used, among which the political accusation of Crimean Tatars in the supporting of world terrorist organizations is the most influential. Thus, Federal Security Service of Russia gives a special place to Hizb-ut-Tahir organization (which in many countries is considered to be a group acting by violent methods and helping to spread extremist attitude of mind among Muslims and supporting terrorism in consequence of anti-Western ideology) [17].

At the same time there is a gradual exclusion of local Crimean elite consisting of A. Aksyonov’s groups (the Head of the Crimean Republic in the RF) and V. Konstatinov’s ones (the Head of Crimean), which were formed in 1990s of the XX century. This phenomenon includes several trends. On one side, it strengthens the criticism of local authorities, and in mass media they are making the image of Crimean elite that can’t solve the problems of its competence (water supply, power supply, medicine and education). On the other side, Russian authorities encourage the coming of citizens from inland regions and give them privileges in accepting state posts such as getting accommodation and social guarantees [18].

Special attention must be given to the RF's activity in systematic change of demographic balance directed to the formation of a considerable segment of population, which is ready and able to defend «the Russian world» by weapon. We are speaking about large-scale building of record-breaking for servicemen of Russian army in the Crimea.

Thus, in April of 2014 Ministry of Defense of the RF proclaimed the building of 20 thousand flats for servicemen in the Crimea. The flats were built. One part of those flats were given to servicemen, who were transferred to serve at the peninsula, the other part was given to former Ukrainian servicemen, who broke their oath. It should be remembered that 20 thousand flats are at least for 60-70 thousand people.

As the result in the Crimea there is a group of young people, who can use weapon, and this group consists of 150 thousand people, that make 7% of the population, for whom the return of the Crimea to Ukraine is the collapse of their lives [19].

Signed by Russian President V. Putin executive order from 24.08.2016 about the accommodation supply for Russian contactors, who served in Ukrainian army in the Crimea and Sevastopol before they were occupied by Russia, testifies to severity of such a practice. In the document it was said that servicemen must be provided with accommodations or with money to buy or build accommodation [20].

Nevertheless, Russian planned actions as to the correlation of demographic composition in the Crimea challenge the natural resistance of local society to forcible migration pressure that, in its turn, becomes the basis for retention of basic (regional) identity. So, according to the data of the social study conducted by Russia centre «Open Opinion» Crimean space greatly differs in identification marks from all Russian territory [21]. For example, as distinct from Russian regions, every third citizen of the peninsula prefers to be «a Crimean inhabitant» (35%), when in the RF regional identity is found only among 9% of interrogators. In the Crimea less than half of interrogators (43%) consider themselves «citizens of Russia» that differs from the reality of Russian regions, where the same point was chosen by 55% of respondents.

It is demonstrative that in the Crimea about 9% of residents chose the point «citizen of the world, inhabitant of the Earth». In the situation, where distinct correlation of respondent with «citizen of Ukraine» is undesirable, residents of the Crimea in such a way underline their difference in the frames of Russia reality. Thus in the report it is said that among the Ukrainians, Crimean Tatars and representatives of other nationalities the amount of respondents with cosmopolitan self-identification is bigger – 11-15%. In addition, among the Crimean Ukrainians only 28% consider themselves «citizens of Russia».

At the territory of so called LPR-DPR the situation with migration processes is a bit different that is directly connected with warfare. So, on one side, this region is the source of very powerful demographic wave in the form of «forced migrants». On the other side, LPR-DPR are the last point of migration movement from the RF, where Russian manhood arrived to conduct warfare, become the compensatory substitute of demographic decrease of population. Thus, according to the data of American private intelligence company Stratfor's analyst L. Gudrich, in April 2016 there were from 3 to 4 brigades of Russian servicemen. This means that in the east of Ukraine there were about 10 thousand Russian servicemen [22].

It should be taken into account the significant segment consisting of so called unaccounted «volunteers» – «retirees»/»soldiers on leave», who represent different non-state paramilitary formations of Russian citizens. A peculiarity of this demographic vector is high turnover of staff, lack of highly skilled specialists and the priority of monetary reward over motivation [23].

As we can see, the temporary (circular) character of war troops' stay at Ukrainian occupied territories is general for demographic movement (of servicemen and volunteers) and implies the inevitability of return to the RF.

Nevertheless, in this enclave we can see groups of people, who are potential pretenders to long-term settlement in the region. Thus demographic gaps of LPR-DPR are replaced by migrants of Russian origin coming from Russia. They make groups of armed businessmen, the source of existence of which is getting of kickbacks, collection of debts, human trafficking. An impotent fact is an opportunity to occupy dwelling left by refugees. All these in the whole make a halo of attractiveness not only for marginal Russian societies, which didn't find a place for them in Russia, but for Russian servicemen, who don't want to continue their contract service in Russian army and plan to live at the territory of LPR-DPR in future.

As in the Crimea migration pressure of the RF is the reason for LPR-DPR's society's «compaction». All these are catalyzed by the planned disassembling of industrial enterprises at the territory of LPR-DPR. Transportation of the most successful productions to Russia is accompanied by the corresponding migration of these enterprises' workers (often with their families).

In coal-mining industry the situation is more dramatic. Closing of mines leads to marginalization of high-skilled manhood and they reinforce the troops fighting against Ukrainian authority and motivate their choice by the necessity to keep their families. We may only guess about the scale of this phenomenon. Thus, as for January of 2016 on the occupied territory of Donetsk region about 13 mines work and 33 ones were closed. For example, nowadays in occupied Gorlovka and Enakievo all the coal-mining enterprises don't work [24].

Suspension of issuing RF's passports to citizens of occupied Donbass regions, testifying that the RF has refused to recognize LPR-DPR to be independent states, automatically starts the process of formation of their own elites in separatist enclaves. Here the attendant aggressive competition for the rest of resources, at the background of the decline of local oligarchs' influence (because of disassembling of backbone enterprises), only speeds up the process of LPR-DPR people's alienation from Russia and Ukraine. This is clearly seen from the appearance of social stratum, which gets benefit from being outside Russia and Ukraine. That means getting pensions and welfare benefits from two states, benefits from the difference in prices in the central part of Ukraine and its occupied parts, from delivering of certain services in drawing up of documents of the RF and Ukraine. Parasitativity of such groups' existence is stimulated by the opportunity to gain a benefit from the image of military fatalities by means of humanitarian aid and address payments.

Thus, the total reduction in the amount of those, who has left this region (integration of demographic resource), leads to unity of those, who remain. This event is speeded up by several simultaneous processes. Firstly, it is the positioning of Russia people as the citizens of first quality (with higher salaries and opportunity to return home to quiet Russia). Secondly, the strengthening factor is the threat for local residents, who supported the RF and took an active part in the warfare against the Armed Forces of Ukraine using forbidden weapon and breaking all the norms of warfare conducting and upkeep of prisoners of war, to be imprisoned for separatism. Thirdly, all these happen under the influence of inner competition between Russian power structures (e.g. Federal Security Service and Main intelligence directorate of the Russian General Staff), which treat LPR-DPR as the springboard to determine the winner, where the local population is the resource for showdown.

In other words, in occupied enclaves the division on «we» and «they» occurs as along the line of fallout of the control of Ukrainian state and Ukrainian social hierarchy as along the line of «non-coming» into Russian society. Along these lines the introduction of their own passports and license plates, which are not recognized anywhere in the world but play the identification role for «friends», is demonstrative for LPR-DPR. In the Crimea this process isn't so evident and there is a desire to explain all the difficulties connected with entering the RF by the actions of the elite remained from Ukraine.

Degradation to lumpens with attendant primitivization of thinking is inevitable accompanying moment of «social pressing». RF's control over educational sphere stimulates this process and is declared as restoration of integrated «Russian World» on the basis of its traditional religious, social, cultural and moral values with the perspective of entering Great Russia as the halo of Russian World's territories. Means to achieve this goal are presented not only by the total transformation of education in accordance with Russian standards but by the general militarization of educational process. As the result this speed up spreading of values, which are mutually exclusive: soviet attributes are neighbours of Russia Empire nostalgia, image of Stalin as the preserver of Motherland groups with the dominance of Orthodox Church, etc.

As we can see, the RF controls migration flows at the territories of the Crimea, LPR-DPR and purposefully changes the demographic composition of population that leads to the changes of perception of: 1) territory belonging; 2) time (the present is shifting to the past more and more, resuscitating values, behaviour standards and ideal of Soviet epoch); 3) grounds for identification separating of local population from citizens of Ukraine and Russia.

It should be point out that anthropoflows of the Crimea and LPR-DPR only at first sight have linear character. More attentive study indicates the combination of differently directed migration flows, where considerable mass of relocated Russian population are potential representatives of circular anthropoflows. Thus, in the case of Crimea's , LPR-DPR's statuses' change, carriers of new identification marks and models will be at the territory of Russia and will determine its future for the whole generation.

As to Ukraine, being the result of Russian control over anthropoflows, there is a threat of destructive influence of local regional identity because of outlook diversity on the lines of different time and space sensation and, as the result, different sensation of reality. In the case of incorporation of mentioned above territories changes in social structure, social demands will stipulate the necessity to look for new solutions, and this mean that new functional demands will be the basis for reformatting of Ukrainian state.

In other words returning of the Crimea and LPR-DPR to Ukraine will mean the change game directive (structural crisis) and reformatting of resource base. In this case overcoming of crisis will mean that Ukraine has found the answer for the question about motivation as the anthropoflow-return made of these regions' refugees as for the new development of these territories by youth. The answer should take into account the opportunities of local society to enter modern communicative economy, where creative man is the main value and main resource. Withdrawal from war is determined by the ability of local youth effected by mass media and educational structures of the RF to take like value tolerance to diversification of human behaviour in general and to variety of interpretation concerning the reasons, necessity and inevitability of Ukrainian-Russian war of 2014.

References

1. Дацюк С. Война России против Украины: три составляющие [Электронный ресурс] / С. Дацюк // Незалежний культурологічний часопис «І». – Режим доступа : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Datsyuk_Vojna_Rosii_protiv_Ukrainy_tri_sostavlyayushchiye.htm ; Datsyuk S. Voyna Rossii protiv Ukrainy: tri sostavlyayushchie [Elektronnyy resurs] / S. Datsyuk // Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «І». – Rezhym dostupa : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Datsyuk_Vojna_Rosii_protiv_Ukrainy_tri_sostavlyayushchiye.htm
2. Почепцов Г. Российские аналитические контексты гибридной войны [Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/georgiy-pocheptsov-rossiyskie-analiticheskie-konteksty-gibridnoy-voynyi.html> ; Pocheptsov G. Rossiyskie analiticheskie konteksty gibridnoy voyny

[Elektronnyy resurs] / G. Pocheptsov. – Rezhim dostupa : <http://hvylya.net/analytics/society/georgiy-pocheptsov-rossiyskie-analiticheskie-konteksty-gibridnoy-voyni.html>

3. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – Москва : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 496 с. ; Rastorguev S. P. *Filosofiya informatsionnoy voyny* / S. P. Rastorguev. – Moskva : Moskovskiy psikhologo-sotsialnyy institut, 2003. – 496 s.

4. Магда Е. В. Гибридная война. Выжить и победить (2015) [Электронный ресурс] / Е. В. Магда. – Харьков : Виват, 2015. – 320 с. – Режим доступа : http://bookshelf.ucoz.ua/news/magda_e_v_gibridnaya_vojna_vyzhit_i_pobedit_2015_rtf_pdf/2016-08-18-13547; Magda Ye. V. *Gibridnaya vojna. Vyzhit i pobedit* (2015) [Elektronnyy resurs] / Ye. V. Magda. – Kharkov : Vivat, 2015. – 320 s. – Rezhim dostupa : http://bookshelf.ucoz.ua/news/magda_e_v_gibridnaya_vojna_vyzhit_i_pobedit_2015_rtf_pdf/2016-08-18-13547

5. Пенн М. Дж. Микротенденции: Маленькие изменения, приводящие к большим переменам / М. Дж. Пенн, К. Э. Залесн. – Москва : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. – 510 с. ; Penn M. Dzh. *Mikrotendentsii: Malenkie izmeneniya, privodyashchie k bolshim peremenam* / M. Dzh. Penn, K. E. Zalesn. – Moskva : AST : AST MOSKVA, 2009. – 510 s.

6. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – Москва : Территория будущего, 2009. – 360 с. ; Tilli Ch. *Prinuzhdenie, kapital i evropeyskie gosudarstva. 990–1992 gg.* / Ch. Tilli. – Moskva : Territoriya budushchego, 2009. – 360 s.

7. Кревельд ван М. Трансформация войны / М. ван Кревельд. – 2-е изд., испр. - Москва : ИРИСЭН, Социум, 2015. – 320 с. ; Kreveld van M. *Transformatsiya voyny* / M. van Kreveld. – 2-e izd., ispr. - Moskva : IRISEN, Sotsium, 2015. – 320 s.

8. Калдор М. Новые и старые войны : организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор. – Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с. ; Kaldor M. *Novye i starye voyny : organizovannoe nasilie v globalnuyu epokhu* / M. Kaldor. – Moskva : Izd-vo Instituta Gaydara, 2015. – 416 s.

9. Шапиро Р. Прогноз на будущее / Р. Шапиро. – Москва : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 537 с. ; Shapiro R. *Prognoz na budushchee* / R. Shapiro. – Moskva : AST: AST MOSKVA, 2009. – 537 s.

10. Танги А. де. Великая миграция: Россия и россияне после падения железного занавеса / А. де Танги. – Москва : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 479 с. ; Tangi A. de. *Velikaya migratsiya: Rossiya i rossiyane posle padeniya zheleznogo zanavesa* / A. de Tangi. – Moskva : Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2012. – 479 s.

11. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики / С. Переслегин // Классика геополитики, XIX век : сб. / сост. К. Королев. – Москва, АСТ, 2003. – С. 680–700 ; Pereslegin S. *Samouchitel igry na «mirovoy shakhmatnoy doske»: osnovnye ponyatiya geopolitiki* / S. Pereslegin // *Klassika geopolitiki, KhIKh vek : sb.* / sost. K. Korolev. – Moskva, AST, 2003. – S. 680–700

12. Неклесса А. И. Антропоток в матрице геоэкономического универсума [Электронный ресурс] / А. И. Неклесса, интервью. вел Б. Межуев. – Режим доступа : <http://www.rulit.me/books/antropotok-v-matrice-geoekonomicheskogo-universuma-read-420207-4.html> ; Neklessa A. I. *Antropotok v matritse geoekonomicheskogo universuma* [Elektronnyy resurs] / A. I. Neklessa, intervyyu. vel B. Mezhuiev. – Rezhim dostupa : <http://www.rulit.me/books/antropotok-v-matrice-geoekonomicheskogo-universuma-read-420207-4.html>

13. Крылов К. Идентичность и антропоток [Электронный ресурс] / К. Крылов // Государство и антропоток. – Режим доступа :

<http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a122.htm> ; Krylov K. Identichnost i antropotoki [Elektronnyy resurs] / K. Krylov // Gosudarstvo i antropotok. – Rezhim dostupa : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a122.htm>

14. Як змінилася кількість переселенців в Україні за 2016-2017 рр. [Електронний ресурс] // Слово і діло. Аналітичний портал. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-pereselencziv-ukrayini-2016-2017-roky> ; Yak zminylasya kilkist pereselentsiv v Ukraini za 2016-2017 rr. [Elektronnyi resurs] // Slovo i dilo. Analitychnyi portal. – Rezhym dostupu : <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-pereselencziv-ukrayini-2016-2017-roky>

15. Малиновська О. А. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз [Електронний ресурс] : [аналітична записка] / О. А. Малиновська. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf. ; Malynovska O. A. Vnutrishnia mihratsiia ta tymchasovi peremishchennia v Ukraini v umovakh politychnykh ta sotsialno-ekonomichnykh zahroz [Elektronnyi resurs] : [analitychna zapyska] / O. A. Malynovska. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf.

16. Від часу окупації Криму його населення збільшилось на 100 тис. осіб [Електронний ресурс] // Глобал аналітик. – Режим доступу : <http://www.global-analyt.com/noviny/%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%83-%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83-%D0%B9%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD/> ; Vid chasu okupatsii Krymu yoho naselennia zbilshylos na 100 tys. osib [Elektronnyi resurs] // Hlobal analytik. – Rezhym dostupu : <http://www.global-analyt.com/noviny/%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%83-%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83-%D0%B9%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD/>

17. Антоненко М. Циничная «открытка» из Ростова ко Дню Независимости [Электронный ресурс] / М. Антоненко // Хвиля. – 2016. – 29 августа. - Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/politics/tsinichnaya-otkryitka-iz-rostova-ko-dnyu-nezavisimosti.html> ; Antonenko M. Tsinichnaya «otkryitka» iz Rostova ko Dnyu Nezavisimosti [Elektronnyy resurs] / M. Antonenko // Khvilya. – 2016. – 29 avgusta. - Rezhim dostupa : <http://hvylya.net/analytics/politics/tsinichnaya-otkryitka-iz-rostova-ko-dnyu-nezavisimosti.html>

18. Роговик О. Сценарії та фактори майбутнього окупованого Криму [Електронний ресурс] / О. Роговик, Є. Соцька // Хвиля. – 2016. – 18 июля. - Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/politics/stsenariyi-ta-faktori-maybutnogo-okupovanogo-krimu> ; Rogovik O. Stsenariii ta faktori maybutnogo okupovanogo Krimu [Yelektronniy resurs] / O. Rogovik, Є. Sotska // Khvilya. – 2016. – 18 iyulya. - Rezhim dostupu : <http://hvylya.net/analytics/politics/stsenariyi-ta-faktori-maybutnogo-okupovanogo-krimu>

19. Путин на День Независимости подарил предателям Украины квартиры [Электронный ресурс] // Хвиля. – 2016. – 25 августа. - Режим доступа : <http://hvylya.net/news/digest/putin-na-den-nezavisimosti-podaril-predatelyam-ukrainyi-kvartiryi.html> ; Putin na Den Nezavisimosti podaril predatelyam Ukrainy kvartiry [Elektronnyy resurs] // Khvilya. – 2016. – 25 avgusta. - Rezhim dostupa : <http://hvylya.net/news/digest/putin-na-den-nezavisimosti-podaril-predatelyam-ukrainyi-kvartiryi.html>

20. Хусаинова А. Для российских военных в Крыму построили рекордное количество жилья [Электронный ресурс] / А. Хусаинова. – Режим доступа : <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2650498> ; Khusainova A. Dlya rossiyskikh voennykh v Krymu postroili rekordnoe kolichestvo zhilya [Elektronnyy resurs] / A. Khusainova. – Rezhim dostupa : <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2650498>

21. Казарин П. О чем молчит Крым в российских соцопросах [Электронный ресурс] / П. Казарин // Obozrevatel. – 2016. – 8 августа. - Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/48953-o-chem-molchit-kryim-v-rossijskih-sotsoprosah.htm> ; Kazarin P. O chem molchit Krym v rossiyskikh sotsoprosakh [Elektronnyy resurs] / P. Kazarin // Obozrevatel. – 2016. – 8 avgusta. - Rezhim dostupa : <http://obozrevatel.com/blogs/48953-o-chem-molchit-kryim-v-rossijskih-sotsoprosah.htm>

22. В НАТО подтверждают: американская разведка озвучила число российских солдат в Украине [Электронный ресурс] // Obozrevatel. – 2016. – 18 апреля. - Режим доступа : <http://obozrevatel.com/crime/69432-v-nato-podtverzhdaiut-amerikanskaya-razvedka-ozvuchila-chislo-rossijskih-soldat-v-ukraine.htm> ; V NATO podtverzhdaiut: amerikanskaya razvedka ozvuchila chislo rossiyskikh soldat v Ukraine [Elektronnyy resurs] // Obozrevatel. – 2016. – 18 aprelya. - Rezhim dostupa : <http://obozrevatel.com/crime/69432-v-nato-podtverzhdaiut-amerikanskaya-razvedka-ozvuchila-chislo-rossijskih-soldat-v-ukraine.htm>

23. Краткий аналитический отчёт по итогам исследования «Открытое мнение – Крым» [Электронный ресурс] // Открытое мнение. Независимый социологический проект. – Режим доступа : http://www.openopinion.ru/news/opublikovan_kratkiy_analiticheskiy_otchyot.html ; Kratkiy analiticheskiy otchet po itogam issledovaniya «Otkrytoe mnenie – Krym» [Elektronnyy resurs] // Otkrytoe mnenie. Nezavisimyy sotsiologicheskyy proekt. – Rezhim dostupa : http://www.openopinion.ru/news/opublikovan_kratkiy_analiticheskiy_otchyot.html

24. Константинов А. Знаю точно, наступать мы не способны: боевики ЛНР отказываются воевать [Электронный ресурс] / А. Константинов // Апостроф. – 2016. – 26 августа. - Режим доступа : <http://apostrophe.com.ua/article/society/2016-08-25/znayu-tochno-nastupat-myi-ne-sposobnyi-boeviki-lnr-otkazyvayutsya-voevat/6986> ; Konstantinov A. Znayu tochno, nastupat my ne sposobny: boeviki LNR otkazyvayutsya voevat [Elektronnyy resurs] / A. Konstantinov // Apostrof. – 2016. – 26 avgusta. - Rezhim dostupa : <http://apostrophe.com.ua/article/society/2016-08-25/znayu-tochno-nastupat-myi-ne-sposobnyi-boeviki-lnr-otkazyvayutsya-voevat/6986>

25. Россия грабит и губит Донбасс дикими темпами [Электронный ресурс] // DDK.DN.UA. – 2016. – 18 марта. - Режим доступа : <http://ddk.dn.ua/news/article/5093/> ; Rossiya grabit i gubit Donbass dikimi tempami [Elektronnyy resurs] // DDK.DN.UA. – 2016. – 18 marta. - Rezhim dostupa : <http://ddk.dn.ua/news/article/5093/>

26. Кількість переселенців із зони АТО і Криму продовжує зростати [Електронний ресурс] // Українські новини. – 2016. – 25 квітня. - Режим доступу : <http://ukranews.com/ua/news/424759-kilkist-pereselenciv-iz-zony-ato-i-krymu-prodovzhuye-zrostaty> ; Kilkist pereselentsiv iz zony ATO i Krymu prodovzhuie zrostaty [Elektronnyi resurs] // Ukrainski novyny. – 2016. – 25 kvitnia. - Rezhym dostupu : <http://ukranews.com/ua/news/424759-kilkist-pereselenciv-iz-zony-ato-i-krymu-prodovzhuye-zrostaty>

Стаття надійшла до редакції 25.04.2018 р.

Т.К. Пояркова

МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ –ЗАСІБ ВЕДЕННЯ «НОВОЇ» ВІЙНИ

У статті розглядаються наукові підходи до визначення сутності сучасних війн. Наведено різні точки зору щодо визначення причин виникнення та напрямів спрямування міграційних потоків. У контексті поняття «сучасна війна» проаналізовано наслідки російсько-українського конфлікту (із 2014 по сьогоднішня) крізь призму міграційних процесів.

У статті висвітлюються відмінності між демографічною політикою РФ на окупованих територіях в Криму та «ЛНР-ДНР». Було встановлено, що в Криму РФ активно «витискує» кримських татар, водночас замінюючи місцеву політичну еліту представниками з материкової Росії, та активно заселяє територію російськими військовими.

У статті приділяється увага тому, що демографічна політика Росії в «ЛНР-ДНР» відрізняється від кримської, а саме: військові РФ перебувають на цих територіях тимчасово. Водночас у «ЛНР-ДНР» спостерігається практика «стискування суспільства», де відтік населення спричиняється не тільки політичною ідентифікацією, а й реаліями скорочення економічної бази виживання.

У висновках статті вказується, що у тривалій перспективі наслідки демографічної політики Російської Федерації стосовно України перетворяться на фактор, що буде суттєво заважати поверненню окупованих територій до складу Української держави.

Ключові слова: російсько-українська війна, гібридна війна, сучасна війна, міграції, анексія Криму, ЛНР, ДНР.

УДК 323 008

О. О. Проскуріна

МІФОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

У центрі дослідження – посилення міфотворчої ролі засобів масової інформації в сучасних умовах, з розвитком нових інформаційних каналів комунікації та сучасних мережевих систем. Приблизнення впливу політичної міфології викликане історичними обставинами, які переживає сучасна Україна, і ставить перед нею завдання подолати кризу ідентичності, яка стала результатом руйнування самоідентифікації особистості в перехідному суспільстві. Саме для кризисного стану суспільства характерний стихійний процес активізації міфотворчості, без вивчення якого неможливо зрозуміти політичні події, що відбуваються. Адекватно зрозуміти та правильно прогнозувати сучасні політичні процеси й розвиток політичної культури без характеристики політичної міфології неможливо.

Ключові слова: політичний міф, політична міфологія, соціальний міф, культурний архетип.

Протягом тисячоліть людство бере участь у процесі міфотворчості, але до сьогодні дискусійними залишаються питання про сутність, функції, місце й роль міфу в сучасній культурі, що спричиняє появу різних, часом діаметрально протилежних думок і концепцій. Є спроби як деміфологізації масової свідомості, так і цілеспрямованого

конструювання політичних міфів. З огляду на це виникає необхідність осмислити таке складне явище, як політичний міф, звернутися до його вихідних понять і системних структур. Важливо знати, які особливості й можливості може мати політичний міф у політичному процесі як стабільних суспільств, так і (що особливо важливо для сучасної України) суспільств, які ідуть шляхом перетворень.

Метою цієї роботи є політологічний аналіз політичного міфу в контексті змін політичної культури України після 2014 року.

Визначити специфіку й роль політичного міфу в сучасному суспільстві неможливо без розгляду такої категорії, як „міф”. На нашу думку, вивчати сучасну міфологію без звернення до вихідних понять, категорій і системних структур міфології традиційної не можна. Проблема ускладнюється тим, що відсутнє єдине визначення як політичного міфу, так і міфу взагалі. Причини такої варіації ми постараємося виявити на основі історіографічного аналізу розвитку концепцій міфу.

Етимологія слова *міф* така: воно має індоєвропейський корінь *meudh-mudh-*, який означає „піклуватися про щось”, „мати на увазі щось”, „пристрасно бажати чогось” та ін. [1; 2]. У сучасній культурі поняття міф полісемічне. У традиційному розумінні міф – це оповідь, що виникає на ранніх етапах і в якій явище природи чи культури постає в одухотвореній та уособленій формі. У пізнішому трактуванні це історично зумовлений різновид суспільної свідомості. У новітніх тлумаченнях під міфом розуміють некритичне уявлення про реальність. Міф оцінюють, нарешті, як універсальний спосіб людського світовідчуття [2].

У прикладному аспекті дослідження політичної міфології викликане історичними обставинами, які переживає сучасна Україна і які ставлять перед нею завдання подолати кризу політичної ідентичності, що стала результатом руйнування самоідентифікації особистості в кризовому суспільстві. Саме для кризового стану суспільства характерний стихійний процес активізації міфотворчості, без вивчення якого неможливо зрозуміти політичні події, що відбуваються. Можна навіть сказати, що адекватно зрозуміти та правильно прогнозувати сучасні політичні процеси й розвиток політичної культури без характеристики політичної міфології неможливо.

У XIX столітті у зв'язку з науковим вивченням етнічних груп, які перебувають на ранніх стадіях розвитку, та дослідженнями в галузі релігії склалась антропологічна традиція вивчення міфу. У межах цього напрямку було виявлено практичну значимість міфології в житті традиційного суспільства, визначено зв'язок міфу та ритуалу, здійснено спробу отримати адекватне уявлення про життєдіяльність первісної людини та еволюцію міфологічного мислення. Видатні представники цієї традиції (Е. Тайлор, Д. Фрезер, Б. Малиновський, Л. Леві Брюль, Е. Дюркгейм) зробили свій внесок у розробку соціально-філософських концепцій міфу [3].

Структурно-семіотичний аналіз міфу передбачає розгляд його як найдавнішої знакової форми, вивчення глибинної міфологічної семантики й фольклорних архетипів. Семіотичний метод у дослідженні міфу в нашій країні застосовували Бацевич Ф., Павлюк Л. С., Юшина Н., Романенко М. А. та інш. [4] В Росії О. М. Фрейденберг [7], В. Я. Пропп, Є. М. Мелетинський, М. Могільнер [5, с. 13, 60 – 116, 187]. На Заході передусім К. Леві-Строс [6], Р. Барт [7]. Крім того, теорію та специфіку класичної міфології достатньо глибоко й усебічно розроблено в працях В. Вундта, А. Хюбнера, М. Бердяєва, Г. Гулиги, Р. Кайуа, Ф. Шелінга, А. Шопенгауера, К. Ясперса та ін. [3; 8].

Проблему соціально-політичної міфології як історіографічного феномену було поставлено на початку XX століття. Саме в цей період Ж. Сорель вводить у науковий обіг поняття „соціальний міф”. Відтоді починає формуватися самостійна галузь дослідження, предметом якої є соціально-політичні міфи, та закладаються основні напрями їх аналізу. Один з таких напрямів пов'язаний з Ф. Ніцше, який визнавав

необхідність свідомої міфотворчості й розглядав міф як необхідний горизонт людської свідомості. Феномен ідеології, яку ототожнювали з міфологією, аналізували К. Мангейм, В. Парето[8] та ін.

Сучасність породила також потребу в нових дослідженнях політичних процесів, пов'язаних з секуляризацією й масифікацією соціальних явищ, впливом на свідомість засобів масової інформації, виникненням тоталітарних режимів і нацизму, новими проявами ірраціональних мотивів у масовій поведінці, проблемою маніпулювання масовою свідомістю, іміджологією, виявом феномену політичного лідерства, проблемами сприйняття просторово-часових категорій. Виникла необхідність теоретично-прикладного вивчення особистості в політиці, політико-психологічних феноменів у масовій свідомості в межах інтегральної дисципліни „політична психологія”.

У літературі радянського періоду більшість праць, які зачіпали ті чи ті аспекти політичного міфу, вибудовували відповідно до прийнятих ідеологічних „табу”. Політичний міф розглядали як форму „хибної” свідомості, властиву „буржуазній” ідеології. Практично всі дослідження було зведено до викладу й критики західних концепцій політичного міфу.

Буржуазну ідеологію та політичний міф тим самим деякою мірою ототожнювали. На противагу висували марксистсько-ленінську ідеологію, яка за її природою й науковим характером нібито виключала міфотворчість (праці Є. Я. Баталова, П. С. Гуревича та ін.) [9; 10].

Міфи живляться нашими почуттями, емоціями, нашою пам'яттю. Викоренити міфи неможливо, так само як неможливо відмінити минуле людства. Американський соціолог У. Уорнер пише: „У деякому розумінні людська культура – це символічна організація збережених пам'яттю переживань мертвого минулого, які по-новому відчують і розуміють члени колективу, що здраствують. Притаманна людині особиста смерть і відносно безсмертя нашого біологічного виду перетворюють переважну частину нашої комунікації й колективної діяльності, у найширшому розумінні, на грандіозний обмін між живими й мертвими” [11, с. 68].

Основу політичної міфології становлять архетипи, „загальні апріорні схеми поведінки”, які наповнюються конкретним змістом у реальному житті кожної людини. К. Г. Юнг розглядав архетипи як особливі надособистісні (видові, групові) способи сприйняття й реагування на те, що відбувається навколо людини. Саме архетипи, вважав він, визначають подібність поведінки людей, які належать до „колективу” філогенетичного типу (наприклад, до одного етносу). К. Г. Юнг писав, що, „окрім нашої безпосередньої свідомості, яка має особистісну природу і яка, як нам видається, є єдиною емпірично даною психікою (навіть якщо ми приєднаємо як додаток особистісне несвідоме), існує інша психічна система, яка має колективну, універсальну й безособову природу, ідентичну в усіх індивідів [12, с. 146]. Це колективне несвідоме не розвивається індивідуально, але успадковується. Воно складається з передіснуючих форм, архетипів, які лише вдруге стають усвідомлюваними й надають визначеної форми змісту психіки.

Отже, міф – це феномен колективної психіки. Включаючись у міф, індивідуальна психіка розчиняється в колективній. Точніше, за К. Г. Юнгом, буде сказати, що свідомість індивіда занурюється в несвідоме, де будь-яка індивідуальність відсутня, а є лише колективне несвідоме – загальний базис для всіх людей, який залишився від попередніх поколінь. Міфи, що спираються на архетипи, глибоко вкорінені в менталітеті народу, тому їх практично неможливо знищити. Сила „вічних” міфів – в їхній здатності повертатися до життя в іншому обличчі.

Ще одне важливе джерело міфу – емоції. Поки є віра, живий і міф. Віра передбачає пригнічення критичного мислення. Вона абсолютна, адже не можна вірити наполовину.

Поки людина вірить у свого героя та його політичну діяльність, вона ототожнює реальність з міфом, реального політика з героїчним образом. Відповідно й поведінка людини, захопленої міфом, стає програмованою й передбачуваною. Управляють поведінкою за допомогою стереотипів.

Термін „стереотип”, запозичений з поліграфії, ввів американський журналіст У. Ліппман [13]. Для того, щоб охарактеризувати предмет, не обов’язково його бачити. Спочатку його визначають, а потім розглядають. Із зовнішнього світу людина виділяє те, що визначено культурою, і сприймає це через стереотипи. „Стереотип – це щось непорушне, схоже на сині вікна на Бікон-стріт і дворецький на балі-маскараді, який вирішує, чи одягнений прибулець у належний карнавальний костюм, чи ні. Нічого так не опирається освіті чи критиці, як стереотип”. Крізь призму стереотипів сприймаються реальні предмети, стосунки, події, дійові особи. Стереотипи – невід’ємні компоненти індивідуальної та масової свідомості. Завдяки їм відбувається необхідне скорочення сприйняття й інших інформаційних та ідеологічних процесів у свідомості. Стереотипна картина світу може бути не повною, але це картина можливого світу, до якого людина пристосовується й відчуває себе його складовою частиною. Стереотип відторгає будь-яку інформацію, що надходить ззовні й не вкладається в задані ним рамки. Навіть особистий досвід індивіда іноді слабне перед силою стереотипу.

Вочевидь, для появи міфів необхідний відповідний психологічний стан суспільства, наявність у політиці напруженої ситуації, коли можна легко повірити в гнаних ворогів і катастрофу й коли в це хочеться вірити. Невипадково дослідники дійшли висновку, що наявна деяка закономірність: політичні міфи утверджуються найлегше в країнах, де існують кризисні ситуації, політична нестабільність, а населення відчуває невпевненість у майбутньому. Однак наявність цієї закономірності не виключає утвердження політичних міфів і в країнах з благополучною соціально-політичною ситуацією, де передумовою постають бажання й надії людей як колективне несвідоме, що потребує відповідного оформлення (зокрема й у міфі).

Узагальнюючи дослідження міфологічних основ політичної культури в умовах соціокультурної кризи до форми ідентифікаційної кризи особистості, можна з упевненістю сказати, що криза ідентичності пов’язана з руйнуванням уявлень, які лежать в основі самоідентифікації особистості: про власне „я”, про неперервність свого існування в часі й просторі (своєрідне звуження, аж до есхатологічного настрою), а також втрати сенсу життя (неможливість суб’єктивного контролю над подіями, що відбуваються). Можна погодитися з багатьма дослідниками, що руйнування „картини світу” людини за відсутності адекватної компенсації лежить в основі формування кризи ідентичності, наприклад, у сучасній Україні. Існує кілька реакцій особистості на цей стан: від немотивованої агресії до пошуку нової ідентичності. В. О. Ядов виділяє два процеси цього пошуку: відчуження від соціуму та орієнтація на побут, життя „одним днем” чи звернення до абстрактних „вищих” цінностей, сприйманих у спрощеній, стереотипізованій формі. При першому підході формується готовність пожертвувати правами та свободами заради безпеки й виживання [14]. Протягом кількох років суспільна думка в Україні відображала незадоволення станом справ у країні. Узагальненим вираженням цього незадоволення стала вимога „порядку”, який перетворився на чи не домінуючу в масовій свідомості цінність. Це стимулювало пошук сили, яка могла б не лише забезпечити стабільність і безпеку, але й дати надію на оновлення й вихід з кризи.

У масовій свідомості змінилася сама парадигма лідера – від „чисто політичного”, до „господарника”, здатного навести лад і забезпечити деякі гарантії виживання й безпеки, нехай не для всіх, і не в масштабах всієї держави. При такій прагматичній політиці у людей немає ні минулого, ні майбутнього, а час закінчується сьогоднішнім

днем. У кінцевому підсумку це може призвести до деградації суспільства. Другий підхід був пов'язаний з утвердженням в Україні нових ринково-ліберальних цінностей, але це не принесло очікуваних результатів і сьогодні викликало нову хвилю розчарування.

Не помилимося, якщо скажемо, що, пройшовши понад 20-літній період побудови власної державності, Україна має сьогодні виразну особливість політичної культури – постійну присутність і відтворення в ній архетипних рис культури, втілюваних, зокрема, у міфах.

Як відомо, картина світу архаїчного суспільства організована за принципом дуалізму, звідси універсальний розподіл на „своїх” і „чужих”, „друзів” і „ворогів”. Уважаємо, що „тільки відчуття, що є „вони”, народжує бажання самовизначитися щодо „них”, відокремитися від них як „ми”. „Ми” – це вже значно складніше й абстрактніше. Це не просто усвідомлення реального взаємозв'язку, повсякденного зчеплення відомої кількості індивідів. На ділі це усвідомлення досягається лише через антитезу, через контраст: „ми” – це ті, які не вони; ті, які не „вони”, це – істинні люди.

Отже, „ми”, протиставлене категорії „вони”, стало універсальною формою самосвідомості будь-якої спільноти людей. Неважко переконатися, що вказані принципи деякою мірою визначають ставлення громадян України до політики. Її мислять не як простір діалогу, а радше як арену боротьби сил „добра” і „зла”, де образ ворога стає основним елементом, що забезпечує інтеграцію.

Розміщення соціального простору влади максимально близьке до категорії „ми”. Тому образ влади в радянському суспільстві наділяли такими характеристиками, як аскетизм з вираженим ідеалом бідності, здатність до самопожертви, віддане служіння спільній справі. У ситуації середини 1990-х рр. влада абсолютно не приховувала власний вихід з категорії „ми” й чітко виявила нові риси, головною з яких стало використання делегованих народом повноважень в особистих інтересах і як наслідок матеріальне збагачення. Саме в цій площині розвивався конфлікт неприйняття влади на рівні масової свідомості, носії якої продовжували керуватися якщо не колишніми цінностями (аскетизм, вирівнювання за невисокими доходами влади й підданих), то принаймні очікуваннями від влади якихось дій в інтересах народу.

Пріоритетне значення в образі „ми” для України має наявність у політиці механізму витіснення поразок або шляхом „призначення” зрадників, які несуть відповідальність за поразку (наприклад, „злочинна влада Януковича та його команди”), або фокусуванням уваги не на поразці, а на героїчній боротьбі з ворогом.

Сприйняття світу на основі дихотомічної моделі „ми – вони” формує уявлення про локальну територію (сакральний Космос), на якій проживає деяка спільнота, і навколишній ворожий простір. Оскільки для архаїчної свідомості характерне злиття особистості з групою, яка ідентифікується з територією проживання або тотемом-предком, для міфологічної людини життя поза цією спільнотою й територією неможливе. Індивідуальне „я” в цьому випадку не усвідомлене й не виділене.

В умовах соціокультурної кризи сучасна людина готова відмовитися від індивідуальності в обмін на відчуття безпеки, яке дає реальне чи міфологічне злиття з групою. Ідентифікація відбувається за етно-конфесійними характеристиками, а потім доповнюється регіональними, де регіон постає як аналог общини-світу та протистоїть центру.

Сьогодні суспільство стихійно шукає нові концептуальні політичні міфи, наприклад, почалося відродження героїчних образів в особах С. Петлюри, Я. Стецька, Р. Шухевича, С. Бандери, Є. Коновалець та ін. Особистості неоднозначні в історії, але багато хто бажає, щоб такі особистості з'явилися й стали національними героями-визволителями народу. Це прояв особливості смутного часу або політичної кризи, коли актуалізується міф про героя-спасителя, який усіх врятує, наведе лад і покарає винних.

Недаремно образ загальнонаціонального лідера завжди пов'язаний з силовими елементами й жорсткою позицією, символічно це знаходить відображення в порівнянні з хижими тваринами й темними тональностями відтінків, хоча до кінця герой-лідер не може символізувати тільки чорний колір, оскільки це вже характеристика антигероя, який постає в ролі ворога.

Отже, хоча до кінця героїчний міфічний образ ще не сформований і не проявились усі функції героя, а його призначення залишається невиконаним, суспільство вже сприйняло цей міф, тому що довго його шукало, і в колективному образі істинного правителя втілило уявлення про народну справедливість. Можливі кілька варіантів розвитку цього героїчного міфу – або він укріпиться, і це проявиться в міфічній спадковості передачі влади, або відбудеться трансформація образу героя в антигероя, що більш вірогідно.

Для появи міфів підґрунтям стає відповідний психологічний стан суспільства, наявність напруженої ситуації, коли відбувається реанімація архаїчних основ культури. Руйнування уявлень, що лежать в основі самоідентифікації особистості, в умовах соціокультурної кризи в Україні пов'язане з відсутністю адекватної компенсації замість знищеної картини світу, створеного попередніми поколіннями. Це приводить до пошуку нової ідентичності та сприяє поширенню девіантних форм поведінки й поглибленню світоглядної кризи.

Можна вивести деяку закономірність – політичні міфи утверджуються найлегше в країнах, де існують кризисні ситуації й політична нестабільність. Однак наявність цієї закономірності не виключає утвердження політичних міфів і в країнах з благополучною соціально-політичною ситуацією, де передумовою постають бажання й надії людей як колективне несвідоме, що потребує відповідного оформлення (зокрема й у міфі). Отже, міфи існують і в авторитарних, і в демократичних суспільствах, але вони ґрунтуються на різних міфологемах і відображають різні традиції політичної культури.

Список використаної літератури

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 20-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1988. – С. 287; Ozhegov S. I. Slovar' russkogo jazyka: ok. 57 000 slov / pod red. chl.-korr. AN SSSR N. Ju. Shvedovoj. – 20-e izd., ster. – M.: Rus. jaz. 1988. – С. 287.
2. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – С. 377 – 379; Filozofskij jenciklopediceskij slovar'. – M.: Sov. encikl., 1983. – S. 377 – 379.
3. Лосев А. Ф. Мифология // философская энциклопедия – М., 1964. – Т. 3. С.457-467; Losev A. F. Mifologija // filozofskaja jenciklopedija – M., 1964. – Т. 3. S.457-467.
4. Див. Басевич Ф. Нариси комунікативної лінгвістики / Ф. Басевич. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету, 2003. – 247 с.; Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. С. Павлюк. – Львів: ПАІС, 2006. 120 с.; Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу / Вісник львівського університету. Філософсько-політичні студії 2010. Випуск 1. С 12-19. Div.: Bacevich F. Narisi komunikativnoї lingvistiki/F. Bacevich. – L'viv: Vidavnichij centr L'vivs'kogo nacional'nogo universitetu, 2003. – 247 s.; Pavljuk L. S. Zn ak, sim / mif u massovij komunikacii / L. S. Pavljuk. – L'viv: PAIS, 2006, 120 s.; Jushina N. Teorija znakov jak metod doslidzhennja politichnogo obrazu / Visnik L'vivs'kogo universitetu filozofs'ko-politologichni studii 2010. Vipusk 1. S. 12-19.
5. Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства : миф и сказка. – М. : КомКнига, 2005. – 208 с.; Shinkarenko V. D. Smyslovaja struktura sociokul'turnogo prostranstva: mif i skazka. – M.: KomKniga, 2005. – 208 s.
6. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983.; Levi-Stros K. Strukturnaja antropologija. – M., 1983.

7. Див.: Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989; Фрезер Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии. – М., 1980; Малиновский Б. Магия; наука и религия. – М., 1992; Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни // Религия и общество. – М., 1996.: Div.: Tajlor Je. B. Pervobytnaja kul'tura. – М., 1989; Frezer D. Zolotaja vetv': issledovanie magii i religii. – М., 1980; Malinovskij B. Magija; nauka i religija. – М., 1992; Levi-Brjul'L. Sverhjestestvennoe v pervobytnom myshlenii. – М., 1994; Djurkgejm Je. Jelementarnye formy religioznoj zhizni // Religija i obshhestvo. – М., 1996.

8. Див.: Фрейденоберг О. М. Миф и литература древности. – М., 1978; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986; Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 2000; Могильнер М. Мифология „подпольного человека”: радикальный микрокосм в России начала XX века как предмет семиотического анализа. – М., 1999; Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983; Барт Р. Мифологии. – М., 1996.: Div.: Frejdenberg O. M. Mif i literatura drevnosti. – М., 1978; Propp V. Ja. Istoricheskie korni volshebnaj skazki. – L., 1986; Meletinskij E.M. Pojetika mifa. – М., 2000; Mogil'ner M. Mifologija „podpol'nogo cheloveka”: radikal'nyj mikrokosm v Rossii nachala XX veka kak predmet semioticheskogo analiza. – М., 1999; Levi-Stros K. Strukturnaja antropologija. – М., 1983; Bart R. Mifologii. – М., 1996.

9. Баталов Э.Я. Русская идея и Американская мечта. М., 2001. – 590 с.: Batalov E. Ja. Russkaja ideja i Amerikanskaja mehta. М., 2001. – 590 s.

10. Гуревич П. С. Культурология. – М.: Знание, 1986: Gurevich P. S. Kul'turologija. – М.: Znanie, 1986.

11. Уорнер У. Живые и мертвые. – М.: Университ. кн., 2000: Uorner U. Zhivye i mertvye. – М.: Universitet. kn., 2000.

12. Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов. – Минск. 2004. – С.146: Jung K. G. Dusha i mif. Shest' arhetipov. – Minsk. 2004. – S.146.

13. Липман У. Общественное мнение. – М.: Ин-т фонда „Общественное мнение”, 2004. – С. 186: Lipman U. Obshhestvennoe mnenie. – М.: In-t Fonda „Obshhestvennoe mnenie”, 2004. – S. 186.

14. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89 – 105, 416: Jadov V. A. O dispozicionnoj reguljácii social'nogo povedenija lichnosti // Metodologicheskie problemy social'noj psihologii. – М.: Nauka, 1975. –S. 89 – 105, 416.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

O. Proskurina

MYTHIOLOGICAL MEASUREMENT OF POLITICAL CULTURE: THEORETICAL BASIS AND POLITICAL PRACTICE

At the center of the study is the strengthening of the myth-making role of the media in modern conditions, with the development of new information channels of communication and modern network systems. The increase in the influence of political mythology is due to the historical circumstances experienced by modern Ukraine, and sets it the task of overcoming the identity crisis, which resulted from the destruction of identity self-identification in a transitional society. It is for the crisis state of society characterized by the spontaneous process of activating myth-creation, without which it is impossible to understand the political events that occur. It is impossible to understand adequately and to correctly predict modern political processes and the development of political culture without the characteristics of political mythology.

It has been established that political myths are most easily established in countries where there are crisis situations and political instability. However, the presence of this pattern does not exclude the affirmation of political myths and in countries with a successful socio-political situation, where the premise is the desire and hope of people as a collective unconscious, which

requires appropriate design (including in the myth). Thus, myths exist in authoritarian and democratic societies, but they are based on different mythological logos and reflect different traditions of political culture.

Key words: *political myth, political mythology, social myth, cultural archetype.*

УДК 323.173(045)

Є.В. Рябінін

СЕПАРАТИЗМ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЙОГО ВИЯВЛЕННЯ

Проаналізовано основні підходи до трактування поняття «сепаратизм» та «сецесія». Виявлено основні відмінності у вищезазначених поняттях. Виявлено основні причини, які є каталізатором для посилення сепаратистських та сецесіоністських процесів. В цьому контексті підкреслено, що каталізатором для сепаратистських процесів може бути будь-яка причина, яка використовується населенням регіону, що тяжіє до відокремлення від держави, для посилення тиску на центральну владу для отримання певного набору прав або для створення незалежної держави. Вперше в політичному дискурсі розроблено формулу сепаратизму, використання якої може допомогти центральній владі своєчасно попередити прояв сепаратизму та встановити конструктивний діалог із сепаратистським регіоном для запобігання переведення конфлікту в активну фазу її проявлення. Перелічено основні складові, які впливають на посилення сепаратистських тенденцій в регіоні.

Ключові слова: *сепаратизм, націоналізм, сецесія, формула сепаратизму.*

Питання сепаратизму дуже гостро стоїть на порядку денному в Україні. В деяких країнах колишнього СРСР з тих чи інших причин відбувались військові конфлікти, головною метою яких було отримання незалежності або збільшення прав для тієї чи іншої етнічної групи. Проблема України полягає в тому, що вона є «розколотою» країною, про що йдеться у праці С.Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» [8, с. 255]. Мешканці Західної та Східної України протягом усього часу незалежності держави мали різні погляди на можливі шляхи розвитку держави. Це стосувалося не лише зовнішньополітичних пріоритетів, але й гуманітарних питань (мова, історичні події, релігійні питання). Події 2014 року виявились каталізатором протистояння не лише Заходу та Сходу України, але й двох філософій відносно подальшого розвитку держави.

Ще на початку незалежного існування України було зрозуміло, що жодна сторона не погодиться прийняти протилежну їй філософію, а отже, повинен виникнути військовий конфлікт, що сьогодні й спостерігається в Україні. Питання сепаратизму гостро проявило себе лише після подій 2014 року, до цього періоду політики та експерти його замовчували та робили вигляд, що сепаратизм в активній формі свого проявлення неможливий. Події в АРК в 1995 році та «помаранчева» революція на деякий період стимулювали серйозне обговорення цього питання. Крім того, були знайдені варіанти вирішення проблеми, які не дозволили перевести політичне протистояння в гострий громадянський конфлікт. І якщо в 2004 році в більшій мірі це було протистояння на рівні політичних еліт за економічний вплив в державі, то після подій 2014 року максимально було втягнуто населення всієї держави у громадянське протистояння. Це відбувалось за підтримки також впливових міжнародних акторів (США та РФ), які знаходяться між собою в стані геополітичного конфлікту як таласократична та телурократична держава, а Україна є полігоном їх зіткнення.

Не менш серйозним в цьому аспекті є ситуація в Іспанії, Іраку, Бельгії, Італії, Росії та інших країнах, в яких етнічні групи намагаються час від часу отримати якомога більше прав або взагалі стати незалежною державою.

Отже, сьогодні є дуже актуальним аналіз в політичному дискурсі такого явища як сепаратизм. Крім того, важливо постійно моніторити ситуацію в потенційно сепаратистському регіоні та заздалегідь розробити варіанти вирішення потенційної проблеми. Отже, метою статті є аналіз такого явища як сепаратизм та методологія його передбачення.

Слід зазначити, що в останній час в українському політичному дискурсі почали приділяти увагу процесам сепаратизму лише із початком військово-політичної кризи в Україні. До цього в переважній більшості аналізувалися такі питання як «ідентичність» та «етнонаціональні проблеми». Вищеперелічені питання знайшли відображення у працях таких відомих українських вчених, як Войналович В.А., Нагорна Л.П., Римаренко С.Ю., Панчук М.І., Котигоренко В.О., Євтюшкін І., Харабуга В. Серед іноземних експертів цим питанням займалися Здравомислов О., Степанов Є., Гарр Т.Р., Тофт М., Бойл К., Енглеберг П. Що стосується безпосередньо питань сепаратизму, то в Україні була захищена лише одна кандидатська дисертація – «Сепаратизм як феномен сучасної політики», автор В.Дівак.

На сьогоднішній день кількість робіт з приводу сучасних подій в Україні збільшилося. Але в переважній більшості вони носять описовий або емоційно-пропагандистський характер. Бракує серйозних праць з цього питання.

Серед фундаментальних робіт стосовно військово-політичної кризи в Україні слід відзначити наступні: «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій в Україні» [3], «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» [4], «Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність» [1], «Донбас в етнополітичному вимірі» [2].

Всі вище перелічені праці є дуже глибокими та змістовними, але практично кожна з них робить наголос на етнічній складовій військово-політичного конфлікту на Донбасі. Тобто, можна зробити висновок про те, що експерти та науковці в переважній більшості вважають етнічність головним каталізатором сучасних подій в Україні.

Перш за все, слід наголосити на тому, що як серед пересічних громадян, так й в політичному дискурсі не зовсім вірно вживається та розуміється поняття «сепаратизм». В переважній більшості під сепаратизмом розуміється бажання того чи іншого регіону вийти зі складу держави та утворити незалежну державу. Але, в контексті цієї проблеми, слід говорити про сецесію.

Ключовим поняттям, що підкреслює дезінтеграційні тенденції в трансформації політичного простору світу, є сецесія. Цей термін зародився ще в Стародавньому Римі - так називали демонстраційний вихід плебеїв зі складу римської громади і вихід за межі міста. Згодом значення терміна розширилося, його стали трактувати як відділення частини від цілого за умови, що імпульс виходить від самого об'єкта, що відокремлюється. У вузькому розумінні сецесія є вихід частини держави з її складу [6, с. 21].

Дуже вдалим є дефініція сепаратизму, яка надається в Політологічному енциклопедичному словнику, а саме: сепаратизм – це рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, мовними чи релігійними ознаками. Об'єктивною передумовою його є переважно факт розбіжності етнічних одиниць та державно-політичних утворень. Більшість сучасних держав є поліетнічними. Це часто призводить до спричинення соціальних та етнічних конфліктів. Сепаратизм також можна розглядати і як форму політичної опозиції, суб'єктом якої є

етнічна одиниця, котра складає меншість населення, а об'єктом – політична влада держави, що одночасно репрезентує домінуючий етнос. Сепаратизм припускає вирішення суперечностей між етнічною меншістю та політичною владою шляхом виведення частини території, населенням якої є ця меншість. Виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов: по-перше, дискримінація етнічної меншості з боку державної влади, а по-друге, активна національна політична протоеліта, яка б очолила цей рух. Однією з форм дискримінації є культурний імперіалізм, суть якого полягає в тому, що культура так званої великої нації репрезентується як прогресивна, модерна, а культура етнічної меншості розглядається при цьому як примітивна [5, с. 317].

Існує декілька думок стосовно того, що викликає сепаратизм – економічний дисбаланс, культурні чи політичні протиріччя. Слід зазначити, що не існує якоїсь однієї відповіді чи пояснення посилення сепаратистських настроїв в тому чи іншому регіоні. Існує багато прикладів, коли більш розвинені регіони не бажають дотатувати менш розвинені: сепаратистські регіони відрізняються від всієї країни за показниками добробуту, людського капіталу та природних ресурсів. Бідні регіони звинувачують центр в тому, що вони не є достатньо розвиненими та вважають бунтарську активність найбільш привабливою; коли населення регіонів, які розвивалися чи колись належали до різних імперій, а отже, до різних культурно-ментальних систем, не сприймають одне одного; коли представники деяких регіонів країни не сприймають керівництво країни, оскільки воно представляє інші регіони.

В контексті цього питання слід зазначити, що сепаратизм має пройти декілька етапів своєї еволюції. Д.В. Заець зображує регіоналізм, автономізм і сецесіонізм у вигляді фаз континуального вектора дезінтеграції, які послідовно змінюють один одного з посиленням вимог політичної, культурної та економічної самостійності [6, с. 25].

Сецесіоністський рух може формуватися в тому випадку, якщо існуючі кордони не збігаються з «ідеальними». Основним фактором тут є націоналізм, що співвідносить кордон з населенням прилеглих областей і всієї держави в цілому. В.А. Колосов вважає примітивною теорію етнічних природних кордонів, що показує держави з лінгвістичними розломами [6, с. 96].

У політичній географії є розділ лімологія або кордонознавство. Одна з основних її тез свідчить про те, що прагнення до утворення нових кордонів пов'язано з еволюцією групових територіальних ідентичностей. Кордони трактуються як порівняно недавні соціальні конструкти, що створюються спочатку в соціальних уявленнях, а потім вже делімітуються на мапі. Інакше кажучи, населення держави з усталеними кордонами може дробитися на групи різного масштабу, утворені на основі загальної національної ідентичності, яка пов'язує індивідумів як один з одним, так і з певною територією з власними кордонами. Відповідно до принципу націоналізму ці уявні кордони сприймаються членами групи-нації як природні і єдино можливі кордони держави, спроба реалізації цих переконань на практиці призводить до утворення сецесіоністського руху.

Кетрін Бойл та П'єр Енглеберт в своїй праці «Первинність політики в сепаратистській динаміці» (Katharine Boyle, Pierre Englebert «The Primacy of Politics in Separatist Dynamics») вважають, що сепаратизм є відповіддю стосовно політичних умов, аніж маніфестацією культурних відмінностей чи експлуатація економічних можливостей. хоча з цією тезою неможливо погодитися. Річ у тому, що невдоволення економічним станом, або якійсь культурні розбіжності є насамперед первинною причиною невдоволення або керівництвом держави, або перебуванням в складі країни взагалі [8]. Саме політична складова вважається єдиною сферою, в межах якої можливо повернути до себе увагу, за необхідністю, навіть агресивно. Проводячи якійсь

культурні заходи неможливо для етносу довести свою оригінальність чи привернути увагу, а якщо культурну ідентичність заполітизувати, роблячи акцент на тому, що центральна влада або інші регіони розглядають її як таку, що повинна бути «знищена», є можливість не лише привернути увагу до себе, а й очолити протистояння центру.

Автори дослідження також надають перелік чинників, які можуть стимулювати сепаратизм:

- чим молодшою є країна, тим більше є можливостей сепаратистських течій;
- чим більше є країна, тим більше можливостей, що країна буде розірвана сепаратистськими течіями;
- політичний режим: демократичні чи авторитарні режими є відносно мирними, тоді як перехідні режими стикаються з сепаратизмом набагато частіше;
- процес демократизації та економічної трансформації призводять до загострення етнічної ідентичності;
- міжнародна атмосфера чи положення в регіоні, де знаходиться країна;
- чим бідніше регіон, тим більше він схильний до сепаратизму [8]. Це не є аксіомою, оскільки ми знаємо про те, що найбільш розвинена Північна Італія воліє незалежності від відсталого в економічному сенсі Півдня. Крім того, заможна Каталонія вважає, що вона сама має можливість вирішити питання сучасного фінансово-економічної кризи, не перебуваючи в складі Іспанії. З іншого боку, бідні регіони висувають центральному керівництву заяви про те, що центр не приділяє їм достатньо уваги в економічному сенсі, вважаючи, що самостійність призведе до більш успішної економічної політики регіону.

Виходячи з вищезазначеного, постає питання – чи можливо дати одну та єдину оцінку сепаратизмові. Багато експертів чи політиків розглядає його лише через негативну призму, відстоюючи тезу про важливість збереження країни в межах існуючих кордонів. Сепаратизм – це прагнення до, з одного боку, руйнації держави, а з іншого боку, до державотворення. І чи можна робити однозначні вислови про те, що сепаратизм є якимось негативним явищем. Якщо сепаратизм відбувається без кровопролиття та демократичними методами, це є вірним вирішенням проблеми, коли етнос не має бажання мешкати в одній державі з іншим етносом, який є державотворчим та пригнічує цей народ, нав'язуючи свою модель розвитку всього суспільства. Після розділення країни той чи інший етнос не пропадає, а, навпаки, має можливість самостійно налагодити розвиток своєї країни та інтегруватися у світове суспільство. Таким прикладом є Чехія та Словаччина, країни Балтії, деякі країни колишньої Югославії.

Для кожної держави, яка може зіткнутися з проблемами сепаратизму, слід максимально чітко та глибиною проаналізувати причини, які можуть стати катализатором сепаратистських процесів. Автор статті пропонує свій погляд стосовно цього аналізу та перелічує ті складові, яким повинна приділятися увага. Крім того, автор пропонує розроблену ним формулу сепаратизму, яка також може дати відповідь стосовно ступеня схильності того чи іншого регіону до сепаратизму, а саме:

$$P_{ij} = \frac{X - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}$$

в якій P_{ij} – стандартизована оцінка, X – фактичний показник об'єкту, $X_{\min} = 1$ ранжування йде від 0 до 1, чим ближче показник до 1, тим вище вірогідність сепаратизму.

Отже, для цієї формули мають бути використанні наступні складові:

Перша група складових – Характеристика групи:

мова

Кількість балів	Характеристика складової
-----------------	--------------------------

1	мешканці регіону розмовляють на тій ж саме мові що і вся держава
2	змішана, але переважає державна мова
3	змішана, але переважає мова етносу (не державна)
4	тільки на мові свого етносу

віросповідання

Кількість балів	Характеристика складової
1	віросповідання така ж як і у всій країні
2	з деякими відмінностями
3	абсолютно інша, ніж в більшості регіонів країни

традиції і свята

Кількість балів	Характеристика складової
1	традиції і свята такі ж як і у всій державі
2	з деякими відмінностями
3	абсолютно інша, ніж в більшості регіонів держави

концентрація етногрупи

Кількість балів	Характеристика складової
1	розкидані по території всієї держави
2	є меншістю в регіоні
3	є більшістю в регіоні
4	сконцентрована в цілому регіоні

історичні чинники

Кількість балів	Характеристика складової
1	не мала автономії в складі держави раніше
2	не мала суверенітету
3	мала автономний статус в державі
4	перебувала в складі іншої держави, в якій проживає її споріднена група
5	була незалежною

досвід сепаратизму

Кількість балів	Характеристика складової
1	не проявляла сепаратистських тенденцій
2	заявляла про бажання отримати автономію
3	заявляла про бажання возз'єднатися зі спорідненою групою в іншій країні
4	заявляла про бажання отримати незалежність

Друга група складових – Рівень обмежень розвитку регіону:

політична участь

Кількість балів	Характеристика складової
1	є повний доступ до політичної влади без обмеження
2	бере участь в політичному житті держави, але не робить певного впливу
3	виключена з процесу прийняття рішень

економічна дискримінація

Кількість балів	Характеристика складової
1	отримує достатньо коштів з державного бюджету, не обмежена в можливості вести економічну діяльність
2	віддає в бюджет більше коштів, ніж отримує назад
3	наражається на серйозну дискримінацію, можливість вести економічну діяльність обмежена

обмеження щодо мови

Кількість балів	Характеристика складової
1	не відчуває обмежень
2	відчуває невеликі обмеження
3	діловодство державною мовою, але в побуті - мова меншини
4	тотальна дискримінація зі спробами заборонити мову на всіх рівнях

організація і презентація групи

Кількість балів	Характеристика складової
1	представлена в органах влади
2	слабо представлена в органах влади на рівні держави, і тільки представлена на місцевому рівні
3	не представлена окремою партією навіть на місцевому рівні

політичне і культурне невдоволення

Кількість балів	Характеристика складової
1	не висловлює невдоволення політичною ситуацією в країні
2	вимагають зниження дискримінації
3	політично незадоволені і вимагають автономії
4	політично незадоволені і вимагають незалежності

методи вимог

Кількість балів	Характеристика складової
1	немає конкретних вимог, все влаштовує

2	висловлюють вимоги в законному порядку через інститут депутатства
3	вимоги на мітингах і демонстраціях
4	застосування сили, терору

конфлікти з центральною владою

Кількість балів	Характеристика складової
1	немає конфліктів, повне взаєморозуміння
2	політичне несприйняття влади
3	проведення демонстрацій проти влади
4	силова агресія проти влади

Третя група складових – Зовнішній вплив:

існування спорідненої групи за кордоном

Кількість балів	Характеристика складової
1	спорідненої групи не існує
2	родинна група існує

допомога спорідненої групи за кордоном

Кількість балів	Характеристика складової
1	матеріальна допомога не надається, тільки культурні зв'язки
2	надає допомогу частково
3	надає серйозну фінансову допомогу

надання політичної допомоги

Кількість балів	Характеристика складової
1	не надає
2	лобіює інтереси групи на рівні місцевого і центрального урядів
3	різке вимога від центрального уряду відмовитися від тиску на групу, якщо таке присутнє

військова допомога

Кількість балів	Характеристика складової
1	допомоги не надає
2	невеликі поставки озброєння
3	значні поставки зброї,

підтримка з боку міжнародних інститутів та організацій (ООН, ЄС, НАТО)

Кількість балів	Характеристика складової
1	підтримки немає
2	слабка підтримка
3	стабільна підтримка і фінансування

прагнення зовнішніх акторів приєднати регіон

Кількість балів	Характеристика складової
1	такий намір відсутній
2	намір присутній, однак дуже слабкий
3	робить спроби приєднання і постійно робить заяви про це
4	є пунктом програм політичних партій і офіційною позицією влади

політично активні родинні групи за кордоном

Кількість балів	Характеристика складової
1	не мають родинних груп за кордоном
2	етнос хоче об'єднатися зі спорідненою групою, який не прагне до об'єднання
3	є родинна група, яка прагне до об'єднання

Четверта група складових – Конфліктний потенціал з центральною владою:

наявність міжгрупового конфлікту в минулому

Кількість балів	Характеристика складової
1	конфлікту не було
2	конфлікти були, але незначні
3	конфлікти були і досить жорстокі

наявність міжгрупових конфліктів чи неприязні в сьогоденні

Кількість балів	Характеристика складової
1	конфліктів немає
2	конфліктний потенціал незначний
3	конфлікт існує, але без фізичного насильства
4	конфлікт присутній із взаємним фізичним знищенням

заяви політиків щодо етногрупи

Кількість балів	Характеристика складової
1	дискримінаційних заяв немає
2	заяви незначні і не часті
3	повна дискримінація і образливі заяви на адресу етногрупи

протести етногрупи

Кількість балів	Характеристика складової
1	протестів немає
2	незначні
3	часті

повстання і бунти

Кількість балів	Характеристика складової
1	немає

2	рідкісні
3	часті

громадянська війна

Кількість балів	Характеристика складової
1	ніколи не було
2	була в історії держави
3	уповільнена
4	активна із застосуванням важкого озброєння

репресії центральним урядом

Кількість балів	Характеристика складової
1	не здійснюються
2	залякування і арешти
3	застосування насильства (катування)
4	жорстокі вбивства (систематичні вбивства)
5	етнічні чистки, застосування важкого озброєння проти мирного населення / етногрупи.

Використавши ці складові в формулі сепаратизму на прикладі деяких регіонів світу, маємо наступні показники:

регіон	Показник схильності до сепаратизму
Косово та Метохія	0,74
Каталонія	0,32
Чечня	0,67
Донбас	0,81
Південна Осетія	0,78
Абхазія	0,70
Іракський Курдистан (до повалення С.Хусейна)	0,79
Турецький Курдистан	0,80
Нагірний Карабах	0,90
Закарпаття	0,39
Чернівецька область	0,34
Хорватія в складі СФРЮ	0,70
Корсика	0,26
СУАО	0,58
Південь Нігерії	0,46

Як бачимо із таблиці, чим ближче показник до 1, тим вище можливість сепаратистських процесів в регіоні. На думку автора, керівництво держави повинно розмірковувати над цим питання, якщо показник складає більше ніж 0,50.

Отже, в сучасних умовах, процеси сепаратизму в деяких регіонах загострюються та перетворюються в локальні війни, що може викликати геноцид або гуманітарну інтервенцію з боку впливових акторів міжнародних відносин, яка ще більше може призвести до руйнації країни та може дестабілізувати цілий регіон, як це трапилося на

теренах колишньої Югославії. В більшості своїй сепаратизм є етнічним явищем, а отже, представляє собою складний та багатоаспектний суспільно-політичний феномен. Приймаючи до уваги всю багатоаспектність та унікальність кожної ситуації, не існує однакових механізмів вирішення таких конфліктів. Крім того, такому питанню як сепаратизм слід приділяти багато уваги на перших етапах його прояву.

Список використаних джерел

1. Войналович В. А. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність / В.А. Войналович, Н.І. Кочан. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 303 с. ; Voinalovych V. A. Relihiiniy chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist / V.A. Voinalovych, N.I. Kochan. – Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. – 303 s.

2. Донбас в етнополітичному вимірі. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с. ; Donbas v etnopolitychnomu vymiri. – Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. – 584 s.

3. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, Л. Нагорна. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. – 512 с. ; Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasniy Ukraini / red. kol. O. Rafalskyi, V. Voinalovych, L. Nahorna. – Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017. – 512 s.

4. Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України / О.В. Кривицька. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 с. ; Kryvytska O. V. Demarkatsiini linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy / O. V. Kryvytska. – Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. – 328 s.

5. Політологічний енциклопедичний словник : навч.посіб. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. ; упоряд. В. П. Горбатенко та ін. – Київ : Генеза, 1997. – 400 с. ; Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk : navch.posib. / za red. Yu. S. Shemshuchenka ta in. ; uporiad. V. P. Horbatenko ta in. – Kyiv : Heneza, 1997. – 400 s.

6. Попов Ф. А. География сецессионизма в современном мире / Ф. А. Попов. – Москва : Новый Хронограф, 2012. – 672 с. ; Popov F. A. Geografiya setsessionizma v sovremennom mire / F. A. Popov. – Moskva : Novyy Khronograf, 2012. – 672 s.

7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон. – Москва : АСТ, 2007. – 571 с. ; Khantington S. Stolknovenie tsivilizatsiy / S.Khantington. – Moskva : AST, 2007. – 571 s.

8. Boyle K. The Primacy of Politics in Separatist Dynamics : Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association [Electronic resource] / K. Boyle, P Englebert. - Mode of access : http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

Y. Ryabinin

SEPARATISM AND METHODOLOGY OF ITS REVEALING

The article is devoted to such a pressing problem as separatism. Some experts say that separatism is a problem of the past, but the author emphasizes that the XXI st century will be the century of identification factor increasing that will influence the nationalistic issues. The author underlines that such phenomena as nationalism, regionalism is the basis of the separatism movements that can lead to military conflicts. It is underlined that the separatism could be catalyzed not only by inner factors but also by outside ones, especially nowadays, when the structure of the world is being changed by the influential actors of the foreign affairs.

The author presents the concept that the collapse of the Soviet Union and collapse of the bipolar system of foreign affairs after the end of the Cold war inspired the change of the safety architecture in the whole world. Besides the author highlights the differences between such notions as “separatism” and “secession”. It is underlined that catalyst for separatism processes could be any reason that is used by the region population in order to press on the state’s government to gain certain rights or for creation of their own independent state. For the first time in political discourse the formula of separatism has been worked out and presented in the article according to which it is possible to predict whether the region is inclined to separatism processes or not. The main factors are enumerated that may become a catalyst of separatism processes in this or that region.

The author emphasizes that taking into account the fact that in the majority of cases almost countries are heterogeneous they have to analyze the possibility of separatism tendencies and process and try to satisfy the needs and demands of the potentially separatism region in order to prevent full scale war and possible collapse of the state.

Key words: *separatism, nationalism, secession, separatism formula.*

УДК 32.019.51:061.2

Е.О. Татай

КЛАСИФІКАЦІЯ НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ РИЗИКІВ ЇХ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО

У статті напрями діяльності громадських організацій класифікована за обсягом осіб, задля яких така діяльність здійснюється та типом блага, що вона створює. Зроблений висновок, що така класифікація виявляє напрямки діяльності, щодо яких є ризик їх використання задля неефективного перерозподілу ресурсів у суспільстві.

Ключові слова: *громадська організація, колективні дії, деструктивний вплив, прихована конкуренція, постійне вирішення ситуації, надмірне фінансування*

В умовах становлення громадянського суспільства в Україні тематика громадських організацій завжди користувалась увагою вітчизняних науковців. Додаткову актуальність дослідження різноманітних аспектів діяльності громадських організацій отримує внаслідок зростання громадської активності після 2014 р. та інтенсифікації міжнародної допомоги третьому сектору (у тому числі активізації міжнародних недержавних організацій на території України). Наприклад, Н. Котенко, С. Карпенко дослідили різновиди неурядових організацій, джерела їх фінансування та особливості функціонування, зв'язки об'єднань та оточуючого середовища. Актуальна статистика щодо громадської активності в Україні проаналізована в роботах Т. Нікітіна та Т. Любиви. Питання громадської активності вивчали Т. Саврасова-В'юн, Л. Комашко, С. Сальніков. Увагу протиріччям фінансування організацій приділили Б. Буткевич, В. Васютин, А. Лаврик. Інформаційно-правове забезпечення діяльності громадських організацій дослідив М. Цв'юк, узагальнюючи закордонні практики регулювання діяльності НДО.

На відміну від зарубіжних досліджень у вітчизняному політологічному дискурсі переважають оптимістичні погляди на характер впливу ГО на оточуюче суспільство. Це призводить до недостатнього глибокого висвітлення зв'язків ГО та оточуючого суспільства в українських наукових працях. Діяльність громадської організації пов'язана

з певними незначними ризиками того, що вона може бути використана з метою тих чи інших зловживань, неефективних для оточуючого суспільства, тобто спотворена. У публіцистиці наявні окремі приклади та міркування з цього приводу, але вони мають розрізнений характер. Усе це робить актуальною *проблему* спотворення діяльності громадської організації, що призводить до негативних наслідків для оточуючого суспільства. На нашу думку системний погляд на вищезазначені ризики потребує класифікації напрямів діяльності ГО таким чином, щоб це дозволяло зіставити їх з тим чи іншим способом зловживання. Виходячи з цього у межах цієї статті розглянемо окремих *аспект цієї проблеми*, а саме класифікацію напрямів діяльності громадських організацій у контексті ризиків їх деструктивного впливу на суспільство.

Відповідним чином, *метою статті* є класифікація напрямів діяльності громадських організацій у контексті ризиків їх деструктивного впливу на суспільство, що дозволяє краще оцінювати діяльності тієї чи іншої організації ГО, для запобігання неефективного перерозподілу ресурсів у суспільстві.

Одним з перших сучасних критиків ролі об'єднань у суспільному житті є американський економіст Мансур Олсен. У своїй роботі 1982 р. «Піднесення і занепад народів», він досліджував діяльність рівноправних, не підпорядкованих один одному суб'єктів, що спільно узгоджують інтереси та зорганізуються заради отримання блага, яке можна отримати лише колективними зусиллями [7, с. 35]. Звернемо увагу, що М. Олсен досліджував не лише тільки добровільні об'єднання індивідів, такі як громадські організації, професійні спілки, але й колективні дії декількох фірм (картелі, лобі), у тому числі незаконні, тобто Мансур Олсен розглядав будь-які колективні дії у широкому сенсі. Олсен розглядав створення колективних благ, тобто тих благ, що створюються лише за сумісними зусиллями учасників об'єднань й споживаються цими учасниками. Олсен переніс логіку відносин усередині групи на суспільство загалом. В цьому випадку групи інтересів суспільства виступають вже у якості окремих суб'єктів колективних дій, а отримувачем колективного блага є усе суспільство. Виходячи з такої логіки Олсен зробив висновки про негативну роль більшості об'єднань у житті суспільства: «Не існує країн, які досягли симетрії в організації груп зі спільними інтересами і, внаслідок цього, домоглися оптимального результату на основі всебічних і всеосяжних переговорів» [7, с. 58]. Олсен обґрунтував, що мала чисельність чи вибірккові стимули зумовлюють участь членів об'єднань у створенні колективних благ. Деякі групи, (наприклад, споживачі, платники податків, безробітні і незаможні), або не володіють вибіркковими стимулами, або недостатньо малочислені для того, щоб зорганізуватися. Це веде до усунення них від участі в перемовинах, що зачіпають їх інтереси. Ті ж організовані групи, що залишаються, мають інтерес отримати якомога більше вигод для себе будь-якими можливими способами. Такі способи включають заходи, неефективні з точки зору суспільства в цілому, але вигідні для цих організованих груп [7, с. 57]. Неоднозначність ролі добровільних об'єднань підтвердили у 1997 р. американські економісти Філ Кіфер та Стівен Нек у праці «Чи має соціальний капітал економічні наслідки: міжкраїнний аналіз» [11]. Ф. Кіфер та С.Нек дослідили 29 країн з ринковою економікою у період між 1980 та 1992 роками за трьома індикаторами: рівень довіри, рівень дотримання соціальних норм та частка населення, що бере участь в асоціаціях. Науковці виявили, що економічне зростання вище в тих країнах, що характеризуються більш високими рівнем довіри населення, та в тих, де громадяни схильні дотримуватися соціальних норм (перші два індикатори). Тим не менш, частка населення, що бере участь в добровільних об'єднаннях, не впливає на економічні показники, а якщо ж враховувати лише певні асоціації, то кореляція взагалі виявиться негативною [11]. Щоправда, С. Нек та Ф. Кіфер порівнювали вплив довіри та дотримання громадянських норм на такі економічні показники як зростання ВВП та частка інвестицій

у ВВП (тобто показники, що можна виміряти за допомогою грошового еквіваленту) [11, с. 1260, 1261]. Ці науковці не беруть до уваги ті блага, що мають неціновий характер, у тому числі – інституційну складову суспільних благ. Саме виробництво суспільних благ посягає значну роль у діяльності ГО, та є основним предметом діяльності політичних органів.

На нашу думку у таких легальних об'єднаннях як громадські організації достатньо мало можливостей для здійснення заходів, що стосувались б розподілу ресурсів й мали негативні суспільні наслідки, як це бачив М. Олсен. Тим не менш, є можливими такі явища, що можна позначити як суспільно-деструктивне спотворення впливу громадської організації – ситуація, в якій діяльність ГО не спрямовується на дійсне вирішення певних суспільних проблем, здійснення та захист прав і свобод, законне задоволення інтересів її членів, а натомість приховує інші інтереси учасників ГО чи тих осіб, які надають їй зовнішні ресурси.

Як правило під цим розуміється:

1) використання впливу ГО для політичної чи бізнес-конкуренції. Сприятливі умови для такого зловживання створює той факт, що громадські організації мають широкий вибір діяльності і формально не є підзвітними в такому виборі будь-яким іншим суб'єктам, до-того ж, ці організації законодавчо відокремлені від політичних партій та традиційно розглядаються як аполітичні, але мають право займатися питаннями політичного характеру.

2) Вибір такого (не оптимального) способу діяльності, за якого масштаб суспільної проблеми не зменшується й ГО отримує можливість вимагати постійного фінансування на її вирішення.

3) Перебільшення масштабу вирішуваної проблеми. Таке спотворення (окрім того, що слугує більш довгому збереженню організації, що займається вирішенням цієї проблеми) може привести до отримання зовнішнього фінансування, що перевищує реальні потреби, необхідні для вирішення чи мінімізації певної проблеми. Опосередковано це призводить до збільшення оплати праці найманих працівників та членів ГО. Сприятливим для цього зловживання є звільнення громадських організацій від податку на прибуток підприємств та спрощення податкової звітності ГО. Сприятливість для останніх двох зловживань полягає в тому, що масштаб та вирішуваність тієї чи іншої проблеми зазвичай складно однозначно виміряти.

Для того, щоб припустити ризики суспільно-деструктивного спотворення щодо тих чи інших напрямів діяльності громадської організації слід класифікувати ці напрямки за належними критеріями. На нашу думку існують два критерії, що характеризують вплив ГО на оточуюче середовище: обсяг осіб, що отримують блага унаслідок діяльності ГО та тип блага (що потребує, або не потребує обмежень та видатків третіх осіб). Відповідно до першого критерію напрями діяльності ГО поділяються на такі, що створюють благо: виключно для членів ГО; для певної групи осіб, що при цьому не обмежується членством у ГО (іноді члени ГО також є представниками групи, для якої створюється благо, тим не менш, завжди існують члени групи, що лишаются поза ГО й отримують таке благо, наприклад громадська організація людей з інвалідністю); для усього суспільства (прямо чи опосередковано для усіх мешканців країни, навіть номінально для мешканців планети Земля шляхом участі у вирішенні глобальних проблем).

Відповідно до другого критерію напрями діяльності ГО поділяються на такі, що створюють:

Індивідуальні блага. Надаються у вигляді товарів, робіт, послуг, що мають позитивний лише на тих осіб, що їх споживають та тих, що отримують опосередковану користь. Такі блага за своїм характером не створюють видатків чи обмежень для інших осіб поза цього кола.

Суспільні блага. Властивостями суспільних благ є: неконкурентність (чи неподільність) – зміна кількості споживачів блага не впливає на корисність, що отримує кожен з них, іншими словами таке благо здатне задовольнити інтереси необмеженої групи осіб однаковою мірою для кожної такої особи; непривласнувальність – відсутність обмежень у доступі до споживання блага, тобто кожен, хто потребує це благо, може його отримати [2], [3]. У якості прикладу таких благ назвемо бізнес-середовище, управління, освіта, здоров'я, безпека та захищеність, особиста свобода, соціальний капітал, природне середовище [13]. У свою чергу суспільні блага мають дві складові: По-перше, це знов-таки, товари, роботи, послуги (наприклад, новий світлофор, роботи з ремонту школи, безоплатні медичні послуги та ін.) По-друге це соціальні інститути, інші правила та норми. Мова може йти про створення нових інститутів, їх поширення, підтримку, надання сили тим інститутам, що діють лише формально та ін. Під соціальним інститутом будемо розуміти комплекс правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності [4]. Зазначимо, що соціальні інститути, правила та норми можуть бути не лише тільки формальними, тобто такими, що підтримуються примусом держави (наприклад, встановлення законом пільг для людей з інвалідністю), але й неформальними, що підтримуються мораллю чи звичкою (наприклад, спонукання суспільства поступатись людям з інвалідністю у громадському транспорті).

Між двома складовими суспільних благ існує різниця: товари, роботи й послуги як правило створюють корись для тих осіб, що їх потребують. Соціальні інститути, правила та норми окрім цього автоматично створюють певні видатки чи обмеження для інших осіб (наприклад, пільги у вигляді зменшення платні за комунальні послуги створюють додаткові видатки для комунальних підприємств, обов'язок роботодавців приймати на роботу певний відсоток осіб з інвалідністю обмежує їх свободу найму).

Найчастіше такий результат впливу ГО як соціальні інститути отримується шляхом адвокації чи лобіювання інтересів. Лобіювання – заходи, які вимагають від творців політики конкретної позиції щодо певного законодавства [12]. Як правило, під лобіюванням розуміють обмежені особисті контакти з політиками без залучення широких верств суспільства до власне впливу на політика. Адвокація – вирішення суспільно важливої проблеми за допомогою впливу на суспільну думку, суспільного тиску на стейкхолдерів (зацікавлених осіб) та у кінцевому рахунку на осіб, які впливають на прийняття рішень [10]. У широкому значенні адвокація – вся діяльність, яка не є спеціальним лобіюванням [12]. До адвокації відносяться публічні демонстрації, громадські слухання, інформаційні кампанії, відкриті листи до ЗМІ, круглі столи, мітинги, пікети і т. ін. [10]. Особливістю адвокації чи лобіювання зусиллями ГО є те, що унаслідок таких дій активізуються ресурси, вже наявні у держави та суспільства (видатки на процедури прийняття нормативних актів органами влади, увага, зусилля та час на зміну поведінки громадянами). Іншими словами, отримання благ у вигляді інститутів, правил та норм зусиллями ГО у кінцевому рахунку перекладає частину видатків на суспільство.

Зазначимо, що на нашу думку така діяльність представників ГО як участь у підготовці рішень з кадрових питань, підготовці, моніторингу, оцінці виконання антикорупційних програм (згадані у ст.3 закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014) відноситься саме до створення благ у вигляді соціальних інститутів [8]. Це обґрунтовується тим, що добір кадрів впливає передусім на дотримання ними певних норм чи впровадження нових (тобто у кінцевому рахунку на підтримання чи встановлення нових інститутів), нормативний характер також мають антикорупційні програми (й отже є компонентом інститутів) [8].

Таблиця №1 Розподіл прикладів діяльності ГО за критеріями їх впливу

	Індивідуальні блага (у тому числі послуги з навчання й культурного характеру)	Суспільні блага у вигляді товарів, робіт та послуг	Суспільні блага у вигляді соціальних інститутів, правил та норм
Для членів ГО	Взаємодопомога; обмін знаннями у межах клубу; культурна діяльність у межах клубу;		
Для групи (груп) осіб	Тренування та навчання представників певних груп з метою підвищення їх суспільного потенціалу; благодійність для певних груп уразливих людей (наприклад, допомога людям похилого віку, багатодітним сім'ям, бідним, хворим); правозахисна діяльність у вигляді юридичних послуг для певних груп осіб.	Інформаційно-просвітницькі кампанії для певних груп; ремонт будівель для організацій соціального, освітнього, медичного спрямування, створення інфраструктури для осіб з особливим потребами	Відстоювання прав та інтересів уразливих груп населення (наприклад, молоді, людей з інвалідністю, учасників бойових дій, національних меншин; участь у розробці нормативних актів, що стосуються таких груп.
Для усього суспільства	Благодійність, спрямована одночасно на підтримку людей у різноманітних складних життєвих ситуаціях;	Благоустрій, культурна, інформаційна та просвітницька діяльність для усього суспільства; впровадження технологій екологічного характеру (наприклад, з переробки сміття)	Громадсько-політична діяльність щодо врядування громад та поширення демократичних практик; правозахисна діяльність без прив'язування до певних груп (тобто спрямована на збільшення правопорядку в усьому суспільстві); антикорупційна діяльність вимоги щодо захисту довкілля, контроль за виконаннями екологічних програм; популяризація програм з енергозбереження;

			популяризація здорового життя
--	--	--	----------------------------------

Зазначимо, що на практиці різні напрями діяльності можуть здійснюватися ГО одночасно заради однієї мети, а можуть поєднуватися як одна формальна функція ГО. Тим не менш, наша класифікація дозволяє наступні висновки:

Ризики першого виду спотворення («прихована конкуренція») лежать у сфері створення соціальних інститутів для усього суспільства та для груп осіб (у меншому ступеню). Це пов'язане з тим, що створення благ у вигляді формальних інститутів, правил, норм передбачає вплив на публічні органи, отже у кінцевому рахунку на конкретних політичних діячів та службових осіб. Створення формальних та неформальних правил та норм (завдяки обмеженням, що вони встановлюють) також дозволяє опосередковано впливати на суб'єктів політичної чи бізнес-конкуренції. Міркування саме такого роду виявляють прибічники необхідності антикорупційного декларування для громадських активістів. Наприклад, представник Національного агентства із запобігання корупції Руслан Рябошапка вважає, що багато громадських організацій займаються лобіюванням, особливо у агропромисловій та медичній сферах [1].

Ризики другого виду спотворення («постійне вирішення ситуації») найбільше стосуються надання індивідуальних благ, зважаючи на можливість їх неодноразового створення та споживання. Наприклад, за результатами дослідження Європейської дослідницької асоціації ERA станом на 2018 рік, представники громадських організацій (у Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській, Луганській та Донецькій областях) вважають непотрібними тренінги з тем подолання гендерної нерівності, міжнародне гуманітарне право, юридичний консалтинг та антикорупційна експертиза. Мова йде про тренінги для представників недержавних організацій, що організуються силами інших недержавних організацій. Цікаво, що тренінги з гендерних питань вважають непотрібними 30% опитаних осіб, корисними – 7% й у той самий час ці тренінги пройшли 41% респондентів. Іншими словами представники певних недержавних організацій розробляли проекти з гендерних питань, надавали послуги інформальної освіти (індивідуальні блага, так як кількість учасників тренінгу фізично обмежена) для групи осіб (громадських активістів) у той час як насправді ці особи вже не потребували тренінгів з цієї тематики [6]. На нашу думку, ризики «постійного вирішення ситуації» стосуються надання благ для груп осіб та у меншому ступеню для усього суспільства. Негативні ситуації певних груп, особливо обмежені за територіально ознакою, можуть бути мінімізовані зусиллями однієї чи декількох ГО, водночас загальносуспільні проблеми дійсно вимагають обсяг ресурсів й часу, що перевищує можливості окремих організацій.

Ризики третього виду спотворення («надмірне фінансування») можуть мати прояви щодо усіх напрямків діяльності ГО, окрім надання індивідуальних благ виключно для членів ГО (так як зазвичай ця діяльність передбачає залучення ресурсів на принципах взаємодопомоги, тобто використання тих ресурсів, що вже наявні в членів ГО).

Таблиця №2 Розподіл ризиків суспіль-деструктивного спотворення ГО за критеріями їх впливу та за напрямками діяльності

	Індивідуальні блага (у тому числі послуги з навчання й культурного характеру)	Суспільні блага у вигляді товарів, робіт та послуг	Суспільні блага у вигляді соціальних інститутів, правил та норм
Для членів ГО	-	«постійне вирішення ситуації», «надмірне фінансування»	
Для групи (груп) осіб	«постійне вирішення ситуації», «надмірне фінансування»	«надмірне фінансування»	«прихована конкуренція», «надмірне фінансування»
Для усього суспільства	«надмірне фінансування»	«надмірне фінансування»	«прихована конкуренція», «надмірне фінансування»

Названі ризики не можна розглядати як обов'язкову негативну сторону діяльності ГО, існує низка заходів (які нерідко застосовують самі ГО без зовнішнього примусу), що дозволяють мінімізувати вищеназвані ризики спотворення. Наприклад, «Прихована конкуренція» запобігається створенням умов прозорості джерел отримання коштів ГО, що у свою чергу забезпечується публікуванням інформації про грантовий конкурс чи грантові умови, завдяки яким фінансується діяльність ГО у випадку отримання грантової підтримки (що наразі залишається основним джерелом фінансування недержавних організацій в сучасній Україні), публікуванням ГО інформації про інші джерела фінансування, такі як, членські внески, спонсорство, колективне фінансування громадянами, створення соціального бізнесу [5], [6, с. 17]. Ризики «постійного вирішення ситуації» запобігаються за допомогою, по-перше, детального звітування відповідно до умов окремого грантодавця (якщо грантова допомога є головним джерелом ресурсів), по-друге, свідомим вибором осіб, що надають ресурси у інший спосіб. Ризики надмірного фінансування дещо запобігаються завдяки звітуванню про використання доходів (прибутків) неприбуткової організації, що передбачено п.п. 46.2 Податкового кодексу України [9].

Отже, усі напрями діяльності громадської організації можна класифікувати за обсягом осіб, задля яких така діяльність здійснюється та типом блага, що вона створює, й така класифікація виявляє напрямки діяльності, щодо яких є ризик їх використання задля неефективного перерозподілу ресурсів у суспільстві. Отже, нами удосконалена класифікація напрямів впливу ГО на оточуюче середовище таким чином, що дозволяє краще оцінювати діяльності тієї чи іншої організації, та запобігати пов'язаним ризикам, що може стати у нагоді громадським активістам, політичним діячам, особам, що підтримують діяльність ГО своїми ресурсами.

Список використаної літератури:

1. Багато громадських організацій насправді займаються лобіюванням, – Рябошапка [Електронний ресурс] // ЗІК. – 2018. – 30 березня. - Режим доступу : https://zik.ua/news/2018/03/30/bagato_gromadskyh_organizatsiy_naspravdi_zaym_ayutsya_lobiyuvannyam__1296167 ; Bahato hromadskykh orhanizatsii naspravdi zaimaiutsia

lobiuvanniam, – Riaboshapka [Elektronnyi resurs] // ZIK. – 2018. – 30 bereznia. - Rezhym dostupu :

https://zik.ua/news/2018/03/30/bagato_gromadskiyh_organizatsiy_naspravdi_zaymayutsya_lobiuvanniam__1296167

2. Каменев Н. А. Типология локальных общественных благ / Н. А. Каменев // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2011. – № 4. - С. 22–26 ; Kamenev N. A. Typolohyia lokalnykh obshchestvennykh blah / N.A. Kamenev // Vestnyk Saratovskoho hosudarstvennoho sotsyalno-ekonomycheskoho unyversyteta. – 2011. – № 4. - S. 22–26

3. Линева Н. К. Особенности локальных общественных благ в транзитивной экономике : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01 / Надежда Константиновна Линева; Южно-Уральский государственный университет. – Челябинск, 2004. – 178 с. ; Lineva N. K. Osobennosti lokalnykh obshchestvennykh blag v tranzitivnoy ekonomike : avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.01 / Nadezhda Konstantinovna Lineva; Yuzhno-Uralskiy gosudarstvennyy universitet. – Chelyabinsk, 2004. – 178 s.

4. Матвеев С. О. Економічна соціологія : підруч. / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с. ; Matvieiev S. O. Ekonomichna sotsiolohiia : pidruch. / S. O. Matvieiev, L. I. Liasota. – Sumy : Universtetska knyha, 2006. – 184 s.

5. Наседкіна М. Громадський сектор у чорно-білих кольорах [Електронний ресурс] / М. Наседкіна // Новое время. – 2017. – 25 траня. - Режим доступу : <https://nv.ua/ukr/opinion/nasedkina/gromadskij-sektor-u-chorno-bilih-kolorah-1206134.html> ; Nasiedkina M. Hromadskiy sektor u chorno-bilykh kolorakh [Elektronnyi resurs] / M. Nasiedkina // Noveoe vremia. – 2017. – 25 trania. - Rezhym dostupu : <https://nv.ua/ukr/opinion/nasedkina/gromadskij-sektor-u-chorno-bilih-kolorah-1206134.html>

6. НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку: аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження, проведеного на замовлення форуму НДО в Україні / ERA – Європейська дослідницька асоціація. – Київ, 2018. – 47 с.

7. Олсон М. Возвышение и упадок народов: Экономический рост, стагфляция и социальный склероз / М. Олсон. – Москва : Новое издательство: Фонд Либеральная миссия, 2013. – 324 с. ; Olson M. Vozvyshenie i upadok narodov: Ekonomicheskii rost, stagflyatsiya i sotsialnyy skleroz / M. Olson. – Moskva : Noveoe izdatelstvo: Fond Liberalnaya missiya, 2013. – 324 s.

8. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/conv> ; Pro zapobihannia koruptsii [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/conv>

9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page> ; Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>

10. 9 кроків для реалізації успішної адвокаційної кампанії [Електронний ресурс]. сайт NGO forum Ukraine - Режим доступу: <http://www.ngoforum.org.ua/uk/9-kroktiv-dlya-realizatsiyi-uspishnoyi-advokatsijnoyi-kampaniyi/> ; 9 krokiv dlia realizatsii uspishnoi advokatsiinoi kampanii [Elektronnyi resurs]. sait NGO forum Ukraine - Rezhym dostupu: <http://www.ngoforum.org.ua/uk/9-kroktiv-dlya-realizatsiyi-uspishnoyi-advokatsijnoyi-kampaniyi/>

11. Knack S. Does Social Capital Havean Economic Payoff? A Cross-Country Investigation [Electronic resource] / S. Knack, Ph. Keefer // Quarterly Journal of Economics. –

1997. - Vol. 112, № 4. - P. 1251–1288. - Mode of access : <https://pdfs.semanticscholar.org/8c40/3639d21037d737f46b966ad08a83ef0e94b2.pdf>

12. Lobbying Versus Advocacy: Legal Definitions [Electronic resource]. -// Wayback Machine. - Mode of access : <https://web.archive.org/web/20100402225054/http://www.npaction.org/article/articleview/76/1/248>

13. Rankings [Electronic resource] // The Legatum Prosperity Index. - Mode of access : <http://www.prosperity.com/rankings>

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

E. Tatai

CLASSIFICATION OF PUBLIC ORGANIZATIONS' ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF THE RISKS OF THEIR DESTRUCTIVE INFLUENCE ON SOCIETY

Links between NGOs and society are insufficiently discovered in Ukrainian political science discourse. The activities of a public organization are associated with certain minor risks of abuse. This raises the problem of distortion of public organization's activities with negative consequences for the society. The purpose of the article is to classify public organizations' activities in the context of the risks of their destructive influence on the society.

Public-destructive distortion of the influence of a public organization – a situation, in which its activity is not directed at solving social problems or legal satisfaction of members' interests, but instead conceal other interests. This implies: the use of the influence of the organization for political or business competition; suboptimal way of work, in which problem's scale is not reduced and the organization requires continuous funding; exaggeration of the problem to save the organization and get additional finances.

There are two criteria that characterize the impact of organization on the society: the circle of beneficiaries and the type of benefit. According to the first criterion Organization can make a direct influence on it's members only, on certain groups and on the society in general. According to the second criterion it can provide individual benefits, collective benefits as goods, works and services and finally collective benefits as social institutes, rules and norms. rules and regulations due to the limitations they set allows indirect influence on subjects of political or business competition, so risks of hidden competition lie in the creation of social institutions for the whole society and for groups of people. The risks of a continuous funding most concern the provision of individual benefits for groups of people and for the whole society as a result of repeated creation and consumption of such benefits. The risks of over-funding exist in all areas of the NGO's activities, except the provision of individual goods exclusively for its members based on the principles of mutual assistance.

Such a classification of the public organizations' activities contributes better assess and risks prevention in NGO sphere. Risks of public-destructive distortion can be minimized by existing mechanisms of external and internal control.

Key words: *public organization, collective actions, destructive influence, latent competition, permanent solution of the situation, excessive financing.*

А.В. Трофименко

ОПЕРАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ

У статті представлено аналіз політико-правових засад проведення Операції об'єднаних сил (ООС) в Україні. Автором досліджено передумови та процес ухвалення Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях», проаналізовано його положення та значення для процесу деокупації та реінтеграції цих територій. Встановлено основні відмінності між форматами проведення АТО та ООС, визначено права осіб, що залучаються до проведення ООС. Розглядається поняття «зона безпеки» та представлено режими перебування в ній, а також встановлено порядок в'їзду до району проведення ООС.

Ключові слова: Операція об'єднаних сил (ООС), антитерористична операція (АТО), тимчасово окуповані території, «зона безпеки», деокупація.

Наявність ефективних правових механізмів захисту держави від військової агресії є основою для забезпечення її національної безпеки. Розробка таких механізмів, їх своєчасна адаптація до сучасних викликів виступають одним з головних напрямків правотворчого процесу держави. Особливо актуальним сьогодні цей напрямок є для України, яка з 2014 року розпочала довгий шлях пошуку дієвих технологій протидії військовій агресії та повернення тимчасово окупованих територій. За останні чотири роки українське правове поле було доповнено великою кількістю нових понять: антитерористична операція, учасник АТО, тимчасово переміщена особа, а нещодавно – Операція об'єднаних сил, введення яких призвело до значних трансформацій в суспільно-політичному житті України.

Значним кроком у процесі адаптації існуючих правових умов та механізмів стало ухвалення на початку 2018 року нового закону, що стосується державної політики на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, який вніс значні зміни до існуючих правових норм, визнавши Російську Федерацію країною-агресором, змінивши формат військової операції у Донецькій та Луганській областях з «антитерористичної операції» на «Операцію об'єднаних сил». З огляду на це, науковий інтерес представляє визначення нового для українського законодавства поняття «Операція об'єднаних сил», встановлення політико-правових засад її проведення.

Об'єктом даного дослідження є Операції об'єднаних сил в Україні (ООС), предметом виступають політико-правові засади її проведення. Метою статті є встановити політико-правові засади проведення Операції об'єднаних сил в Україні шляхом аналізу відповідних нормативно-правових документів національного законодавства. Аналіз правових норм, що регулюють проведення ООС, а також встановлюють особливий політико-правовий режим на її території, з огляду на незначний період її проведення не знайшов широкого відображення в дослідженнях вітчизняних науковців, хоча детально представлений в роботах публіцистичного характеру.

Окупація АР Крим та військові дії на південному сході держави навесні 2014 року вимагали розробки правового механізму для швидкої реакції на ці виклики, надання можливості проведення президентських, а потім парламентських та місцевих виборів у державі. У результаті 14 квітня 2014 р. в Південно-Східній Україні Указом Президента

П. Порошенка розпочалася антитерористична операція, районами проведення якої визначено Донецьку та Луганську області.

Після трьох років проведення антитерористичної операції у політичних колах розпочалися дискусії про необхідність зміни формату заходів, що проводилися, через невідповідність АТО сучасним військовим діям у Донецькій та Луганській областях. За словами Секретаря РНБО України О. Турчинова в Україні потрібно завершити антитерористичну операцію і перейти до нового формату захисту країни від гібридної війни з РФ, він зазначив: «Військові дії тривають на сході нашої країни вже три роки і переросли як за тривалістю, так і за масштабами формат АТО... Настав час перейти до нового формату захисту країни» [11].

Необхідність розробки альтернативного формату АТО, що усуне недоліки та підвищить ефективність протидії загрозам національній безпеці, призвели до розробки нового законопроекту. Так, у жовтні 2017 року Президент П. Порошенко вніс на розгляд до Верховної Ради України законопроект про реінтеграцію Донбасу, що отримав назву «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». Цей законопроект передбачав визначення Російської Федерації країною-агресором, вживання «заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації» замість АТО, керівництво якої буде покладено на Збройні сили України. Згідно із законопроектом, Україна не відповідатиме за дії окупантів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, натомість, збиратиме інформацію про всі порушення, щоб притягти до відповідальності країну-агресора.

Перше читання законопроекту про реінтеграцію Донбасу супроводжувалося емоційними дискусіями депутатів та блокуванням президії. Основні протиріччя викликала Стаття 7, що згадує Мінські угоди. Депутати фракції «Самопоміч» заявили, що не голосуватимуть за цей «капітуляційний» закон, адже підписавши вони легалізують Мінські угоди, підписані терористами. У відповідь, комітет Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони рекомендував законопроект до першого читання із застереженням, що будуть напрацьовані пропозиції комітету зі зміни статті 7 законопроекту. У результаті законопроект закріпив пріоритетність виконання Мінських домовленостей, але до операції в Донецькій та Луганській областях Україна має право залучати особовий склад Збройних сил України та інших військових формувань. Таким чином, 6 жовтня 2017 року в першому читанні законопроект підтримали 233 нардепи, проти нього проголосували 32 парламентарів, утримались – 7, не голосували 63 депутати [3].

Друге читання законопроекту відбулося 18 січня 2018 року, у результаті якого Верховна Рада ухвалила закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (№ 7163), за це рішення проголосували 280 народних депутатів [10].

За закон проголосували 123 депутати від «Блоку Петра Порошенка» (4 – не голосували, 11 – відсутні), 76 – від «Народного фронту» (1 – не голосував, 4 – відсутні), 17 від Радикальної партії Ляшка (1 – не голосував, 3 – відсутні), 22 від «Самопоміч» (1 – утримався, 1 – не голосував, 1 – відсутній) і 15 від «Батьківщини» (5 - відсутні). У той же час, фракція «Опозиційного блоку» не голосувала у повному складі: 33 – проти, 4 – не голосували, 6 – відсутні [5].

Основним аргументом, який забезпечив таку значну підтримку законопроекту серед депутатів Верховної Ради, стало положення про визнання Російської Федерації агресором та окупантом. Це змусило підтримати законопроект фракції, що в цілому не

були їм незадоволені, адже в іншому випадку, вони б були тими, хто «не визнав Росію окупантом» з усіма політичними наслідками [12].

20 січня 2018 року новий закон було підписано Президентом П. Порошенком. Закон вніс значні зміни до існуючих нормативно-правових документів, основними серед яких стали:

- Російська Федерація офіційно називається агресором (преамбула), визначається як окупант частини української території (стаття 7), «збройна агресія Російської Федерації розпочалася з неоголошених і прихованих вторгнень на територію України підрозділів збройних сил та інших силових відомств Російської Федерації, а також шляхом організації та підтримки терористичної діяльності»;

- так звані «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» називаються «окупаційні адміністрації Російської Федерації» (преамбула);

- «тимчасово окуповані території» – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль (стаття 1);

- для забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях органи державної влади та їх посадові особи вживають заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації (стаття 5);

- розширено повноваження президента в керівництві зазначеними заходами. На відміну від штабу АТО, що очолював та проводив операцію силами та засобами ЗСУ, МВС, Національної поліції, керівництво ООС здійснюють виключно військові, а саме Командувач об'єднаних сил, який реалізує свої повноваження через Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України (стаття 9) [8].

Новий закон, як і будь-який нормативно-правовий документ, не містить чіткого сценарію повернення тимчасово окупованих територій, проте нове законодавство має низку переваг. По-перше, визначення Росії країною-агресором робить акцент на зовнішньому військовому втручанні, визначає стороною конфлікту не так звані «ДНР» та «ЛНР», а РФ. По-друге, ухваленні в законі рішення є основою для обґрунтування позиції України в міжнародних судах, інших установах, адже на РФ покладається вся відповідальність за протиправні дії на окупованих територіях, тому і всі судові позови в українських та міжнародних судах щодо компенсації шкоди, завданої в ході військових дій, також стосуватимуться РФ. По-третє, важливим є визначення окупованою не тільки сухопутної території, а й морських вод та повітряного простору, що надає статус, в межах якого діє міжнародне гуманітарне право, слугує правовим механізмом для залучення гуманітарної допомоги, моніторингових місій та миротворчих сил [2; 12].

Серед переваг нового закону також слід виокремити збереження права власності на рухоме й нерухоме майно за мешканцями окупованих територій, значне спрощення процедури реєстрації фактів народження й смерті мешканців окупованих територій, адже держава визнаватиме свідоцтва, які видаються окупаційними адміністраціями, покладання на РФ обов'язку забезпечувати права й свободи населення тимчасово окупованих територій (цей обов'язок держав-окупантів передбачено Гагською та Женевською конвенціями). Проте ухвалений закон має і певні недоліки, основним з яких є відмова держави від компенсації шкоди за зруйноване житло, перебування у полоні тощо, адже відповідальність несе країна-агресор, також не вказано як зміниться статус переселенців та учасників АТО, які є переселенцями [12].

Не менше дискусій викликає і зміна АТО на «заходи із забезпечення національної безпеки і оборони», що очолить Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ, які прийнято називати «Операцією об'єднаних сил».

Через місяць після набуття чинності зазначеного закону Президент П. Порошенко видав указ, призначивши Командувачем об'єднаних сил, що виконує обов'язки з керування «заходами із забезпечення національної безпеки і оборони...», генерал-лейтенанта ЗСУ Наєва С.І. [9]. А наступним логічним кроком стало оголошення про зміну формату АТО на ООС.

30 квітня 2018 року Президент України П. Порошенко оголосив про офіційне завершення АТО, підписав Указ «Про затвердження рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», яким передбачена зміна формату АТО, а також підписав Наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей» [1].

З проголошенням початку ООС Президент України доручив виведення з району проведення операції Об'єднаних сил оперативного складу штабу АТО, наголосивши при цьому, що «завершення режиму широкомасштабної антитерористичної операції не позбавляє нас можливості оголошення АТО в будь-який час, коли виникає терористична загроза на звільнених територіях» [1].

Представники влади наголошують на тому, що зміна формату військової операції не передбачає зміни цілей та форм діяльності силових структур у Донецькій та Луганській областях. Так, заступник голови СБУ Кононенко В. зазначає: «Зараз по суті триває те, що відбувалося і раніше. Єдине – змінилося керівництво. Ми офіційно передали керівництво антитерористичною операцією військовим, а СБУ й надалі братиме участь в операції на тих само принципах, як і раніше» [7].

Слід також зазначити, що на території проведення ООС передбачається особливий порядок, умови якого було оприлюднено 28 квітня 2018 року на офіційному веб-сайті Міністерства оборони України. Цей порядок передбачає надання особливих прав особам, залученим для проведення ООС, серед них:

- застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;
- затримувати і доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню;
- перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;
- здійснювати в районі проведення антитерористичної операції особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;
- тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, не допускати транспортні засоби, у тому числі транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ, та громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;
- входити (проникати) в жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей;
- використовувати із службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, у тому числі спеціальні, що належать громадянам (за їх згодою), підприємствам, установам та

організаціям, за винятком транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав та міжнародних організацій, для запобігання терористичному акту, переслідування та затримання осіб, що підозрюються у вчиненні терористичного акту, або для доставки осіб, які потребують термінової медичної допомоги, до лікувальних закладів, а також для проїзду до місця злочину» [8; 6].

Цей перелік прав, встановлений у статті 12 нового закону є практично ідентичним до прав осіб, залучених до проведення АТО, вказаних у статті 15 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», що слугує підтвердженням того, що форма діяльності військових у Донецькій та Луганській областях із зміною АТО на ООС не змінилася.

Крім того, особливий порядок передбачає існування так званої «зони безпеки», яка є прилеглою до району бойових дій та включає такі населені пункти: Виноградне, Курахово, Очеретяне, Розівка, Вовчярівка, Біла Гора, Новоайдар, Садки, Макарівка, Простяне, уздовж адмінкордону Луганської та Харківської областей, Ольгівка, уздовж адмінкордону Донецької та Харківської областей, Знаменівка, вздовж адмінкордону Донецької та Дніпропетровської областей, Комишеваха, уздовж адмінкордону Донецької та Запорізької областей, Урзуф, уздовж морського узбережжя, Приморське. У цій зоні за рішенням командувача Об'єднаних сил, можуть створюватися **райони обмеженого доступу і райони, заборонені для доступу. Районом бойових дій**, вважається район, охоплений бойовими діями уздовж лінії зіткнення, де підрозділи ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів виконують бойові завдання по недопущенню прориву противника вглиб території держави [4].

Порядок на території ООС визначає також режими перебування в зазначеній «зоні безпеки» для осіб, що не залучені до її проведення. Ці режими поділено на:

- «зелений» – перебування та переміщення осіб не обмежено;
- «жовтий» – перебування та переміщення осіб здійснюється за наявності документів, що посвідчують особу, крім того, проводиться особистий огляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;
- «червоний» – перебування осіб тимчасово обмежено (заборонено), пропуск громадян здійснюється за наявності встановленої Командувачем об'єднаних сил перепустки.

В'їзд до району проведення операції, району ведення бойових дій, районів обмеженого та забороненого доступу, дозволяється лише через визначені командуванням об'єднаних сил блокпости, підставою для допуску в район проведення ООС є проживання особи, або її близьких родичів чи членів сім'ї на цій території, розташування місця поховання близьких родичів або членів сім'ї, смерть близьких родичів або членів сім'ї в районі ООС, наявність права власності на об'єкти нерухомості, необхідність участі у забезпеченні національних інтересів України з метою мирного врегулювання конфлікту чи з гуманітарних питань, необхідність виконання дипломатичних та консульських функцій, необхідність виконання функцій в рамках діяльності міжнародних організацій, звільнення з місць позбавлення волі, наявність спеціальної перепустки, здійснення поїздок для трудової діяльності, навчання, наукової діяльності, культурною або релігійною метою, оздоровлення, супроводу дитини до загальноосвітніх чи дошкільних навчальних закладів тощо. Усі ці підстави мають бути підтвердженими відповідними документами [4].

Таким чином, для підвищення ефективності заходів із забезпечення національної безпеки України формат антитерористичної операції, що тривала з 2014 року, було змінено на Операцію об'єднаних сил, підставою для чого стало ухвалення ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» 18 січня 2018

року, який визнав Російську Федерацію як агресора та окупанта, поклав відповідальність за протиправні дії на окупованих територіях на РФ та її «окупаційні адміністрації». Всупереч критиці, цей закон є базовим для проведення заходів із деокупації та реінтеграції територій Донецької та Луганської областей.

У відповідність до цього закону 30 квітня 2018 року Президент України П. Порошенко оголосив про офіційне закінчення АТО та початок ООС, основна відмінність між якими полягає в зміні керівництва операцією з СБУ на ЗСУ, значно розширюючи таким чином повноваження президента, що виступає Верховним Головнокомандувачем ЗСУ. Форми діяльності осіб, залучених до ООС, не відрізняються, від тих, що мали місця при АТО, проте особливий порядок, що запроваджується на території ООС відрізняється створенням так званої «зони безпеки», що включає населені пункти, прилеглі до району бойових дій, та режимами перебування в цих зонах. Досвід проведення АТО дає підстави говорити про те, що українське законодавство в сфері забезпечення національно безпеки після оголошення ООС ще зазнає певних трансформацій, потребуватиме подальшого удосконалення правових форм та механізмів заходів з відновлення державного суверенітету в межах українських кордонів.

Список використаної літератури

1. 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент підписав Указ // Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpchalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206>.

2. Біщук В. П'ять важливих наслідків прийняття закону про деокупацію Донбасу // Львівська газета. 19 січня 2018. URL: <http://gazeta.lviv.ua/2018/01/19/p-yat-vazhlivix-naslidkiv-prijnyattya-zakonu-pro-deokupaciyu-donbasu>.

3. Закон про реінтеграцію Донбасу ухвалили у Верховній Раді в першому читанні. URL: https://24tv.ua/zakon_pro_reintegratsiyu_donbasu_uhvalili_u_verhovniy_radi_n872848.

4. Особливий порядок, що буде діяти з оголошенням початку проведення операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей // Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/04/28/osoblivij-poryadok-shho-bude-diyati-z-ogoloshennyam-pochatku-provedennya-operaczii-obednanih-sil-na-teritorii-doneczkoi-ta-luganskoj-oblastej>.

5. Поіменне голосування про проект Закону про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях (№7163) // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=16610.

6. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page>.

7. Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення: Наказ Антитерористичного центру при Службі безпеки України від 7 жовтня 2014 року. URL: http://cons.parus.ua/_doc_view.asp?rnх=09FH733877711bd2c4a783860caa719233250.

8. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/page>.

9. Про призначення С. Наєва Командувачем об'єднаних сил: Указ Президента України від 16 березня 2018 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/69/2018>.

10. Рада ухвалила законопроект про деокупацію Донбасу // Інформаційне агентство УНІАН. 18 січня 2018 року. URL: <https://www.unian.ua/politics/2352443-rada-uhvalila-zakon-pro-deokupatsiyu-donbasu.html>.

11. Турчинов: Подальше звільнення окупованих територій у рамках формату АТО є неможливим. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/428292.html>.

12. Філатов В., Волинська О. Експертний аналіз законопроекту про деокупацію Донбасу // Дніпроград: вісник небайдужих громадян. 21 грудня 2017. URL: http://dniprograd.org/2017/12/21/ekspertniy-analiz-zakonoproektu-pro-deokupatsiyu-donbasu_63454.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

A. Trofymenko

JOINT FORCES OPERATION IN UKRAINE: ITS POLITICAL AND LEGAL BASIS

The article provides the analysis of political and legal basis of Joint Forces Operation (JFO) in Ukraine based on studying the Law of Ukraine on the Peculiarities of State Policy on Ensuring Ukraine's State Sovereignty Over Temporarily Occupied Territories in Donetsk and Luhansk Regions. The author defines main changes in existing law principles that include: 1) the Russian Federation is officially called an aggressor and defined as an occupant of a part of Ukrainian territory; 2) so called "DPR" and "LPR" are defined as "occupation government of the Russian Federation" ; 3) format of antiterrorist operation changes to "measures on provision of national security and defense, rebuff and control military aggression of the Russian Federation (JFO)". The research defines advantages and disadvantages of law and its significance for the process of de-occupation.

The article studies main differences between the ways of running ATO and JFO. The main difference is that the leadership was changed from the Security Service of Ukraine to the Armed Forces of Ukraine, which expands powers and responsibility of the President of State. In their turn, changes in aims and format of activities of defense and law enforcement agencies in Donetsk and Luhansk regions are not involved, rights of JFO participants is almost identical to the rights of ATO participants.

The author studies the notion of "security zone" which is defined as an area near the combat area as well as provides a list of inhabited localities of this zone. The regime of staying and powers of the commander-in-chief of JFO in this area are also described.

The entry procedure to the JFO region, combat area, limited and prohibited access area are also discussed.

Key words: Joint Forces Operation (JFO), Antiterrorist operation (ATO), temporarily occupied territories, «security zone», de-occupation.

М.В. Трофименко

ФОНД «АНАСТАСІОС Г. ЛЕВЕНДІС» ЯК ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ РЕСПУБЛІКИ КІПР

У статті зазначається, що публічна дипломатія сьогодні є невід'ємним напрямком зовнішньої політики сучасної держави, особливий науковий інтерес представляє вивчення досвіду реалізації публічної дипломатії малими державами. Не дивлячись на обмеженість ресурсів, які малі держави можуть залучити на реалізацію своєї зовнішньої політики, їм на допомогу приходять приватні організації, фонди, створені заможними громадянами цих країн. Одним з найкращих прикладів перетворення приватного фонду в інститут публічної дипломатії країни є діяльність Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» у Республіці Кіпр. У статті проаналізовано діяльність цього фонду, як інституту публічної дипломатії малої держави, з моменту його створення у травні 1979 року кіпрським підприємцем Анастасіосом Левендісом до теперішнього часу. З самого початку метою Фонду була підтримка освітніх, культурних, мистецьких та благодійних проектів на Кіпрі, в Греції та інших країнах. Окрім проектів націлених на реконструкцію історичних пам'яток, Фонд обіймається систематичним наданням стипендій та спонсорством проектів сталого розвитку та природоохоронного характеру у всьому світі. Автор зазначає, що Фонд допомагає в організації міжнародних конгресів, конференцій та інших заходів, які мають на меті пропагувати кіпрську цивілізацію як вдома, так і за її межами. В рамках своєї діяльності Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» надає підтримку університетам по всьому світу, що мають кафедри елліністичних, кіпрських студій. Одним з прикладів позитивного співробітництва Фонду та університетів є співпраця з Маріупольським державним університетом, позитивні наслідки якої було проаналізовано у даній статті. Автор доходить висновку, що приватні фонди відіграють велику роль у формуванні та реалізації публічної дипломатії малих країн.

Ключові слова: Фонд «Анастасіос Г. Левендіс», публічна дипломатія, малі країни, Республіка Кіпр.

Публічна дипломатія сьогодні є невід'ємним напрямком зовнішньої політики сучасної держави, особливий науковий інтерес представляє вивчення досвіду реалізації публічної дипломатії малими державами. Не дивлячись на обмеженість ресурсів, які малі держави можуть залучити на реалізацію своєї зовнішньої політики, їм на допомогу приходять приватні організації, фонди, створені заможними громадянами цих країн, які прагнуть зробити внесок у розвиток своїх держав, фінансуючи різні проекти економічного, політичного, культурного, історичного характеру, інституціоналізуючи при цьому свої організації як такі, що обіймаються питаннями просування публічної дипломатії своїх країн, сприяючи при цьому покращенню їх сприйняття за кордоном. Одним з найкращих прикладів перетворення приватного фонду в інститут публічної дипломатії країни є діяльність Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» у Республіці Кіпр.

Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» був заснований у травні 1979 року кіпрським підприємцем Анастасіосом Левендісом (1902-1978 рр.), який спрямував його діяльність на розвиток суспільства, освіти, культури тощо. За свою майже сорокарічну історію Фонд залишається вірним цим пріоритетам, активно підтримуючи поширення культурної спадщини Греції, Кіпру та світового еллінізму, а також реалізуючи освітні

програми, новаторські проекти з охорони навколишнього середовища та медичні дослідження.

Завдяки міжнародній програмі Фонду, що підтримує вивчення грецької мови, її діалектів (з підтримкою різних навчальних заходів, систематичним наданням стипендій, постійним внеском у наукові дослідження та підготовку наукових публікацій) значно підтримуються та розвиваються елліністичні дослідження.

Діяльність Фонду направлена на реконструкцію великої кількості класичних, візантійських та пост-візантійських пам'яток, збагачення та презентацію кіпрських колекцій історичних пам'яток у музеях світу, систематичне надання стипендій та спонсорство природоохоронним та довгостроковим проектам у Південній Європі, Африці та у всьому світі.

Фонд також здійснює фінансування реконструкції та відновлення великої кількості класичних, візантійських та пост-візантійських історичних пам'яток. В той же час, він підтримує науково-дослідні проекти та розширення колекцій кіпрських пам'яток у музеях світу, відповідно до завдань Фонду з поширення культурної спадщини Греції та Кіпру. Як результат налагоджене плідне співробітництво Фонду з Музеєм мистецтва Метрополітен (Нью-Йорк), Британським музеєм (Лондон) та Музеєм Середземномор'я (Стокгольм).

Важливим здобутком Фонду «А.Г. Левендіс» у питаннях культури є колекції Фонду: Паризька колекція європейського мистецтва, колекція творів грецьких художників XIX і XX століть та колекція творів кіпрських митців. Ці три колекції, які надають унікальний естетичний та освітній досвід, були об'єднані та розміщені в новій галереї імені Анастасіоса Левендіса в Нікосії, проект будівництва якої був розроблений архітектурною студією Фейдлен Клегг Бредлі, відкритою у 2014 році [6]. Галерея стала справжньою туристичною окрасою столиці Республіки Кіпр.

Анастасіос Г. Левендіс народився на Кіпрі в грудні 1902 року в кіпрському гірському селі Леміту. По материнській лінії перші згадки про його сім'ю датуються 18-м століттям, коли один з предків Анастасіоса приєднався до Пелопоннеського повстання 1770 р. проти Османської імперії (в західній літературі воно відоме як «Орловське»). З того часу члени родини займали посади священнослужителів найвищого рівня в православних церквах Єрусалиму, Антіохії та Кіпру.

Анастасіос закінчував школу Міціс в Леміту, яка спеціалізувалася на більш комерційній тематиці та іноземних мовах. Наприкінці першої світової війни юнак, який намагався покращити свою освіту та знайти перспективи, поїхав до свого старшого брата Джорджа в Єгипет. Звідти він на кораблі дістався Марселя, де вперше знайшов роботу, а пізніше вступив до Ecole Supérieure de Commerce (Вища школа комерції) у Бордо. В 1920 році Левендіс влаштувався в південно-східній Нігерії через англо-грецьку (Манчестерську) компанію. Через два роки він переїхав на південний захід (Абеокута) для роботи в британській компанії (також заснованій в Манчестері), в якості менеджера.

У 19 столітті Абеокута була центром місіонерської та освітньої діяльності в значній частині Західної Африки та важливим культурним та освітнім центром. Анастасіос знайшов там багато друзів, стосунки з якими зберіг протягом більшої частини свого життя. П'ятдесят років потому король Алаке наділив його почесним званням начальника Бабалайе.

Анастасіос Левендіс був, перш за все, активною діловою людиною. До 1928 року він працював заступником генерального директора компанії Ollivants в Нігерії, а в 1929 році, у віці 26 років, перевівся до Аккри, столиці Золотого узбережжя (нині Гана), щоб зайняти посаду генерального директора компанії. Золоте узбережжя було найпрогресивнішою з британських колоній у Західній Африці і вже мало зародки місцевого самоврядування під наглядом Законодавчої ради. А. Левендіс був обраний

представником комерційного співтовариства. Він також служив головою торгової палати Аккри.

У 1936 році А. Левендіс створив власну компанію, A. G. Leventis & Company Limited, до якої приєднався Джордж Кералакіс, а трохи пізніше його молодший брат Христос (Христулос) Левендіс. Нова компанія, хоча і була заснована на піку депресії, швидко розширювалася і незабаром мала філії у всіх частинах Золотого узбережжя. У 1942 році Христулос переїхав до Нігерії, щоб ще більше розширити свої повноваження.

Компанія Левендіса згодом конкурувала з великими, торговельними компаніями, розташованими в Англії, Франції та Швейцарії, які склали основу колоніальної економіки Західної Африки. Ця конкуренція викликала власні проблеми, коли в післявоєнний період ці старіші компанії утворили Асоціацію західноафриканських торговців для захисту своєї монополії на торгівлю. Вони билися з молодим Leventis & Co усіма засобами. Однак Анастасіос Левендіс боровся з характерною сміливістю і виграв цю битву. Коли обурення високими цінами та початковим націоналістичним рухом призвело до заворушень в Аккри у 1948 р. – найбільш серйозному прикладі антиколоніального насильства в післявоєнній Західній Африці – єдиними великими магазинами, що не були спалені, були ті, що належали компанії A.G. Leventis & Company Limited.

Протягом чверті століття після закінчення війни бізнес змінився і розширився, змінивши увагу з Гани на набагато більшу нігерійську економіку. На момент смерті Левендіса в 1978 році, його підприємство було одним з найбільших у Нігерії.

Але Левендіса цікавила не тільки комерція. Він брав участь у соціальному та благодійному житті довоєнного Золотого узбережжя. Він був призначений почесним Генеральним консулом Греції в Аккри і кинув всі сили на допомогу розірваній війною громади. Він також надав свою підтримку багатьом проектам з покращення життя кіпрських селищ, підтримуючи навчання багатьох студентів за кордоном.

Ці зусилля активізувались в умовах політичної кризи, яка розгорталася на Кіпрі наприкінці 50-х та 60-х років, і Анастасіос Левендіс допомагав своїй Батьківщині різними способами. Президент Макаріос, з яким він співпрацював у створенні будинку для людей похилого віку в Нікосії, використовував поради та досвід Анастасіоса на кількох засіданнях Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, а в 1966 році призначив його першим Послом та постійним представником Кіпру в ЮНЕСКО, в знак визнання його підтримки освіти та культурної спадщини Кіпру.

Анастасіос Левендіс особливо активно підтримував відновлення Департаментом старовини двох важливих візантійських пам'яток та допомагав кіпрському уряду проектувати імідж своєї культурної та художньої спадщини за кордоном. Він сам дуже цікавився мистецтвом і зібрав значну колекцію французьких та європейських картин у Парижі. У Афінах він придбав першу колекцію Євангела Аверова, провідного грецького митця та художника початку 19-го – середини 20-го століття.

Вторгнення 1974 року до Кіпру наклало особливий відбиток на Анастасіоса Левендіса. Його власне селище Петра було зайняте турецькою армією, в результаті чого Левендіси втратили свій культурний центр та сімейну церкву, яку Анастасіос сам збудував, йому довелося виступати в ЮНЕСКО та інформувати організацію щодо знищення Кіпрської культурної спадщини. Він всіляко сприяв поверненню скарбів, викрадених та переправлених незаконним шляхом за кордон, але насамперед – він намагався полегшити становище потерпілих і біженців. Через такі серйозні потрясіння наприкінці 1976 року Левендіс тяжко захворів. У жовтні 1978 року Анастасіоса Левендіса не стало.

Фонд Анастасіос Г. Левендіс був створений у травні 1979 року за ініціативи Анастасіоса Г. Левендіса [5]. З самого початку метою Фонду була підтримка освітніх, культурних, мистецьких та благодійних проектів на Кіпрі, в Греції та інших країнах. Діапазон і напрямок цієї діяльності базувалися на філантропічних інтересах засновника. На Кіпрі, в Греції та інших частинах Європи основну увагу було приділено культурі та освіті з особливим наголосом на культурній спадщині Кіпру. Це мало особливе значення через руйнування культурної спадщини острова, спричиненого турецьким вторгненням 1974 року та його наслідками. У 1980 році було створено незалежне кіпрське відділення Фонду. У Греції Фонд підтримував широкий спектр культурних організацій та заходів, але головний акцент був зроблений на відновленні низки пам'яток з різних періодів. Також було вивчено і розширено колекцію грецьких картин XIX-XX століть, придбаних Анастасіосом Левендісом.

В інших країнах Європи та далекому зарубіжжі Фонд визначив за свої пріоритети вивчення культури та історії Кіпру та Греції та зосередження на громадах грецької діаспори, зокрема в Британії. Найбільшу увагу Фонд приділяв культурним, лінгвістичним та релігійним інтересам громад. Найважливішою ініціативою у цій категорії був «Еллінський центр» в самому центрі Лондона. Міжнародна програма підтримки грецьких досліджень, яка охоплює всі історичні періоди, протягом багатьох років розвивалася паралельно із зусиллями, спрямованими на вивчення кіпрських історичних пам'яток у зарубіжних музеях.

У Нігерії була створена філія Фонду у 1988 році для продовження вже існуючої благодійної програми. Завдяки цій програмі було збудовано сім сільськогосподарських шкіл для молодих фермерів у Нігерії та Гані.

Програма публікацій Фонду багато в чому пов'язана з культурною спадщиною, археологією та історією Кіпру; а також надає гранти іншим видавцям та академічним установам.

Стипендіальна програма, яку ініціював сам А. Г. Левендіс, була поступово систематизована та зорієнтована виключно на рівні університетів, а з 1992 року – лише на рівні аспірантури. Існує також програма дослідницьких грантів, в основному на постдокторському рівні, що охоплює напрями науки в рамках інтересів Фонду. На додаток до цих напрямів роботи, кілька галузей підтримувались на постійній основі: навколишнє середовище, медичні дослідження, боротьба з хворобами та полегшення їх наслідків.

Фонд підтримував благодійну роботу в Нігерії з моменту свого створення, спочатку з фокусом на технічну освіту. Консультативна група з Нігерії Фонду А. Г. Левендіс була відкрита в 1979 році.

У 1988 році «Фонд Левендіс Нігерія» був офіційно заснований для розширення роботи цього органу. На підтримку нової освітньої програми Федерального уряду з акцентом на самодостатність у виробництві продуктів харчування Фонд прийняв важливе політичне рішення у 1986 році, обравши своєю головною метою навчання молодих фермерів.

На сьогодні в Нігерії створено п'ять шкіл та дві в Гані, що спеціалізуються на інноваційних методах навчання дрібних фермерів з метою підвищення продуктивності, ефективності та екологічної чутливості, з використанням останніх досліджень Міжнародного інституту тропічного сільськогосподарства тощо. Стажери проводять рік у школах, а потім, повертаючись до своїх ферм та громад, отримують підтримку з фондів програми. Вони передають свої навички іншим фермерам у своїй місцевості, тоді як школи також організують більш короткі навчальні курси та дні фермерів для навколишніх громад. Фонд також є головним рушієм у збереженні природних ресурсів у співпраці з Нігерійським фондом збереження.

Між 1981 та 1987 роками Фонд надав технічне оснащення, інструменти для майстерень та навчальні посібники десятком технічним коледжам, щоб сприяти просуванню професійної підготовки нігерійських юнаків.

Також була надана підтримка інших програм у сфері освіти та охорони навколишнього середовища, медичних та культурних проєктів.

Кіпрська філія Фонду А. Г. Левендіса була заснована у 1980 році і розташована в відновленому неокласичному будинку на вулиці Гладстонос у Нікосії. В основному Фонд обіймається кіпрськими проєктами, спрямованими на збереження та пропаганду історичних і культурних ресурсів острова.

Фонд особливо піклується про захист культурної спадщини на окупованій турками території острова від грабежів та рейдерства. Він придбав багато важливих історичних артефактів Кіпру з іноземних ринків старовини і пожертвував їх Музею Кіпру, особливо тих, що були викрадені та вивезені з колекції Гаджіпродрому в Фамагусті. Крім цього, Фонд фінансує збереження та відновлення основних археологічних пам'яток та історичних пам'яток, а також будівель, що належать до народної архітектури, співпрацюючи з Департаментом старовини Кіпру. Великий внесок Фондом також було зроблено у реставрацію церковних пам'яток, фінансування реставрації архітектури та збереження настінних розписів у багатьох монастирях, церквах та каплицях.

На більш академічному рівні Фонд також фінансує дослідження історії та художньої спадщини Кіпру та допомагає в організації міжнародних конгресів, конференцій та інших заходів, які мають на меті пропагувати кіпрську цивілізацію як вдома, так і за її межами. Останніми роками Фонд зробив великий внесок у новостворений Кіпрський університет, купивши і відновивши неокласичний будинок на вулиці Гладстонос в Нікосії, це згодом забезпечило можливість університету розміщати його археологічні дослідження.

Фонд також був ініціатором у створенні нових музеїв. Він профінансував придбання та реставрацію будівлі, в якій знаходиться муніципальний музей Левендіса та його подальшу організацію. Даний фонд також одноосібно спонсорував створення Музею Мікенської колонізації, побудованого на археологічному майданчику Маа-Палеокастро. Окрім цього, церковні музеї були створені за підтримки Фонду у монастирях Хрисороятиса та Махера, а також у селах Палахікор, Пелендрі, Омодхос та Кормакіті (останнє маронитське село на Північному Кіпрі).

З 1989 по 1994 рік Фонд співпрацював з Європейським Союзом, щоб спонсорувати новаторський проєкт Лаона, п'ятирічну програму для сталого розвитку регіону Лаона на півострові Акамас. Цей проєкт спрямований на просування альтернативного туризму, пропонуючи двадцять шість відновлених та екологічно чистих будівель у п'яти селах. Через неурядову організацію Крит-Терра цей проєкт включає в себе міжнародно значущий Центр екологічних досліджень, що базується на Західному Кіпрі.

У більш обмежених масштабах соціальне забезпечення та медичні дослідження також належать до сфери інтересів Фонду. З 1989 року він був одним із головних спонсорів Кіпрського інституту неврології та генетики. Анастасіос Левендіс профінансував створення будинку для людей похилого віку у співпраці з архієпископом Макаріосом II, і фонд продовжує його підтримувати. Він також профінансував Департамент інтенсивної терапії в Лімасолі та є основним учасником Кіпрського Червоного Хреста.

Фонд А. Г. Левендіса залучений до широкого кола проєктів по всьому світу, які підтримують освітні, культурні, мистецькі та благодійні ініціативи на Кіпрі, у Греції та інших країнах. Багата кількість цих проєктів формулюють зацікавленість Фонду у підтримці та поширенні культурної спадщини Греції та Кіпру, проте велика кількість

також охоплює занепокоєння щодо охорони природи та навколишнього середовища, наукові та медичні дослідження та різноманітні культурні та благодійні заходи.

Вони варіюються від реконструкції великої кількості класичних, візантійських та пост-візантійських пам'яток, а також збагачення та презентації кіпрських колекцій старовини у музеях світу, систематичного надання стипендій та спонсорства та проектів сталого розвитку та природоохоронного характеру у Південній Європі, Африці та у всьому світі.

Одним з основних завдань Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» є збереження культурної спадщини. Фонд реалізує велику кількість таких проектів. Варто зупинитись більш докладно лише на більш масштабних.

- Церква Святого Миколая в Агріді є визначним візантійським пам'ятником, побудованим на Пелопоннесі. Церква, прикрашена винятковими настінними малюнками кінця XIII та XVIII століття, була серйозно пошкоджена під час землетрусу у 2008 році. Фонд підтримав дворічну програму реставрації. Проект включає консолідацію та реставрацію будівлі, а також збереження та естетичне відтворення образотворчого мистецтва. У 2012 році реставраційні команди зосередили увагу на першій фазі збереження фресок та на структурній консолідації як сховищ, так і даху церкви. Після завершення проекту церква буде відкрита для відвідувачів та прочан.
- Лефканді був ключовим місцем в Егейському регіоні під час бронзового і залізного століть. Нещодавні розкопки, проведені професором Іреною С. Лемос, відкрили нову важливу інформацію щодо історії даного місця з кінця епохи Мікенської ери до її завершення (1200-700 до н.е.). В середині стародавнього кургану була виявлена міська стіна, а також розташована поруч ритуальна територія. Безперервність окупації від періоду пізньої бронзи до раннього залізного віку встановлена у східній частині Ксерополісу, де була розкопана велика будівля (Мегарон). Розкопки в Лефканді мали велике значення для осмислення відносно незрозумілого, але дуже важливого періоду розвитку грецького міста-держави. Одним з найважливіших аспектів даного проекту є участь у розкопках студентів.
- За підтримки фонду А. Г. Левендіса був розроблений географічний довідник середньовічного Кіпру, доступ до якого відкрили всім археологам та історикам, які вивчають візантійський Кіпр, починаючи з кінця пізньої античності до періоду хрестових походів, з доступом до онлайн-ресурсів, матеріалів та баз даних. Дослідники можуть додавати свої результати досліджень до довідника, таким чином доповнюючи вже існуючі матеріали новими дослідженнями. Мета проекту – об'єднати тих, хто цікавиться Кіпром та більш докладно викласти історію острова й процеси, що на ньому відбувались. Метою цього проекту, який був започаткований 27 жовтня 2011 року у Королівському коледжі Лондона, має стати оприлюднення для широкого загалу не тільки науковців, а й пересічних громадян, які цікавляться історією, рекордної кількості давніх написів з Північного Причорномор'я. Команда проекту включає в себе дослідників з Великобританії й інших країн. Більше 4000 стародавніх, переважно грецьких, написів вивчаються та публікуються як в Інтернеті, так і в друкованому вигляді. Дані охоплюють період 600 р. до н.е. – 1400 р. н.е. Робота над першою колекцією «Візантійські написи» була завершена у 2012 році. Робота над другою збіркою «Написи Херсонеса» розпочалась у січні 2013 року.
- 15 березня 2012 року інноваційна презентація колекції Таноса Н. Зінтіліса з кіпрських пам'яток відкрилася для публіки в новій, ретельно відреставрованій галереї А. Г. Левендіса на третьому поверсі Музею кікладського мистецтва в Афінах.

На додаток до їх сучасної інсталяції за останніми досягненнями в галузі музеєзнавства, 550 артефактів на виставці ілюструють значні аспекти життя давніх кіпріотів та їх мистецтво. Відвідувачам пропонується ознайомитись з кіпрською керамікою, скляними судинами, статуетками та ювелірними виробами; шафи з похилими поверхнями демонструють металеві артефакти, монети, печатки та письмові прилади, розширені сенсорними екранами, що містять велику кількість текстових та ілюстративних матеріалів. Дві інтерактивні поверхні перелічують історію острова від доісторичних часів до періоду пізнього Риму та ілюструють взаємини Кіпру з навколишнім світом, показуючи віртуальні подорожі стародавніх торговельних кораблів, що подорожують середземноморським регіоном.

- Виставка «Олімпія: Міф – Культ – Ігри у Античності» була ініційована Грецьким фондом культури у Берліні та грецьким міністерством культури. Ця унікальна виставка, активно підтримувана Фондом Левендіса, об'єднала понад 500 об'єктів з найбільших музеїв Греції, таких як Археологічний музей в Олімпії, Національний археологічний музей і Музей нумізматики в Афінах. Виставка охопила історію стародавніх Олімпійських ігор та їх важливість для історії культури та спорту. Мармурові скульптури, бронзові статуетки, золоті прикраси, шоломи та щити говорять про вплив Олімпії та Ігор на європейську культуру.
- Галерея Давнього Кіпру А. Г. Левендіса в Британському музеї в Лондоні була реорганізована та реконструйована за підтримки Фонду А. Г. Левендіса. Його відновленням в 2012 році планувалося відзначити головування Кіпру у Раді Європейського Союзу. Початкова виставка, створена більше 25 років тому, була оновлена відповідно до сучасної гуманітарної освіти. Створено нові тексти для представлення поточного розуміння історії острова. Великі графічні панелі зображують природні та археологічні пам'ятки Кіпру. Три ключові елементи цієї виставки: створення явної хронологічної послідовності, що розповідає історію Кіпру від 10 000 до н.е. до 395 року н.е., повторне відтворення скульптури, що ілюструє розвиток людської форми; і створення контекстного відображення на знаменитому святилищі Аполлона-Решефа в Далі (стародавній Ідаліон). Реконструкція галереї також дозволила показати важливі елементи скульптури.

Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» надає підтримку університетам по всьому світу, що мають кафедри елліністичних, кіпрських студій. Одним з прикладів позитивного співробітництва Фонду та університетів є співпраця з Маріупольським державним університетом.

За підтримки Фонду удосконалюється матеріально-технічна база університету та гуртожитку, створена та постійно поповнюється найбільша у Східній Європі бібліотека елліністичних студій «Костянтинос Левендіс», яка містить понад 16000 наукових та навчальних джерел, надаються стипендії студентам та представникам професорсько-викладацького складу МДУ для проходження програм стажувань на Кіпрі [2, с. 162]. Крім того, Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» встановив стипендії для переможців Всеукраїнської олімпіади з новогрецької мови, яка проводиться на базі МДУ, і ці стипендії щорічно надаються переможцям олімпіади.

За ініціативи Почесного Генерального консульства Республіки Кіпр в Маріуполі та за підтримки Міністерства освіти і культури Республіки Кіпр була успішно реалізована програма літнього відпочинку для українських школярів. Усі витрати взяли на себе Міністерство освіти і культури Республіки Кіпр і Фонд «Анастасіос Г. Левендіс». Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» упродовж багатьох років надає університету активну допомогу та всебічну підтримку в галузі наукової, освітньої та культурної діяльності.

Фонд Левендіса пропонує широкий вибір дослідницьких стипендій для науковців, які займаються проблематикою, що визначається пріоритетною для Фонду.

Окрему увагу Фонд приділяє програмам з охорони навколишнього середовища, зокрема охороні птахів.

Для того, щоб зрозуміти масштаби впливу Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» варто перелічити лише деякі проекти, реалізовані Фондом: збереження ікон Церкви Святого Дмитрія, Єрусалим; реконструкція внутрішнього двору Церкви Св. Стефана, Несебр, Болгарія; проект реконструкції Олімпії Німецького археологічного інституту в Афінах; реставраційні роботи в церкві Св. Мамаї, Спецес; відновлення резиденції Тріантафіллу, Сідірокастро; Електронна бібліотека древніх написів Північної Чорноморської програми, географічний довідник з проекту середньовічного Кіпру, збереження настінних розписів Середньовічної церкви Святого Дімітара у Болгарії, Королівський коледж, Лондон; проект розкопок Лефканді-Ксерополіса, Коледж Мертон, Оксфордський університет; проект реставрації Монастиря Святої Катерини, Синаї; реставраційні роботи в Церкві Таксіархес в Айвалику, острів Алібі Кунда; збереження мозаїки 5-го століття в Монастирі Св. Гавриїла в Тур-Абдин, Східна Туреччина; відновлення і збереження фресок церкви Святого Миколи в Агріді, Ахайя; проект розкопок на острові Депотікон, недалеко від Антіпарос тощо.

Фонд Левендіса фінансує низку проектів у музеях та бібліотеках, зокрема: Галерея в Нікосії А. Г. Левендіса; Археологічний музей м. Несебр, Болгарія – складання путівника музею; Британський музей, Лондон: а) оновлення галереї стародавнього Кіпру А. Г. Левендіса; б) грант для співробітників куратора кіпрського музею; с) Інститут науки і збереження (сховище кіпрської старовини); Ермітаж (Друзі Ермітажу), Санкт-Петербург - установка нової системи освітлення в грецькій і римській галереї; Міський музей Левендіса в Нікосії: а) проект середньовічної кераміки; б) оновлення британського правління і галерей Нікосії; с) виставка болгарських ікон; д) Ель Греко: виставки від Кандія до Толедо; Лувр, Париж - Кіпр між Візантією і Заходом, виставка 4-16 століть; Музей Середземномор'я, Стокгольм - молодше кураторство для каталогізації, вивчення і публікації археологічних матеріалів, знайдених під час шведської експедиції на Кіпрі (1927-1931) тощо.

Таким чином, розглянувши все вищезазначене, можна зробити наступні висновки. По-перше, приватні фонди відіграють велику роль у формуванні та реалізації публічної дипломатії малих країн. По-друге, на прикладі кіпрського Фонду, створеного Анастасіосом Левендісом, ми побачили, як приватний капітал розповсюджує та заохочує дослідження з кіпрської тематики, опікується питаннями збереження пам'яток, підтримує університети світу, сприяючи таким чином виконанню головної мети публічної дипломатії.

Список використаної літератури

1. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба : підручник для студентів ВНЗ / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 432 с. ; Trofymenko M. V. Dyplomatychna ta konsulska sluzhba : pidruchnyk dlia studentiv VNZ / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov. – Donetsk : Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. – 432 s.

2. Трофименко М.В. Міжнародна діяльність як умова конкурентоспроможності університетів України (досвід Маріупольського державного університету) / М.В. Трофименко, К.В. Балабанов // Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 153-205 ; Trofymenko M.V. Mizhnarodna diialnist yak umova konkurentospromozhnosti universytetiv Ukrainy (dosvid Mariupolskoho derzhavnoho universytetu) / M.V. Trofymenko,

K.V. Balabanov // Internatsionalizatsiia yak faktor konkurentospromozhnosti suchasnoho universytetu. – Mariupol : MDU, 2017. – S. 153-205.

3. Трофименко М.В. Публічна дипломатія малих держав / М.В. Трофименко // Вісник МДУ. Серія Історія. Політологія. – 2016. – Випуск 16. – С. 329-336 ; Trofymenko M.V. Publichna dyplomatiia malykh derzhav / M.V. Trofymenko // Visnyk MDU. Seriiia Istoriiia. Politolohiia. – 2016. – Vypusk 16. – S. 329-336.

4. Routledge Handbook of Public Diplomacy / [Nancy Snow, Philip M. Taylor, Nicholas J. Cull, Michael Vlahos and others]; edited by Philip M. Taylor. – New York: Routledge, 2009. – 382 p.

5. Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.leventisfoundation.org/el/>.

6. Λεβέντειος Πινακοθήκη [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.leventisgallery.org/home>.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

М. Trofymenko

ANASTASIOS G. LEVENTIS FOUNDATION AS A PUBLIC DIPLOMACY INSTITUTE OF THE REPUBLIC OF CYPRUS

Today's public diplomacy is an indispensable direction of foreign policy of any modern state that is why studying the experience of the implementation of public diplomacy by small states is of particular scientific interest. Despite limited resources small states can allocate to the implementation of their foreign policy, they are supported by private organizations and foundations established by wealthy people of these states. One of the best examples of making private fund an institute of public diplomacy is a case of Anastasios G. Leventis Foundation located in the Republic of Cyprus. The article analyzes the activities of this foundation from the moment it was established in May 1979 by Cypriot businessman Anastasios Leventis, till now. From the very beginning the main goal of the Foundation was to provide support to education, cultural, art, and charitable projects in Cyprus, Greece and other countries. Moreover, the activities of the Foundation embrace the issues of reconstruction of many classic, byzantine and post-byzantine monuments, enrichment and presentation of Cyprian collections of historical monuments in museums all over the world, regular scholarships and sponsorship for the sustainable development projects and environment-oriented projects in Southern Europe, Africa and around the world. The author notes that the Foundation finances research in the field of history and artistic heritage of Cyprus as well as provides assistance in organizing international congresses, conferences and other events aimed at promoting Cyprian civilization at home and abroad. A.G. Leventis Foundation is also involved in implementation of a wide range of projects aimed at environment protection, scientific and medical research, various cultural and charitable events. Within the framework of these projects, A.G. Leventis Foundation supports universities with departments involved in Hellenic and Cyprian studies globally. One of the examples of fruitful cooperation is the one established with Mariupol State University. The support of the Foundation allows improving the facilities of the University and dormitory; to found and enrich Kostantinos Leventis Library, the largest library of Hellenic studies of Eastern Europe with more than 16000 scientific and educational sources; providing MSU students and teachers with scholarship for undertaking internship in Cyprus. Moreover, A.G. Leventis Foundation introduced scholarships for the winners of Pan-Ukrainian Olympiad of Modern Greek Language hosted by MSU and these scholarships are given to the winners annually. The program of summer vacation for Ukrainian schoolchildren was successfully implemented at the initiative of Honorary Consulate General of the Republic of Cyprus in Mariupol and Ministry of Education and Culture of the Republic of Cyprus. All costs were covered by A.G. Leventis Foundation and Ministry of Education and Culture of the Republic of Cyprus.

Key words: Leventis Foundation, public diplomacy, small states, Republic of Cyprus.

УДК 061.2:005.7

О.Л. Тупиця, Є.В. Худий

МЕНЕДЖМЕНТ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СТРАТЕГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ У ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглядається менеджмент громадських організацій у контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. Вивчаються організаційні засади управлінського впливу на лідерський статус неурядових організацій. Визначаються оптимальні засади поведінки громадських організацій в умовах політичного транзиту. Розглянуто професіоналізацію менеджменту громадянських організацій на основі зростання впливу політичної конкуренції. Визначено значення експертних знань для розбудови практик громадсько-політичної діяльності. Метою статті є встановлення специфіки менеджменту громадськими організаціями у транзитному суспільстві. З'ясовано специфіку співпраці сучасного громадянського суспільства з державою як бенефіціаром громадської діяльності. Встановлено умови вироблення політичної платформи громадських організацій. Охарактеризовано закономірності адміністративно-директивних тенденцій у відносинах між інститутами влади та громадськістю.

Ключові слова: *громадські організації, менеджмент, політичні сили, громадянське суспільство, політичні маніпуляції.*

Постановка проблеми. Процеси демократизації і модернізації політичної системи України звертають увагу на темпи розвитку громадянського суспільства. громадські об'єднання і рухи є важливою частиною політичної реалізації громадян. Тому експертна й демократична еволюція менеджменту громадської сфери є однією з важливих засад успіху політичних перетворень в Україні. Звернення уваги на управління громадянським суспільством доповнюють наявні уявлення про функціонування державного владних інституцій в Україні. Управління громадськими об'єднаннями є особливим різновидом політичної діяльності, яка вимагає прискіпливої уваги до цілей і завдань громадських об'єднань, потреб громадян та ситуації розвитку держави і суспільства в цілому. Як добре відомо, громадянське суспільство – це сукупність всіх самоврядних громадянських спільнот та індивідів, які виступають з оцінками сучасного політичного життя, реалізують ініціативи, не пов'язані прямо з інтересами отримання прибутку, або особистісними інтересами [9].

Аналіз публікацій. Розвиток громадських організацій активно вивчали вітчизняні вчені. Зокрема, С. Петков звернув увагу на громадян як суб'єктів виборчого процесу в Україні [5], Л. Ніколенко аналізує визначення сформованості лідерських якостей особистості у діяльності студентських громадських об'єднань [4], О. Каретна розкриває систему взаємодії влади та суспільства та молодіжні громадські організації [3]. Однак розвиток громадських організацій потребує розширеного розгляду у перспективі лідерського менеджменту.

Метою роботи є встановлення специфіки менеджменту громадськими організаціями у транзитному суспільстві. Завданнями статті є з'ясування стратегії політичної активності в рамках менеджменту громадськими об'єднаннями.

Основний зміст. У контексті передумов менеджменту громадських організацій електоральна демократія набуває первинних етапів реформування політичної системи. Вільні й конкурентні вибори є основою ідентифікації тієї чи іншої країни як демократичної або недемократичної. Водночас для тих країн, які тривалий час перебувають на шляху переходу до демократичних норм політичного співіснування, набуває актуальності наступний етап – етап перетворення електоральної демократії на партиципаторну. У цьому процесі одну з провідних ролей відіграють політичні партії, які можуть бути потужним чинником залучення громадян до політичної участі на самоорганізованій та добровільній основі. Одночасно партії, як ми вже зазначали, можуть формувати середовище маніпуляцій, яке лише дезорієнтує електоральний вибір. Це залишає політичну систему на рівні розвитку зародкової демократії [8].

Потенціал сучасних неурядових організацій залежить не лише від ресурсної підтримки та попередньої історії діяльності. Якість управління надаємо громадським суб'єктам мотивації діяльності та можливості якнайповніше реалізувати свій потенціал відстоювання політичних вимог потребує чіткого усвідомлення наявних тенденцій розвитку середовища громадської діяльності. Як зауважує Є. Смолярчук, «важливим компонентом існування та розвитку НУО є створення, виробництво й використання інформаційного потенціалу для забезпечення її життєдіяльності. Відомо, що найбільш активні громадяни місцевої громади належать до неурядових організацій, тому соціальна активність завжди спрямовується на зміну соціальної ситуації з врахуванням ефективності результатів цього перетворення. Для НУО – це потреба в позитивних змінах найближчого соціального оточення, реалізованих шляхом проектного менеджменту» [7].

Мотивацією діяльності сучасного менеджера громадськими організаціями в Україні та інших трансформаційних державах є набуття статусу лідерства у громадському середовищі. Нормативне забезпечення відстоювання політичних прав людини та можливостей здійснювати відповідні функції у контексті діяльності влади надають громадським структурам більш цілеспрямованої діяльності. Як вважає Є. Смолярчук, «нині відбувається поступовий перехід від концепції «підтримки» діяльності НУО до концепції реалізації її програм (надання послуг) для певних соціальних груп, що виконуються найбільш придатними та ефективними виконавцями – неурядовими організаціями» [7].

Менеджмент неурядовими організаціями вкладається у концепцію публічного менеджменту, тобто менеджменту у неприбутковій суспільній сфері. Завданням цієї діяльності у громадських організаціях є впровадження таких технологій ефективності, які можуть відповідати рівню функціонування державних й самоврядних інститутів. Така позиція дасть можливість громадським суб'єктам наблизитися до джерел бюджетного фінансування та удосконалити свою місію у конкретній громаді та держави в цілому. Вітчизняний фахівець стверджує, що «практика співробітництва НУО з місцевими органами влади набуває все більш широкого розмаху в Україні і є досить плідною: в деяких регіонах з місцевих бюджетів виділяють частину фінансових засобів, призначених для впровадження соціальних програм, громадським організаціям, що реалізують проекти, спрямовані на підтримку соціально незахищених верств населення» [7].

Таким чином, сучасне суспільство надає велику кількість перспективних напрямків для розвитку суспільних рухів. Водночас їх тривале співіснування ставиться під сумнів ситуативністю соціальної і політичної мобілізації, невизначеністю результатів масової політичної участі [10].

Важливою рисою менеджменту громадськими організаціями у період переходу до демократії є усвідомлення стратегічної мети завдань та ресурсів досягнення політичної

політичних цілей. Інтеграція громадських організацій до публічної політики вимагає від громадських лідерів професійних компетентностей, пов'язаних з прогнозуванням аналізами оцінкою політичної ситуації як на локальному так і на загальнодержавному рівні. Важко не погодитися, що «важливими аргументами в захист державної підтримки, при цьому, є наступні можливості: вплив громадськості на політику місцевої влади, об'єднання ресурсів з метою досягнення загальної мети, формування в представників місцевої влади поваги до організацій третього сектору та своєчасне вирішення місцевих проблем» [7].

Слід брати до уваги й партійну перспективу менеджерського забезпечення політичної співпраці НУО. Наявність прозорого процесу прийняття внутрішньопартійних рішень і особливо просування внутрішньопартійних лідерів, збільшує довіру до політичних сил і виступає чинником формування їх електоральних симпатій, які можуть мати позитивний ефект на виборах. Крім того, збільшується кількість партій, як інституту в цілому, що зміцнює позитивне сприйняття демократії і конструктивних політичних альтернатив у суспільстві в цілому [8].

Ефективність діяльності неурядових організацій залежить від їх спроможності ефективно виконувати свої статутні завдання. Однак ситуація ліберальних демократичних реформ покладає на неурядові організації завдання відповідності практика сталих демократій, що передбачає наявність стандартів відкритості. Згідно з даними аналітиків, «при наданні суспільної підтримки, згідно з вимогами цього документу, доречним є розгляд характеру діяльності НУО та знаходження відповіді на запитання: чи дійсно НУО існує для вигоди її членів, чи для вигоди всього суспільства (чи його частини). Така підтримка може також залежати від наявності в НУО специфічного статусу і бути пов'язана з певними вимогами щодо фінансового звітування та відкритості» [1].

Що більш відкритою та прозорою є діяльність громадських організацій, то більшою довірою вони користуються у суспільстві. Забезпечення середовища активних громадських суб'єктів робить демократичне публічне врядування відповідним кращим світовим зразком. Також транспарентність усуває елементи також транспарентність усуває елементи формалізоване ти там зайвої ідеалізований конфліктності в діяльності неурядових організацій. В аналітичному звіті зазначається, що «діяльність громадських об'єднань охоплює практично всі сфери суспільного буття. Значна частина їх активно відстоює проведення реформ, здійснює громадський контроль за органами державної влади і місцевого самоврядування, на законних підставах вимагаючи від останніх максимальної відкритості, прозорості та підзвітності» [1].

Питання ефективності менеджменту громадського самоврядування та управління організаціями громадян висуває необхідність спроможності неурядових організацій виконувати роль партнера управлінське та представницьких інституцій. Це також вимагає від менеджерів громадських структур обізнаності та досвіду. За даними аналізу, «визнаючи необхідність співробітництва з суб'єктами владних повноважень на засадах рівноправного партнерства, громадські об'єднання й самі мають відповідати зазначеним критеріям. Проте аналіз їх діяльності засвідчує, що такій відповідності перешкоджає низка проблем, основними з яких є наступні» [1].

Особливим завданням сучасних менеджерів громадських організацій є орієнтація у політичних процесах. Також лідерська діяльність вимагає уникнення політичної ангажованості тими політичними силами, які мають на меті захоплення політичної влади заради забезпечення власних інтересів. У цьому випадку громадські лідери мають усвідомлювати рівень своєї відповідальності перед суспільством. «Високий загальний рівень корумпованості різних сфер суспільного життя, державних і суспільних інститутів в Україні справляє вельми негативний вплив на діяльність громадських

об'єднань. Досить поширеним є використання політичними партіями, бізнес-групами, окремими представниками влади та політиками існуючих громадських об'єднань або ж створення ними «власних» громадських об'єднань з метою реалізації вузькогрупових чи особистих цілей, відмивання коштів, отриманих незаконним шляхом, застосування «чорного піару» тощо», відзначають українські фахівці [1].

Профільні громадські організації, як реалізують соціальні інтереси громадян, впливають на вироблення менеджерських стратегій у сучасних НУО. Прикладом можуть слугувати профспілки. Сутність інтересів, які реалізують профспілки, як актори громадянського суспільства, знаходить вираз у різних сферах, є чинником збільшення їх впливу. Професійні спілки можуть реалізовувати сучасні дослідження громадської думки, виокремлюють досить широку палітру різноспрямованих суспільних інтересів, які не повною мірою кореспондуються з політичною системою. Водночас підтримка, яка надана з боку громадських об'єднань, може бути істотним ресурсом в політичних змаганнях. Профспілки виступають досить різноманітними громадськими суб'єктами, мають структури, які можуть долучатися до інших громадських об'єднань з метою реалізації інтересів найманих працівників у різних сферах [9].

Нечесна політична гра або порушення правил політичної конкуренції спрямовують зусилля політичних технологій на некоректні способи поведінки з неурядовими структурами. Чинити опір маніпулятивним стратегіям та вступати у рівноправні стосунки з політичними суб'єктами можуть лише ті громадські організації, які мають відповідний аналітичний та експертний потенціал. Як зауважує М. Газізов, «у ролі суб'єктів (агентів) політичного ринку виступають політичні лідери, політичні партії, громадські організації, держава й державні органи, групи інтересів, лобі. Їх завдання полягають у тому, щоб запропонувати політичний товар, який би мав гарний попит та був конкурентоспроможним» [2, с. 64].

Політична діяльність, попри наявність жорсткої конкуренції, є одним з провідних каналів ефективного відстоювання вимог громадян. Тому менеджери громадських організацій мають висловлювати свою політичну позицію, намагатися активно відстоювати права і свободи своїх членів та тих груп у суспільстві, які їх підтримують. Отже, бажано, аби кожна громадська організація повинна мати свою політичну платформу з метою аргументування свої співпраці з політичними силами або виборчими громадськими об'єднаннями. На думку М. Газізова, «доведено, що на українському політичному ринку практично не дотримуються правила реальної конкуренції. Водночас український виборець не зацікавлений у якісному політичному продукті, адже його хвилюють вирішення суто соціальних питань. Тому найзапитанішим політичним товаром є популістські програми, в яких багато обіцянок покращити соціальний стан виборців та поліпшити соціальну сферу» [2, с. 66]

Аналізуючи суспільні рухи як різновид громадської діяльності слід відзначити, що реалізація політичних програм сучасних суспільних рухів пов'язана, насамперед, з їх ідеологічною орієнтацією. В період звільнення від тоталітарних політичних обмежень багато суспільних рухів на пост радянському просторі отримали назву демократичних. Профспілки, як громадські організації, не повною мірою виразили своє ставлення до цих об'єднань [10].

Таким чином, ефективний менеджмент громадськими організаціями вирішує не лише внутрішні організаційні завдання, але й сприяє розвитку громадянського суспільства як однієї з стратегічних завдань сучасної України. З підвищенням рівня професіоналізації менеджменту громадських структур буде зменшуватися ефект технологічного маніпулятивного навіювання та спроб омани громадян недоброчесними політичними силами.

Висновки. Менеджмент неурядовими структурами в сучасній Україні має як нормативну так і політико-організаційно складові. Громадянське суспільство в Україні пройшло декілька стадій свого розвитку – від появи перших неформальних громадських об'єднань до сучасних мережних структур, які мають децентралізовані будову й спираються на інформаційно-комунікаційні технології. Однак зміст діяльності громадських об'єднань залишається близьким до загальносвітових стандартів: представництво інтересів громадян, діяльність з відстоювання інтересів, проведення громадських кампаній, контроль за діями державної влади і місцевого самоврядування. Ключовими особливостями менеджменту громадських організацій транзитивного суспільстві є диверсифікація й фрагментація ідеологічних засад громадської діяльності. Також відчутними є мінливість нормативно-правової структури, що регламентує діяльність неурядових суб'єктів, наявність адміністративно-директивних тенденцій у відносинах між інститутами влади та громадськістю. На цій основі менеджери на громадських організацій мають поєднувати риси лідерів та адміністраторів. Їх діяльність має бути спрямована одночасно на задоволення потреб та інтересів членів громадських об'єднань та на забезпечення цілеспрямованого впливу на зовнішнє середовище кожної організації. Це передбачає алгоритмізацію діяльності громадських діячів, залучення експертних знань та наукових підходів. У цілому метою трансформації менеджменту громадських організацій в Україні має стати структуризація громадянського суспільства відносно його зв'язків із політичною сферою і практиками демократичного врядування і представництва. Перспективою подальшої розробки теми, порушеної в даній статті, є вивчення соціально орієнтованих неурядових організацій та їх перспектив у контексті розвитку громадсько-політичних рухів.

Список використаних джерел

1. Відкритість і прозорість у діяльності громадських об'єднань: стан, проблеми, перспективи вирішення. Аналітична записка [Електронний ресурс] / підгот. Ю.В. Опалько // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2132/> ; Vidkrytist i prozorist u diialnosti hromadskykh obiednan: stan, problemy, perspektyvy vyrishennia. Analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / pidhot. Yu. V. Opalko // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/2132/>
2. Газізов М. М. Концептуальні можливості політичного ринку сучасної політичної системи / М. М. Газізов // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія : Політичні науки. – 2015. – № 4. – С. 62–66 ; Hazizov M. M. Kontseptualni mozhlyvosti politychnoho rynku suchasnoi politychnoi systemy / M. M. Hazizov // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Seriiia : Politychni nauky. – 2015. – № 4. – S. 62–66.
3. Каретна О. О. Молодіжні громадські організації у системі взаємодії влади та суспільства [Електронний ресурс] / О. О. Каретна // Політологічні записки. – 2011. – № 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_51 ; Karetna O. O. Molodizhni hromadski orhanizatsii u systemi vzaiemodii vlady ta suspilstva [Elektronnyi resurs] / O.O. Karetna // Politolohichni zapysky. – 2011. – № 4. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_51
4. Ніколенко Л. М. Критерії визначення сформованості лідерських якостей особистості у діяльності студентських громадських об'єднань / Л. М. Ніколенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 3. – С. 257–264 ; Nikolenko L. M. Kryterii vyznachennia sformovanosti liderskykh yakostei osobystosti u diialnosti studentskykh hromadskykh obiednan / L. M. Nikolenko // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky. – 2013. – № 3. – S. 257–264.

5. Петков С. В. Громадяни та громадські організації – головні суб’єкти виборчого процесу в Україні / С. В. Петков // Юридична наука. – 2012. – № 9. – С. 138–140 ; Pietkov S. V. Hromadiany ta hromadski orhanizatsii – holovni subiekty vyborchoho protsesu v Ukraini / S. V. Pietkov // Yurydychna nauka. – 2012. – № 9. – S. 138–140.

6. Ревенко Н. Г. Громадські організації як агент політичної соціалізації / Н.Г. Ревенко // Сучасне суспільство. - 2012. – Вип. 2. – С. 46–55 ; Revenko N. H. Hromadski orhanizatsii yak ahent politychnoi sotsializatsii / N. H. Revenko // Suchasne suspilstvo. – 2012. – Вур. 2. – S. 46–55.

7. Смолярчук Є. Специфіка проектного менеджменту громадських організацій в Україні [Електронний ресурс] / Є. Смолярчук // Науковий блог. НаУ «Острозька академія». - Режим доступу : <https://naub.oa.edu.ua/2013/spetsyfika-proektnoho-menedzhmentu-hromadskykh-orhanizatsij-v-ukrajini> ; Smoliarchuk Ye. Spetsyfika proektnoho menedzhmentu hromadskykh orhanizatsii v Ukraini [Elektronnyi resurs] / Ye. Smoliarchuk // Naukovyi bloh. NaU «Ostrozka akademiia». - Rezhym dostupu : <https://naub.oa.edu.ua/2013/spetsyfika-proektnoho-menedzhmentu-hromadskykh-orhanizatsij-v-ukrajini/>

8. Тупиця О. Л. Внутрішньопартійна демократія як чинник консолідації перехідного суспільства / О. Л. Тупиця // Грані. – 2016. – № 9. – С. 81–88 ; Tupytsia O. L. Vnutrishnopartiina demokratiia yak chynnyk konsolidatsii perekhidnoho suspilstva / O.L. Tupytsia // Hrani. – 2016. – № 9. – S. 81–88.

9. Тупиця О. Л. Профспілки і громадянське суспільство: виклики політизації / О.Л. Тупиця // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6(2). – С. 152–155 ; Tupytsia O. L. Profspilky i hromadianske suspilstvo: vyklyky polityzatsii / O.L. Tupytsia // Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury. – 2013. – Вур. 6(2). – S. 152–155.

10. Тупиця О. Л. Профспілки та суспільні рухи: способи і форми взаємодії / О.Л. Тупиця // Грані. – 2013. – № 8. – С. 84–88 ; Tupytsia O. L. Profspilky ta suspilni rukhy: sposoby i formu vzaiemodii / O. L. Tupytsia // Hrani. – 2013. – № 8. – S. 84–88.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2018 р.

О. Tupitzya, E. Khudyi

**MANAGEMENT OF NONGOVERNMENTAL ORGANIZATIONS:
STRATEGY OF POLITICAL EFFICIENCY
IN TRANZITIVE SOCIETY**

The management of nongovernmental organizations in the context of the development of civil society in Ukraine is considered. The organizational principles of managerial influence on the leadership status of non-governmental organizations are studied. The optimal principles of behavior of civic organizations in the conditions of political transit are determined. The professionalization of management of civil organizations on the basis of increasing influence of political competition is considered. The value of expert knowledge for developing practices of public-political activity is determined. The purpose of the article is to establish the specifics of management by public organizations in the transit society. The attention paid to the quality of management of civic entities for motivating the activity and the possibilities to realize their full potential for defending political demands requires a clear understanding of the existing trends in the development of the community environment. The specificity of cooperation of modern civil society with the state as a bloc of public activity is revealed. The tasks and some public organizations are the introduction of such technologies of efficiency that can correspond to the level of functioning of state and self-governing institutions. The positions and possibilities of approaching public entities to sources of financing and improvement of their mission to a particular community and the state as a whole are considered. The conditions for developing a political platform for public organizations have been established. It is argued that an important

feature of public organization management during the transition to democracy is the awareness of the strategic goal of tasks and resources to achieve political goals. The requirements of the integration of public organizations into public policy and the professional competence of public leaders related to the forecasting of analyzes by assessing the political situation both locally and nationally are determined. The factors of the efficiency of non-governmental organizations activity and their dependence on ability to effectively fulfill their statutory tasks are revealed. The situation of liberal democratic reforms has been studied, which places on non-governmental organizations the task of conforming to the practices of stable democracies, which presupposes the availability of standards of openness. Characterized by the patterns of administrative and policy trends in the relations between the institutes of power and the public.

Key words: public organizations, management, political forces, civil society, political manipulations.

УДК 327.82

Я.Б. Турчин, О.Я. Івасечко

ДИПЛОМАТІЯ БЕЗ ДИПЛОМАТІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПАРАДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто класифікацію такого модерного вираження дипломатичної взаємодії як парадипломатія та її основні форми, зокрема: транскордонна регіональна мікродипломатія; трансрегіональна мікродипломатія; глобальна парадипломатія; протодипломатія. Акцентовано увагу на трьох хвилях «регіонотворчості» або ж трьох хвилях розвитку «парадипломатії». Окрім цього, охарактеризовано чотири ключові моделі парадипломатичної діяльності, які реалізуються на рівні регіонів тих чи тих країн. Зроблено висновок про те, що для вирішення існуючих проблем та викликів на рівні держави необхідно залучати ресурсний потенціал регіонів, які відіграють не конфронтаційну, а компліментарну роль, що, безперечно, сприятиме підвищенню дієздатності та гармонійному розвитку країни в цілому.

Ключові слова: парадипломатія, протодипломатія, транскордонне співробітництво, регіон, Європа регіонів.

Дедалі частіше в експертних колах зголошують про кризу у функціонуванні Європейського Союзу, спровоковану як зовнішніми, так і внутрішніми викликами. З-поміж них, першочергово, виокремлюють такі властиві для нинішньої європейської спільноти явища, як-от: тероризм, неконтрольована міграція, агресивна політика Російської Федерації щодо міжнародних партнерів та вихід Великої Британії («Брексіт») із Європейського Співтовариства. Акцентуючи увагу на внутрішніх викликах Європейського Союзу, варто зазначити, що однією з ключових все ще залишається давнішня, але невирішена суперечка між державами-членами об'єднаної Європи про розподіл міграційних квот, оскільки низка країн (здебільшого із регіону ЦСЄ) усе ще не погоджується приймати фіксовану кількість біженців з Африки й Близького Сходу, усвідомлюючи можливість зростання додаткового навантаження на бюджети країн під тягарем соціальних видатків[8, С.34-35].

Також для Європейського Союзу сьогодні характерною є тенденція поступового «розмивання» домінуючої ролі національної держави. Утворений вакуум поступово заповнюється принципово іншим типом відносин, котрий уможливує застосування принципу інституційного плюралізму. Відтак це суттєво впливає на трансформацію ролі

регіону в масштабах ЄС, який поступово еволюціонував зі стану адміністративно-територіальної одиниці до статусу політичного регіону, перебираючи більше повноважень щодо розв'язання соціально-економічних, екологічних, культурних і політичних завдань. Зміна усталених форм співіснування різних рівнів урядування прослідковується практично у всіх державах-членах Співтовариства, незалежно від адміністративно-територіального устрою країни. Тобто ця тенденція характерна і для федеративних, і для унітарних держав [4, с. 5].

У політичних та соціально-економічних реаліях регіон у Європейському Союзі набуває все більшого значення як у національному, так і в наднаціональному вимірах. Він здійснює роль ключового чинника, здатного забезпечити гармонійний, збалансований і стабільний розвиток Об'єднання. Окрім цього, регіон є носієм ідеї Об'єднаної Європи і забезпечує реалізацію засадничого принципу ЄС «Єдність у різноманітті», формуючи у такий спосіб свій європейський статус.

Водночас більшість європейських країн визначають необхідність вчасної та гнучкої адаптації механізмів взаємодії до нових реалій, які пов'язані передусім з інституційною модернізацією. Особливого значення тут набуває «парадипломатія», тобто організаційно-практична форма взаємовідносин окремих регіонів з національними державами та європейськими інституціями в умовах поглиблення інтеграційних процесів. Безперечно, що комплексний аналіз теоретичних засад, форм практичної реалізації, суспільних функцій та особливостей еволюції «парадипломатії», виявлення впливу загальноєвропейських інтеграційних процесів на її розвиток дасть змогу зрозуміти основні тренди сучасного суспільно-політичного процесу в Європі та слугуватиме фундаментом для формування уявлення щодо подальших видозмін його станів. Це визначає актуальність наукового дослідження та визначення ролі «парадипломатії» у внутрішньодержавних і загальноєвропейських процесах.

Вивчення концепту «парадипломатії» як політичного феномена, досвіду її запровадження європейськими державами також є важливим з позиції доцільності вироблення та імплементації оптимальної моделі взаємодії різних рівнів урядування в Україні. Зважаючи на прагнення України усесторонньо інтегруватися в наднаціональні структури, необхідним є вивчення особливостей формування нової інституційної архітектури на Європейському континенті, у тому числі й у форматі «парадипломатії».

До цієї проблеми звертались у своїх дослідженнях як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Значний науковий інтерес до проблем парадипломатії як складової процесів регіоналізації на сучасному етапі виявили ряд українських дослідників, серед яких: Грачевська Т.О. [2], Головка І.К.[1]., Кузнецов А.С. [5], Саракуца М.О. [7], Фреак А.В. [9]. Цінним інформаційним наповнення у цьому контексті вирізняється монографія сучасного українського дослідника Калитчака Р.Г. [4] про регіоналізм в європейських інтеграційних процесах. Особлива увагу парадипломатичній діяльності присвячено у науковому доробку російської дослідниці Зонової Т.В. [3], яка акцентує увагу на передумовах становлення і перспективах сучасної моделі парадипломатії, репрезентуючи у такий спосіб парадипломатичну діяльність європейських регіонів. До цього ж тематичного кола належать праці Яковлевої Н.В. [8], яка також у своїх наукових розвідках фокусувалась на проблемах парадипломатії в рамках Європейського Союзу. Особливий інтерес тут викликають напрацювання зарубіжних дослідників. Відомий теоретик, батько пара дипломатії, Іво Духачек[11] виокремлює види парадипломатії, роблячи акцент на невідворотності процесу залучення принципово нових суб'єктів до міжнародних відносин. Окрім цього, класифікувала регіони в залежності від їх функціональної спроможності сучасна канадійська дослідниця Гут Л. [13]. Разом з тим, німецький дослідник А. Хайлінгер [12] репрезентував роль регіонів Європи як активних

партисипантів на рівні офіційного Брюсселю, можливості їх впливу на вироблення загальносоюзного курсу дій.

Отож, сьогодні існує значне зацікавлення науковців тематикою парадипломатичної діяльності, водночас питання її ролі та вироблення інструментів у вирішенні актуальних питань розвитку сучасного світу потребує більш ґрунтовного вивчення.

Мета статті – дослідити концептуальні засади парадипломатії як новітньої форми дипломатичної діяльності, з'ясувати її ресурсний потенціал для розв'язання сучасних проблем розвитку людської спільноти.

Феномен «парадипломатії» пов'язують з іменами таких дослідників світового рівня визнання, як-от: професором Монреальського університету Панайотісом Солдатосом та професором університету Нью-Йорку Іво Духачеком. Цей термін було введено у науковий обіг наприкінці 1980-х - початку 1990-х років. У теоретичних концептах згаданих дослідників «парадипломатія» ніщо інше як поява багатонаціональних корпорацій, різноманітних недержавних організацій, а також адміністративно-територіальних одиниць (регіонів, провінцій, муніципалітетів, міст) у статусі суб'єктів зовнішньої діяльності. Дещо пізніше американський учений Ноє Корнаго репрезентував більш конкретний підхід до трактування «парадипломатії». Під цим терміном він розуміє «участь субнаціональних влад у міжнародних відносинах шляхом встановлення формальних та неформальних постійних або ситуативних контактів з іноземними офіційними та приватними суб'єктами з метою просування соціально-економічних або культурних питань, а також інших питань в межах їх конституційної компетенції» [6].

Фокусує увагу на феномені «парадипломатії» у дослідженнях І. Духачека, на наш погляд, важливо конкретизувати пропоновану ним класифікацію такого модерного вираження дипломатичної взаємодії. Науковець виокремив її основні форми, як-от: транскордонна регіональна мікродипломатія; трансрегіональна мікродипломатія; глобальна парадипломатія; протодипломатія [11, р. 116.]. Так, у розумінні І. Духачека, транскордонна регіональна та трансрегіональна парадипломатія – це контакти між регіонами держав-сусідів, які мають спільний кордон (транскордонна) чи не мають його (трансрегіональна). Натомість глобальну парадипломатію він визначив як контакти з віддаленими державами, коли влади адміністративних одиниць контактують не тільки з торговельними, промисловими або культурними центрами в інших країнах, а також з різними гілками та агентствами іноземних національних урядів. Як результат, людство рухається в бік нової ери дипломатичної діяльності, яка визначається, як «ера дипломатії без дипломатів»[12]. Окремі дослідники сьогодні говорять про те, що традиційна дипломатія втрачає як свою кваліфікацію, так і кваліфікованих професіоналів. Натомість економічні, соціальні та культурні зв'язки з іншими державами, що мають сепаратистський підтекст, позначені науковцем як «протодипломатія»[12].

Існують суттєві розбіжності між європейською та американською практиками у дослідженнях із вивчення парадипломатичної діяльності. По-перше, звичайно, між «європейцями» і «американцями» цілком закономірно існує відмінність у географічному виборі об'єктів дослідження. Переважна більшість американських досліджень в тій чи іншій мірі фокусується на канадській провінції Квебек. Взаємовідносини цієї провінції з федеральним центром і реальна практика виходу цього регіону на міжнародну арену стали важливими каталізаторами розвитку політичної науки на цьому континенті і, зокрема, значно вплинули на розвиток політичної регіоналістики, а також парадипломатичної діяльності. Натомість ключовими дослідницькими кейсами у Європі для науковців, які вивчають феномен «парадипломатії», стали іспанські регіони, головно, Країна Басків, Каталонія, Галісія. У цілому дослідження за цією тематикою не обмежувалися виключно вивченням парадипломатичної діяльності провінції Квебек або

іспанських регіонів, акцентується увага й на інших канадських провінціях, американських штатах, швейцарських кантонах і німецьких землях [7].

На відміну від європейців, які передусім вивчають субнаціональних акторів та їх міжнародну активність крізь призму еволюції міжнародних відносин, проблем націоналізму, регіоналізації та глобалізації, американські та канадські дослідники більшою мірою розглядають парадипломатичну діяльність у площині вивчення федералізму (federalism studies). Основний акцент у цих дослідженнях робиться на вивченні впливу парадипломатії насамперед на розвиток федеративної держави і федеративного устрою[7].

Традиційно в сучасних зарубіжних експертних колах виділяють так звані хвилі «регіонотворчості» або ж три хвилі розвитку «парадипломатії». Початком першої хвилі прийнято вважати 1980-і рр. Для цього періоду характерним було зростання чисельності місцевих влад, зовнішня діяльність яких обмежувалася комерційною дипломатією та була спрямована на підтримку експорту й залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ), а також культурною дипломатією, яка популяризувала національно-культурну ідентичність того чи того народу за кордоном. Варто акцентувати увагу на тому, що тогочасні ініціативи, упровадженні у форматі «парадипломатії» були ситуативними й розрізненими.

Друга хвиля розвитку «парадипломатії» тривала впродовж 1990-тих рр. і була пов'язана з появою інструментарію для її імплементації в спосіб запровадження окремих підрозділів в інституційно-організаційні системи місцевих влад. Новостворені підрозділи такого кшталту провадили горизонтальну координацію між різними функціональними підрозділами місцевих влад у сфері зовнішньої діяльності.

Сьогодні, на думку експертів, триває третя хвиля розвитку «парадипломатії», для якої характерним є перегляд її стратегічних пріоритетів й усталених практик, запровадження організаційної структури адміністрації чи підрозділів із зовнішніх питань вертикального типу для побудови єдиного налагодженого механізму такої взаємодії, яка поширюється на різні тематичні сфери[6]. З огляду на це, у сучасних умовах місцева влада прагне максимально використати можливості й ресурси зовнішнього середовища задля, по-перше, забезпечення економічного зростання, по-друге, з метою захисту місцевого населення та розвитку його можливостей і, по-третє, для просування національної або культурної ідентичності на міжнародній арені.

Основні концептуальні теоретико-методологічні узагальнення щодо «парадипломатії» створили основу для чотирьох моделей парадипломатичної діяльності, які є реалізовані на рівні регіонів тих чи тих країн. Для США, наприклад, притаманна модель парадипломатичної діяльності, за якої присутній дуалізм у визначеному типі відносин між центром та місцевими владами. Центр та найбільші за поділом адміністративні одиниці мають окремі незалежні зовнішні інтереси, відповідно до конституційних повноважень. Деяко інша модель «парадипломатії» функціонує в таких країнах як Аргентина, Російська Федерація, Індія, Малайзія. Тут характерним є домінування національного уряду, а найвищі за рівнем адміністративні одиниці дуже обмежені в повноваженнях та здатностях реалізовувати відносини на міжнародній арені. Третя модель знайшла своє місце в парадипломатичній діяльності Канади та Австралії, ознакою якої є лідування національного уряду. Натомість у міжвладних відносинах спостерігається більший паритет та баланс повноважень між центральними та місцевими владами. І остання, четверта модель, отримала назву коопераційна – характерна для Австрії, Бельгії, Німеччини, Швейцарії. У цій моделі парадипломатичної діяльності повноваження національного уряду обмежені конституцією та/або іншими нормативними документами. Місцеві влади наділені певними повноваженнями в сфері

зовнішньополітичних відносин і є важливими партнерами у формуванні зовнішньої політики держави [6].

Певний досвід у провадженні парадипломатичної діяльності мають США. Основними підставами здійснення тут такої форми міжнародної співпраці є надання прямих іноземних інвестицій. Для США вкрай важливим є створення відповідної мережі компаній та організацій на місцевому рівні, позаяк це дає можливість надати потенційним експортерам весь спектр підтримки: інформаційної, аналітичної, маркетингової, фінансової. Відтак робота місцевих влад поєднується з роботою недержавних організацій, а саме: світових торговельних центрів, торговельних палат різних рівнів, а також національних асоціацій (наприклад, Національна асоціація виробників, Національна рада з питань зовнішньої торгівлі, Організація за міжнародне інвестування, Торговельна палата США та бізнесові ради, що координують різні питання між різними країнами).

Вже сьогодні американські штати продукують міжнародні експортні стратегії та торговельні програми, тоді як ще в 1970 році тільки 15 штатів мали такі аналоги. Програмні документи щодо залучення ПІІ та сприяння експорту містять позиції, які передбачають організацію бізнес-місій (поїздок) за кордон, керівництво міжнародними офісами, надання консультаційних та освітніх послуг, фінансування торговельних виставок, різного роду заохочення компаній, включаючи допомогу на покриття плати за послуги федеральних агентств. Натомість представницькі функції перебувають у віданні іноземного контрактора. Такий підхід сприяє розвитку парадипломатичної діяльності.

З метою підвищення рівня інтеракцій між державою та місцевими владами щодо різних аспектів зовнішньої політики та комерційної дипломатії, у 2010 р. при Державному департаменті США було створено Глобальний офіс з міждержавних справ. Результати діяльності створеного офісу підтверджуються якісними показниками, оскільки за два роки кількість країн, з якими він розпочав роботу, зросла з 6 до 17. У 2012 р. він став частиною Офісу публічного залучення та міждержавних справ, який займається широким спектром зв'язків із громадськістю [6].

Поширення практики комерційної парадипломатії в США, Франції та Бразилії є прикладом того, як місцева влада зосереджується на виробленні стратегій, визначенні пріоритетів та застосування інструментарію, який є практично однаковим для всіх. Йдеться про відкриття та функціонування іноземних представництв, які іменуються «іноземними офісами»; організацію торговельних місій для місцевого бізнесу; підписання угод і договорів; підтримку двосторонніх відносин з державами та місцевими урядами тощо. Подальша активізація місцевих влад у зовнішніх відносинах означатиме для центральних урядів необхідність пошуку надійних каналів та ефективних форм комунікацій, спрямованих на встановлення ефективного діалогу між центральними та місцевими органами влади щодо гармонізації та координації дій на глобальній арені.

Цілком очевидно, що на цей момент ми можемо констатувати різні форми вияву регіональної активності. Так, задля зручності досліджень у цій ділянці сучасна канадійська дослідниця Л.Гуг виокремила три групи регіонів на європейському континенті за критерієм регіональної активності. До першої групи дослідниця відносить організаційні форми співробітництва, ініційовані опосередковано чи безпосередньо ЄС. Мова іде, головню, про ті регіони, котрі вирізняються яскраво вираженою галузевою орієнтацією на отримання фінансової допомоги, наприклад, у межах програм фінансової допомоги «Leader», «Rechar», «Interreg» тощо.

Друга група, на думку дослідниці, охоплює трансрегіональні мережі, утворені в результаті мобілізаційних зусиль самих регіонів. Ключовим критерієм формування таких об'єднань є наявність спільних інтересів у різних сферах. Окрім єврорегіонів, тут

варто згадати також Асоціацію європейських прикордонних регіонів (AEBR), утворену 1971 р., котра налічує майже 100 членів. Метою цієї Асоціації є координація та зміцнення співробітництва партисипантів задля якнайкращого використання прикордонного положення, забезпечення захисту прав та інтересів регіонів на європейському рівні, сприяння запобіганню і врегулюванню конфліктних ситуацій на їхніх територіях. До цієї групи також належать такі утворення, як-от: Конференція морських периферійних регіонів Європи (CPMR) (1973 р.), Асоціація обраних представників гірських регіонів (АЕМ) (1991 р.), Асоціація європейських індустріальних регіонів (EIRA) (1994 р.). Слід зазначити, що визначальною ознакою цих об'єднань є здебільшого спрямованість їхньої лобістської діяльності на залучення додаткових фінансових ресурсів.

На думку Л.Гуг, третю групу утворюють об'єднання економічно успішних регіонів, які спільними зусиллями збільшують власний, уже і так достатньо потужний, лобістський потенціал. Показовим у цьому випадку є угруповання «чотири двигуни Європи», до якого належать одні із найдинамічніших за розвитком європейських регіонів, а саме: італійська Ломбардія, французька Рона-Альпи, німецький Баден-Вюртемберг та іспанська Каталонія. Ці регіони мають на меті зміцнити регіональну складову в ЄС, керуючись гаслом, що «регіони – це рушії нової ери європейської інтеграції» [13, р. 86-89]. За оцінками експертів «Чотири двигуни Європи» є найкращою широкомасштабною моделлю міжрегіональної кооперації в Європі [13, р. 86-89].

Пік популярності парадипломатії на теренах ЄС припав на 90-і роки, адже саме тоді на основі законодавчих повноважень розпочалась співпраця 74 регіонів таких європейських держав, як-от: Німеччини, Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Великобританії (Шотландія та Уельс), Португалії (Азорські острови) і Фінляндії (Аландські острови). Така активність пояснювалася низкою причин, зокрема, потужною позицією цих регіонів у межах своїх національних державах, наявністю в них сильних важелів і можливістю безпосередньо впливати на ситуації, які виникали на території їхніх країн; поглибленням інтеграційних процесів у ЄС та появою додаткових можливостей з метою посилення ролі регіональної складової та імплементації реального інституційного потенціалу на європейському рівні [4, с. 118].

У результаті посилення активності європейських регіонів було створено дві інституції, про які сьогодні говорять, як про два елітарні клуби, що об'єднують найбільш сильні європейські регіони. Мова йде про Конференцію президентів регіонів із законодавчими повноваженнями (REGLEG) і Конференцію президентів парламентських асамблей регіонів із законодавчими повноваженнями (CALRE) [4, с. 118]. Досягненням цих інституцій стало започаткування власної модерної форми взаємодії, що передбачає інституціоналізацію діалогу асоціацій регіонів ЄС з європейськими інституціями відомої як парадипломатична діяльність.

Здебільшого в рамках ЄС виокремлюють три основні форми парадипломатії: інтернаціоналізація, транснаціоналізація і транскордонне співробітництво. Інтернаціоналізація стала першим етапом у розвитку пара дипломатії, як результат прагнення регіонів забезпечувати реалізацію власних інтересів за допомогою іноземних урядів або міжнародних організацій. Під «транснаціоналізацією» варто розуміти співпрацю регіонів із транснаціональними утвореннями, такими як ТНК (транснаціональні корпорації) або міжнародні неурядові організації. Натомість транскордонне співробітництво має своєю метою налагодження стійких зв'язків між територіальними громадами сусідніх держав у соціально-економічній, технологічній, культурній, екологічній тощо сферах. Найвищою інституціоналізованою формою транскордонного співробітництва вважається єврорегіон, ознаками якого є: конкретне географічне розташування; спільний кордон; юрисдикція держав, які мають суміжний кордон. Отож, під «єврорегіоном» слід розуміти форму транскордонної співпраці між

владними органами прикордонних регіонів двох або більше держав-сусідів задля вирішення проблемних питань, що є спільними для територіальних спільнот, які проживають у таких регіонах [9, с. 73].

Регіональні офіси виконують різноманітні функції: оперативно забезпечують свій регіон інформацією про події, що відбуваються в Брюсселі; репрезентують та лобіюють інтереси свого регіону; є посередниками при налагодженні контактів між зацікавленими особами регіонального та наднаціонального масштабу; організовують програми для чиновників і бізнесменів, які відвідують Брюссель; відіграють вельми важливу роль у створенні образу свого регіону як відкритого і динамічно розвиваючого територіального співтовариства[7].

Діяльність регіональних представництв зазвичай провадиться у двох основних вимірах. По-перше, як нова форма вироблення політичного курсу (Policy-making), що передбачає розподіл повноважень між наднаціональним, національним і субнаціональним рівнем управління (Multi-level governance). Це створює можливості для участі в європейській політиці нових державних акторів, які представляють регіони і місцеві органи влади, і нових приватних акторів, головню, комерційних організацій, соціальних, культурних та інших асоціацій. По-друге, регіональні представництва сучасні дослідники трактують як інститут лобювання інтересів, спрямований на вироблення та імплементацію стратегій тиску на структури ЄС. Таким чином, роль регіональних і місцевих влад у функціонуванні європейських інтеграційних процесів перманентно зростає.

Першочерговим завданням представництв є інформування влади регіону про те, що відбувається в ЄС, оскільки через представництво встановлюються необхідні контакти для виконання такого роду функцій. Регіональні представники є також і творцями проектів, що фінансуються на європейському рівні. Особливістю їхньої діяльності є так званий *networking*, тобто створення мережі контактів як з представниками й інститутами ЄС, так і з представниками інших регіональних посольств, розташованих в Брюсселі, що є вкрай важливим у контексті рішень ЄС щодо партнерства і транскордонного співробітництва. Просування регіональних проектів і посилення відповідних контактів з Європейською Комісією, Радою ЄС та Європейським Парламентом також входить в компетенцію представництв, адже вони сприяють інформуванню Європейської Комісії про стратегічні плани регіону [3].

Різноманітність форм представництв субнаціональних регіонів у Брюсселі дає змогу дослідникам здійснити їх класифікацію. Зокрема, за структурою можна виокремити такі типи регіональних представництв: самостійні представництва регіонального/місцевого рівня управління – бюро окремого регіону; консорціуми представництв регіонального/місцевого рівня урядування; представництва об'єднань; представництва євро регіонів, які формуються із представників регіонів, залучених до транскордонного співробітництва; представництва-парасольки; партнерські представництва [12, р. 27-31]. Водночас доцільно, на наш погляд, акцентувати увагу й на функціях регіональних представництв, які також прийнято групувати на традиційні, лобістські, координаційні, репрезентативні, допоміжні [12, р. 15-17]. Резюмуючи вищевикреслене щодо парадипломатичної діяльності, варто зазначити, що сьогодні таких представництв в Брюсселі нараховується понад дві сотні.

Отож, концептуальними засадами парадипломатії є її основні форми (транскордонна регіональна мікродипломатія; трансрегіональна мікродипломатія; глобальна парадипломатія; протодипломатія), хвилі «регіонотворчості» та моделі парадипломатичної діяльності, які втілюються на рівні регіонів тих чи тих країн. Першочерговим є залучення ресурсного потенціалу регіонів, які відіграють не конфронтаційну, а компліментарну роль, що, безперечно, сприятиме підвищенню

дієздатності та гармонійному розвитку країни в цілому. Магістральні підходи та механізми діяльності акторів парадипломатії щодо мобілізації регіональних ресурсів сприяють імплементації ініціатив щодо забезпечення інтересів регіонів та їх громадян як на державному, так і на міжнародному рівні. Відтак парадипломатія є своєрідним інститутом лобювання інтересів, який спрямований на вироблення та імплементацію загальнодержавних стратегій, що у такий спосіб сприяє підвищенню функціональної спроможності держави в системі міжнародних координат. Розвиток парадипломатії в Україні може сприяти формуванню системи транскордонного співробітництва та активним діям євроінтеграційних прагнень нашої держави. Ключовою проблемою практичної презентації парадипломатичної діяльності в Україні є нерівномірність залучення регіонів до міжнародної регіональної співпраці, а також їх обмеженість щодо міжнародної сфери співпраці регіонів. Суб'єкти парадипломатичної діяльності в Україні можуть бути активними партисипантами щодо втілення співробітництва в рамках діючих європейських регіонів, задля покращення транспортної мережі, участі в проектах щодо охорони навколишнього середовища, розбудови промислової та будівничої інфраструктури. На наш погляд, отримати позитивний досвід гармонізації відносин у зовнішньополітичній сфері держави можна шляхом залучення акторів парадипломатії до розвитку транскордонного співробітництва, з-поміж яких важливими є наступні форми: діяльність єврорегіонів, активізація участі у програмах сусідства, діяльність у міжнародних регіональних та регіональних організаціях й асоціаціях.

Разом з тим, дискусійним залишається питання співвідношення парадипломатії та сепаратистських тенденцій, їх взаємовплив та взаєморозвиток, що може стати предметом подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів: потенціал та форми реалізації [Електронний ресурс] / І. К. Головка // Грані. - 2016. - № 139. - С. 23-29. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_139_6 ; Holovko I. K. Paradyplomatiia subnatsionalnykh aktoriv: potentsial ta formy realizatsii [Elektronnyi resurs] / I. K. Holovko // Hrani. - 2016. - № 139. - S. 23-29. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_139_6
2. Грачевська Г. О. Парадипломатія як складова процесів регіоналізації на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Г. О. Грачевська // Грані. - 2014. - № 12. - С. 77-82. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_16 ; Hrachevska H. O. Paradyplomatiia yak skladova protsesiv rehionalizatsii na suchasnomu etapi [Elektronnyi resurs] / H. O. Hrachevska // Hrani. - 2014. - № 12. - S. 77-82. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_16
3. Зонова Т. Парадипломатія європейських регіонів [Електронний ресурс] / Т. Зонова // Вся Європа. - 2011. - № 4. - Режим доступу : <http://www.alleuropa.mgimo.ru/paradiplomatiya-evropeyskikh-regionov> ; Zonova T. Paradiplomatiya evropeyskikh regionov [Elektronnyy resurs] / T. Zonova // Vsyia Yevropa. - 2011. - № 4. - Rezhim dostupa : <http://www.alleuropa.mgimo.ru/paradiplomatiya-evropeyskikh-regionov>
4. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р. Г. Калитчак. – Київ : Знання, 2007. – 303 с. ; Kalytchak R. H. Rehionalizm u yevropeyskykh intehratsiinykh protsesakh / R. H. Kalytchak. – Kyiv : Znannia, 2007. – 303 s.
5. Кузнецов А. С. Дискурс парадипломатії [Електронний ресурс] / А. С. Кузнецов // "Международная Академия Дискурс Исследований". – Режим доступу : http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=139%3Adiscursologiaiproyectoenciclopedico&catid=134%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico-&Itemid=55 ; Kuznetsov A. S. Diskurs paradiplomatii [Elektronnyy resurs] / A. S. Kuznetsov

// "Mezhdunarodnaya Akademiya Diskurs Issledovaniy. –
Rezhim dostupa : http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=139%3Adiscursologiaproyectoenciclopedico&catid=134%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico-&Itemid=55

6. Міжрегіональна співпраця України і КНР: час пара дипломатії. [Електронний ресурс] // Центр сучасного Китаю "ТЯНЬСЯ ЛІНК". – Режим доступу : <http://www.tianxia.link/uk/article/6400-mizhriehional-na-spivpratsia-ukrayini-i-krn-chas-paradiplomatiyi> ; Mizhrehionalna spivpratsia Ukrainy i KNR: chas para dyplomatii. [Elektronnyi resurs] // Tsentr suchasnoho Kytaiu "TIANsIA LINK". – Rezhym dostupu : <http://www.tianxia.link/uk/article/6400-mizhriehional-na-spivpratsia-ukrayini-i-krn-chas-paradiplomatiyi>

7. Саракуца М. О. Участь регіонів у процесі прийняття рішень в ЄС: до постановки проблеми [Електронний ресурс] / М. О. Саракуца, М. Л. Рабінович // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. - 2014. - Т. 1, вип. 2. - С. 182-188. – Режим доступу : <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5938/1/182-188.pdf> ; Sarakutsa M. O. Uchast rehioniv u protsesi pryiniattia rishen v YeS: do postanovky problemy [Elektronnyi resurs] / M. O. Sarakutsa, M. L. Rabinovych // Rynkova ekonomika: suchasna teoriia i praktyka upravlinnia. - 2014. - Т. 1, вып. 2. - С. 182-188. – Режим доступу : <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5938/1/182-188.pdf>

8. Том Наттал Новий світанок / Т. Наттал – “The Economist”: Світ у 2018 році. – С.34-35; Tom Nattal Novyi svitanok / T. Nattal – “The Economist”: Svit u 2018 rotsi. – С.34-35.

9. Фреяк А. В. Європейський досвід розвитку інституційної форми транскордонного співробітництва / А. В. Фреяк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. - 2011. - № 20. - С. 72-77 ; Freiak A. V. Yevropeyskyi dosvid rozvytku instytutsiinoi formy transkordonnoho spivrobitnytstva / A. V. Freiak // Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Mizhnarodni vidnosyny. - 2011. - № 20. - С. 72-77

10. Яковлева Н. В. Особенности трансграничного регионального сотрудничества в форме парадипломатии [Электронный ресурс] / Н. В. Яковлева, И. М. Левкин // Управленческое консультирование – 2014. - № 4. – Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-transgranichnogo-regionalnogo-sotrudnichestva-v-forme-paradiplomatii> ; Yakovleva N. V. Osobennosti transgranichnogo regionalnogo sotrudnichestva v forme paradiplomatii [Elektronnyy resurs] / N. V. Yakovleva, I. M. Levkin // Upravlencheskoe konsultirovanie – 2014. - № 4. – Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-transgranichnogo-regionalnogo-sotrudnichestva-v-forme-paradiplomatii>

11. Duchacek I. The Territorial Dimension of the Politics: Within, Among and Across Nations / I. Duchacek. – Boulder : Westview Press, 1986. – 328 p.

12. Heichlinger A. A regional representation in Brussels: the right idea for influencing EU policy-making? / A. Heichlinger – Maastricht : European Institute of Public Administration, 1999. – 34 p.

13. Hooghe L. “Europe with the Regions”: Channels of Regional Representation in the European Union / L. Hooghe, G. Marks // Publius: The Journal of Federalism. – 1996. – Vol. 26, Issue 1. – P. 73-92.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2018 р.

Ya. Turchyn, O. Ivasechko.

DIPLOMACY WITHOUT DIPLOMATS: CONCEPTUAL PRINCIPLES OF PARADIPLOMATIC ACTIVITY

In the article, the classification of such a modern expression of diplomatic interaction as paradiplomacy and its main forms: trans border regional microdiplomacy, transregional microdiplomacy, global paradiplomacy, and protodiplomacy are considered. Attention is drawn to the three waves of "regions creation" or the three waves of "paradiplomacy" development.

On the basis of conceptual theoretical and methodological generalizations on "paradiplomacy" four basic models of paradiplomatic activity, which are implemented at the level of the regions of the countries are analysed.

Moreover, significant differences between European and American practices in paradiplomatic studies are highlighted. Three main forms of paradiplomacy namely internationalization, transnationalization and cross-border cooperation are described.

The conclusion is drawn to the effect that paradiplomatic activity in addition to intensive interaction with European institutions plays the role of promoter of regional interests at the supranational level, ensures the collection and dissemination of relevant information, stands an important platform for coordinating and consolidating the efforts of the regions, positively affects the qualitative growth of regions as an independent actors in the system of international coordinates, and contributes to the strengthening of their position in relations with the state in the process of interaction with topical global issues.

Key words: *paradiplomacy, protodiplomacy, cross-border cooperation, region, Europe of regions.*

УДК 323.3-058.1

А.А. Шуліка

ПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОГО ПРЕКАРІАТУ

У статті представлено аналіз розвитку прекаріату як сучасної політичної групи, яка має змогу впливати на політичні, соціальні і трудові процеси в сучасних країнах світу. Показано, що трудові відносини вважаються нестабільними, якщо вони є частиною постійної дискримінації певної соціально-політичної групи. Тому акцентується увага на тому, що цей процес призводить до зміни соціальної оцінки і визнання, інтеграції в соціально-політичні мережі, обмежує політичні можливості участі в суспільному житті і можливості довгострокового планування життя.

Ключові слова: *прекаріат, політична група, соціально-політичний клас, стратифікація, політичний протест.*

Постановка проблеми. Дослідники аналізуючи особливості та напрямки розвитку сучасного суспільства доволі часто наголошують на тому, що воно характеризується надзвичайно великим спектром стратифікації. Дійсно, сьогодні доволі важко як в ХІХ-ХХ ст. виділити великі соціальні класи за певною спільністю соціальних, трудових, економічних та політичних інтересів, на кшталт пролетаріату, класу капіталістів тощо. Такі зміни пов'язуються з процесами глобалізації, поділом праці, розширенням кількості професій та поглибленням трудової спеціалізації.

В політичному аспекті це призводить до формування великої кількості соціальних груп, груп інтересів/тиску, які мають доволі строкатий спектр політичних уподобань, а також до зміни соціальної бази багатьох політичних партій та ідеологій.

Але й сьогодні достатня велика кількість вчених намагається знайти та обґрунтувати наявність в світі нових соціально-політичних форм об'єднання людей, нових суспільних класів. Так велику популярність в сучасній науковій та публіцистичній літературі набуває поняття «прекаріат» та «прекарізація», що й обумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Поява та розповсюдження в науковому світі терміну прекаріат пов'язується перш за все з британським економістом Гаєм Стендінгом та його книгою «Прекаріат: новий небезпечний клас» («The Precariat: The New Dangerous Class»), яка вийшла в 2011 році [1]. Також різним аспектам прекарізації суспільства як нового і небезпечного явища в соціально-трудої сфері присвячені дослідження Міжнародної організації праці, а також відомих вчених Е.А. Грішнєвої, Є.Г. Бринцевої, В.М. Бобкова, А.М. Колота, П. Бурдє, Р. Кастеля, С. Йонсона, М. Койне, Г. Роджерса, Д. Такера, Д. Фаджа та ін.

Мета статті. Метою статті є аналіз політичного потенціалу процесу формування прекаріату. До основних завдань статті відноситься: визначення змісту поняття прекаріат, виокремлення основних характеристик прекаріату, розгляд проявів прекаріату в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу. У світі існує безліч видів стратифікації. На сучасному етапі можна говорити про декілька класичних поділів суспільства на групи по якій-небудь підставі. Так, класовий підхід споконвічно має в основі ділення на класи, які володіють або не володіють засобами виробництва на основі закону поділу праці. Шаровий, стратифікаційний поділ суспільства існує на підставі трьох основних критеріїв: освіти, доходу, самоідентифікації і безлічі підкритеріїв [2, с. 215].

Фрідріх Еберт провів дослідження німецького суспільства (за винятком неавторизованого населення) в результаті чого виділив дев'ять політичних типів і визначив «залежний прекаріат» як дев'ятий і останній тип цієї типології [3]. Мова йде не про постійну добровільну відмову від участі в системі прийняття рішень, а про соціальні групи, які повинні бути визначені як «залежний прекаріат» через безвідповідальність зростаючого державного контролю, яким ці соціальні групи не можуть реально керувати.

«Прекаріат – це соціальна група, яка характеризується тим, що її представники ведуть нестабільний спосіб життя і роботи без довгострокових гарантій і надійного заробітку» [4, с. 201]. В сучасній соціально-трудої сфері однією з головних проблем є нестабільність зайнятості і швидке зростання прошарку економічно активних людей, що знаходяться в складних умовах. Цей факт набуває все більшого поширення у світі, і вже є реальною проблемою ринків праці багатьох країн. Особливу увагу ця проблема викликає тим, що протягом останніх років вона все більш рішуче впливає на політичну складову життєдіяльності суспільства.

Поведінка представників прекаріату ґрунтується на відчуттях невдоволення нинішнім соціально-політичним статусом, тривоги через невизначеність майбутнього, відчуження від суспільства, аномії. Ставлення до власної праці позбавлене впевненості в її соціальній та економічній цінності, звідси крихкість соціально-політичного статусу, яка виключає можливість сформувати професійну ідентичність, що позбавляє багатьох прав і гарантій, можливості трудової мобільності та кар'єрного росту.

Багато авторів вважають процес прекарізації проявом постмодерністських тенденцій, тому що він передбачає невизначеність процесу інтеграції в певні соціально-політичні групи. Постсоціальна лінія конфлікту, що породжує процеси прекарізації, принаймні для Західної Європи є чимось новим [5, р. 19]. Досі ні профспілки, ні

політичні партії не знайшли адекватної відповіді на виклики цієї нової форми конфлікту. Таким чином, питання про можливості та обмеження самоорганізації неорганізованих груп прекаріату формується демократичною самосвідомістю європейських суспільств. «Політичне представництво прекарізованих груп може бути пов'язано з формами інклюзивного організаціонізму» [5, р. 21].

Прекарізація пов'язана перш за все з виникненням і поширенням нових форм зайнятості, переходом до спеціалізованого виробництва та формуванням сучасної системи глобального поділу праці. В нових умовах підприємства використовують гнучкі і децентралізовані форми трудових відносин, а також часткову або віддалену систему зайнятості. Невпевненість у завтрашньому дні, тривожність, нестабільність соціального та економічного становища стають повсякденною проблемою доволі великої кількості людей в сучасному світі.

Відповідно до С. Паугама створення невизначених соціально-трудова відносин у розвинутих країнах загального добробуту може бути позначено як перехід від маргінальної до дискримінаційної упередженості [6, р. 21].

Найважливішим питанням в сучасному політичному дискурсі є доцільність застосування поняття прекаріат та доцільність його використання для позначення певного соціально-політичного класу. Перш за все виникає питання про різноманітність вікового і соціального складу населення, яке належить до прекаріату, хоча й можна виділити окремі загальні риси, а саме: відсутність соціальних гарантій, стабільної роботи і заробітку, а іноді навіть цивільних прав. Хоча виникають великі питання стосовно наявності та можливості формування політичної єдності.

Багато політологів і політиків вважають, що саме прекаріат становить більшість руху «Окупуй Уолстріт!», який став вже транснаціональним [7, с. 75]. В Європі з ним пов'язують новий громадський рух, який називається «Mayday», що провокує багато заворушень в західноєвропейських країнах.

Таким чином, прекаріат як політичне явище проявляється «фактично скрізь» [5, р. 13], тобто, його соціальні та політичні наслідки проявляються практично у всіх соціальних сферах і сегментах ринку праці і суспільства. Але вони не зачіпають всіх відразу і не завжди діє однаково.

Г. Стендінгом зазначає, що вперше в історії більшість політичних сил лівого спрямування не мають ніякого адекватного моменту порядку денного. Відбувається це тому, що був забутий один з базових принципів: в основі всіх прогресивних політичних рухів завжди лежали гнів, потреби і сподівання великих класів, що розвиваються. Сьогодні таким класом може бути прекаріат [1, с. 87].

Наявність подібних проблемних ситуацій у сфері доступу до соціальних гарантій, володіння професійною ідентичністю і набором прав - безумовно, консолідуєчий фактор. Проте, саме класова самосвідомість, внутрішньокласова солідарність є фактором формування класу як реального історичного суб'єкта.

На підтвердження цього можна навести численні неформальні відносини і мережеві структури співтовариств, які доволі часто виникають як відповідь на посилення реформ та сприяють виробленню солідарних дій нового типу. Також це пов'язано з тим, що політичні партії та групи в сучасному вигляді доволі часто не задовольняють потребам громадян. Засобом формування єдності прекаріату можуть служити альтернативні принципи самоорганізації членів різних спільнот – за умови їхньої політичної ідентифікації. Саме здатність до кооперації, перформативність, використання комунікацій і творчість стають новим засобом політики, що виражається в використанні певних символів протесту (Маска Гая Фокса або Маска анонімусів, парасольки під час подій у Гонконзі 2014 р. тощо). На нашу думку, нинішній прекаріат поки тільки намагається визначити, в чому полягають його вимоги.

Але масова мобілізація, заснована на колективному гніві, недостатня для того, щоб справити значиму і триваючу соціально-політичну трансформацію.

Емпіричні дослідження участі громадського руху нагадують нам, що участь у масовому протесті може бути життєдіяльним політичним досвідом, проте такі події є скоріше винятком, ніж нормою. Дж. Чан вважає, що, хоча більшість американців брали участь у вуличних маршах або громадських протестах в якийсь момент свого життя, «тільки деякі з них корінним чином перетворили свою політичну участь і стали активістами протягом усього життя» [8, р. 139]. Іншими словами, шок, гнів і розчарування можуть змусити кого-то вийти на вулиці всупереч існуючому стану речей, але такі почуття не підтримують постійної участі в опозиційних рухах, особливо в умовах посиленої опозиції з боку правлячої еліти.

Проблема прекаріату обговорюється не тільки в зв'язку з ростом протестного руху в суспільстві, а й у зв'язку з проблемою розмивання «середнього класу» [6, р. 13]. Причини цього стану криються в сприйнятті соціальної нерівності.

К. Дерре зробив спробу стратифікована нові нижчі верстви, в тому числі виділити одну з груп «нових нижчих» групу нестабільно зайнятих: тих, хто не має гарантій зайнятості і не має соціальних гарантій. При цьому він відзначає, що стан прекаріату не означає повну убогість і відчуженість соціально-політичних груп, а лише вказує на те, що соціально-трудова відносина в даній ситуації знаходяться в стані нестабільності і ненадійності. Таким чином, прекарізації можуть бути піддані представники і середнього, і вищого класу, яким потенційно загрожує втрата робочого місця. Дерре зазначає, що «в суспільстві, де прекаріат вже став масовим явищем назріла необхідність переосмислення його соціально-політичного устрою» [6, р. 13].

Поняття «прекаріат» має суттєві відмінності від поняття «андерклас». Поняття «андерклас» введено в науковий обіг для позначення найбільш незахищених та малозабезпечених груп соціальних аутсайдерів. В. Вілсон та Р. Апонт визначали андерклас як «істотне структурне зрушення в соціальних умовах США останніх десятиліть» [9, р. 237]. Це структурне зрушення означало розвиток міської бідноти в середовищі етнічних меншин. Андерклас висловлював собою концентрацію економічних і поведінкових проблем расових меншин (головним чином чорних і латиноамериканців) у великих промислових містах. Достатньо показово, що представники цього класу в сучасному світі «відмовляються голосувати, брати участь у політичній діяльності, включаючи їх відмову отримувати підтримку від традиційних груп інтересів» [10, с. 161].

В Японії також з'явилися нові прекарізовані страти, звані «freeters» і «NEETS», до складу яких входять молоді люди, з наявністю або відсутністю професійної освіти, які не мають можливості знайти роботу після закінчення школи або вузу і перебиваються випадковими заробітками.

Термін «freeter» був вперше згаданий в кінці 1980 року і позначав тоді молодих людей, які відмовлялися ставати постійними працівниками в організації і сподівалися знайти більш престижну роботу [11, р. 100]. Спочатку проблема розглядалася лише в контексті зміни відносин молоді до роботи і праці.

На початку 1990-х рр. число молодих людей, які не змогли знайти постійну роботу, збільшилася. Проблема стосувалася вже не тільки тих, хто не хоче працювати, а й тих, хто хотів би працювати, але не зміг знайти підходящої роботи. Вони змушені були шукати тимчасову роботу і стали називати себе «freeters». У ще більш складному становищі опинилися NEETs (not in education, employment or training) - ті, хто не отримав жодної освіти, професії і не мають ніяких трудових навичок, не може інтегруватися в традиційну японську соціально-політичну систему.

Японські вчені і політики визнають, що дана проблема носить в Японії системний характер і потребує вирішення на державному рівні [11, р. 103]. Необхідність вирішення цього питання пов'язана з тим, що молодь, постарівши, буде претендувати на пенсійне обслуговування, але відрахування до фондів при нерегулярній і неповній зайнятості не відбувається, тобто пенсійне забезпечення стосуватиметься тільки штатних співробітників, що може призвести до повного падіння існуючої системи забезпечення соціальної політики в Японії.

Таким чином, ми бачимо, що процес формування прекарізованих груп є фактично глобальним і охоплює велику кількість країн світу.

Якщо мова йде про аналіз політичного потенціалу прекаріату, то цей процес ґрунтується на розвитку групової ідентичності в рамках соціально-політичних рухів, що формуються навколо нього в останні роки. Після проведеного в Мілані 1 травня першого парадів громадською організацією *Mayday* (яку ми вже згадували), антиглобалістською організацією *Reclaim The Streets* в якому взяли участь 500 чоловік, ця традиція стала щорічною. Американська профспілка *Wobblies (Industrial Workers of the World, Індустріальні робітники світу)* намагалась поставити проблему прекарізації як транснаціональну.

У 2004 році в якості логічної послідовності інтернаціоналізації руху прекаріату була розроблена перша міждержавна організація в Мілані і Барселоні, яка перетворилася на парад *Euromay*. «Міжнародні зустрічі *Euromay* проходять в різних містах Європи, як правило, на краю лівих конференцій і соціальних форумів» [3]. Після Берлінської зустрічі в січні 2005 року і оголошеної «Міжнародної конференції прекаріату», паради прекаріїв все більше поширюються в європейському просторі, в кінці 2006 і 2007 років охопив понад 20 міст, але з різними політичними центрами і різною кількістю учасників.

Якщо колективна боротьба буде розвиватися й далі, і якщо у них будуть якісь успіхи у розвитку соціально-політичних відносин у державі, то це, безумовно, вимагатиме зміцнення солідарності між різними групами.

Багато дослідників вважають, що такі соціальні групи принципово не мають відношення до майбутньої прогресивної класової боротьби і скептично ставляться до політичних можливостей, пов'язаних з певними структурними групами прекаріату [12, р. 179].

Г. Стендінг в прекаріаті розрізняє три групи [13, р. 28-31]. У першу групу входять ті, хто від'єднався від традиційного пролетаріату і бажає повернутися до більш стабільного минулого. Ця група має найменший політичний потенціал, оскільки вона схильна до популізму і «демонізує» інші складові частини прекаріату, наприклад, такі як мігранти.

Друга група включає в себе «традиційних представників», таких, як мігранти, представників етнічних меншин і колишніх засуджених, які володіють найменш захищеними правами. Їх положення припускає, що ця група схильна уникати участі в політичній сфері.

Оскільки перша група знаходиться в постійному конфлікті з другою групою, а друга група просто намагається залишитися на плаву, на думку Г. Стендінга, ніхто з них не може очолити колективне прагнення до зміни соціально-політичного ладу.

У третю групу входять представники освіченої молоді. Ця група відчуває розчарування в статусі, тому що наявні можливості не відповідають їх навичкам і прагненням [12, р. 181]. Для Г. Стендінга, цей елемент є прогресивним, багато в чому тому, що він відкидає застарілі норми і правила традиційного пролетаріату.

«В силу своєї освіти і усвідомлення безглуздості або абсурду праці, яку вони, як очікується, візьмуть, вони добре підготовлені для того, щоб оцінити оману соціалізму і зрозуміти необхідність нового прогресивного бачення» [13, р. 30]. Ця група, швидше за

все, має потенціал для трансформації в соціальну групу або соціально-політичний клас. Це найбільш активна фракція авангардного прекаріату.

Відповідно до цієї типології, ключове питання полягає в тому, чи зможе освічена молодь переконати мігрантів, представників етнічних меншин, колишніх ув'язнених і тих, хто раніше перебував у стабільній зайнятості, прийняти участь в її прогресивному протесті.

Якісне вимірювання соціально-трудої сфери впливає на критерії диференціації в межах зони інтеграції. «Вже чисто логічно це означає формування вельми різних форм прекаріату» [5, р. 7]. Нестабільна зайнятість може бути пов'язана з творчою роботою, і, навпаки, безпечна зайнятість може поєднуватися з вкрай нестабільними формами діяльності.

Висновки. Таким чином, якщо розглядати групи прекаріату, які володіють найбільшим політичним потенціалом, то вони не пов'язані ні з повним виключенням з системи зайнятості та абсолютною бідністю, ні з повною соціальною ізоляцією, ні з примусовою політичною апатією. Скоріше це відносна категорія, вираженість якої значною мірою залежить від визначення стандартів суспільної і політичної нормальності, що призводить до формування певних зон уразливості. З прекарізацією суспільних груп соціально-політичні процеси викликають ерозію нормальності, а також можуть впливати на інтегративні політичні процеси.

Як ми бачимо прекаріат неоднорідна політична група, процеси прекарізації проходять через всю структуру суспільства, всередині різних соціальних груп. Однак є ознаки процесу інституціоналізації прекаріату або політичного формування нових підкласів або соціальних груп.

Таким чином, очевидно, що в сучасних умовах для побудови стратифікаційних моделей слід враховувати додаткові критерії при вивченні глобального і конкретного суспільства. Загалом же мова йде про невизначеність, в якій опинилися дискриміновані спільності.

Список використаної літератури

1. Стэндинг Г. Прекариат. Новый опасный класс / Г. Стэндинг. – Москва : Ад Маргинем Прес, 2014. – 328 с. ; Stending G. Prekariat. Novyyu opasnyy klass / G. Stending. – Moskva : Ad Marginem Pres, 2014. – 328 s.
2. Афенченко Г. В. Прекариат як аномійний клас [Електронний ресурс] / Г.В. Афенченко, С. В. Лубенець // Вісник Харківської державної академії культури. Сер. : Соціальні комунікації. - 2015. - Вип. 47. - С. 213-224. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_47_26 ; Afenchenko H. V. Prekariat yak anomiinyi klas [Elektronnyi resurs] / H. V. Afenchenko, S. V. Lubenets // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Seriiia: Sotsialni komunikatsii. - 2015. - Vyp. 47. - S. 213-224. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_47_26
3. Raunig G. Das Monster Prekariat [Electronic resource] / G. Raunig // Freitag. - 2007. - № 32. - Mode of access : http://homepage.robert-zion.de/downloads/Prekariat_Freitag.pdf
4. Шуліка А. А. Прекариат в сучасному світі: політичні фактори формування / А.А. Шуліка // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.) : у 4-х ч. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. - Ч. 4. - С. 200-204 ; Shulika A. A. Prekariat v suchasnomu sviti: politychni faktory formuvannia / A. A. Shulika // Prydniprovski sotsialno-humanitarni chytannia : mater. III vseukr. nauk. konfer. z mizhnar. uchastiu (m. Dnipropetrovsk, 29 lystopada 2014 r.) : u 4-kh ch. – Dnipropetrovsk : TOV «Innovatsiia», 2014. - Ch. 4. - S. 200-204.
5. Dörre K. Prekarität als Konzept kritischer Gesellschaftsanalyse [Electronic resource] / K. Dörre // Zwischenbilanz und Ausblick. Ethikundgesellschaft. - 2014. - № 2. - P. 1-28. - Mode

of access : <http://www.ethik-und-gesellschaft.de/ojs/index.php/eug/article/viewFile/2-2014-art-1/26>

6. Dörre K. Entsteht eine neue Unterschicht? Anmerkungen zur sozialen Frage in die Politik. [Electronic resource] / K. Dörre // Working Papers: Economic Sociology. - 2007. - № 1. - P. 11-26. - Mode of access : http://www.soziologie.uni-jena.de/soziologie_multimedia/Downloads/LSDoerre/wpesj01_07_dorre.pdf

7. Зархіна М. О. Прекаріат як соціально-політичний феномен: у чому загрози? / М.О. Зархіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. - 2017. – Т. 31. - С. 73-78 ; Zarkhina M. O. Prekariat yak sotsialno-politychnyi fenomen: u chomu zahrozy? / M. O. Zarkhina // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. - 2017. – Т. 31. - S. 73-78

8. Chun J. The Affective Politics of the Precariat: Reconsidering Alternative Histories of Grassroots Worker Organising. / J. Chun // Global Labour Journal. - 2016. – Vol. 7, № 2. - P. 136-147.

9. Wilson W. J. Urban Poverty [Electronic resource] / W. J. Wilson, R. Aponte // Annual Review of Sociology. - 1985. - Vol. 11. - P. 231-258. - Mode of access : <https://scholar.harvard.edu/wwilson/publications/urban-poverty>

10. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. - 2001. - № 2. - С. 148-166 ; Abrakhamson P. Sotsialnaya eksklyuziya i bednost / P. Abrakhamson // Obshchestvennyye nauki i sovremennost. - 2001. - № 2. - S. 148-166

11. Ueda Y. Comparison between Fretters and Regular Employees: Moderating Effects of Skill Evaluation on the Age-Satisfaction Relationship / Y. Ueda, Y. Ohzono // International Business Research. – 2013. - Vol 6, № 5. - P. 100-107.

12. Paret M. Politics of Solidarity and Agency in an Age of Precarity [Electronic resource] / M. Paret // Global Labour Journal. - 2016. - Vol. 7, № 2. - P. 174-188. – Mode of access : <https://mulpress.mcmaster.ca/global labour/article/view/2481/2599>

13. Standing G. A Precariat Charter: From Denizens to Citizens / G. Standing. - New York : Bloomsbury Academic, 2014. - 440 p.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2018 р.

A. Shulika

THE POLITICAL POTENTIAL OF THE CONTEMPORARY PRECARIAT

The emergence of the concept of the precariat is primarily due to the emergence and spread of new forms of employment, transition to specialized production and the emergence of the modern system of global division of labor. In the new conditions of enterprises use flexible and decentralized forms of employment relationships, as well as partial or remote employment. Insecurity, anxiety, instability, social and economic status have become a daily problem of a sufficiently large number of people in the modern world.

In the modern socio-labor sphere one of the main problems is the instability of employment and the rapid increase in the layer of economically active people in difficult circumstances. This fact is becoming more widespread in the world, and is a real problem in the labor markets of many countries. Special attention to this issue is the fact that in recent years it is increasingly strongly affects the political component of society.

The behavior of the representatives of the precariat is based on feelings of dissatisfaction with the current socio-political status anxiety because of the uncertainty of the future, alienation, and anomie. Attitude to their own work devoid of confidence in its social and economic values, hence the fragility of the socio-political status, which eliminates the possibility to form a professional identity that denies many rights and guarantees, the possibility of labor mobility and career growth.

Consolidating factor is the availability of problem situations in the field of access to social security, possession of professional identity and privileges.

In confirmation of this can result in numerous informal relations and network structures of communities, which often arise as a response to the strengthening of reforms and contribute to the development of solidarity actions of the new type. Also due to the fact that political parties and groups in the modern form quite often do not meet the needs of citizens. A means of creating unity, the precariat can serve as alternative principles of self-organization members of the various communities subject to their political identification.

The process of forming groups of the precariat is, in fact, is global and covers a large number of countries.

If we are talking about the analysis of the political potential of the precariat, this process is based on the development of group identity in the socio-political movements that formed around it in recent years. Precariat a heterogeneous political group processes precursor pass through the entire structure of the society in different social groups. However, there are signs of the institutionalization of the precariat and political formation of new subclasses or social groups.

Keywords: *precariat, a political group socio-political class, stratification, political protest.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НОВЕ СЛОВО У ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ:

рецензія на монографію Кушнар'ова І. В.

«Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація»¹

Політична корупція – «хвороба» суспільства та держави від древніх часів і до сьогодні. Різноманітні зловживання в політиці фактично виникають синхронно з її появою. Предметом наукових досліджень політичної науки політична корупція стала ще у 1970-х роках, але її вивчення перебуває у постійній динаміці з огляду на мінливість політичного процесу, перманентні зміни у його конфігурації, появу щораз нових корупційних практик. Наявні наукові розвідки щодо корупційних зловживань у політиці викликають більше запитань, аніж дають відповідей. Політична корупція розглядалася призму багатьох дослідницьких підходів і методологій, але наразі відсутні відповіді щодо дієвих методів протидії цій соціальній проблемі.

В Україні відсутнє нормативно-врегульоване визначення політичної корупції за наявності численних інтерпретацій цього поняття. Безумовно, слухними є її характеристики як прояву тіншової, неформальної політики, латентної політики, підривного механізму, який посягає на стабільність будь-якої інституційної системи. У рецензованому рукописі автор підкреслює, що політична корупція становить загрозу національній безпеці держави, позаяк зумовлює неформальну інституціалізацію, подальшу деградацію державних інститутів, звужує публічний простір, ускладнює циркуляцію еліт і призводить до монополізації політичного ринку. Цілком погоджуємося з І. В. Кушнар'овим, що сучасна політична корупція є типом рентозорієнтованої опортуністичної поведінки політичних акторів, спрямованої на реалізацію владних інтересів і набуття певної користі від участі в політичному процесі.

Відзначимо, що авторська політологічна теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція» ґрунтується на методологічних засадах неоінституціоналізму, а також використовує пізнавальний потенціал аксіологічного підходу та компаративістики. З таких позицій політична корупція науково обґрунтовано визначається І. В. Кушнар'овим як деструктивний різновид неформальних інститутів підривного партикулярного характеру, який зумовлює неправомірне використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади в позасуспільних інтересах, приватизацію публічних ресурсів за умов слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів.

Автором сконструйовано політично-корупційну систему, яка охоплює великий спектр протиправних дій і проявів бездіяльності, спрямованих на нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із метою отримання особистих чи групових вигод. Цю систему, на думку І. В. Кушнар'ова, утворюють такі види політичної корупції, як: партійна, електоральна, лобістська, представницька, клієнтарно-патронажна, судова та ін.

¹ Кушнар'ов І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Юридична думка», 2018. – 408 с.

Для аналізу практики політичної корупції та накопиченого за кордоном досвіду антикорупційної протидії автор обрав низку держав: країни Південної Європи, які перебувають під впливом фінансової кризи (Греції, Італії, Португалії та Іспанії); розвинені держави Західної Європи з високими антикорупційними показниками (Велика Британія, ФРН); США; азійські держави із контрастними форматами антикорупційної протидії (Сінгапур, Гонконг, КНР); країни Центральної та Східної Європи, інтегровані до ЄС, які зберігають високі показники політичної корупції (Болгарія, Румунія). Особливий інтерес становлять авторські роздуми щодо політичної корупції на теренах пострадянського простору (аналізуються держави Балтії, Північного Кавказу, Центральної Азії, Російської Федерації; особлива увага приділена Україні). Дослідження І. В. Кушнарєва засвідчило відмінні моделі розвитку, обрані ними, і таким же відмінним є їх сучасне сприйняття політичної корупції, сконструйовані антикорупційні стратегії.

У рецензованій монографії зацентровано, що для сучасної України характерне своєрідне ціннісне протистояння «антикультури корупції» та «культури антикорупції». Успішна антикорупційна політика, на нашу думку, попри значну кількість стратегій, концепцій, доктрин тощо є неможлива без фундаментальних зрушень у суспільній та індивідуальній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не лише цільових груп (політиків, державних службовців та ін.), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів.

Автор наголошує, що попри те, що політична корупція на українських землях має певні історичні традиції, а також те, що довгий час існувало й великою мірою зберігається толерантне ставлення українців до різних видів корупції, корупційні цінності не є частиною української ментальності. Упродовж багатьох років українцям завуальовано нав'язувалася прийнятність і майже безкарність корупційної поведінки. У результаті сформувався феномен «корупційного прагматизму», який може бути подоланий запуском справді ефективних механізмів антикорупційної протидії, реальною відкритістю та прозорістю влади, очевидністю неприпустимості безкарності за злочини корупційного характеру тощо. Цінними видаються авторські висновки про необхідність формування однозначного розуміння громадянами важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності за бажання розбудови демократичної державності. Мінімізація політичної корупції, на слушне переконання автора, видається можливою шляхом подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей.

Загалом наукові положення, висновки, представлені у рукописі, мають достатнє теоретичне, методологічне та емпіричне обґрунтування. Структура монографії є добре продуманою, а матеріал викладений логічно та послідовно. Рецензоване дослідження І. В. Кушнарєва є самостійним і оригінальним. Ці характеристики рецензованої монографії уможливають позитивну оцінку праці І. В. Кушнарєва «Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація».

Рецензована монографія розширює рамки пізнання політичної корупції засобами політологічного інструментарію, може слугувати ґрунтовною теоретико-емпіричною базою для вироблення цілісної концепції політичної корупції.

Пашина Н. М.,

доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин і
зовнішньої політики,
Маріупольський державний університет.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БЕЛОУСОВА НАТАЛЯ БОРИСІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
БІДОЧКО ЛЕСЯ ЯРОСЛАВІВНА – аспірантка кафедри політології Національного Університету «Києво-Могилянська Академія».

БОЯРСЬКА ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, професор.

БУЧИН МИКОЛА АНТОНОВИЧ – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», заступник директора Інституту гуманітарних та соціальних наук – декан базової вищої освіти.

ГАЛЬОНА ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ – аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

ГОЦУЛЯК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Хмельницького національного університету.

ДЕМИДЕНКО ОЛЕКСАНДР ІГОРОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

ЗАБАВСЬКА ХРИСТИНА ЮРІЇВНА – аспірант кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ЗАБІЯН ВІКТОРІЯ ВІТАЛІЇВНА – аспірантка кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ЗАЙОНЧКОВСЬКИЙ ЮРІЙ ВАЛЕНТИНОВИЧ – доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету будівництва та архітектури.

ЗВЕЗДОВА ОЛЕСЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ІВАСЕЧКО ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА – доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», кандидат політичних наук.

КАСЬЯНОВА МАРИНА МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

КАТЕРИНЧУК ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

КУРУС ЮЛІЯ ІГОРІВНА – магістр спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Львівська політехніка».

КОЛОМІЄЦЬ ОЛЕГ ВАЛЕРІЙОВИЧ – доктор політичних наук, доцент кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ЛАВРУК ІЛОНА МИКОЛАЇВНА – здобувач кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЛУБІНЕЦЬ ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

МАРЧЕНКО СВІТЛАНА ДАВИДІВНА – кандидат історичних наук, асистент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету.

МАХСМА СТЕПАН ГРИГОРОВИЧ – секретар Маріупольської міської ради.

МИРОШНИК ВІКТОРІЯ ІГОРІВНА – студентка IV курсу спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Маріупольського державного університету.

МИХТУНЕНКО ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА – провідний фахівець навчального відділу Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

НІКОЛЬЧЕНКО МАРІЯ ВЛАДИСЛАВІВНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету.

НІКОЛЬЧЕНКО ТАМАРА МАРКІВНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та перекладу Маріупольського державного університету.

НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ПАВЛЯТЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА – аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПЕЛИХ ГАННА ВЛАДИСЛАВІВНА – студентка ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

ПОЯРКОВА ТЕТЯНА КОСТЯНТИНІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри філософії та соціальних наук Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

ПРОСКУРІНА ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри політології та правознавства ДЗ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, професор.

РОМАНОВА СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету будівництва та архітектури.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

СТЯЖКІНА ОЛЕНА ВІКТОРІВНА – доктор історичних наук, професор, провідна наукова співробітниця відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України.

ТАТАЙ ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ – аспірант Кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ТУПИЦЯ ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ТУРЧИН ЯРИНА БОГДАНІВНА – професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», доктор політичних наук.

ЦЕЦИК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету Водного господарства та природокористування.

ШУЛІКА АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпровського національного університету імені О. Гончара.

ОГОЛОШЕННЯ

Повідомляємо про зняття з публікації статті І.В. Шостак «Реорганізація системи управління римо-католицькими духовними семінаріями у ХІХ ст. на українських землях у складі Російської імперії» (опублікованої у фаховому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» 2017 р. у випуску № 18, с. 188-194) відповідно до рішення комісії академічної доброчесності Національного університету «Острозька академія» від 22.06.2018 р.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterationsia>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu

politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp. 3.
– S.114–126.

2.

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in

.....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патлачук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патлачук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 21

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 130/18

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей